Актуальні питання країнознавства

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
Географічний факультет
Кафедра країнознавства та туризму

Актуальні питання країнознавства

Колективна монографія

За редакцією професора Ольги ЛЮБІЦЕВОЇ

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ 2026

УДК 911.2+911.3
А43

Автори:
Любіцева О.О., Брайчевський Ю.С., Вєтрова Т.М., Гринюк Д.Ю., Добиш М., Довгань Н.С.,Заваріка Г. М., Запотоцький С.П., Зеленська Т., Кіптенко В.К., Корогода Н.П., Кочеткова І.В., Ільїн Л.В., Парфіненко А.Ю, Сировець С.Ю., Смирнов І.Г., Ткач А.О., Ткач О.І., Уліганець С.І.

Рецензенти:
д-р іст. наук, проф. М. С. Дорошко
(*Київський національний університет імені Тараса Шевченка*);
д-р геогр. наук, проф. А. В. Кузишин
(*Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка*);
д-р геогр. наук, проф. Б. П. Яценко
(*Київський національний університет імені Тараса Шевченка*)

Рекомендовано як електронне видання вченою радою географічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (протокол №3 від 25 вересня 2025 року)

А43 Актуальні питання країнознавства: колективна монографія / Любіцева О.О., Брайчевський Ю.С., Вєтрова Т.М. та ін. ; за ред. О. Любіцевої. К.: ВПЦ "Київський університет", 2026. 505 с.

ISBN 978-966-933-458-9

Колективна монографія присвячена актуальним питанням країнознавства, пов'язаним із природним середовищем, ресурсними, екологічними, політичними та соціально-економічними трансформаціями країн світу з акцентом на проблеми країн Глобального Півдня. Особливу увагу приділено проблемам Африки, зокрема транскордонним водним ресурсам, урбанізації, туризму та подоланню постколоніальної спадщини. Також висвітлено політичні й урбанізаційні процеси в Латинській Америці та Карибському басейні, питання територіально-політичного аналізу, збереження історико-культурної і фортифікаційної спадщини та сталого розвитку туризму.

УДК 911.2+911.3

© Любіцева О.О., Брайчевський Ю.С., Вєтрова Т.М. та ін., 2026
© Київський національний університет імені Таораса Шевченка, ВПЦ "Київський університет", 2026
ISBN 978-966-933-458-9

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА 5

Природне середовище та проблеми довкілля країн Африки
Наталія Корогода 8

Змагання за воду: геополітичні та соціально-економічні конфлікти довкола транскордонних водних ресурсів
Діана Гринюк, Ірина Кочеткова 45

Африканська мозаїка: країнознавчий, туризмологічний та геологістичний аспекти
Ігор Смирнов, Сергій Запотоцький, Леонід Ільїн 61

Сучасні тенденції та перспективи розвитку туристичної індустрії Африки
Сергій Уліганець, Сергій Сировець 98

Територіально-політична система як об'єкт політико-географічного аналізу: теорія та методологія
Наталія Довгань 169

Економічні та соціально-політичні трансформації у країнах Африки: подолання постколоніальної спадщини та виклики XXI ст.
Юліан Брайчевський, Вікторія Кіптенко, Микола Добиш, Тетяна Зеленська 203

Латинська Америка та Карибський басейн у фокусі політичних інтересів держав світу та міжнародних організацій
Олег ТКАЧ, Анатолій ТКАЧ 240

Урбанізація як виклик і можливість: просторові та соціальні парадокси міст Латинської Америки
льга Любіцева, Анатолій Парфіненко, Ірина Кочеткова 269

Урбанізація Африки: тенденції, чинники
та просторові трансформації
Ольга Любіцева, Ірина Кочеткова 290

Фортифікаційна спадщина світу у просторовому
та туристичному контексті
Ірина Кочеткова 418

Історико-культурна спадщина малих міст
у контексті сталого розвитку туризму
Галина Заваріка, Тетяна Вєтрова 475

ПРО АВТОРІВ 504

ПЕРЕДМОВА

У сучасному світі, який стрімко змінюється під впливом глобалізації, трансформацій міжнародної політики, економіки, довкілля та соціокультурних процесів, потреба у глибокому й системному розумінні країн та регіонів набуває особливої ваги. Саме в цьому контексті зростає значущість країнознавства – міждисциплінарного напряму з комплексного вивчення країн і регіонів світу.

Мета країнознавства полягає у формуванні цілісного образу країни або регіону на основі інтегрування знань про природу, історію, населення та його культуру, економіку, політику задля виявлення особливостей соціально-економічних, етно-релігійних та політичних процесів, притаманних даній території в даний час. Такий підхід дозволяє не лише описувати регіональні особливості, а й аналізувати причинно-наслідкові зв'язки, виявляти закономірності розвитку та прогнозувати майбутні трансформації.

Особлива увага в країнознавчих дослідженнях сьогодні приділяється актуальним викликам сучасності, серед яких:

- зміна клімату та екологічна деградація;
- міграційні процеси та демографічні дисбаланси;
- політична нестабільність і конфлікти;
- продовольча, енергетична та водна безпека;
- нерівність, бідність і соціальна маргіналізація;
- трансформації у сфері глобального управління;
- питання культурної ідентичності та постколоніалізму.

Ці глобальні проблеми людства мають чітко виражений регіональний вимір, адже проявляються з різною інтенсивністю, формами і наслідками в окремих країнах та регіонах. Тому глибоке розуміння специфіки кожної з них є ключем до формування ефективних рішень як на національному, так і міжнародному рівнях.

Означені проблеми особливо гостро проявляються в країнах Глобального Півдня, тому в даній роботі саме таким

макрорегіонам як Латинська Америка і Африка приділено найбільше уваги.

Африка посідає особливе місце у структурі сучасних країнознавчих студій. Це найбільш динамічний, але водночас один із найменш досліджених регіонів у світовому науковому дискурсі. Африка – континент, де перетинаються наслідки колоніального минулого, глобалізаційні виклики й зусилля щодо інклюзивного розвитку. Саме тут зосереджено значну частину природних ресурсів планети, але й водночас – найвищі показники бідності, політичної турбулентності та інституційної крихкості.

Актуальність досліджень Африки обумовлена:

- геополітичним зростанням значення регіону у світових процесах;
- викликами кліматичних змін, опустелювання, нестачі води;
- розвитком мегаполісів та урбанізацією;
- міграційними хвилями, які впливають не лише на сам континент, а й на Європу та інші регіони;
- загрозами безпеці, включаючи тероризм, піратство, збройні конфлікти;
- перспективами партнерства у глобальній економіці.

Водночас такі глобальні виклики як зміни клімату і їх вплив не тільки на довкілля, а й на економіку, проблеми бідності і безпеки, характерні прояви урбанізації, політична турбулентність характерні не тільки для Африки, а й для країн Латинської Америки, що стало підставою для порівняння цих процесів в макрорегіонах.

Ця монографія має на меті поглибити наукове осмислення сутності країнознавства як комплексної дисципліни, а також зробити внесок у вивчення країн Глобального Півдня – Африки та Латинської Америки, – як макрорегіонів викликів і можливостей.

Для України країни Латинської Америки та країни Африки на даному етапі мають стати економічними і політичними партнерами.

Спираючись на міждисциплінарний підхід, автори прагнуть висвітлити актуальні теми, що мають значення як для академічного середовища, так і для політиків, аналітиків, дипломатів, журналістів, студентів та всіх, хто цікавиться глобальними процесами.

Запропоноване дослідження є спробою поєднати глибину регіонального аналізу з широтою глобального бачення – що і є, врешті, сутністю сучасного країнознавства.

Автори будуть вдячні за конструктивні зауваження та пропозиції, спрямовані на розвиток проблематики, яка розглядається, та відкриті для подальшого співробітництва.

Ольга ЛЮБІЦЕВА

ПРИРОДНЕ СЕРЕДОВИЩЕ ТА ПРОБЛЕМИ ДОВКІЛЛЯ КРАЇН АФРИКИ

Наталія КОРОГОДА

Особливості географічного положення та їх вплив на розподіл населення та господарства в країнах Африки

Африка є другим за величиною континентом у світі, материкова частина якого складає близько 29,2 млн км², а разом з островами – близько 30 млн км². Материк має виразно окреслені морфологічні межі, омивається водами Атлантичного та Індійського океанів, Середземного та Червоного морів. З Європою Африка межує через Гібралтарську протоку та Середземне море, а з Азією – Червоне море, Баб-ель-Мандебську протоку та Суецький перешийок.

Берегова лінія Африки відносно мало розчленована – довжина узбережжя становить близько 30,5 тис. км. Острови, що відносять до Африки: Мадагаскар, Коморські, Сейшельські, Маскаренські, Зеленого Мису, Канарські, Мадейра тощо.

Відмінною особливістю Африки є її симетричне розташування щодо екватора. Материк витягнутий з півночі на південь на 8 тис. км і простягається переважно між тропіками. Таким чином, більша частина території належить до жаркого теплового поясу. Крайня північна точка – мис Ель-Аб'яд – лежить на відстані 4144 км від екватора, а крайня південна – мис Агульяс – 3868 км. У широтному напрямку материк простягається приблизно на 7400 км – від мису Альмаді на заході до мису Рас-Хафун на сході. Південна частина Африки значно вужча: відстань від Мозамбіцької протоки до Атлантики становить лише 3100 км.

Африка характеризується єдністю рельєфу та слабким вертикальним розчленуванням. Переважають плоскогір'я, плато та підняті рівнини з висотами 200 -1000 м. Лише близько 10 % території займають низовини, тоді як гірські райони становлять близько п'ятої частини площі. Середня абсолютна висота материка дорівнює 750 м. Найвищою точкою є вулкан Кіліманджаро (5895 м), розташований у межах Східноафриканського плоскогір'я. Східноафриканський рифт, Атлаські гори, Капські

та Драконові гори ускладнюють рельєф материка але не змінюють його загальної "рівнинності".

За орографічними ознаками виділяють Низьку та Високу Африку. Перша охоплює території північніше умовної лінії Бенгела – Массауа і характеризується вирівняними поверхнями з абсолютними висотами до 1000 м. Друга – південна і східна частина має переважно розчленовані плоскогір'я з висотами понад 1000 м. У межах Низької Африки виділяють наступні фізико-географічні країни: Атласька гірська, Сахарська нагірно-рівнинна, Судано-Гвінейська нагірно-улоговинна, Конголезька улоговинна; у межах Високої Африки виділяють: Ефіопсько-Сомалійську (Абісомалійську), Східноафриканську нагірну, Південноафриканську плоскогірну та Мадагаскарську острівну фізико-географічні країни.

Розташування Африки переважно між тропіками зумовлює чітку широтну зональність ландшафтів. У екваторіальних широтах поширені вологі екваторіальні ліси, далі на північ і південь їх змінюють субекваторіальні ліси, савани, рідколісся, пустелі й напівпустелі. У субтропічних широтах поширені сухі ліси та чагарники. Кліматичні умови також формуються під впливом океанічних течій. Океанічні течії суттєво впливають на розподіл температур поверхневих вод. У районах поширення холодних течій, а також у зонах апвелінгу температура знижується на 5-7 °С порівняно з середніми широтними показниками. Атлантичне узбережжя омивається холодними Бенгельською та Канарською течіями, а також теплою Гвінейською. Східне узбережжя піддається впливу теплої Мозамбіцької, Мадагаскарської та течії мису Голкового, а також сезонної Сомалійської течії. Вони значною мірою впливають на температурний режим і розподіл опадів у прибережних регіонах, зокрема у зоні холодної Бенгельської течії сформувалася пустеля Наміб. З іншого боку, теплі Мозамбіцька та Мадагаскарська течії, які зливаються, утворюючи течію мису Голкового. Дана течія забезпечує підвищення температури вод біля Південно-Східного узбережжя узимку південної півкулі до +20 °С і вище. Сомалійська течія, що протікає біля північно-східного узбережжя, є типовою мусонною течією: її напрям змінюється залежно від пори року. Це створює складні гідрологічні умови й підвищує ризик штормів у літній період в даному регіоні [1, 2].

Африка – це материк з відносно простими обрисами, мало розчленованою береговою лінією та значною віддаленістю внутрішніх районів від узбережжя. Її симетричне положення щодо екватора, переважно рівнинний рельєф і розташування в межах тропічних широт зумовлюють жаркий клімат та виразну широтну зональність природних зон. Водночас вплив океанічних течій створює значну регіональну різноманітність.

Географічне положення Африки визначає не лише природні умови, а й прямо впливає на розподіл населення, господарську спеціалізацію та економічну активність у регіонах. Так, у вологих екваторіальних лісах основу господарства складає лісова промисловість, у саванах – сільське господарство, а в пустелях – видобуток корисних копалин. Нижче наведено низку особливостей, обумовлених природними факторами:

- Населення сконцентроване переважно у прибережних зонах, долинах річок та на плоскогір'ях, тоді як великі пустелі (Сахара, Наміб, Калахарі) залишаються малонаселеними. У прибережних регіонах розвинене рибальство, морські порти та транспортування товарів. Згідно з доповіддю ООН, країни, що не мають виходу до моря, стикаються з додатковими економічними викликами через високі транспортні витрати та обмежений доступ до міжнародних ринків. Внутрішні райони з рідким населенням орієнтовані на тваринництво та видобуток мінеральних ресурсів.
- Особливості рельєфу впливають на транспортну доступність і розвиток інфраструктури та ведення сільського господарства.
- Кліматичні умови, зокрема високі температури та нерівномірний розподіл опадів, обмежує можливості ведення сільського господарства без зрошення.
- Вплив океанічних течій формує локальні кліматичні умови, що також визначає зонування сільськогосподарських культур.
- Наявність великих річкових систем (Ніл, Конго, Нігер, Замбезі) сприяє зрошувальному землеробству та гідроенергетиці.

Природні ресурси є основою національного багатства в більшості країн Африки. За даними ООН, природний капітал у більшості африканських країн становить від 30% до 50% від загального багатства. Більше 62% населення Африки безпосередньо залежить від екосистемних послуг для задоволення

своїх потреб у їжі, воді, енергії, здоров'ї та засобах до існування, зокрема, понад 70% населення Субсахарської Африки залежить від лісів та лісових ресурсів для свого існування [3, 4]. Втім, значна частина природних ресурсів використовується нераціонально або втрачається через незаконну діяльність, що зменшує з часом потік вигод від них. Щорічно Африка втрачає приблизно 195 мільярдів доларів США свого природного капіталу через незаконне видобування корисних копалин, вирубку лісів, торгівлю дикою природою, нерегульоване рибальство тощо [4].

Тектоніко-орографічна будова. Корисні копалини та проблеми надрокористування в країнах Африки

Африка належить до найдавніших континентів Землі. Основу її сучасної структури утворює докембрійський кристалічний фундамент, сформований протягом *архею та протерозою* (понад 2,5 млрд років тому). Найстійкішими елементами цього фундаменту є Африкано-Аравійська платформа, що охоплює майже весь материк, а також глибокозанурені щити та масиви. Найбільш значущими з них є Конголезький, Західноафриканський та Південноафриканський щити, які складені давніми гранітогнейсовими комплексами.

Протягом *палеозою* Африка залишалася відносно стабільною платформою, проте на її південних і північних окраїнах фіксуються сліди активних тектонічних рухів. У пізньому палеозої відбулося зледеніння, що залишило потужні льодовикові відклади серії Двейка (до 300 м товщиною). Найважливішим геологічним комплексом цього часу стала товща Кару, що сформувалася в Південній Африці. Її потужність сягає кількох тисяч метрів і включає пісковики, аргіліти, а також пласти кам'яного вугілля.

У *мезозої*, приблизно 180-130 млн років тому почали формуватися Атлантичний та Індійський океани, що супроводжувалося розвитком рифтових систем і масовим виливом базальтів. У цей час континент поступово набував сучасних обрисів. У багатьох районах простежуються залишки морських трансгресій юрського й крейдового часу – осадові товщі з амонітами, белемнітами та іншими представниками морської фауни, що збереглися у Північній та Східній Африці.

Кайнозой. Найактивніші орогенічні рухи відбулися на півночі, де внаслідок альпійського горотворення сформувались гори Атлас, а також на крайньому півдні – Капські гори. Проте найбільш виразним геотектонічним явищем став розвиток Східноафриканської рифтової системи, яка простягається більш ніж на 6 тис. км від Червоного моря до Мозамбіку. Рифтові структури супроводжуються інтенсивним вулканізмом. Найвищі стратовулкани Африки – Кіліманджаро та Кенія формувалися саме в межах рифтової зони. Значні лавові плато утворилися в Ефіопії, де потужність базальтових покривів перевищує 2 км.

Протягом плейстоцену в Африці фіксуються епізоди зледеніння, переважно в гірських районах Східної Африки, а також на високих плато Південної Африки. Разом із тим тривала ерозія та денудація зумовили формування обширних рівнин і столових плато. Від кінця крейди до олігоцену тут розвивався Африканський пенеплен, що репрезентує широкі вирівняні поверхні. Пізніше, у пліоцені та неогені, активізація піднять спричинила нову фазу ерозії, в результаті чого сформувалися сучасні річкові системи з глибоко врізаними долинами [1, 2].

Сьогодні *Африка є континентом із переважанням платформених структур, на яких виразно проявляються наслідки давніх і сучасних тектонічних процесів. Водночас активність Східноафриканського рифту, вулканічна діяльність та періодичні землетруси вказують на незавершеність геологічної еволюції материка.*

Африка вирізняється своєрідною **морфологією поверхні**, яка визначається як геологічною будовою материка, так і тривалою історією його тектонічного розвитку. Основною рисою рельєфу є переважання цокольних та пластових рівнин, а також високих плоскогір'їв, що формують загальну одноманітність орографічної структури. Середня висота Африки сягає близько 750 м. За висотними показниками Африку прийнято поділяти на дві великі морфоструктурні області – Низьку Африку (переважно на північному заході з абсолютними висотами до 1000 м) та Високу Африку (східні та південні райони, де висоти перевищують 1000 м, іноді сягаючи понад 5000-6000 м). Найскладніші орографічні форми зосереджені у Східній Африці, де активізація тектонічних процесів спричинила формування системи грабенів (Великий Африканський грабен) і

появу високих вулканічних масивів (масив Кіліманджаро). Найвищою точкою рельєфу Африки є гора Кіліманджаро (5895 м над рівнем моря), найнижчою – улоговина Каттара в північно-східній частині материка (-133 м нижче рівня моря).

Характерною особливістю рельєфу материка є приуроченість найбільших підняттів до його окраїн. Прикладами цього виступають Атлаські гори, гори Фута-Джаллон, вулканічний масив Камерун, Драконові гори тощо. Морфологія крайових підняттів вирізняється асиметричним профілем: внутрішні схили зазвичай мають пологий нахил, тоді як зовнішні круто спадають до узбережжя.

Подібними є й моноклінальні структури, поширені у внутрішніх районах Африки: Мавританський Адрар, Триполітанський Джебель, Етбай та ін.

Східноафриканський регіон являє собою своєрідне "велике плоскогір'я", яке складається з давніх кристалічних масивів, перекритих відкладами різного віку. В даному регіоні виділяють плато: Танганьїка, Ньяса, Масаї, Кенія та низку інших. Ефіопське нагір'я на півночі регіону, розчленоване глибокими каньйонами та обмежене тектонічними розломами, є показовим прикладом взаємодії підняття поверхні та процесів ерозії. Тут формуються складні брилові структури, пов'язані з рифтовою зоною та інтенсивною вулканічною діяльністю. Лавові плато перекривають значні площі нагір'я, а в центральних частинах простягається система озер (Вікторія, Танганьїка, Ньяса), що займають грабенові западини.

У південній та центральній частинах материка поширені великі западини – Калахарі, Конго, озера Чад, Верхнього та Середнього Нілу та ін. Вони формують замкнені морфоструктурні комплекси, які часто заповнені осадовими чи еоловими відкладами.

Низовини на материку представлені на незначних площах, переважно вздовж узбережжя [1, 2].

Зовнішні процеси значною мірою модифікують рельєф. У пустельних районах домінують фізичне вивітрювання, еолові та гравітаційні процеси, у зонах сезонного зволоження – ерозійні й гравітаційні процеси, тоді як у вологих тропічних регіонах провідну роль відіграють ерозія, соліфлюкція та біохімічне вивітрювання. Давні латеритні кори вивітрювання слугують

своєрідним "консервантом" поверхні, уповільнюючи процеси розчленування пенеплену [2].

Таким чином, *рельєф Африки можна охарактеризувати як складну систему поєднання піднятих плоскогір'їв, брилових та вулканічних масивів із замкненими улоговинами й акумулятивними рівнинами. Основою цього рельєфу є стабільна платформа давнього фундаменту, яка зберегла риси гондванської морфоструктури, трансформованої під впливом ендогенних та екзогенних процесів. Саме поєднання цих факторів надає Африці унікального геоморфологічного вигляду.*

Геолого-тектонічна будова Африки визначила формування покладів **корисних копалин**. В Африці зосереджено близько 30% світових запасів корисних копалин, зокрема 8% світових запасів природного газу та 12% нафти. Переважання на континенті архейських та протерозойських порід, у яких відбувалися процеси оруднення, спричинило багатство та різноманіття руд металів – Африка володіє, зокрема 92% платини, 56% кобальту, 54% марганцю, 40% золота та 36% хрому. Африка також має найбільші у світі запаси алмазів та урану [5, 6].

На плато Середній Велд (Південна Африка) відомі найбільші родовища золота та ураномістких мінералів. Магматичні інтрузії у архейські та протерозойських породах спричинили формування родовищ хрому, платини та магнетитів у ПАР і Зімбабве, олова та вольфраму в Нігерії. Ранньопротерозойські гранітні інтрузії підняття Лунда–Катанги зумовили утворення олов'яних і вольфрамових руд, рідкоземельних елементів та золота, у той час як пізньопротерозойські – постмагматичних родовищ міді та кобальту. У герцинському Атласі сформувалися родовища марганцевих та поліметалічних руд, а в альпійському – постмагматичні родовища свинцю, цинку та залізних руд. З вулканічними кімберлітовими трубками пов'язані родовища алмазів у ПАР і Демократичній Республіці Конго. Виявлені в Гвінеї та Камеруні родовища бокситів і залізних руд, приурочені до латеритної кори вивітрювання. У континентальних осадових відкладах виявлено значні поклади нафти та природного газу (узбережжя Середземного моря, Гвінейської затоки та Сахари), а також кам'яного вугілля в ПАР. Основні поклади нафти в Лівії та Анголі сформувалися у крейді та еоцені [5].

У Африці зосереджено біля 30% світових руд критичних металів, які є необхідними для переходу на чисту енергетику. За даними Міжнародного енергетичного агентства, протягом наступних двох десятиліть технології відновлюваної енергії можуть становити 40% загального попиту на мідь і рідкісні землі, 60-70% загального попиту на нікель і кобальт та майже 90% попиту на літій. Оскільки такі корисні копалини як мідь і кобальт, є ключовими для виробництва технологій відновлюваної енергії, зростання попиту на ці корисні копалини дає Африці можливість відігравати ключову роль у глобальному переході на відновлювану енергію. Однак багато африканських країн наразі працюють у сегменті видобутку, видобуваючи мінерали та експортуючи сировину без істотного додавання вартості Так, до прикладу, Демократична Республіка Конго переробляє близько 7% місцевих мідних продуктів, а Замбія – 1,3%. Це закріплює позицію континенту на нижчих щаблях глобальних ланцюгів створення вартості, обмежуючи економічні вигоди та його здатність домовлятися про вигідні умови торгівлі.

Для 15 найбагатших на корисні копалини країн Африки на південь від Сахари гірничодобувна промисловість забезпечує 8% доходів. Так, доходи від видобутку міді та інших металів для акумуляторів в Африці у 2020 році сягнули 20 млрд доларів США, що становить близько 13 % світового ринку [7-10].

Розподіл основних мінеральних ресурсів у країнах Африки, наведено нижче: ПАР – золото, платина, хром, марганець, алмази; ДР Конго – кобальт, мідь, алмази; Намібія – уран, мідь, марганець; Нігерія – олово, вольфрам, нафта; Гвінея – боксити (23% світових запасів); Лівія, Ангола – нафта; Гана, Малі, Танзанія – золото; Камерун – боксити, залізні руди [11]. Нижче приведено більш докладні відомості щодо окремих країн.

Південно-Африканська республіка володіє 80% світових запасів металів платинової групи (PGMs), із понад 80 активними проектами та численними ініціативами з розвідки. Країна суттєво впливає на глобальне постачання PGMs, забезпечуючи 91% світового обсягу платини, 22% марганцю, 35% хрому та 16% ванадію. Метали платинової групи використовуються у виробництві електромобілів, позиціонуючи Південну Африку як ключового гравця у глобальному переході на чисту енергетику.

Марокко володіє понад 50 мільярдами тонн фосфатів, що становить 70% від світових запасів. Марокко щорічно виробляє понад 37 мільйонів тонн фосфатних добрив та є провідним експортером добрив у світі, зокрема забезпечуючи 54% потреб Африки у них. Загалом гірничодобувний сектор забезпечує 10% ВВП Марокко, при цьому фосфатна промисловість становить 90% доходів країни від видобутку.

Зімбабве має найбільші у Африці запаси літію – оцінювані у 11 мільйонів тонн. У 2023 році Зімбабве видобуло 1 200 тонн літію, і прогнозується, що забезпечуватиме близько 20% світового виробництва літію, якщо запаси країни будуть повністю розроблені.

Замбія забезпечує 4% світового виробництва міді. Країна є другим за величиною виробником у Африці після ДР Конго, видобувши 792 000 тонн міді у 2023 році. До 2030 року Замбія поставила за мету збільшити видобуток до 3 мільйонів тонн.

Разом *Мозамбік і Танзанія* володіють 13% світових запасів графіту, що є ключовим компонентом у виробництві акумуляторів. Мозамбік має понад 25 мільйонів тонн запасів і посідає п'яте місце у світі серед виробників графіту, забезпечуючи 14% світового видобутку. Країна планує збільшити видобуток на 13% до 2026 року. Маючи 17 мільйонів тонн запасів, Танзанія входить до шістки країн світу з найбільшими запасами графіту.

Габон має другі за величиною у світі родовища марганцю. Марганець є другим за значенням експортним продуктом країни. У 2022 році Габон видобув 4,6 мільйона тонн марганцю, що принесло 1,83 мільярда доларів США доходу.

Демократична Республіка Конго має найбільші у світі запаси кобальту – 6 мільйонів тонн із 11 мільйонів тонн у світі. У 2023 році країна виробила 170000 тонн кобальту, а до кінця 2024 року очікується збільшення виробництва до 225000 тонн. При цьому 12% конголезького кобальту добувається дрібномасштабним способом [12].

Відсутність контролю при дрібномасштабному способі видобутку корисних копалин в країнах Африки призводить до низки проблем, спричинюючи зокрема посилення вирубки лісів, скорочення видів, забруднення важкими металами атмосферного повітря, води та ґрунтів, деградацію земель, а також гостру кризу питної води. Наприклад, щорічно в ході

дрібномасштабного видобутку золота в Демократичній Республіці Конго використовується близько 15 тонн ртуті, що робить країну другим за величиною джерелом викидів ртуті в Африці. Через це 51 мільйон конголезців залишилися без доступу до питної води. Крім того ртуть може накопичуватися і передаватися по харчовому ланцюжку, викликаючи порушення нервової, травної та імунної систем як у тварин, так і у людей, таким чином до 100 мільйонів людей прямо або опосередковано піддаються впливу ртуті в результаті дрібномасштабного видобутку золота [13, 14].

Кліматичні умови та стан атмосферного повітря в країнах Африки

Кліматичні особливості Африки формуються під впливом низки чинників, серед яких провідними є: географічне положення континенту; будова материка; рельєф; атмосферна циркуляція; океанічні течії; сусідство з пустельними й степовими плоскогір'ями Західної Азії.

Визначальним чинником є положення материка між двома тропіками. Більша частина Африки перебуває під впливом тропічної циркуляції повітря, що проявляється у переважанні пасатів. У північній півкулі домінують північно-східні, а в південній – південно-східні пасати. Тропічне повітря, зазвичай сухе та прогріте, при переході через екваторіальну вологу зону насичується вологою, що створює умови для формування зливових опадів конвективного походження.

Північна частина континенту відзначається підвищеним прогріванням приземного шару повітря. У Сахарі та Судані влітку формується зона зниженого тиску, посилена впливом азійського мінімуму. Водночас у Південній Африці в цей період переважають області високого тиску. У зимовий сезон ситуація змінюється: над південною частиною формується барична депресія, тоді як північ материка перебуває під впливом сухого континентального повітря пасатів.

Суттєву роль у кліматотворенні відіграють океанічні антициклони. Азорський максимум зумовлює посушливість західного узбережжя Північної Африки, тоді як Південно-Атлантичний антициклон сприяє утворенню пустелі Наміб внаслідок апвелінгу холодних вод Бенгельської течії. У літній період південно-східні

пасати, досягаючи північної півкулі, трансформуються в екваторіальний мусон, який приносить значні опади у басейн Конго та на Ефіопське нагір'я. На сході континенту циркуляція ускладнюється взаємодією з індійськими мусонами, що приносять вологу на узбережжя Сомалі та Мадагаскару.

Крайні північні та південно-західні райони Африки перебувають під впливом субтропічної циркуляції. У зимовий період сюди проникають прохолодні й вологі повітряні маси помірних широт, тоді як влітку панує сухе тропічне повітря.

У літній період північної півкулі над Сахарою формується зона зниженого тиску, яка притягує вологе повітря з Гвінейської затоки, створюючи умови для виникнення Західноафриканського мусону. Це забезпечує дощовий сезон у Судані, Нігерії та прилеглих державах. Взимку зона конвергенції переміщується на південь, і над Сахарою панує сухе тропічне повітря, що формує посушливий сезон.

У прибережних районах Африки сезонні зміни клімату значною мірою визначаються морськими течіями. Холодні Канарська та Бенгельська течії підтримують стабільний дефіцит вологи, що призводить до утворення туманів та мінімальних опадів. Навпаки, теплі течії Індійського океану (Мозамбіцька) у літній сезон посилюють випадіння дощів на східному узбережжі та на острові Мадагаскар [1].

Температурний режим Африки визначається насамперед інтенсивністю сонячного випромінювання, а також рельєфом і пануючими вітрами. Завдяки високому положенню Сонця над горизонтом упродовж року поверхня материка і нижні шари тропосфери сильно прогріваються. Більша частина території знаходиться у межах річної ізотерми +20 °С, тоді як тропічні області, включно з басейнами річок Нігер, Конго та озера Чад обмежуються ізотермою найхолоднішого місяця +18 °С. У північних широтах літні температури значно вищі – понад +30 °С, а в пустелях вони можуть перевищувати +40 °С, тоді як у Південній Африці зимовий сезон демонструє схожі високі значення, зокрема у пустелі Калахарі.

Монолітність материка зумовлює континентальний тип добових коливань температури з великими амплітудами, особливо помітними у пустельних районах. Вдень повітря прогрівається до +40 °С і вище, а поверхня землі – до +70°С,

тоді як вночі температура різко падає до кількох градусів і навіть трапляються заморозки.

Розподіл опадів в Африці визначається особливостями атмосферного тиску, руху повітряних мас, температури та рельєфу й характеризується значною нерівномірністю. Середньорічна кількість опадів на материковій частині становить близько 742 мм, проте існують як дуже вологі регіони, так і одні з найпосушливіших у світі. У екваторіальній смузі дощі мають конвективний характер, випадання їх рівномірне протягом року з двома піками в квітні та жовтні. Річна кількість опадів у лісовій зоні від Сьєрра-Леоне до озера Вікторія та басейну Конго перевищує 1200 мм і досягає 2000 мм у басейні Конго, а на узбережжі Гвінейської затоки та схилах гірського масиву Камерун – до 10000 мм. Поза межами екваторіальної смуги розташовані області з одним дощовим сезоном, кількість опадів у яких зменшується від екватора до периферії материка. Значний вплив на їх розподіл мають гори та узбережжя: крайові хребти затримують вологу від пасатів, забезпечуючи більше опадів на східному узбережжі, тоді як західне узбережжя залишається посушливим. Пустелі Сахара, Калахарі та Наміб отримують менше 250 мм опадів на рік, тоді як області позатропічної Африки, у холодну пору року перебувають під впливом помірних повітряних мас, що приносять основну частину опадів[1].

Таким чином, однією з найважливіших характеристик природного середовища Африки є її клімат, що визначає особливості функціонування екосистем. Сезонні зміни кліматичних умов проявляються насамперед у кількісних і просторових відмінностях розподілу опадів, тоді як температурні коливання здебільшого незначні через загальну близькість материка до екватора. Зональна структура клімату Африки впливає на розподіл рослинності, водних ресурсів, сільськогосподарських угідь і населення, що визначає специфіку природокористування на континенті.

Кліматичні контрасти безпосередньо відображаються на соціально-економічному розвитку країн Африки: наприклад, у країнах тропічної Африки до 80% населення залучене до сільського господарства, що робить їх надзвичайно вразливими до змін у режимі опадів і температур [15]. *Сучасні кліматичні*

зміни створюють значні виклики для країн Африки. У звіті Міжнародного валютного фонду вказується, що негативні наслідки зміни клімату зосереджені в регіонах з відносно спекотним кліматом, де розташована непропорційно велика кількість країн з низьким рівнем доходу. У цих країнах підвищення температури знижує виробництво на душу населення як у короткостроковій, так і в середньостроковій перспективі, зменшуючи сільськогосподарське виробництво, пригнічуючи продуктивність працівників, які піддаються впливу спеки тощо. У країнах з високими середніми температурами, таких як африканські країни, підвищення температури гальмує економічну активність. Для середньостатистичної країни, що розвивається, з низьким рівнем доходу та середньорічною температурою 25°C, ефект підвищення температури на 1°C становить зниження темпів зростання на 1,2%. За сценаріями, що передбачають підвищення температури від 1°C до 4 °C порівняно з доіндустріальним рівнем, загальний ВВП континенту, як очікується, знизиться на 2,25% – 12,12% [16].

Сільське господарство є основою економіки Африки і забезпечує більшість засобів до існування на всьому континенті. Тому Африка є "гарячою точкою" вразливості до наслідків кліматичних змін та коливань. Найбільш уразливими є аграрні держави Сахелю та Східної Африки, де кліматичні аномалії безпосередньо впливають на продовольчу безпеку й міграційні процеси [17, 18]. Основні ризики для сільського господарства включають зниження врожайності рослин, пов'язане з тепловим та посушливим стресом, а також збільшення шкоди від шкідників, хвороб та повеней для інфраструктури продовольчої системи, що призводить до серйозних негативних наслідків для продовольчої безпеки та засобів до існування. Ці ризики та їхні наслідки були визначені з "високою впевненістю", а рівень ризику визначено як "дуже високий", якщо до 2080 – 2100 рр. середня глобальна температура підвищиться на 2°C та 4°C порівняно з доіндустріальним рівнем. До середини цього століття основні зернові культури, що вирощуються в Африці, зазнають негативного впливу, хоча й з регіональними відмінностями та відмінностями між культурами. За сценарієм зміни клімату RCP 8.5 прогнозується зниження середнього врожаю на 13% у Західній та Центральній Африці, на 11% у

Північній Африці та на 8% у Східній та Південній Африці [19]. Просо та сорго визнані найбільш перспективними культурами, втрата врожаю яких до 2050 року становитиме лише 5% та 8% відповідно, завдяки їхній більшій стійкості до умов теплового стресу, тоді як рис та пшениця, як очікується, будуть найбільш ураженими культурами, втрата врожаю яких до 2050 року становитиме 12% та 21% відповідно.

Також наслідки зміни клімату в країнах Африки створюють додаткові ризики для здоров'я населення, зокрема підвищення температури та зміни в режимі опадів сприяють поширенню інфекційних захворювань по всій Африці. Більш високі температури та більша кількість опадів також створюють сприятливі умови для існування комах та поширення захворювань, що передаються ними, таких як лихоманка денге, малярія та жовта лихоманка. У 2017 році, за оцінками, 93 % смертей від малярії у світі припадало на Африку; діти є найбільш вразливими до цієї хвороби, а вагітні жінки є ще однією групою високого ризику. Крім того, нові захворювання з'являються в африканських регіонах, де раніше їх не було.

Крім ризиків, пов'язаних з кліматичними змінами, Африка стикається з численними екологічними викликами, серед яких *забруднення атмосферного повітря*. За даними ООН, в той час як африканські країни майже не вносять свій внесок у глобальні викиди парникових газів, місцеве забруднення повітря стало причиною 1,1 мільйона смертей у Африці. В той же час, забруднення повітря в житлових приміщеннях стало причиною 697 000 смертей, а забруднення атмосферного повітря – 394 000 смертей в Африці. Забруднення атмосферного також може призводити до зменшення біорізноманіття а також до утворення кислотних опадів, що негативно впливають на стан ґрунтів та поверхневих водних об'єктів.

Профіль викидів забруднюючих речовин Африкою в основному спричинений енергетичною бідністю Африки та відсутністю сучасних, надійних та доступних енергетичних послуг [20]. Основними джерелами забруднення атмосферного повітря є: використання біомаси для приготування їжі; транспорт та промисловість; сільське господарство. Так, більшість африканських домогосподарств використовує дрова, деревне вугілля та солому для приготування їжі. Це призводить до високих рівнів

забруднення повітря в приміщеннях. До прикладу, близько 80% населення Субсахарської Африки залежить від біомаси для приготування їжі, що спричиняє серйозні проблеми зі здоров'ям [21]. Використання таких традиційних джерел палива призводить до високих рівнів забруднення повітря в приміщеннях. Наприклад, у школах Руанди та Кенії рівні дрібнодисперсних часток (PM2.5) у кухнях значно перевищують рекомендовані норми Всесвітньої організації охорони здоров'я [22].

У містах, таких як Лагос (Нігерія) та Найробі (Кенія), спостерігається високий рівень забруднення повітря через інтенсивний дорожній рух та недостатню кількість екологічно чистих транспортних засобів [23].

Використання хімічних добрив та пестицидів у сільському господарстві та практика спалювання залишків після збору врожаю, яка є поширеною в Субсахарській Африці також може призводити до забруднення повітря [24].

Внутрішні води: природні особливості, господарське використання та екологічний стан в країнах Африки

Гідрографічна мережа Африки сформувалася під впливом рельєфу материка та кліматичних умов. Саме ці чинники визначають конфігурацію річкових басейнів, розташування озер та характер водообміну між суходолом і океаном. Найбільш розгалужена річкова мережа формується в екваторіальних і субекваторіальних широтах. У напрямку до тропічних і пустельних регіонів густота річкової сітки різко зменшується – великі простори Сахари та Калахарі майже позбавлені постійного стоку.

Переважна частина поверхневих вод Африки належить до кількох великих річкових систем, серед яких Ніл, Конго, Нігер, Замбезі, Оранжева тощо. Вони разом із численними озерами й заболоченими територіями формують потужні басейни, що відводять воду до Атлантичного та Індійського океанів. Завдяки загальному нахилу поверхні материка у західному напрямку найбільша частка стоку спрямована до Атлантики. До цього басейну належать річки Ніл, Сенегал, Гамбія, Вольта, Нігер, Санага, Огове, Конго, Кванза, Кунене, а також численні водотоки Атлаських гір. У межах басейну знаходяться й великі озера: Вікторія, Едвард, Альберт, Джордж, Тана, Танганьїка та Ківу. До басейну Індійського океану належать річкові системи Замбезі,

Лімпопо, Рувуми, Руфіджі, Джубби, а також водотоки Мадагаскару. Серед найбільших озер – Ньяса. Близько третини території Африки належить до басейнів внутрішнього стоку: значні площі Сахари, Лівійської та Нубійської пустель, Данакільської западини, внутрішні райони Ефіопського нагір'я, частина пустелі Наміб. Найбільшими річками цього типу є Шарі, що впадає в озеро Чад, та Окаванго. Характерною особливістю є переважання солоних водойм, до яких зокрема належать озеро Чад.

Африка характеризується значним річним стоком – 5390 км³. Найбільші величини стоку фіксують у районах з надмірним зволоженням на узбережжі Гвінейської затоки та східних схилах Мадагаскару [1, 2].

Для африканських річок характерне чергування давніх пологих ділянок з широкими долинами та молодих глибоко врізаних русел з численними порогами й водоспадами.

Ніл, довжина якого становить 6671 км, є найдовшою водною артерією Африки. Його басейн охоплює близько 3,3 млн км². Формування ріки відбувається в межах Східноафриканського плоскогір'я. У верхів'ї річка має гірський характер, що зумовлює численні пороги та водоспади. Поділяючись на Білий і Блакитний Ніл, система отримує основну частину вод за рахунок літніх мусонних дощів у субекваторіальних районах. При злитті цих двох потоків у Хартумі формується єдиний Ніл, який перетинає пустельні території та впадає у Середземне море, утворюючи дельту площею понад 24 тис. км². Сучасний гідрологічний режим річки істотно регулюється системою водосховищ, завдяки яким вдалося розширити площі зрошення та збільшити протяжність судноплавних відтинків.

Конго, довжина якого становить 4700 км, а площа басейну сягає 3,8 млн км², належить до найповноводніших річок світу. Її середньорічний стік оцінюється у 1414 км³. У верхній течії Конго характерними є гірські ділянки з каскадами водоспадів. У середній течії річка має вигляд типової рівнинної водної системи, що розділяється на численні рукави. Нижче за течією Конго перетинаючи Південногвінейську височину, формує водоспади Лівінгстона. Гирлова частина річки являє собою естуарій. Завдяки високій водності та значному падінню русла Конго має один із найбільших у світі гідроенергетичних потенціалів. Розгалужена система приток і озер (Ківу, Мверу, Танганьїка)

формує водні комунікації довжиною близько 16 тис. км, що робить басейн важливим транспортним коридором Центральної Африки [1].

Таким чином, річкові системи Африки є не лише базовим елементом фізико-географічної структури материка, а й ключовим чинником його соціально-економічного розвитку. Вони визначають умови водопостачання, розвиток сільського господарства, енергетики та транспорту. Водночас сезонність і нерівномірність стоку, а також антропогенний вплив потребують комплексного управління річками задля сталого розвитку регіону.

Озера Африки відзначаються значною різноманітністю за походженням, віком, морфометричними характеристиками та гідрохімічними властивостями. За тривалістю існування серед них трапляються як постійні, так і тимчасові озера. Загалом на материку налічується понад 670 озер, з яких 88 віднесені до великих. Сумарний об'єм води у них оцінюється в 30 тис. км³.

Найбільші та найглибші озера Африки приурочені до улоговин, сформованих вздовж зон тектонічних розломів Східноафриканського рифту: Вікторія, Танганьїка, Ньяса (Малаві). Для них характерні видовжена форма, круті береги та значні глибини. Для водойм центральної та східної гілок рифтової системи характерна безстічність і підвищена мінералізація вод. Серед них вирізняються Туркана, Маньяра, Натрон, Маґаді та Найваша.

У районах Ефіопського нагір'я та гір Адамава поширені кратерні та кальдерні озера. Їхні улоговини мають округлі форми та великі глибини. Води часто характеризуються високим уміс-том розчинених газів і мінералів. До цього типу належать озера Соначі, Манун, Ніос, Тана та низка менших водойм.

У басейні Конго збереглися залишки давніх озер, серед яких Маї-Ндомбе, Тумба та інші. У Сахелі ключовою реліктовою водоймою є озеро Чад. У Сахарі зустрічаються безстічні системи озер. Вони живляться головно підземними водами. У північній частині Африки поширені шотти – сезонні солоні озера, які більшу частину року перебувають у вигляді солончаків. У південній частині материка, сформувався комплекс мілководних озер, більшість яких має підвищену солоність і значну сезонну мінливість площі [1, 2].

Озера Африки виконують низку важливих екологічних та соціально-економічних функцій. Вони регулюють стік річок, впливають на локальні кліматичні умови та водний баланс регіонів, слугують осередками біорізноманіття. Водночас вони є джерелами прісної води, харчових ресурсів, забезпечують транспортні та рекреаційні потреби. Сучасні тенденції деградації водойм, особливо в посушливих регіонах, свідчать про необхідність комплексного моніторингу та сталого управління озерами континенту.

Слід також зазначити, у межах Африки сформувалися значні масиви **боліт** та інших **перезволожених територій**, які відіграють ключову роль у підтриманні гідрологічної рівноваги. Перезволожені землі (wetlands) охоплюють ділянки, що постійно або сезонно затоплюються водою. До них належать заболочені ліси, дельтові комплекси та мангрові екосистеми. Болота відзначаються надмірним застійним зволоженням, наявністю рослинності, пристосованої до дефіциту кисню в ґрунті, та процесами торфоутворення. Вони приурочені здебільшого до річкових заплав, озерних улоговин і знижених форм рельєфу. Їхня площа в Африці становить близько 0,2% території континенту, з найбільшою концентрацією в басейні річки Конго.

Заболочені ліси, які затоплюються на 0,5-1,0 м, поширені вздовж нижніх течій річок та на узбережжях озер. У їхніх межах часто трапляються торфові болота. Значний ареал таких екосистем становлять Східні та Західні Конголезькі заболочені ліси, загальна площа яких оцінюється у 124 тис. км².

В екваторіально-тропічних широтах поширені мангрові болота, найбільші масиви яких приурочені до узбережжя Гвінейської затоки.

Серед унікальних утворень варто відзначити болото Судд у басейні Білого Нілу, площа якого коливається від 30 до 150 тис. км² залежно від сезону. На півдні континенту ключовим є болото Окаванго, що займає від 11 до 28 тис. км² і формується завдяки стоку однойменної річки у внутрішню безстічну западину. У Сахелі важливу роль відіграють папірусні болота в улоговині озера Чад [1,2].

Водно-болотні екосистеми Африки залишаються одним із найцінніших, але водночас найуразливіших природних ресурсів. Вони є важливими для водозабезпечення, сільського

господарства, рибальства, збереження біорізноманіття, а також для утримання вуглецю [36]. Незважаючи на екологічне та соціальне значення, значні площі перезволожених земель зазнали деградації внаслідок осушення, вирубування лісів, інтенсивного випасу худоби й будівництва гідротехнічних споруд.

Підземні води Африки відзначаються складними умовами формування та нерівномірним територіальним поширенням, що визначається поєднанням кліматичних чинників, будовою геологічного середовища та рельєфом. Підземні води відіграють особливо важливу роль у регіонах з дефіцитом поверхневих вод, зокрема у Сахарі [29]. Найбільші запаси акумульовані на півночі материка, де сформувалися обширні артезіанські басейни в межах Сахари. Ці води мають переважно реліктове походження. Сучасні умови з високою випаровуваністю і низьким рівнем опадів практично не сприяють поновленню їхніх запасів. Прикладом є система нубійських пісковиків у межах Лівійсько-Нільського артезіанського басейну, де потужність прісноводних товщ сягає 2 км. У Великому Сахарському басейні переважають води з мінералізацією 0,3 -1,5 г/л, а місцями трапляються термальні горизонти з температурами понад +60°С. Водночас у центральних ділянках Сахари широко поширені солоні води й розсоли з мінералізацією понад 300 г/л.

Значні ресурси підземних вод також зосереджені у центральній та південній Африці. Конголезький, Окаванго та Калахарський басейни характеризуються наявністю давніх водоносних систем, збагачених також у результаті сучасного інфільтраційного живлення. Тут поширені також численні виходи термальних вод різного хімічного складу.

У прибережних районах материка сформувалися шельфові артезіанські басейни. Найбільш потужний з них – Нігерійський, що характеризується низькою мінералізацією вод (до 0,6 г/л).

Рифтові зони Східної Африки формують складні гідрогеологічні умови. Це зумовлює різноманітність підземних вод – від прісних до висококонцентрованих розсолів (мінералізація 0,1–180 г/л) із температурою від +19 до +97 °С. Подібні закономірності простежуються і на узбережжі Червоного моря.

Острів Мадагаскар відзначається сприятливими умовами інфільтраційного живлення завдяки поєднанню значної

кількості опадів і водопроникних порід. Тут підземні води здебільшого прісні, з мінералізацією 0,2–0,9 г/л [1].

Підземні води Африки формують складну й неоднорідну систему, де реліктові ресурси аридних регіонів поєднуються з активно поновлюваними запасами у вологих тропічних і прибережних районах. Це характеризує їх значимість для забезпечення потреб населення та сталого розвитку регіону.

Сучасне **зледеніння** Африки збереглося лише на трьох гірських масивах – Кіліманджаро, Кенія та Рувензорі, сумарна площа яких не перевищує 10 км². Найбільші залишки зледеніння зосереджені на вершині Кібо в масиві Кіліманджаро, із загальною площею 5,9 км². Протягом XX ст. їхня площа скоротилася більш ніж на 80%, а потужність – на 17 м. Подібні процеси простежуються й на вулкані Кенія, де сучасне зледеніння представлено лише невеликими фрагментами. У горах Рувензорі льодовики збереглися тільки на найвищих вершинах, серед яких льодовик Мура на г. Бейкер [1, 2].

Льодовики Африки перебувають у стадії активного скорочення. Їхня деградація є індикатором змін кліматичної системи регіону внаслідок глобального потепління.

Африка володіє приблизно 10% світових внутрішніх відновлюваних водних ресурсів. Розподіл водних ресурсів на континенті надзвичайно нерівномірний, що призводить до дефіциту води в багатьох регіонах. Зокрема, північна та південно-східна частини континенту мають обмежений доступ до води. Північна Африка стикається з критичним водним стресом, що зріс на 18% з 2015 по 2020 рік, а в Сахелі та Східній Африці він становить 60 – 80%. Найбільше від нестачі води потерпають країни Африки на півдні Сахари [25], де 200 млн людей стикаються із серйозною нестачею чистої питної води [26]. Загалом же, у 2020 році лише 32,4% населення Африки мали доступ до безпечно організованих послуг питного водопостачання і лише 22,6% – санітарії [27].

Сільське господарство є основним споживачем води у Африці, використовуючи близько 70% прісної води. В країнах Сахельського регіону та Східної Африки вода використовується переважно для зрошення, що становить до 90% усього водозабору у сільському господарстві. Промисловість споживає близько 20% води в більш економічнорозвинених країнах

Африки (наприклад, ПАР, Єгипет). Основними "галузями-водоспоживачами" є виробництво електроенергії, металургія, хімічна промисловість тощо. Лише близько 10% води у країнах Африки використовується для побутових потреб [28]. Також річки, озера та водосховища Африки забезпечують біоресурси для мільйонів людей. Так, озера Вікторія та Танганьїка забезпечують понад 2 мільйони тонн риби на рік, що є ключовим джерелом білка та доходів для місцевого населення [29].

Активне господарське використання у поєднанні з зовнішніми факторами (зокрема зміною клімату) створюють серйозні екологічні загрози для водних екосистем Африки. Так, у Замбії, зокрема у водно-болотних угіддях Луканга, зміна клімату призводить до екстремальних погодних явищ, таких як повені і посухи. Ділянки болота, які залишаються вологими цілий рік, все частіше страждають від повеней, тоді як більш посушливі райони стають все більш висушеними [30]. Серед антропогенних факторів деградації є перетворення природних ландшафтів, зокрема боліт, під сільське господарство. Наприклад, у Кенії, прикладом зміни землекористування є болото Anyiko, де з 1966 до 2018 року спостерігалося поступове перетворення територій боліт на орні землі [37].

Проте, основною наразі лишається проблема забруднення водотоків та водойм континенту. За даними ЮНЕП, понад 55% річок у субсахарській Африці мають високу концентрацію забруднюючих речовин, включаючи пестициди, важкі метали та органічні речовини [31]. Останнє пояснюється зокрема тим, шо у багатьох країнах Африки менше 5% стічних вод проходять очистку перед скиданням у річки [32]. До прикладу, за останні 40 років якість води в озері Вікторія погіршилася через забруднення. Недавнє дослідження Світового банку показує, що все більшу частку забруднення озеро Вікторія отримує від населених пунктів та промислової діяльності через перевантаження мереж і відсутність комплексної очистки стічних вод [33]. Накопичення органічних речовин, спричиняє евтрофікацію та зменшення кисню у воді, що негативно впливає на стан екосистем.

Деградація екосистем у близько 90 річкових басейнів Африки призводить до втрати біорізноманіття. Наприклад, річка Ніл внаслідок забруднення та надмірного водозабору за останні 20 років зменшила свій середній стік на приблизно 15%

[34]. Прикладом деградації озерних систем є скорочення за останні 60 років площі озера Чад на 90% через надмірне використання води, тривалу посуху та наслідки зміни клімату. У 1960-х роках XX століття в озері мешкало близько 135 видів риб, і рибалки щорічно виловлювали 200 000 тонн риби, забезпечуючи важливе джерело продовольчої безпеки та доходу для населення басейну і за його межами. Скорочення площі озера не тільки призвело до втрати біорізноманіття, а й знищило засоби до існування місцевих мешканців [35].

Ґрунтовий покрив: природні особливості, характер використання та деградація в країнах Африки

Ґрунтовий покрив Африки є результатом взаємодії багатьох природних чинників. Він вирізняється чітко вираженою широтною зональністю, що відображає географічне положення материка й різноманітність кліматичних умов. Поряд із цим велике значення мають рельєф і ґрунтотворні породи, які створюють локальні відмінності навіть у межах одного кліматичного поясу.

Материк перетинається екватором майже посередині, що зумовлює наявність двох майже симетричних за широтним простяганням частин. Така особливість розташування визначила зональність ґрунтових процесів, оскільки саме кліматичні пояси й типи рослинності, що чергуються з півночі на південь, безпосередньо вплинули на характер ґрунтоутворення. Клімат Африки загалом відзначається високими температурами й значними контрастами у розподілі опадів. У екваторіальному поясі, типовими є процеси вивітрювання та інтенсивного вилуговування. Тут утворюються ферраллітні ґрунти бідні на поживні речовини через їхнє вимивання. Далі від екватора, у субекваторіальних і саванних областях, спостерігається сезонна ритмічність випадання опадів. Це зумовлює формування червоно-бурих ґрунтів, де чергування вологого й сухого періодів створює умови для накопичення гумусу в поверхневому шарі. На північ і південь від зон саван розташовані тропічні пустелі та напівпустелі, де домінують процеси аридного ґрунтоутворення. У цих регіонах формуються сіроземи, червоноземи й примітивні пустельні ґрунти, які відзначаються низьким вмістом органічної речовини та високою концентрацією мінеральних солей. У перехідних зонах від пустель до саван

трапляються каштанові ґрунти, що мають потенціал для сільськогосподарського використання, проте вимагають зрошення. На території північних й південних окраїни материка, переважають коричневі ґрунти. Вони формуються в умовах м'якої зими й спекотного літа, що зумовлює їхню відносну родючість.

Оскільки значні площі Африки займають високі плоскогір'я та цокольні рівнини, тут створюються умови для поширення різних типів ґрунтів залежно від локальних кліматичних та гідрологічних особливостей. Високогірні райони, такі як Східноафриканське плоскогір'я, вирізняються розвитком специфічних ґрунтових комплексів. Тут формуються молоді ґрунти на вулканічних породах, які завдяки мінеральному складу вирізняються високою природною родючістю. У долинах річок, особливо Нілу, Нігера й Конго, поширені алювіальні ґрунти, що формуються під впливом щорічних паводків і відкладів наносів. Вони мають високий аграрний потенціал, проте сучасні процеси інтенсивного землекористування, ерозія й вторинне засолення значно обмежують їх продуктивність.

Давні кристалічні щити дали початок значним товщам червоних фералітних ґрунтів, що є багаті на оксиди заліза та алюмінію. Осадові породи в прибережних районах і річкових долинах формують алювіальні й делювіальні ґрунти, а вулканічні породи надають ґрунтам особливого мінерального складу. У тропічних областях, відзначається процес латеритизації, який призводить до формування твердих залізистих кір, що перешкоджають подальшому ґрунтоутворенню.

Рослинність через опадання листя, кореневі системи та продукти розкладу органічної маси збагачує ґрунт гумусом. У вологих екваторіальних лісах ґрунти швидко втрачають органічні речовини через інтенсивне розкладання, тоді як у саванах, де трав'яна рослинність формує значні біомаси коренів, ґрунтовий шар містить більше органічної речовини. У посушливих зонах, навпаки, рослинний покрив розріджений, тому ґрунти відзначаються вкрай низьким умістом гумусу [1].

Характер землекористування в африканських країнах характеризується значними змінами, зумовленими демографічним тиском та економічними потребами. Типовим на сьогодні є розширення площ під сільське господарство. Наприклад, у Західній Африці між 1975 і 2013 роками площа сільсько-

господарських угідь майже подвоїлась, досягнувши приблизно 1100000км², що становило близько 22,4% від загальної земельної площі регіону. У країнах як Бенін, Того, Буркіна-Фасо темпи розширення сільського господарства були серед найвищих [38]. Зокрема у Беніні між 2015 і 2021 роками спостерігалося зростання площ під плантаціями кеш'ю майже вдвічі. При цьому близько 60% нових садів виникли на землях, які раніше використовувалися як пасовища, та спостерігається збільшення на 55% загроз концентрації цих плантацій у межах охоронюваних територій [39]. Крім того, уряд Беніну планує закласти 7000 га нових плантацій до 2026 року [40].

Загалом, характер землекористування, що також включає вирубування лісів, надмірне випасання худоби, застосування примітивних агротехнічних методів, а також природні фактори: посухи, зменшення опадів, пилові бурі, спричинюють низку негативних процесів, які визначають зміни у стані ґрунтів. Серед них провідними є деградація ґрунтового покриву та опустелювання. Ці процеси в Африці мають не лише екологічний, а й глибокий соціально-економічний вимір: вони зменшують продовольчу безпеку, загострюють конфлікти за ресурси та загрожують біорізноманіттю.

Близько 20% поверхні суші Африки (6,6 млн км²) деградувало через ерозію ґрунтів, засолення, забруднення та ін. У низці країн, зокрема Буркіна-Фасо, Ефіопії, Лесото й Малі, понад половина населення проживає на територіях із деградованими ґрунтами. Серед деградованих, понад 25% сільськогосподарських земель охоплено водною ерозією, а близько 22% – вітровою, найбільш поширеною в Чаді, Нігері, Мавританії та Нігерії. Згідно з доповіддю Програми ООН з навколишнього середовища (UNEP), в Африці втрати ґрунтової родючості через ерозію можуть призвести до втрати близько 280 мільйонів тонн зернових щорічно [41]. Ерозія ґрунтів в Африці спричинена як природними, так і антропогенними чинниками, зокрема надмірним випасом худоби, вирубкою лісів та інтенсивним землеробством без належного управління. Уразливість підсилюють зокрема посухи, що особливо часто виникають у Сахелі. Додатковим чинником є пилові бурі, кількість яких у Мавританії зросла від кількох випадків на рік у 1960-х рр. до понад 80 на початку XXI ст.

Неправильне зрошення спричиняє такий деградаційний процес, як вторинне засолення. Близько 647 тис. км² африканських земель зазнають цього процесу. У Єгипті засолення охоплює понад 87 тис. км², у Ботсвані – 63 тис. км², у Сомалі – 57 тис. км². У дослідженні [42] було проаналізовано засолення ґрунту орних земель в Африці в період з 1965 по 2020 рік та виявлено тенденції до зростання засолення через кліматичні та землекористувальні фактори. Близько 2 мільйонів гектарів орних земель були відзначені із засоленням і >25 мільйонів гектарів перебували під ризиком засолення в посушливих і напівпосушливих районах. Дослідження також виявило значні позитивні кореляції між засоленням напівпосушливих орних земель і тенденціями розширення орних земель та застосовуваних азотних добрив.

Опустелювання є ще однією масштабною проблемою: воно охопило близько 46% території Африки. Особливо вразливим є Сахель, де межа пустелі Сахара просувається на південь зі швидкістю до 50 км на рік через надмірне випасання худоби й підсічне землеробство, які пришвидшують втрату рослинного покриву та розширення пустель [43].

У відповідь на ці виклики, країни Сахелю ініціювали проект "Велика зелена стіна", метою якого є боротьба з опустелюванням та відновлення 100 мільйонів гектарів деградованих земель до 2030 року [44]. Загалом слід зазначити, що відновлення земель також створює не лише екологічні, а й економічні прямі та опосередковані вигоди. Так, під час Всесвітнього економічного форуму було оголошено, що при реалізації проєкту "Велика зелена стіна Африки" було створено 335 000 робочих місць [45].

У результатах дослідження [46] ми бачимо й чисті економічні вигоди від прийняття країнами заходів щодо вирішення проблеми виснаження поживних речовин у ґрунті, спричиненого ерозією. У даній роботі було проведено оцінку 105 мільйонів гектарів у 42 країнах Африки. Результати дослідження свідчать, що протягом 2016-2030 років, поточна вартість чистих вигод від вжиття заходів щодо боротьби з ерозією ґрунту складе близько 2,48 трильйона доларів США. Це говорить про те, що, вживши заходів щодо боротьби з виснаженням поживних речовин, викликаним ерозією ґрунту, на орних землях у період 2016-30 років, економік 42 країн могла б зростати із середньою

швидкістю 5,31% на рік у порівнянні з рівнями 2010-2012 роками. З іншого боку бездіяльність у питанні попередження деградації ґрунту веде до прямих втрат. Бездіяльність призведе до загальної щорічної втрати поживних речовин у розмірі близько 4,74 млн тонн на рік та зниження врожайності зернових. Такі втрати врожайності обумовлюють економічні втрати у приблизно 72,40 млрд доларів США.

Рослинний і тваринний світ.
Проблеми збереження біорізноманіття в країнах Африки

Формування **рослинності** Африки визначається комплексом природних і історичних чинників, серед яких провідними є кліматичні умови, рельєф, ґрунтові характеристики, глибина залягання ґрунтових вод тощо. Просторова структура рослинного покриву тут має чітко виражену зональність, яка простежується симетрично відносно екватора.

У зоні екваторіального клімату сформувалися *постійно вологі вічнозелені ліси* (*гілеї*), які вкривають близько 8% території материка. Найбільші масиви приурочені до басейну річки Конго та узбережжя Гвінейської затоки. Для цих лісів характерне високе біорізноманіття. У регіонах із вираженим сухим сезоном, поширені *сезонні напіввічнозелені та листопадні ліси,* які поступово переходять у савани. *Савани* займають близько 40% площі Африки, що робить їх найбільш поширеною формацією. Рослинність тут представлена злаками у поєднанні з окремими деревами. Структура саван визначається тривалістю сухого періоду: у вологих районах вони мають густий трав'яний покрив, у посушливіших переходять у чагарникові угруповання. При подальшому зменшенні кількості опадів (менше 300 мм/рік) формуються *напівпустелі й пустелі,* які охоплюють близько 40% території Африки. Рослинність цих регіонів ксерофільна, з домінуванням сукулентів. У долинах і тимчасових водотоках поширені фреатофіти, коренева система яких сягає глибоких горизонтів ґрунтових вод. У крайніх північних і південних частинах материка розвинені *субтропічні вічнозелені твердолисті ліси та чагарники.* У прибережних низинах тропічних морів, на ділянках, періодично затоплюваних приливами, поширені *мангрові ліси*, сформовані видами дерев із ходульними коренями [1].

Таким чином, рослинність Африки вирізняється високою різноманітністю та чітко вираженою зональною організацією. Найбільш поширеними є савани, напівпустелі й пустелі, тоді як найбільш біологічно цінними вважаються екваторіальні дощові ліси.

Фауна Африка характеризується надзвичайним багатством і різноманітністю фауни. За класифікацією В. Гептнера північна частина материка разом із Сахарою належить до Середземноморської підобласті Голарктичної зоогеографічної області, тоді як основна територія Африки відноситься до Ефіопської області.

Фауна північної (голарктичної) частини представлена мешканцями пустель і напівпустель – численними гризунами (піщанки), кількома видами антилоп (мендаса, бубал, адакс), а також хижаками, серед яких фенек, шакал і деякі види гієн [2]. У деяких працях можна зустріти положення, за якими пустеля Сахара та суміжні аридні області входять до Сахаро-Аравійської (перехідної) підобласті [67].

Натомість Ефіопська область охоплює вологі екваторіальні ліси, савани, рідколісся та пустелі решти Африки. Вона вирізняється найбільшим у світі багатством ссавців: тут зосереджено близько чверті всіх сучасних видів, понад 50 родин, половина з яких є ендемічними. Високий рівень ендемізму простежується на рівні родів і видів: серед комахоїдних він сягає 86 %, гризунів – 85 %, парнокопитних – 88 %, а приматів – 94 %. У межах Ефіопської області виділяють чотири підобласті:

- Західноафриканська (Гвінео-Конголезька, або Лісова) охоплює вологі екваторіальні ліси басейну Конго та Західної Африки – переважно лісова зона, де збереглися типові примати (горили, шимпанзе, колобуси) а також представлені лісові антилопи (дуїкери), окапі та карликовий бегемот. Орнітофауна менш різноманітна, але поширені цесарки, папуги та голуби.
- Східноафриканська (Савано-Східноафриканська) – охоплює савани Східної та Південної Африки від Ефіопського нагір'я до Танзанії та Кенії. Тут надзвичайне різноманіття копитних (жирафи, зебри, антилопи, буйволи, слони, носороги) та хижаків (леви, леопарди, гепарди, гієни, шакали). Серед приматів характерні павіани та мандрили, численні рептилії (хамелеони, пітони, гадюки) й багата орнітофауна (страуси, фламінго, нектарниці).

• Південноафриканська (Капська) – охоплює пустельні та напівпустельні регіони. Бідніша на мегафауну, але багата на дрібних ендеміків: сурикати, дамани, підземні гризуни, численні ендемічні птахи й рептилії. Серед хижаків збереглися окремі види вівер і гієн.. Ендемічними тут є золотокроти, кафрські довгоноги, антилопи-стрибуни.

• Мадагаскарська – включає Мадагаскар та прилеглі архіпелаги, що вирізняються високим рівнем ендемізму (близько 90% видів) внаслідок тривалої ізоляції. Серед ссавців – ендемічні родини лемурів, індрі та тенреків; серед орнітофауни – мадагаскарські куріпки, філепітові, вангові [2].

Тваринний світ Африки вирізняється комплексом унікальних рис: високий рівень видового різноманіття та численні ендеміки; значна кількість великих ссавців, що збереглися лише тут у природних умовах; чітка зональна структура фауністичних комплексів тощо.

Загалом біорізноманіття Африки є винятковим. На континенті налічується понад 70000 видів рослин (близько шостої частини всіх видів рослин у світі), 1100 видів ссавців (близько 17% ссавців планети), 2500 видів птахів, 950 – земноводних, близько 2000 видів рептилій і 5000 видів прісноводних риб [47].

У Африці зосереджено 20% площі тропічних лісів світу. Також на материку представлено найвище у світі позатропічне біорізноманіття та ендемізм рослин та безхребетних (наприклад, у Капській флористичній області). Морське життя також виняткове: коралові рифи, що простягаються від Єгипту до Південної Африки. Прибережні води Атлантики і Індійського океану вздовж Африки мають вражаючу біологічну продуктивність і забезпечують 20% світового вилову риби [48].

Проте, в країнах Африки швидко зростає населення, що зумовлює підвищений попит на землю та природні ресурси а також призводить до руйнування та фрагментації середовища проживання. Прямі загрози для біорізноманіття – розширення площ сільськогосподарських земель, незаконне полювання, вирубка, інвазивні види тощо [49]. Крім того регіони з високим рівнем біорізноманіття та ендемізму часто є одними з найбідніших, з обмеженими можливостями для вирішення проблеми скорочення біорізноманіття [50].

*Втрата середовища існування через вирубк*у лісів та зміни землекористування. Величезні площі тропічних лісів руйнуються під сільське господарство, в тому числі під плантації, пасовища. Африканські фермери часто не мають доступу до добрив, що вимагає обробітку більших раніше необроблюваних площ або частої зміни сільськогосподарських угідь для досягнення аналогічних рівнів продуктивності [51]. Найбільш високо оцінені субрегіональні загрози від сільського господарства були визначені у Східній, Південній та Західній Африці [63]. Наприклад, тропічні ліси басейну Конго, які охоплюють 240 мільйонів гектарів, втратили 16 мільйонів гектарів у період з 2000 по 2014 рік, головним чином через дрібне сільське господарство [52, 53]. Крім того, потреби Африки в енергії, значною мірою залежать від деревного вугілля. У Демократичній Республіці Конго, наприклад, паливна деревина становить 95% енергетичних потреб, що дорівнює приблизно 70 мільйонам кубометрів деревини щорічно [54]. Крім того, 600 000 км² лісів (30% тропічних лісів Африки) знаходяться під концесією на вирубку, тоді як лише 12% охороняються [55].

Надмірна експлуатація природних ресурсів через рибальство, *полювання* тощо. Надмірний вилов риби, наприклад, призвів до виснаження рибних запасів у Західній Африці. Прогнозується, що до 2030 року блакитна економіка Африки, що включає порти, рибальство, туризм та іншу прибережну економічну діяльність, зросте до 405 мільярдів доларів [48]. Однак неодноразові масові випадки знебарвлення коралів у Східній Африці [55] можуть призвести до скорочення цього сектора на 30%, що призведе до втрати засобів до існування мільйонів африканських рибалок [48].

Незаконне полювання та незаконна торгівля дикими тваринами. Підраховано, що тільки з Центральної Африки щорічно видобувається від 1,6 до 4,6 мільйона тонн м'яса диких тварин [56]. Дикі тварини, включаючи слонів і носорогів, особливо часто стають мішенню браконьєрів через високий міжнародний попит на слонову кістку, роги та інші частини тварин. Незаконна торгівля дикими тваринами становить серйозну загрозу для багатьох видів і підриває зусилля щодо збереження природи [48]. Найбільш високо оцінені субрегіональні загрози від полювання були визначені у Центральній Африці [63].

Зміна клімату посилює інші загрози, змінюючи середовища існування та розподіл видів. Хоча досі залишається дискусійним, що станеться в різних частинах Африки, і чи стане вона сухішою чи вологішою, прогнози вказують на екстремальні зміни для регіонів тропічних лісів. Вважається, що передбачуваним підвищенням температури на 3-4°C до 2100 року [57, 58] потенційно дестабілізує поглинання вуглецю в африканських тропічних лісах та загрожує локальним зникненням понад 50% видів рослин, хребетних і комах на одній п'ятій частині Африки, а також загрожує повним зникненням третини прісноводних риб і понад 90% тепловодних коралових рифів [59]. Одні з найбільш вразливих рифів знаходяться на Мадагаскарі, Коморських і Маскаренських островах [48]. Також, у [64] підкреслюється, що зміни клімату визначаються як одні з найважливіших факторів втрат серед м'ясоїдних ссавців та амфібій.

Інвазивні види рослин і тварин наступають через зміну середовища (знищення природного покриву, кліматичні зміни) і можуть витісняти місцеві види. Прикладами є водний гіацинт в озері Вікторія та нільський окунь, які мали значний вплив на водні екосистеми [60].

Погане управління, обмежена технічна спроможність, неналежна інфраструктура. Багато країн мають законодавчі акти щодо охорони природи, але часто відсутні інституційні можливості для їх реалізації або контролю. Зокрема, неефективне управління, у тому числі в наукових установах, та корупція серйозно перешкоджають зусиллям зі збереження природи. Неналежне дотримання природоохоронного законодавства та відсутність політичної волі призводять до незаконної діяльності, такої як браконьєрство, нерегульовані лісозаготівлі, вторгнення на природоохоронні території, що посилює втрату біорізноманіття [48].

Багато африканських установ не мають достатніх технічних знань та ресурсів для ефективного документування та управління біорізноманіттям [61]. Наприклад, у [64] зазначено, що дефіцит даних та недостатність довготривалих спостережень ускладнює планування заходів. Обмежений доступ до віддалених природоохоронних територій та неналежні умови для наукових досліджень перешкоджають ефективним зусиллям з моніторингу та захисту біорізноманіття. Така недостатність

інфраструктури може перешкоджати своєчасному реагуванню на загрози та знижувати загальну ефективність природоохоронних програм [48].

Перетин інтересів економічного розвитку і збереження біорізноманіття. Часто при реалізації великомасштабних сільськогосподарських та промислових проектів нехтують екологічною стійкістю [62], що призводить до значної втрати біорізноманіття. Африканський континент, на якому міститься приблизно 30% світових корисних копалин, є гарячою точкою для видобутку цих ресурсів. Зони, які важливі для природоохорони, часто перекриваються з майбутніми контрактними зонами на видобуток.

Яскравим прикладом прояву на одній території всіх перерахованих вище загроз втрати біорізноманіття можна вважати ліси басейну Конго. На даній території на сьогодні спостерігаються катастрофічні втрати природних екосистем, що стикаються з численними загрозами, включаючи вирубку та деградацію лісів, спричинену сільським господарством, розвитком інфраструктури та видобувної промисловості, а також незаконною торгівлею дикими тваринами та інтродукцією інвазивних видів. Хоча темпи вирубки лісів басейну Конго є низькими порівняно з іншими вологими тропічними лісами, у період 1990-2020 років вони досягли 12,46% і швидко прогресують [66]. Неушкодженість лісів знизилася з 78% у 2000 році до 67% у 2016 році. Дрібномасштабне сільське господарство розглядається як ключовий фактор вирубки лісів, але великомасштабне сільське господарство, пов'язане з виробництвом пальмової олії, каучуку та цукру, також становить серйозну загрозу. Вплив видобувних галузей, таких як інтенсивні лісозаготівлі або видобуток корисних копалин, посилюється будівництвом доріг. У багатьох частинах басейну Конго значне скорочення видів ссавців призводить до локального вимирання з каскадними ефектами на різних рівнях екосистеми через порушення важливих процесів, зокрема розсіювання насіння. Політична нестабільність та збройні конфлікти також розглядаються як ключові чинники порушення лісів. Очікується, що зміна клімату посилить всі ці загрози [65].

Список використаних джерел

1. Шищенко, П. Г., Удовиченко, В. В., & Петрина, Н. В. (2016). Фізична географія материків та океанів. Африка: підручник. Київ: ВПЦ "Київський університет".

2. Костів, Л. Я. (2017). Фізична географія материків і океанів. Африка: навчально-методичний посібник. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка.

3. African Union (AU), United Nations Economic Commission for Africa (UNECA), African Development Bank (AfDB), & United Nations Development Programme (UNDP). (2022). Africa Sustainable Development Report 2022: Building back better from the coronavirus disease (COVID-19) while advancing the full implementation of the 2030 Agenda for Sustainable Development. https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/2023-06/asdr_2022-en-full_report-final.pdf

4. United Nations Environment Programme. (2024). Our work in Africa. UNEP. https://www.unep.org/regions/africa/our-work-africa

5. Zero Carbon Analytics. (2024). Developing Africa's mineral resources: What needs to happen [Briefing]. Zero Carbon Analytics. https://zerocarbon-analytics.org/archives/netzero/developing-africas-mineral-resources-what-needs-to-happen

6. United Nations Environment Programme. (2024). Our work in Africa. UNEP. https://www.unep.org/regions/africa/our-work-africa

7. Andreoni, A., Avenyo, E. (2023). Critical Minerals and Routes to Diversification in Africa: Linkages, Pulling Dynamics and Opportunities in Medium-High Tech Supply Chains. USGS, Mineral Commodity Summaries

8. Environmental aspects of critical minerals in Africa in the clean energy transition. African Ministerial Conference on the Environment. (2023). UNEP, Environmental aspects of critical minerals in Africa in the clean energy transition

9. International Renewable Energy Agency. (2023, July). Geopolitics of the Energy Transition: Critical Materials. Retrieved from https://www.irena.org/publications/2023/Jul/Geopolitics-of-the-energy-transition-critical-materials

10. International Renewable Energy Agency. (2023, July). Geopolitics of the Energy Transition: Critical Materials. Retrieved from https://www.irena.org/publications/2023/Jul/Geopolitics-of-the-energy-transition-critical-materials

11. Africa Major Mineral Deposits Dataset https://opendata.rcmrd.org/datasets/rcmrd::africa-major-mineral-deposits-dataset/explore?location=4.571656%2C10.407953%2C3.49

12. Energy Capital & Power. (2024). 9 African countries with the most critical minerals. Retrieved September 18, 2025, from https://energycapitalpower.com/african-countries-most-critical-minerals/

13. United Nations Environment Programme. (2017). UNEP study confirms DR Congo's potential as environmental powerhouse but warns of critical threats. Retrieved from https://www.unep.org/news-and-

stories/story/unep-study-confirms-dr-congos-potential-environmental-powerhouse-warns-critical

14. United Nations Environment Programme. (2023, August 16). Ending the toxic trail of small-scale gold mining. Retrieved from https://www.unep.org/news-and-stories/story/ending-toxic-trail-small-scale-gold-mining

15. Food and Agriculture Organization of the United Nations. (2020). The State of Food and Agriculture 2020: Overcoming Water Challenges in Agriculture. Rome: FAO. https://doi.org/10.4060/cb1447en

16. World Meteorological Organization; United Nations Economic Commission for Africa – African Climate Policy Centre; et al. (2020). State of the Climate in Africa 2019. Geneva: WMO. https://www.uneca.org/sites/default/files/ACPC/State-of-the-Climate-in-Africa/State%20of%20climate%20in%20Africa%20report%202019%20-%20EN.pdf

17. Intergovernmental Panel on Climate Change. (2021). Climate Change 2021: The Physical Science Basis. Contribution of Working Group I to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change. Cambridge, UK: Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/9781009157896

18. United Nations Environment Programme. (2022). Adaptation Gap Report 2022: Too Little, Too Slow – Climate adaptation failure puts world at risk. Nairobi: UNEP. https://www.unep.org/adaptation-gap-report-2022

19. Intergovernmental Panel on Climate Change. (2012). Managing the Risks of Extreme Events and Disasters to Advance Climate Change Adaptation. A Special Report of Working Groups I and II of the Intergovernmental Panel on Climate Change (SREX). Cambridge, UK; New York, NY, USA: Cambridge University Press. https://archive.ipcc.ch/report/srex/

20. United Nations. Understanding Africa's Global Air Pollutant Emissions and Contributing Economic Sectors. Office of the Special Adviser on Africa. https://www.un.org/osaa/content/understanding-africa%E2%80%99s-global-air-pollutant-emissions-and-contributing-economic-sectors

21. de la Sota, C., Lumbreras, J., Pérez, N., Ealo, M., Kane, M., Youm, I., & Viana, M. (2018). Indoor air pollution from biomass cookstoves in rural Senegal. Energy for Sustainable Development, 43, 224-234. https://doi.org/10.1016/j.esd.2018.02.002

22. University of Liverpool. (2025). Study reveals extreme air pollution in African schools due to cooking. University of Liverpool News. https://news.liverpool.ac.uk/2025/09/09/study-reveals-extreme-air-pollution-in-african-schools-due-to-cooking/?utm_source

23. Clean Air Fund. (2023). Lagos and air pollution: From pollution to solution in Africa's cities. Clean Air Fund. https://www.cleanairfund.org/clean-air-africas-cities/lagos/

24. Gordon, J. N. D., Bilsback, K. R., Fiddler, M. N., Pokhrel, R. P., Fischer, E. V., Pierce, J. R., & Bililign, S. (2023). The effects of trash, residential biofuel, and open biomass burning emissions on local and transported $PM_{2.5}$ and its attributed mortality in Africa. GeoHealth, 7(2), Article e2022GH000673. https://doi.org/10.1029/2022GH000673

25. United Nations Statistics Division. (2023). SDG indicators: Goal 6 – Clean water and sanitation. https://unstats.un.org/sdgs/report/2023/goal-06/?utm_source

26. United Nations Environment Programme. (2021). How Sierra Leone is taking on water pollution. https://www.unep.org/news-and-stories/story/how-sierra-leone-taking-water-pollution?utm_source

27. WHO AFRO iAHO. (2023). Blogs details (bf?id=88). https://aho.afro.who.int/blogs-detail/bf?id=88&utm_source

28. United Nations. (2024). Water. United Nations. https://www.un.org/en/global-issues/ water?utm_source

29. Food and Agriculture Organization of the United Nations. (2020). Ten years of the Ethiopian Agricultural Transformation Agency. An FAO evaluation of the Agency's impact on agricultural growth and poverty reduction. Rome. https://doi.org/10.4060/cb2422en

30. United Nations Environment Programme. (2022). The race to save Zambia's wetlands. https://www.unep.org/news-and-stories/story/race-save-zambias-wetlands?utm_source

31. United Nations Environment Programme. (2024, August 28). Half the world's countries have degraded freshwater systems, UN finds. https://www.unep.org/news-and-stories/press-release/half-worlds-countries-have-degraded-freshwater-systems-un-finds?utm_source

32. United Nations Environment Programme. (2020). Sanitation and Wastewater Atlas of Africa. https://www.unep.org/resources/publication/sanitation-and-wastewater-atlas-africa

33. World Bank. (2025). Restoring hope: Collaborative efforts to save Lake Victoria. https://www.worldbank.org/en/news/feature/2025/03/18/restoring-hope-collaborative-efforts-to-save-lake-victoria

34. United Nations Environment Programme. (2025). African countries to protect environmental and public health through improved wastewater surveillance. https://www.unep.org/technical-highlight/african-countries-protect-environmental-and-public-health-through-improved?utm_source

35. United Nations Environment Programme. (2018). The tale of a disappearing lake. https://www.unep.org/news-and-stories/story/tale-disappearing-lake

36. United Nations Environment Programme. (2021). Kenya's wetlands: a financing challenge. https://www.unep.org/news-and-stories/story/kenyas-wetlands-financing-challenge

37. Ondiek, R. A., Vuolo, F., Kipkemboi, J., Kitaka, N., Lautsch, E., Hein, T., & Schmid, E. (2020). Socio-Economic Determinants of Land Use/Cover Change in Wetlands in East Africa: A Case Study Analysis of the Anyiko Wetland, Kenya. Frontiers in Environmental Science, 7, Article 207. https://doi.org/10.3389/fenvs.2019.00207

38. U.S. Geological Survey. (2023). Land use and land cover trends in West Africa. U.S. Department of the Interior. https://www.usgs.gov/centers/eros/science/land-use-and-land-cover-trends-west-africa

39. Yin, L., Ghosh, R., Lin, C., Hale, D., Weigl, C., Obarowski, J., Zhou, J., Till, J., Jia, X., Mao, T., Kumar, V., & Jin, Z. (2023). Mapping smallholder

cashew plantations to inform sustainable tree crop expansion in Benin. Remote Sensing of Environment. https://doi.org/10.1016/j.rse.2023.113746

40. Ecofin Agency. (2025). Benin seeks $159M World Bank financing to expand cashew production. Ecofin Agency. https://www.ecofinagency.com/news-agriculture/2205-46945-benin-seeks-159m-world-bank-financing-to-expand-cashew-production?utm_source

41. United Nations Environment Programme. (2025). Economics of land degradation in Africa. https://www.unep.org/resources/publication/economics-land-degradation-africa

42. Omuto, C. T., Kome, G. K., Ramakhanna, S. J., et al. (2024). Trend of soil salinization in Africa and implications for agro-chemical use in semi-arid croplands. Science of the Total Environment, 951, 175503. https://doi.org/10.1016/j.scitotenv.2024.175503

43. United Nations Environment Programme. (2024). Combatting desertification. In UNEP Annual Report 2024. https://www.unep.org/annualreport/2024/stories/combatting-desertification

44. United Nations Environment Programme. (2023). A green wall to promote peace and restore nature in Africa's Sahel region. UNEP. https://www.unep.org/news-and-stories/story/green-wall-promote-peace-and-restore-nature-africas-sahel-region

45. United Nations Environment Programme. (2024). Supporting sound ecosystem management. UNEP. https://www.unep.org/regions/africa/regional-initiatives/supporting-sound-ecosystem-management?utm_source

46. Tilahun, M., Singh, A., Apindi, E., Barr, J., Lund, G., Zommers, Z., & Mungatana, E. (2015). The Economics of Land Degradation in Africa: Benefits of Action Outweigh the Costs: A complementary report to the ELD Initiative. Economics of Land Degradation Initiative; United Nations Environment Programme. https://www.unep.org/resources/report/economics-land-degradation-africa-benefits-action-outweigh-costsa-complementary

47. Chapman CA et al. (2022). The future of sub-Saharan Africa's biodiversity in the face of climate and societal change. Front. Ecol. Evol. 10, 790552. doi:10.3389/fevo.2022.790552

48. Africa Center for Strategic Studies. (2022). Rising sea levels besieging Africa's booming coastal cities. See https://africacenter.org/wp-content/uploads/2023/02/Rising-Sea-Levels-ENG.pdf.

49. Bezeng, B. S., Ameka, G., Angui, C. M. V., Atuah, L., Azihou, F., Bouchenak-Khelladi, Y., Carlisle, F., Doubi, B. T. S., Gaoue, O. G., Gatarabirwa, W., Gitau, C., Hilton-Taylor, C., Hipkiss, A., Idohou, R., Kaplin, B. A., Kemp, L., Mbawine, J. S., Logah, V., Matiku, P., … Savolainen, V. (2025). An African perspective to biodiversity conservation in the the twenty-first century. Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences, 380(1917), Article 20230443. https://doi.org/10.1098/rstb.2023.0443

50. Rodríguez JP et al. (2022). Addressing the biodiversity paradox: mismatch between the co-occurrence of biological diversity and the human, financial and institutional resources to address its decline. Diversity 14, 708. doi:10.3390/d14090708

51. Salerno J et al. (2018). Park isolation in anthropogenic landscapes: land change and livelihoods at park boundaries in the African Albertine Rift. Reg. Environ. Change 18, 913–928. doi:10.1007/s10113-017-1250-1

52. Tyukavina A, Hansen MC, Potapov P, Parker D, Okpa C, Stehman SV, Kommareddy I, Turubanova S. (2018). Congo Basin forest loss dominated by increasing smallholder clearing. Sci. Adv. 4, eaat2993. doi:10.1126/sciadv.aat2993

53. Reiche J et al. (2021). Forest disturbance alerts for the Congo Basin using Sentinel-1. Environ. Res. Lett. 16, 024005. doi:10.1088/1748-9326/abd0a8

54. Mayaux P et al. (2013). State and evolution of the African rainforests between 1990 and 2010. Phil. Trans. R. Soc. B 368, 20120300. doi:10.1098/rstb.2012.0300

55. Laporte NT, Stabach JA, Grosch R, Lin TS, Goetz SJ. (2007). Expansion of industrial logging in central Africa. Science 316, 1451–1451. doi:10.1126/science.1141057

56. Ingram DJ et al. (2021). Wild meat is still on the menu: progress in wild meat research, policy, and practice from 2002 to 2020. Annu. Rev. Environ. Resour. 46, 221–254. doi:10.1146/annurev-environ-041020-063132

57. Zelazowski P, Malhi Y, Huntingford C, Sitch S, Fisher JB. (2011). Changes in the potential distribution of humid tropical forests on a warmer planet. Phil. Trans. R. Soc. B 369, 137–160. doi:10.1098/rsta.2010.0238

58. Malhi Y, Adu-Bredu S, Asare RA, Lewis SL, Mayaux P. (2013). African rainforests: past, present and future. Phil. Trans. R. Soc. B 368, 20120312. doi:10.1098/rstb.2012.0312

59. Warren R, Price J, Graham E, Forstenhaeusler N, VanDerWal J. (2018). The projected effect on insects, vertebrates, and plants of limiting global warming to 1.5°C rather than 2°C. Science 360, 791–795. doi:10.1126/science.aar3646

60. African Parks. (2024). African parks' impact on achieving the UN sustainable development goals. See https://www.africanparks.org/sustainable-development-goals

61. Achieng AO et al. (2023). Monitoring biodiversity loss in rapidly changing afrotropical ecosystems: an emerging imperative for governance and research. Phil. Trans. R. Soc. B 378, 20220271. doi:10.1098/rstb.2022.0271

62. Kalu K, Aniche ET. (2020). China–Africa economic relation: a double-edged sword for Africa. Afr. J. Econ. Sustain. Dev. 7, 374. doi:10.1504/AJESD.2020.106827

63. Leisher, C., Robinson, N., Brown, M., Kujirakwinja, D., Castro Schmitz, M., Wieland, M., & Wilkie, D. (2022). Ranking the direct threats to biodiversity in sub-Saharan Africa. Biodiversity and Conservation, 31(5), 1329–1343. https://doi.org/10.1007/s10531-022-02394-w

64. Achieng, A. O., Arhonditsis, G. B., Mandrack, N. E., Febria, C. M., Opaa, B., Coffey, T. J., Irvine, K., Masese, F. O., Ajode, Z. M., Barasa, J. E., Obiero, K., & Kaunda-Arara, B. (2023). Monitoring biodiversity loss in rapidly

changing Afrotropical ecosystems: An emerging imperative for governance and research. arXiv. https://doi.org/10.48550/arXiv.2303.13984

65. Beekmann, M., Gallois, S., & Rondinini, C. (2024). Uncertain future for Congo Basin biodiversity: A systematic review of climate change impacts. Biological Conservation, 297, Article 110730. https://doi.org/10.1016/j.biocon.2024.110730

66. FAOSTAT [database]. Food and Agriculture Organization of the United Nations. Retrieved from https://www.fao.org/faostat/en/

67. Soultan, A., Wikelski, M., & Safi, K. (2020). Classifying biogeographic realms of the endemic fauna in the Afro-Arabian region. Ecology and Evolution, 10(16), 8669–8680. https://doi.org/10.1002/ece3.6562

ЗМАГАННЯ ЗА ВОДУ: ГЕОПОЛІТИЧНІ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ КОНФЛІКТИ ДОВКОЛА ТРАНСКОРДОННИХ ВОДНИХ РЕСУРСІВ

Діана ГРИНЮК
Ірина КОЧЕТКОВА

Вступ. Нестача водних ресурсів є однією з найбільш гострих і багатоаспектних екологічних проблем сучасності, що має потенціал перерости у значні соціально-економічні та політичні кризи, як на внутрішньому, так і на міжнародному рівнях. Вода, будучи фундаментальною основою життя, сільського господарства, промисловості та екосистем, перетворюється з універсального блага на обмежений стратегічний ресурс, боротьба за контроль над яким стає дедалі інтенсивнішою. У контексті глобальних трансформацій, викликаних кліматичними змінами, стрімким зростанням населення планети та деградацією навколишнього середовища, чинник нестачі води набуває критичного значення, посилюючи існуючі геополітичні напруження та генеруючи нові осередки конфліктів між країнами та народами.

Центральна проблема, що вимагає глибокого наукового осмислення, полягає у трансформації гідрологічного дефіциту в соціально-політичний та військовий конфлікт. Історично водні шляхи та джерела були об'єктами співпраці, проте сучасні реалії демонструють посилення конкуренції. Особливо це стосується регіонів, що живляться від транскордонних річкових басейнів, де водозабір однієї держави безпосередньо впливає на доступність ресурсу для сусідніх.

Проблема не обмежується лише фізичним зменшенням обсягів води. Вона охоплює також питання якості водних ресурсів (забруднення), справедливого розподілу між секторами (сільське господарство, промисловість, комунальне господарство) та інституційної неспроможності міжнародних та національних структур ефективно управляти спільними водними активами. На внутрішньому рівні це може спричиняти міжетнічні або регіональні зіткнення, де, наприклад, сільськогосподарські громади конкурують з міськими агломераціями за доступ до зрошення чи питної води. На міждержавному – призводити до "водної

дипломатії" та, у крайніх випадках, до "водних війн", оскільки контроль над джерелом водопостачання розглядається як інструмент геополітичного впливу та національної безпеки.

Дослідження конфліктного потенціалу водних ресурсів набуває виняткової ***актуальності***, оскільки формується під впливом комплексу глобальних тенденцій, що взаємно підсилюють одна одну. Передусім кліматичні зміни спричиняють різкі коливання у розподілі опадів. У результаті одні регіони стикаються з тривалими посухами, інші – з катастрофічними повенями, що ускладнює відновлення запасів прісної води, робить її доступність непередбачуваною та провокує загострення конкуренції між споживачами. До цього додається демографічний фактор: зростання чисельності населення планети потребує нарощування продовольчого виробництва, яке є найбільш водоємним сектором. Це створює надмірний тиск на річкові басейни та підземні водоносні горизонти, які вже перебувають у критичному стані.

Поєднання фізичного дефіциту і зростаючого попиту підвищує стратегічну вагу води, яку дедалі частіше розглядають як ключовий ресурс національної безпеки поряд з енергетичними. У відповідь держави, що контролюють верхів'я транскордонних річок, нерідко вдаються до односторонніх дій, таких як будівництво масштабних гідротехнічних споруд чи іригаційних систем. Подібна політика, орієнтована на задоволення власних потреб, суперечить принципам справедливого розподілу води та міжнародного права, підриває довіру між сусідніми країнами й створює підґрунтя для зростання конфліктності.

Особливо небезпечними ці процеси є для регіонів з високою політичною вразливістю. Тут водний дефіцит виступає "множником загрози": він посилює міжетнічну та територіальну напруженість, стимулює кліматичну міграцію, сприяє радикалізації та перетворює локальний ресурсний дефіцит на чинник регіональної нестабільності.

Отже, оскільки вода, як стратегічний транскордонний ресурс, виходить за межі суто екологічної проблеми, стаючи ключовим чинником у геополітиці, економічному розвитку, соціальній стабільності та навіть культурній самоідентифікації, у *країнознавстві дослідження водних конфліктів мають багатогранне значення*.

У геополітичному вимірі водні ресурси є чинником, що формує архітектуру міжнародних відносин, особливо враховуючи, що понад 260 річкових басейнів світу є транскордонними. Аналіз того, як конкретна держава підходить до контролю та використання спільних водних артерій – чи то через будівництво великих гідротехнічних споруд, чи через дипломатичні угоди – дає змогу глибоко зрозуміти її зовнішньополітичні пріоритети, реальні дипломатичні стратегії та потенційні лінії конфліктів із сусідами. У цьому контексті, водна політика стає лакмусовим папірцем національних інтересів.

Паралельно, економічний вимір дослідження фокусується на критичній залежності економіки держави від наявних водних ресурсів, особливо у водоємних секторах, таких як зрошувальне сільське господарство, енергетика (гідроенергетика) та важка промисловість. Країнознавчі студії встановлюють, наскільки дефіцит води визначає вразливість економічних систем та обмежує здатність держав до сталого розвитку. Нестача ресурсу прямо впливає на продовольчу безпеку та енергетичну самодостатність, що є фундаментальними складовими економічної стійкості.

Аспект соціально-політичного виміру демонструє, що вода виступає каталізатором внутрішньої напруженості. Справедливий доступ до питної води та води для зрошення безпосередньо впливає на внутрішню стабільність держави, зумовлюючи міжетнічні та міжрегіональні відносини. Для країнознавства є важливим дослідження того, як проблеми вододефіциту трансформуються у політичні процеси, як вони впливають на формування державної політики, механізми розподілу ресурсів та розвиток громадянського суспільства, яке може мобілізуватися навколо питання водних прав.

Таким чином, у країнознавчих студіях, дослідження водних конфліктів надає комплексний інструментарій для аналізу держави: від її стратегічної поведінки на міжнародній арені до внутрішньої стійкості, культурних кодів та економічного потенціалу, підтверджуючи, що вода є не просто ресурсом, а багатовимірним фактором національного буття.

Огляд досліджень. Загалом, проблема водних конфліктів досліджується активно з кінця XX століття і ця тема не є новою, але залишається актуальною і динамічною.

Так, стаття дослідників з університету Кіншаси (Makengo et al, 2021) аналізує зростаючу роль води як потенційного чинника конфліктів у XXI столітті, зумовлених поєднанням кліматичних змін, неефективної політики та особливостей самої води як життєво необхідного й нерівномірно розподіленого ресурсу. На прикладі басейнів Нілу, Інду, Тигру-Євфрату та інших автори роблять висновок про перевагу конфліктних сценаріїв над кооперативними, підкреслюючи нагальну потребу у транскордонному співробітництві та інтегрованому управлінні водними ресурсами.

Безліч статей присвячено правовим механізмам справедливого розподілу водних ресурсів, зокрема оцінці сучасного значення Конвенції ООН 1997 року про міжнародні водотоки (Eckstein, 2020; Garane et al, 2017)

Також, багато оглядових публікацій, що стосуються водної безпеки та конфліктів (Kreamer, 2012; Bogardi et al, 2012; Falkenmark, 2013). Звіт-огляд (Gleick & Iceland, 2018) систематизує ключові драйвери ризиків через воду (кліматичні, демографічні, екологічні) і показує шляхи, як водні кризи можуть спричиняти нестабільність, переміщення населення, загрози продовольчій безпеці тощо.

Низка статей присвячена аналізу конкретних конфліктів за водні ресурси. У фокусі досліджень суперечка між Єгиптом і Ефіопією навколо Великої Ефіопської греблі відродження (GERD) (Almesafri et al, 2024; Obengo, 2016; Nasr & Neef, 2016; Lawson, 2017), конфлікт через будівництво гідроелектростанцій вгорі за течією річки Меконг, що впливає на доступ до води і рибні ресурси нижче по течії (Liao & Hannam, 2013; Sithirith, 2021), напруження навколо використання вод басейну Тигр-Євфрат (Al-Muqdadi, 2019; Çarkoglu & Eder, 2001), оцінка можливості протистояння навколо транскордонних річкових басейнів Центральної Азії (Wang et al, 2021; Micklin, 2002; Bernauer & Siegfried, 2012). Внутрішньодержавні конфлікти розглядаються в контексті суперечностей між інтересами кочовиків за воду. Прикладами таких статей є дослідження динаміки конфліктів між групами пастухів у східному Рифт-Веллі Ефіопії в якому аналізуються епізоди збройного насильства, конкуренція за доступ до води та пасовищ (Burka et al, 2023); оглядова публікація, яка аналізує, як ресурси (вода, пасовище) стають

предметом конфліктів між кланами/пастухами, як поширюються озброєні зіткнення, конкуренція за джерелами в умовах кліматичного стресу (Mkutu, 2001); стаття (з фокусом на Кенії), про те, як історичні відчуження кращих земель водних ресурсів, нерівний доступ та інституційні слабкості створюють передумови для "водних конфліктів" (Mkutu et al, 2025).

Наслідки урбанізації в Південній Азії для водної безпеки в приміських просторах Дакки та Кхулни в Бангладеш, Бенгалуру, Гуруграма, Хайдарабаду, Калькутти та Пуни в Індії та долини Катманду в Непалі досліджено у книзі В. Нараїн та Д. Рот (Narain & Roth, 2022).

Менше вивчено питання транскордонних водоносних горизонтів, які є основним джерелом води для багатьох регіонів, але управління якими значно менш врегульоване міжнародним правом, ніж річковими басейнами, а також роль транснаціональних корпорацій (сільськогосподарських, видобувних, виробників напоїв) у конкуренції за водні ресурси та їхній вплив на місцеві громади та внутрішні конфлікти (особливо в країнах, що розвиваються).

Виклад основного матеріалу. Хоча загальний обсяг прісної води у світі відносно стабільний, доступність цього ресурсу суттєво варіюється між регіонами. Деякі країни володіють надлишком водних ресурсів, інші ж змушені долати хронічний дефіцит, що обумовлює соціально-економічну нерівність, екологічні проблеми та геополітичні конфлікти.

Прісна вода сконцентрована переважно в річкових басейнах, озерах і підземних горизонтах, проте її розподіл залежить від кліматичних умов. Тропічні регіони зі значними опадами (Амазонія, басейн Конго, Південно-Східна Азія) мають надлишкові водні ресурси. У той час як Близький Схід, Північна Африка, частина Центральної Азії та Австралії характеризуються критичним дефіцитом через аридний клімат і обмежену кількість опадів.

Важливим чинником є також сезонність: наприклад, Південна Азія залежить від мусонів, що робить водопостачання непередбачуваним. Натомість у північних широтах значна частина прісної води "законсервована" у льодовиках і недоступна для безпосереднього використання.

Нерівномірність розподілу води призводить до зростання економічної нерівності. У регіонах з обмеженим доступом до прісної води ускладнюється розвиток сільського господарства, яке є найбільшим споживачем води. Це поглиблює залежність від імпорту продовольства і створює ризики продовольчої безпеки.

У містах, що швидко зростають, дефіцит води формує проблеми з доступом до питної води та санітарії, що спричиняє загострення соціальних суперечностей. Наприклад, у країнах Субсахарської Африки близько половини населення не має надійного доступу до безпечної води.

Дефіцит води у посушливих регіонах часто посилюється надмірною експлуатацією підземних водоносних горизонтів, що призводить до їх виснаження та засолення ґрунтів. Одним із найяскравіших прикладів є висихання Аральського моря в Центральній Азії внаслідок масштабних іригаційних проектів. Подібні екологічні катастрофи демонструють, як нерівномірний розподіл ресурсів у поєднанні з неправильним управлінням може мати довготривалі негативні наслідки.

Нерівномірність розподілу водних ресурсів виступає каталізатором міждержавних і внутрішніх конфліктів. Транскордонні річкові басейни (Ніл, Тигр і Євфрат, Інду, Меконгу) стають аренами суперництва за контроль над ресурсом (Statista, 2025). Це породжує асиметрію у відносинах і часто призводить до напруженості чи навіть прямих загроз конфлікту.

Центральна Азія є класичним прикладом регіону, де нестача водних ресурсів перетворилася на гостру міждержавну проблему, яка має потенціал до ескалації конфліктів. Основу гідрополітичного вузла регіону складають дві великі річки – Сирдар'я та Амудар'я, які живлять п'ять пострадянських держав: Казахстан, Узбекистан, Таджикистан, Туркменістан і Киргизстан. Спадщина радянської економіки, кліматичні зміни та демографічний тиск створили складну систему суперечностей, головним наслідком якої є висихання Аральського моря та регіональна екологічна катастрофа.

Конфлікт у Центральній Азії має чітко виражений сезонний та функціональний характер, що виник на руїнах єдиної радянської системи управління водними ресурсами. Ця система базувалася на взаємообміні між країнами верхів'я та низов'я коли країни верхів'я (Киргизстан, Таджикистан) – контролюють основний

стік річок та орієнтовані на гідроенергетику. Їхній пріоритет – виробляти електроенергію взимку для опалення, що вимагає накопичення води у водосховищах влітку та скидання її взимку. Країни низов'я (Узбекистан, Туркменістан, Казахстан) орієнтовані на сільське господарство (переважно бавовну) та потребують максимального обсягу води для зрошення влітку (вегетаційний період). Зимові скиди води їм не потрібні, оскільки вони спричиняють повені та руйнування інфраструктури, тоді як літній забір є життєво необхідним. Цей енергетично-іригаційний дисбаланс призводить до міждержавної напруги. Наприклад, коли Киргизстан збільшує зимові скиди для енергетики, це завдає шкоди сільському господарству Узбекистану та Казахстану, розташованим нижче за течією.

Проблеми водного розподілу часто переплітаються з делімітацією кордонів та етнічними суперечками, особливо у Ферганській долині, де зустрічаються території Узбекистану, Киргизстану та Таджикистану.

Киргизько-Таджицький Кордон – найбільш конфліктогенна зона. Суперечки за доступ до іригаційних каналів та джерел питної води на спірних ділянках кордону регулярно призводять до локальних збройних зіткнень між прикордонними громадами та військовими. Згідно з аналітичними звітами, саме контроль над водними об'єктами (наприклад, водорозподільними пунктами) часто є безпосереднім тригером конфліктів.

Давня напруга навколо водних проектів, зокрема, будівництва Рогунської ГЕС у Таджикистані. Узбекистан, що знаходиться нижче за течією Амудар'ї, тривалий час виступав проти цього проекту, побоюючись, що він надасть Таджикистану важіль геополітичного тиску та незворотно зменшить стік води для його бавовняних полів. Хоча відносини покращилися після 2016 року, цей проект залишається символом гідрополітичної конкуренції.

Проблема доступу та контролю над водними ресурсами у *басейні річки Йордан* є однією з найбільш інтенсивних і тривалих суперечок на Близькому Сході, інтегрованою у ширший арабо-ізраїльський конфлікт. Цей конфлікт має гібридний характер, поєднуючи міждержавні відносини (зокрема, між Ізраїлем та Йорданією) з внутрішнім асиметричним конфліктом, що стосується контролю Ізраїлю над палестинськими територіями

(Західний берег та Сектор Газа). У цьому регіоні вода перетворилася з життєво необхідного ресурсу на потужний стратегічний важіль та постійне джерело соціально-політичної напруженості.

Географічно басейн річки Йордан обмежений. Сама річка, історично значно потужніша, сьогодні є лише символом через інтенсивний водозабір з боку всіх прибережних держав. Однак, справжня суперечка розгортається навколо двох ключових джерел: верхів'я річки Йордан, де Ізраїль отримав контроль над основними притоками Йордану після війн 1948 та 1967 років, що дозволило йому збудувати Національний водопровід Ізраїлю, який відводить воду з озера Кінерет для потреб внутрішньої частини країни, та транскордонних підземних вод (вони розташовані переважно в районі Західного берегу і, після окупації 1967 року, під військовим управлінням Ізраїлю. Фактично, Ізраїль контролює переважну більшість спільних поверхневих та підземних водних джерел, використовуючи їх для власних потреб, включаючи поселення на Західному березі. Таким чином, для палестинців обмежений доступ до води перетворюється на чинник, що обмежує економічний розвиток, посилює залежність від Ізраїлю та є джерелом постійного соціального напруження та відчуження.

Будівництво великих дамб і гідроелектростанцій є одним із найбільш яскравих і суперечливих проявів односторонньої гідрополітики, що незмінно впливає на водозабезпечення та економічну безпеку сусідніх країн, розташованих нижче за течією. Хоча національні уряди розглядають такі мега-проекти як життєво необхідні для енергетичної самодостатності, контролю над паводками та розвитку іригації, для сусідів вони часто стають стратегічною загрозою і каталізатором міждержавних конфліктів. Суть проблеми полягає у порушенні природного гідрологічного режиму транскордонних річок та перетворенні спільного ресурсу на інструмент геополітичного тиску.

Коли країна, що розташована у верхів'ї річки, будує велику дамбу, це викликає низку негативних наслідків для країн низов'я, що породжує конфліктний потенціал. Найбільш очевидний наслідок – фізичне зменшення обсягу води, що надходить до сусідів. Це критично для країн, чиє сільське господарство, промисловість та питне водопостачання залежать від стабільного річкового стоку. Контроль над великими водосховищами надає

країні верхів'я потужний стратегічний важіль для впливу на зовнішню політику країн низов'я, перетворюючи водний ресурс на інструмент гідрополітичного шантажу. Крім цього, зменшення стоку та затримання наносів у водосховищах призводить до деградації дельт, опустелювання та зростання засоленості ґрунтів у низов'ї.

Конфлікт, спричинений будівництвом *Великої Ефіопської Греблі Відродження (GERD) на річці Блакитний Ніл*, є найяскравішим і найгострішим гідрополітичним протистоянням сучасності, що має потенціал до дестабілізації всього регіону Східної Африки. Цей проект, розташований у верхів'ї річки, є життєво важливим для Ефіопії для забезпечення енергетичної безпеки та економічного зростання, але становить екзистенційну загрозу для Єгипту – держави, що розташована в низов'ї та майже повністю залежить від річкового стоку. Суперечка навколо GERD – це зіткнення суверенного права на розвиток із правом на історичний водний ресурс.

Річка Ніл є ключовою артерією, що живить одинадцять країн, але саме Блакитний Ніл, що бере початок в Ефіопії, забезпечує приблизно 85% загального річкового стоку до Єгипту та Судану.

Для Ефіопії, однієї з найбільш густонаселених, але найменш електрифікованих країн Африки, GERD є національним проектом. Гребля є найбільшою ГЕС в Африці з проєктною потужністю понад 5000 МВт, необхідною для подолання енергетичної бідності та стимулювання промислового зростання. Цей проєкт дозволяє Ефіопії стати регіональним експортером електроенергії, посилюючи її політичний та економічний вплив, тож вона розглядає своє право на використання природних ресурсів на своїй території як незаперечний прояв державного суверенітету, не визнаючи повністю історичні угоди колоніальної епохи, які надавали Єгипту право вето.

Водночас для Єгипту контроль над Нілом є питанням національної безпеки та виживання. Більше 90% прісної води Єгипту надходить із Нілу. Водні ресурси використовуються для пиття, промисловості та життєво важливого сільського господарства в дельті. Швидке наповнення водосховища GERD (74 млрд м³) може істотно зменшити приплив води до єгипетського Асуанського водосховища, ставлячи під загрозу зрошувальні

системи та, відповідно, продовольчу безпеку. Тож Єгипет посилається на угоди 1929 та 1959 років, які гарантували йому левову частку стоку та право вето на проекти у верхів'ї.

Конфлікт не стосується самого існування греблі (хоча Єгипет спочатку виступав проти), а зосереджений навколо двох ключових технічних та політичних питань. Ефіопія прагне наповнити водосховище якомога швидше (за 5−7 років) для початку генерації електроенергії. Єгипет наполягає на тривалому періоді наповнення (до 15−21 року), щоб мінімізувати вплив на річковий стік протягом посушливих років оскільки саме швидкість наповнення створює найбільший ризик для Єгипту. Так само сторони не можуть узгодити обов'язкові механізми регулювання скидів води з греблі в періоди тривалої посухи чи низького стоку. Єгипет вимагає юридично зобов'язуючої угоди, яка б гарантувала мінімальний річний обсяг води, що надходить до його території.

Центральне місце у врегулюванні займає міжнародна дипломатія: переговори між Ефіопією, Суданом та Єгиптом ведуться з перемінним успіхом під егідою Африканського Союзу. Раніше спроби посередництва також робили США та Світовий Банк. Проте, незважаючи на численні раунди переговорів, сторони досі не підписали юридично обов'язкової угоди про правила наповнення водосховища та довгострокової експлуатації греблі. Ця напруженість час від часу загострюється через військову риторику: у певні моменти конфлікт супроводжувався відкритими заявами, зокрема з боку Єгипту, який натякав на можливість військового втручання для захисту своїх 2водних прав". Особливу роль у цій динаміці відіграє Судан, розташований між двома головними антагоністами. Він має подвійну позицію: з одного боку, гребля може зменшити руйнівні повені та забезпечити країну дешевою електроенергією; з іншого – Судан також залежить від стабільного річкового стоку й побоюється негативних наслідків одностороннього управління греблею з боку Ефіопії. Тому Судан послідовно виступає за спільну та обов'язкову угоду, хоча його позиція часто коливається залежно від внутрішніх політичних змін та відносин із сусідами.

Конфлікт за водні ресурси, що розгорнувся в *басейні річок Тигр та Євфрат*, є одним із найбільш довготривалих протистоянь. Його причиною стала реалізація масштабного

турецького проєкту Південно-Східної Анатолії (Güneydoğu Anadolu Projesi – GAP), який передбачає будівництво великої кількості дамб і гідроелектростанцій на території Туреччини (країна верхів'я), що безпосередньо впливає на водопостачання Сирії та Іраку (країни низов'я). Цей конфлікт ілюструє зіткнення національних потреб у розвитку, аграрної безпеки та стратегічних геополітичних інтересів.

Проєкт GAP – великий регіональний проєкт розвитку, спрямований на економічне піднесення найменш розвиненого регіону Туреччини, включає понад 20 гребель і 19 гідроелектростанцій, а також масштабні іригаційні системи. Ключові дамби, такі як Ататюрка на Євфраті, дозволяють Туреччині контролювати значну частину річкового стоку. Туреччина заявляє про своє суверенне право на використання водних ресурсів, що беруть початок на її території. Вона класифікує Тигр і Євфрат не як "міжнародні річки" (що передбачає спільне управління), а як "транскордонні води". На противагу, Ірак і Сирія наполягають на застосуванні принципів міжнародного водного права, зокрема, на праві на "справедливе та розумне використання" і зобов'язанні не завдавати "значної шкоди".

Води Євфрату та Тигру є критично важливими для сільського господарства Сирії та Іраку, яке традиційно розташоване в нижніх частинах басейнів. Скорочення річкового стоку, викликане наповненням турецьких водосховищ, призвело до деградації іригаційних систем, опустелювання земель і посилення засоленості, особливо в південному Іраку, де дельта річок Тигр і Євфрат є життєво важливими. Водний дефіцит призвів до внутрішніх конфліктів між сільськогосподарськими та міськими громадами Іраку, масової кліматичної міграції з південних сільськогосподарських регіонів до міст.

Греблі, що будує Туреччина не лише зменшують обсяг води, але й змінюють природний гідрологічний цикл. Вода накопичується в Туреччині для енергетичних потреб, що порушує традиційні терміни паводків, необхідні для природного зрошення та поповнення ґрунтових вод у низов'ї.

Крім цього Туреччина використовує свою можливість контролювати сток річок у геополітичних цілях. У 1990-х роках, коли Сирія надавала притулок лідеру Робітничої партії Курдистану А. Оджалану, Туреччина використовувала загрозу

перекриття води як важіль тиску. Водночас, сама інфраструктура дамб використовувалась для досягнення військової переваги під час війни в Іраку та Сирії. Наприклад, у 2014 році бойовики ІДІЛ тимчасово захоплювали дамбу Табка на Євфраті, використовуючи її як інструмент загрози затоплення або, навпаки, перекриття води для цивільного населення.

Центральна проблема протистояння навколо водних ресурсів Меконгу полягає у стратегічному контролі Китаю над верхньою течією річки. Він реалізував та продовжує реалізувати численні великі гідроелектростанції (зокрема, дамбу Сяовань та Нуожаду), які здатні утримувати значні обсяги води, оскільки розглядає річку як національний ресурс і не є учасником Комісії річки Меконг – організації, що об'єднує чотири країни низов'я (Таїланд, Лаос, Камбоджа, В'єтнам). Відсутність Китаю в договірному механізмі дозволяє йому діяти односторонньо, не зобов'язуючись виконувати правила спільного використання води чи обмінюватися даними про стік, що створює постійну непередбачуваність для сусідів.

Дамби Китаю накопичують воду в сезон дощів і випускають її в сухий сезон для генерації електроенергії. Це призводить до зникнення природних повеней у нижній течії. Ці паводки історично були критично важливими для затоплення полів і природного зрошення, а також для екосистеми Тонлесап у Камбоджі (найбільшого прісноводного озера Південно-Східної Азії, чий об'єм залежить від сезонного притоку Меконгу). Зміна гідрорежиму порушує міграцію риби, що є основним джерелом їжі громадян Камбоджі та Лаосу. Зменшення стоку та затримання наносів у водосховищах Китаю та Лаосу позбавляє дельту Меконгу у В'єтнамі необхідних поживних речовин, що створює проблеми для сільського господарства.

Проблема *забруднення водних ресурсів промисловими та сільськогосподарськими відходами* є не лише критичною екологічною загрозою, але й потужним каталізатором міждержавних конфліктів. У контексті транскордонних річок і спільних озер, забруднення, що походить із території однієї держави, неминуче завдає шкоди країнам, розташованим нижче за течією, перетворюючи екологічну шкоду на політичне та дипломатичне протистояння. На відміну від конфліктів, спричинених водозабором (де вода просто відсутня), забруднення створює

ситуацію, коли ресурс стає непридатним для використання, що загрожує здоров'ю населення, сільському господарству та економіці сусідніх країн. Як приклад можна навести факти збільшення токсичних речовин у річці Меконг, що створює загрозу для рибних ресурсів та екосистеми в Лаосі, Камбоджі, особливо у В'єтнамській дельті Меконгу. Також зменшення стоку та забруднення води через діяльність Туреччини є причиною гуманітарних криз і поширення захворювань в Іраку.

Кліматичні зміни є одним із найпотужніших сучасних чинників, що трансформує водні ресурси з об'єкта співпраці на джерело конфліктів як між державами, так і всередині суспільств. Пересихання, опустелення мінімізують засоби до існування громад, загострюють конкуренцію за обмежені ресурси та перетворюють екологічну вразливість на соціально-політичний конфлікт.

Конфлікти, спричинені кліматичним чинником, найкраще ілюструються на прикладі зіткнення традиційних способів господарювання.

Опустелювання та зменшення опадів змушує скотарські громади Сахелю (часто етнічні фулані) переміщуватись на південь, до традиційних земель осілих землеробів (часто етнічні хауса чи інші). Скотарі шукають воду та пасовища, а землероби намагаються захистити свої врожаї та іригаційні системи. Ці зіткнення за доступ до річок, озер та міграційних шляхів худоби регулярно переростають у насильницькі міжетнічні сутички з численними жертвами. Наприклад, на озері Чад (яке критично зменшилося в розмірах через клімат та надмірний водозабір) скорочення пасовищ посилило конкуренцію, що часто переплітається з діяльністю радикальних угруповань. Зіткнення за доступ до річки Бенуе та за пасовища у "Середньому поясі" Нігерії стали регулярними та надзвичайно насильницькими. Конфлікт за воду та землю перетворюється на етнічний конфлікт та чинник внутрішньої дестабілізації.

Хоча водні суперечки часто розглядаються через призму кліматичних змін чи геополітики, саме *демографічний тиск* створює постійний і зростаючий попит, який виснажує природні запаси та загострює конкуренцію між секторами економіки та між різними соціальними групами.

Ситуація в Ємені є трагічним і показовим прикладом того, як катастрофічне виснаження водних ресурсів, спричинене

поєднанням високого зростання населення (Ємен має одні з найвищих темпів зростання населення на Близькому Сході, що створює експоненційний попит на воду для пиття та продовольства) та екстенсивного сільського господарства (надмірне буріння для іригації сільськогосподарських культур), стає прямим каталізатором внутрішньої напруги (контроль над функціонуючою свердловиною чи насосною станцією стає джерелом влади та прямим об'єктом боротьби) та посилює гуманітарну складову масштабної громадянської війни. Ще до початку повномасштабної громадянської війни (2014 року), локальні конфлікти між селами та племенами за контроль над джерелами води були звичайним явищем, а виснаження джерел води змушувало цілі громади мігрувати, що створювало додаткову напругу та конкуренцію за ресурси в інших, відносно благополучних регіонах. Конфлікт за воду тут не просто супроводжує війну – він глибоко вкорінений у соціальну та економічну структуру країни.

Висновки. Таким чином, вода у XXI столітті постає як багатовимірний чинник – ресурс виживання, елемент національної безпеки, джерело соціальної напруги, індикатор міждержавної довіри та, водночас, потенційний майданчик для конструктивної дипломатії. Її значення в контексті країнознавчих досліджень є фундаментальним для розуміння як внутрішньої динаміки країн, так і глобальної архітектури міжнародних відносин.

Попри значну кількість праць, присвячених темі водної безпеки та гідрополітики, низка аспектів залишається недостатньо вивченою, що вимагає подальших комплексних міждисциплінарних досліджень. Це особливо актуально в умовах зростання глобальних екологічних і політичних викликів.

По-перше, недостатньо розробленими залишаються механізми превентивного управління водними конфліктами на міждержавному рівні. Більшість наявних договорів не мають дієвих механізмів примусу чи вирішення суперечок, що створює прогалини у правовому полі транскордонного водокористування.

По-друге, у науковій площині бракує інтегрованих моделей прогнозування водної безпеки, які б одночасно враховували кліматичні зміни, демографічні тренди, економічну політику та політичну нестабільність у регіонах. Існуючі моделі часто

орієнтовані на технічні або суто екологічні показники, ігноруючи соціополітичний вимір.

По-третє, ще слабо дослідженим залишається вплив водної дипломатії як інструменту м'якої сили. Хоча окремі країни використовують дипломатичні ініціативи у сфері води як засіб зміцнення міжнародного авторитету, системні дослідження цього явища лише починають формуватись.

З огляду на вищезазначене, подальші наукові розвідки мають не лише уточнювати існуючі теоретичні підходи, але й створювати нові аналітичні інструменти, які дозволять ефективно реагувати на зростаючі загрози у сфері водної безпеки та сприяти конструктивному міждержавному діалогу.

Список використаних джерел

Almesafri, A., Abdulsattar, S., Alblooshi, A., Al-Juboori, R. A., Jephson, N., & Hilal, N. (2024). Waters of Contention: The GERD and Its Impact on Nile Basin Cooperation and Conflict. Water, 16(15), 2174. https://doi.org/10.3390/w16152174

Al-Muqdadi, S. W. H. (2019). Developing Strategy for Water Conflict Management and Transformation at Euphrates–Tigris Basin. Water, 11(10), 2037. https://doi.org/10.3390/w11102037

Bernauer, T., & Siegfried, T. (2012). Climate change and international water conflict in Central Asia. Journal of Peace Research, 49(1), 227-239. https://doi.org/10.1177/0022343311425843

Bogardi, J. J., Dudgeon, D., Lawford, R., Flinkerbusch, E., Meyn, A., Pahl-Wostl, C., ... & Vörösmarty, C. (2012). Water security for a planet under pressure: interconnected challenges of a changing world call for sustainable solutions. Current Opinion in Environmental Sustainability, 4(1), 35-43. https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S1877343511001369

Burka, B.M., Roro, A.G. & Regasa, D.T. (2023). Dynamics of pastoral conflicts in eastern Rift Valley of Ethiopia: Contested boundaries, state projects and small arms. Pastoralism 13, 5 https://doi.org/10.1186/s13570-023-00267-7

Çarkoglu, A., & Eder, M. (2001). Domestic Concerns and the Water Conflict over the Euphrates-Tigris River Basin. Middle Eastern Studies, 37(1), 41–71. https://doi.org/10.1080/714004364

Eckstein, G. (2020). The status of the UN Watercourses Convention: does it still hold water? International Journal of Water Resources Development, 36(2–3), 429–461. https://doi.org/10.1080/07900627.2019.1690979

Falkenmark, M. (2013). Growing water scarcity in agriculture: future challenge to global water security. Philosophical Transactions of the Royal Society A: Mathematical, Physical and Engineering Sciences, 371(2002), 20120410. https://royalsocietypublishing.org/doi/full/10.1098/rsta.2012.0410

Garane, A., Biney, C., & Belemlilga, E. (2017). The 1997 United Nations Convention on the Law of Non-navigational Uses of International Watercourses: what contribution to the development of the Water Charter for the Volta Basin? Water International, 42(4), 360–371. https://doi.org/10.1080/02508060.2017.1315560

Gleick, P. & Iceland, C. (2018) Water, security, and conflict – https://pacinst.org/wp-content/uploads/2018/08/Water-Security-and-Conflict.pdf

Kreamer, D.K. (2012) The Past, Present, and Future of Water Conflict and International Security. Journal of Contemporary Water Research & Education, 149: 87-95. https://doi.org/10.1111/j.1936-704X.2012.03130.x

Lawson, F. H. (2017). Egypt versus Ethiopia: The Conflict over the Nile Metastasizes. The International Spectator, 52(4), 129–144. https://doi.org/10.1080/03932729.2017.1333272

Liao, Z., Hannam, P.M. (2013). The Mekong Game: Achieving an All-win Situation. Water Resour Manage 27, 2611–2622 https://doi.org/10.1007/s11269-013-0306-3

Makengo, B. M., Molanga, J. M., Mbutamuntu, J.-M., Londo, P. K., & Nsiy, T.-M. K. (2021). Water: A Major Stake of Conflicts in the Twenty-First Century. Open Journal of Social Sciences, 9, 125-148. https://doi.org/10.4236/jss.2021.911011

Micklin, P. (2002). Water in the Aral Sea Basin of Central Asia: Cause of Conflict or Cooperation? Eurasian Geography and Economics, 43(7), 505–528. https://doi.org/10.2747/1538-7216.43.7.505

Mkutu, K. (2001). Pastoralism and conflict in the Horn of Africa (pp. 45-pp). London: Saferworld. Organisation.

Mkutu, K., Anderson, D. M., Lugusa, K., Owino, E. A., & Mkutu Agade, T. (2025). Scarcity, structures and scoundrels: water-related conflicts in northern Kenya. Water International, 1–23. https://doi.org/10.1080/02508060.2025.2549235

Narain, V., & Roth, D. (2022). Water security, conflict and cooperation in peri-urban South Asia: flows across boundaries (p. 180). Springer Nature. https://library.oapen.org/handle/20.500.12657/51971

Nasr, H., & Neef, A. (2016). Ethiopia's Challenge to Egyptian Hegemony in the Nile River Basin: The Case of the Grand Ethiopian Renaissance Dam. Geopolitics, 21(4), 969–989. https://doi.org/10.1080/14650045.2016.1209740

Obengo, J. O. (2016). Hydropolitics of the Nile: The case of Ethiopia and Egypt. African Security Review, 25(1), 95–103. https://doi.org/10.1080/10246029.2015.1126527

Sithirith, M. (2021). Transboundary River Basin Governance: A Case of the Mekong River Basin. https://www.intechopen.com/chapters/75564

Statista. (2025) Number of conflicts involving water worldwide from 2000 to 2023, by role of water in the conflict – https://www.statista.com/statistics/1311546/water-conflicts-worldwide/

Wang, X., Chen, Y., Li, Z., Fang, G., Wang, F., & Hao, H. (2021) Water resources management and dynamic changes in water politics in the transboundary river basins of Central Asia, Hydrol. Earth Syst. Sci., 25, 3281–3299, https://doi.org/10.5194/hess-25-3281-2021

АФРИКАНСЬКА МОЗАЇКА: КРАЇНОЗНАВЧИЙ, ТУРИЗМОЛОГІЧНИЙ ТА ГЕОЛОГІСТИЧНИЙ АСПЕКТИ

Ігор СМИРНОВ
Сергій ЗАПОТОЦЬКИЙ
Леонід ІЛЬЇН

Вступ. Якщо економісти, говорячи про Африку, незмінно підкреслюють її відсталість та нерозвиненість, тим самим маючи на увазі спрощеність її господарських структур, то етнологи і соціологи, як правило, відмічають виключну самобутність та фантастичну мозаїчність африканських суспільств у всіх їхніх проявах. Масштаби господарської діяльності в Африці на світовому тлі є дуже невеликими, тому логічно припустити, що за відносно невеликих обсягів та низької просторової густоти виробництва територіальна структура господарства повинна бути елементарною. І дійсно, в Африці відсутні багато енерговиробничих циклів, а більшість існуючих представлені у вигляді їх неповноцінних аналогів – ресурсно-експортних циклів (РЕЦ). Технологічні ланцюжки, які вже встигли скластися або є у процесі на території тієї або іншої африканської країни, мало коли утворюють територіально-виробничі комплекси, тобто набувають суспільно-географічного виразу у вигляді промислових вузлів, не говорячи вже про більш або менш сформовані економічні райони. У більшості африканських країн ще не оформилися повністю і системи міських поселень, які б охоплювали зоною впливу своїх фокусних міст усю національну територію. Транспортна мережа Африки, сформована свого часу в інтересах метрополій для вивезення сировини, навіть сьогодні може бути охарактеризована як колоніальна в сенсі і своєї територіальної схеми, і техніко-економічного стану. Отже, у випадку економіки сучасної Африки ми маєм справу з господарством з обмеженим набором галузей, з елементарними зв'язками між його окремими підструктурами і з суспільством, що більш ніж на 2/3 складається з сільських мешканців, лише 1/2 яких пов'язана з товарним виробництвом. Однак просторовий аналіз соціумів африканських країн вимагає врахування не тільки економічного, але й багатьох інших формуючих

чинників, зокрема соціального, політичного, етнічного і конфесіонального різноманіття, господарської багатоукладності і формаційної різнорідності. Це викликано тим, що сучасні суспільно-географічні процеси відбуваються в країнах, одна частина населення яких ледве пройшла стадію неолітичної революції, а інша – знаходиться на підступах до постіндустріального суспільства. Крім того, Африка є одним з полюсів етноконфесійної різноманітності сучасного світу. За деякими даними, число етносів на континенті складає 3 тис., тобто в середньому більш ніж півсотні на кожну політичну одиницю (країну). В Африці надзвичайно гостро проявляються практично всі глобальні проблеми людства. Деякі з них, наприклад, незворотні негативні зміни навколишнього середовища, вичерпання окремих видів природних ресурсів, соціальні, міжетнічні та релігійні конфлікти на тлі контрастів, що поглиблюються, в рівнях добробуту різних груп населення, вже призводили до кризисних ситуацій значного масштабу. Достатньо згадати сахельську катастрофу 70-80-х рр. минулого століття, знищені тропічні та екваторіальні ліси країн Західної та Екваторіальної Африки, стрімке розповсюдження СНІДу, піднесення ісламського фундаменталізму, сучасні міжетнічні та релігійні конфлікти в десятках країн континенту. Тому окремі методичні підходи, теоретичні схеми, математичні моделі, що розроблені на матеріалах країн інших регіонів, часто не можуть бути застосовані в дослідженнях та не сприяють розумінню особливостей господарства і суспільства країн Африки, отже, "новітнє відкриття стародавньої Африки" триває. У даному розділі розглядаються країнознавчий, туризмологічний та геологістичні аспекти африканської мозаїки.

Найресурсніша територія світу. Африка – це не лише континент дикої природи, екзотичних пейзажів і розмаїття культур, а й одна з найресурсніших територій світу. Саме з її глибин людство отримує величезну кількість стратегічно важливих копалин, які живлять глобальні індустрії – від електроніки до енергетики. Сьогодні видобувна промисловість залишається однією з ключових галузей економіки багатьох африканських країн. Проте багатства африканських надр не завжди означають добробут для її жителів.

"Король" африканського видобутку корисних копалин – золото. Золото – один з головних експортних товарів Африки. Його видобуток нині активно ведеться в Південній Африці, Гані, Судані, Малі та Буркіна-Фасо. За даними World Gold Council (2024 р.), на позицію найбільшого виробника золота в Африці вийшла Гана, випередивши ПАР. Так, Гана видобуває понад 130 т золота на рік, а Південна Африка – менше 100 т, хоча ще у 1990-х роках обсяг її видобутку золота перевищував 600 т/рік (табл.1). З тих часів у Південній Африці залишається золоторудна копальня "Мпоненг" – найглибша у світі (4 км, спуск до робочих місць займає понад 90 хв. та вимагає використання спеціального захисного спорядження та аварійних респіраторів). Йоганнесбург, комерційна столиця Південної Африки, може похвалитися найбільшою у світі шахтою із запасами золота. Це африканське місто відіграє ключову роль у світовій золотодобувній промисловості. Ці ресурси надзвичайно важливі для фінансових ринків, але у багатьох країнах Африки видобуток золота відбувається за участі нелегальних копачів, без дотримання екологічних стандартів та належної оплати праці.

Таблиця 1. **Топ-10 країн Африки – постачальників золота на світовий ринок (2024 р.)** [7]

№	Назва країни	Обсяг видобутку, у тонах
1	Гана	127
2	Малі	101
3	Буркіна-Фасо	96
4	Південна Африка	92
5	Судан	80
6	Гвінея	63
7	Танзанія	50
8	Зімбабве	49
9	Кот-д'Івуар	48
10	ДР Конго	44

Кобальт і колтан: критичні копалини цифрової епохи. Африка – лідер з видобутку сировини, без якої неможливе виробництво смартфонів, ноутбуків, електромобілів та енергетичних систем майбутнього. Кобальт: понад 70% світового кобальту надходить із Демократичної Республіки Конго (ДРК). Його

використовують для виробництва батарей у Tesla, Samsung, Apple. Колтан (руда, що містить тантал) також здебільшого добувається в ДРК та Руанді. Ці матеріали називають "кров'ю майбутнього", адже попит на них стрімко зростає, а умови їх видобутку часто пов'язані з експлуатацією дитячої праці та збройними конфліктами.

Алмази: блиск на експорт. Видобуток африканських алмазів зосереджений у Ботсвані, ПАР, Анголі та Демократичній Республіці Конго. Саме Ботсвана стала взірцем того, як країна може ефективно управляти природними ресурсами. Так , компанія Debswana (спільне підприємство уряду Ботсвани та De Beers) забезпечує значну частину бюджету країни. Водночас Ангола є другим за величиною експортером алмазів в Африці. Попри це, у багатьох регіонах континенту алмази залишаються джерелом нестабільності – через контрабанду та фінансування конфліктів (так звані "криваві алмази").

Мідь і залізна руда: основа інфраструктури. Мідна руда – сировина для виробництва міді, що є конче необхідною для електропроводки та будівництва, масово видобувається в Замбії та Конго. Замбія входить у трійку найбільших світових постачальників цього металу. Регіон, відомий як "мідний пояс" (Copperbelt), постачає сировину на ринки Азії, Європи та США. Крім того, видобуток залізної руди активно ведеться у Гвінеї, Мавританії, Ліберії. Ці копалини використовуються у світовому будівництві, машинобудуванні та інфраструктурних проєктах, але на місцях доходи часто концентруються в руках транснаціональних корпорацій.

Нафта і газ: стратегічна енергетика. Африка має кілька потужних нафтових габів: Нігерія – найбільший виробник нафти на континенті; Алжир, Ангола, Лівія – серед провідних експортерів нафти і газу; У 2025 р. оголосили намір запустити масштабні газові проєкти Сенегал і Мавританія. Африканська нафта йде передусім до Європи, Китаю та США. Проте й тут спостерігаються екологічні ризики, збройні конфлікти, забруднення вод і ґрунтів.

Уран і літій: ставки на енергетику майбутнього. Африканський уран є стратегічною сировиною для атомної енергетики. При цьому Нігер – серед провідних постачальників урану до Франції, а Намібія вирізняється однією з найбільших

уранових шахт у світі. Своєю чергою, Зімбабве, Малі та Конго мають запаси літію – ключового елементу для "зелених" технологій. Попит на африканський літій зростає в Китаї та ЄС, які хочуть диверсифікувати джерела постачання через геополітичну напругу з Латинською Америкою.

Попри значні запаси цінних корисних копалин, більшість африканських країн залишаються вразливими до зовнішніх впливів. Основними бенефіціарами часто є транснаціональні компанії з Європи, Китаю, США, які контролюють логістику, переробку та експорт. Місцеві громади зрідка отримують прямі вигоди, натомість мають справу з деградацією довкілля, суспільними конфліктами, бідністю. У відповідь на глобальні виклики Африка поступово посилює контроль над ресурсами, так, країни впроваджують ресурсні угоди нового покоління, що передбачають більший відсоток прибутку для держави; Африканський Союз просуває ініціативи з локалізації переробки ресурсів, з метою зменшення сировинної залежності; інвестиції в "зелений" видобуток та стандарти ESG[1] вже змінюють правила гри. Світовий перехід до декарбонізації лише підвищуватиме роль Африки як постачальника критично важливих ресурсів. І саме зараз формується те, як ці багатства будуть працювати – або на розвиток, або на поглиблення нерівностей.

Морські ворота Африки. "Африка унікальна, прекрасна, приваблива і багата на невикористані можливості. Африка – мрія туристів, пов'язана з численними пам'ятками та пригодами. Африка – скарбниця світу, багата на енергетичні ресурси (нафта, газ, кам'яне вугілля, сонячне світло тощо), мінеральні ресурси (залізна руда, хром, золото, платина тощо)" – стверджував у своєму виступі перед учасниками та гостями III Міжнародної конференції Intermodal Africa генеральний директор адміністрації порту Танзанія ще в 2005 р. З того часу Всеафриканські конференції з міжнародною участю з питань розвитку морських портів, судноплавства і транспортної логістики відбуваються щорічно, так, 2024 р. така конференція пройшла в Намібії (м.Свакопмунд), а 2025 р. (33-тя) – в Мозамбіку

[1] ESG (англ. environmental, social, governance), екологічне, соціальне та корпоративне управління – сукупність характеристик управління компанією, при якому досягається залучення даної компанії до вирішення екологічних, соціальних та управлінських проблем [1]

(м.Бейра) [2]. Розглядаючи тему морських портів в економіці Африки, виступаючі на конференціях надавали статистичні дані про реальну ситуацію в портовій галузі африканського континенту, зокрема, акцентували, що на території Африки загальною площею трохи більше 30 млн км^2 розміщується 54 держави з населенням понад 1,25 млрд, що складає вже біля 20% світового показника [6]. Нині африканські порти в основній масі є державною власністю і за характером діяльності є сервісними, у 90 африканських портів оброблено 6,3% від світового обсягу вантажів, у т.ч. контейнерних (TEU) – 3%, при цьому загальний рівень контейнерізації вантажів за останні роки зростав в середньому на 10 %/рік (рис.1).

Рис. 1. Контейнерні порти Західної, Південної та Східної Африки [8]

Діяльність африканських портів забезпечує 90% всього обсягу міжнародної торгівлі Африки, причому 30% припадає на південно-африканські порти. В цілому діяльність африканських портів характеризується поки що низькими обсягами транспортування вантажів і невисокою продуктивністю. Більшість портів Південної і Східної Африки, у т.ч. Дурбан, Момбаса, Маврикій, Джибуті нині потребують реконструкції, оскільки їх потужності давно вичерпали себе і не відповідають реальному вантажопотоку. Значну конкуренцію африканським портам складають азійські, які обробляють в 7 разів більше вантажів, і латино-американські – в 2 рази більше. Аналітики відмічають притаманний африканським портам економічний дисбаланс,

який створює значна різниця між великими обсягами імпорту та малим експортом. Збільшенню обсягів транспортування вантажів перешкоджає слаборозвинута, невпорядкована мережа суходільних транспортних послуг (рис. 2).

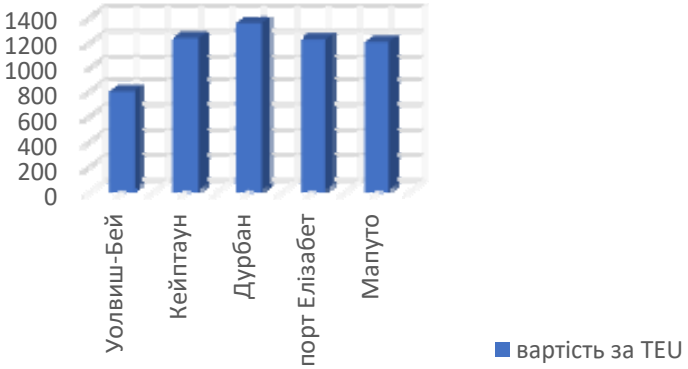

Рис. 2. Конкурентоспроможність контейнерних тарифів портів південної частини Африки [8]

Якщо говорити про особливості структури африканських портів, то, першою чергою, слід сказати про те, що вони переважно знаходяться у державній власності. Приватні компанії в портах складають незначну частку, а іноді і повністю відсутні. Участь приватного капіталу головним чином пов'язана з інвестиціями в складну механізацію, зокрема в контейнерних терміналах. Про це свідчать проведені дослідження, які вказують, що приватний сектор залучають до участі в контейнерних операціях 57 портів.

Ситуація в портах півдня Африки розкриває картину загальних транспортно-логістичних проблем для цього регіону, а саме:

- низьку продуктивність портових кранів, які нині забезпечують 13 пересувань вантажу/год, у той час, як міжнародні стандарти передбачають 20-25 пересувань;
- високі розцінки послуг портів (наприклад, порту Дурбан) в жодному разі не відповідають якості послуг, що надаються;
- не можна назвати задовільною роботу залізниці, так, час доставки вантажів між терміналом у Йоганесбурзі і Дурбаном складає понад 8 діб, а середній вік локомотивів – 23 роки, у той

час як у світі цей показник дорівнює 16,97 років. Вантажомісткість одного вагону – 41,12 т, що теж значно нижче середньосвітового показника – 50,78 т;

- певні недоліки створює також географічна ізоляція півдня Африки, що пов'язане зі значною віддаленістю від найбільших замовників експорту, а також великими відстанями від портів до центрів виробництва і видобутку;
- контейнерні термінали південної частини Африки знаходяться віддалено від головних ліній транспортування контейнерів, що обмежує можливості збільшення обсягів перевезень, однак стратегічно вони пов'язані з головною морською артерією Південної півкулі.

В останні роки успішний розвиток економіки країн півдня Африки, зростання експорту на 20%, а також підвищення доданої вартості експорту викликали активізацію процесів контейнеризації вантажів (рис.3). Поліпшення ситуації в галузі торгівлі і туризму зумовило необхідність пошуку більш ефективних логістичних рішень і систем, яким сприяють помірні ціни, використання інформаційних технологій і контейнеризації.

Рис. 3. Частка Африки в світовому обсязі контейнерних перевезень[8]

За результатами виконаного фахівцями макроекономічного аналізу національних логістичних систем країн Африки конче необхідними заходами визнано:

- створення інфраструктури, заснованої на управлінні ланцюжками поставок;

- забезпечення зростання шляхом рішення проблем пропускної здатності портів та запобігання помилок минулого;
- збільшення інвестицій для вдосконалення і модернізації інфраструктури;
- виявлення операцій, в яких необхідне втручання уряду;
- можливості оптимізації;
- увага до транспортних коридорів та їх продуктивності;
- врахування логістичних витрат.

Що стосується останнього параметру, то в США логістичні витрати визначаються ще з 1980 р., відповідно вони знизились до 8,5% ВВП з 13%. Що стосується Африки, то фахівці оцінюють цей показник від 17 до 20% ВВП, але в дійсності його ніхто не підраховував. Отже, це необхідно зробити як на національному рівні, так і на рівні промислового сектору.

"Рухатись, як метелик, та жалити, як бджола" – ці слова Мохамеда Алі взяв за основу свого виступу, присвяченого аналізу стану портових терміналів Африки, директор логістичного терміналу з Південної Африки. Портові термінали є ключем до прибуткової логістики світового класу, тому з їхнім розвитком пов'язаний розвиток морської логістики в Африці. До зацікавлених стейкхолдерів розвитку портових терміналів і логістики відносяться вантажовласники, акціонери, працівники, судновласники і суднооператори, вантажоперевізники (автотранспорт і залізниця), нарешті адміністрації портів. Щоб термінал дійсно став прибутковим ключем до логістичних систем світового класу, необхідно забезпечити його зв'язок з іншими елементами логістичного ланцюга, зокрема з морським та наземним транспортом. Однак, щоб африканські портові термінали дійсно піднялися до рівня світового класу, не можна забувати про вплив зовнішніх та внутрішніх ключових чинників. До перших відносять:

- розуміння динаміки і основних імпульсів розвитку країни;
- обов'язкову участь порту в логістичній схемі;
- ефективну співпрацю з іншими учасниками логістичної схеми.

До других чинників належать:

- відповідне фінансування і постачання;
- компетентний, мотивований менеджмент і штат працівників;
- спрямованість на подальше вдосконалення;
- гнучкість та ефективність.

Незважаючи на зростаюче значення контейнерних перевезень для організації світових вантажопотоків, вони залишаються однією з найнестабільніших ланок транспортно-логістичного господарства, про що, згідно статистичних даних за портами Східної і Південної Африки, свідчить зростання тарифів на транспортування контейнерів між Африкою та Європою, зокрема на маршруті Східна Африка – Європа, у т.ч. Джибуті – Європа; між країнами Північної Європи (зокрема Скандинавії) та Східної і Південної Африки; між портами Південної Європи (зокрема Середземномор'я) та Південної Африки. При цьому тариф за транспортування 20-футового контейнера з Європи до Східної Африки складає в середньому $1300, а при зворотному транспортуванні – зі Східної Африки до Європи – $850-950 (рис.4)

Найбільший порт Танзанії і всієї Східної Африки Дар-ес-Салам нині пропонує конкурентоспроможні потужності, що відповідають зростаючим вимогам до транспортування вантажів у регіонах центральної, східної і південної частин Африки. Багатофункціональність цього порту та його гнучкість в обслуговуванні всіх видів вантажів і суден забезпечують 11 глибоководних причалів, контейнерний термінал світового класу, 2 нафтопереробні установки, 30 000-тоний зерновий термінал та пасажирський сервіс. Розміщений у створеній самою природою гавані, Дар-ес-Салам є початком двох найбільших транспортних коридорів, що ведуть до Центральної Африки. Цікаво, що маршрути цих коридорів часто прокладені в джунглях за слонячими стежками. І тут логістика повинна враховувати екологічні міркування. Слони живуть на землі вже 40 млн років. Нині Всесвітній фонд дикої природи прикладає багато зусиль для захисту і збереження в Африці і Азії слонів, існування яких знаходиться під загрозою, не всюди слонам вистачає їжі, оскільки їм треба 150-300 кг їжі на день. З іншого боку, слони допомагали людині освоювати непрохідні тропічні хащі. Багатокілометрові стежки, прокладені слонами в джунглях, часто є настільки широкими, що ними можна проїхати позашляховиками. Ці стежки люди пізніше використали для будівництва доріг, тому що слонячі стежки повторюють рельєф місцевості і проходять на певній висоті над рівнем моря, тобто слони завжди обирають найбільш раціональні та економічні шляхи.

Отже, у певному сенсі слонів можна вважати помічниками людей в розбудові африканської логістики.

Від 25 до 40 % вантажів, які надходять у порт, слідують транзитом до сусідніх країн Замбії, Конго, Руанди та Уганди – залізничними та автомобільними шляхами. Щорічно потужності порту дозволяють обробку до 6 млн. т рідких вантажів, 3 млн. т генеральних вантажів і 1 млн т контейнеризованих вантажів. Зокрема контейнерний термінал порту Дар-ес-Салам вирізняється найвищою продуктивністю кранової техніки на всьому узбережжі Східної Африки (20 рухів/год.) (рис1). Потужність контейнерного терміналу порту Момбаса складає 250 тис. TEU, звідси забезпечується доставка контейнерів залізницею до контейнерних накопичувачів в містах Найробі та Кісуму. Подальший розвиток порту обмежують урвисті береги та невелика глибина, крім того порт відчуває надлишок робочої сили.

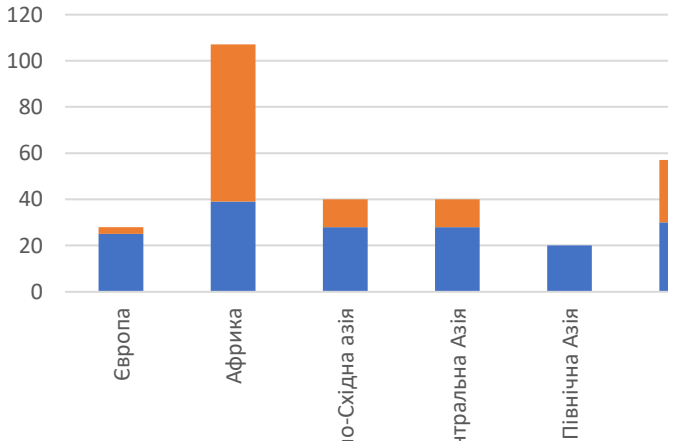

Рис. 4. Конкурентоспроможність африканського морського транспорту (за показником операційних витрат судноплавних ліній) [8]

Намібійський порт Волвіш-Бей (Walvis-Bay), розташований на перехресті коридорів трансатлантичної торгівлі, має зручний вихід як на американські, так і на європейські ринки. У цьому порту потужністю 10 тис. TEU/рік ніколи не буває скупчення вантажів і простоїв, чому сприяють гарні погодні умови

незалежно від пори року, висока продуктивність праці порту (в середньому 22 контейнера/год.) та гарантоване митне очищення контейнеру протягом 3 днів [3].

Південна Африка – подорож на край Землі зі смаком Sauvignon Blanc та Savanna Dry. Південна Африка (бувша ПАР) – регулярний учасник міжнародних туристичних виставок в Україні і в Києві в доковідні часи. Отже, в Україні в принципі відомо про потужні туристичні ресурси цієї африканської країни, які викликають цікавість українських туристів, незважаючи на великі відстані, що відділяють наші країни і, відповідно, значну вартість подорожі. Але вона того варта, про що свідчить наступний матеріал. Така подорож забезпечує калейдоскоп різноманітних екзотичних африканських ландшафтів та яскравих емоцій. До вибору туристів відпочивати на шикарних пляжах і ловити океанічну хвилю, чи дертися на піки Драконових гір, чи їздити просторами національних парків у пошуках представників "великої п'ятірки" африканської фауни (про що буде далі), смакувати найкращий у світі Sauvignon Blanc у нескінченних винних долинах, нарешті проводжати помаранчеву сонячну кулю, знаходячись на краю світу, біля мису Доброї Надії.

Кейптаун та околиці. Кейптаун – законодавча столиця і ворота до Південно-Африканської Республіки. Саме в бухті затоки Тейбл 1652 р. зійшла на берег Південної Африки перша група голландських колоністів. Місце у підніжжя Столової гори виявилось не тільки зручним для заходу суден, але й надзвичайно гарним. Ця гора дійсно нагадує величезний обідній стіл і її без перебільшення можна назвати візитною карткою ПАР. Поселення, яке тут виникло, отримало назву Кейптаун – місто на мисі. Нині це місто має старий центр з колоніальною архітектурою та новий центр Даунтаун з сучасними хмарочосами. Їх можна оглянути за декілька годин, але не архітектура приваблює туристів. Їх приваблює грандіозна панорама Кейптауна, оточеного океанічними просторами, що відкривається зі Столової гори. Для туристів тут є можливість використати хайкінгові стежки або канатну дорогу Table Mountain Cable Car, що діє кожні 6 хв. Кожний турист, який приїжджає до Кейптауна, обов'язково намагається зробити селфі на самому кінчику Капського півострова з заповідною табличкою Cape of Good Hope (рис.5). Добре відомий морякам і мандрівникам мис Доброї Надії знаходиться на 50 км південніше міста на

території природного заповідника. Тут, на двохсотметровій скелі, стоїть старовинний маяк, з якого відкривається панорама вічно бурхливої зустрічі вод Атлантичного та Індійського океанів. Щоденно сюди прибувають потоки туристів-романтиків, які годинами стоять на краю африканської землі у спробах розгледіти за обрієм далеку Антарктиду.

Рис. 5. Пам'ятний знак на мисі Доброї Надії [10]

Найбільше місто ПАР – Йоганесбург, яке приваблює туристів, зокрема через наявність найглибшого каньйону з численними водоспадами. Каньйон Блайд знаходиться на відстані 350 км від Йоганесбургу біля кордону з Мозамбіком. Цей каньйон формує північну частину Драконових гір і знаходиться у провінції Мпумаланга (у перекладі – "місце, де сходить сонце"). Його вважають однією з неймовірних природних локацій Південної Африки і обов'язково включають до маршруту туристичної подорожі. Цей каньйон не тільки один з найбільших у світі, але й найзеленіший, покритий густою субтропічною рослинністю, яка оточує могутні скелі з червоного піщаника, серед яких річка Блайд проклала свій звивистий шлях. З оглядового майданчику "Вікно Бога" за гарної погоди можна побачити суміш гір та лісів, які простягаються до знаменитого Національного парку Крюгера. У каньйоні Блайд можна зустріти величезну кількість різноманітних видів флори та фауни. Це гіпопотами, зебри, антилопи, крокодили, різноманітні види мавп, а також інші тварини і птахи, яких не зустріти більше ніде у світі.

Селфі з пінгвінами, гонки на страусах. І все ж таки головною пам'яткою Південної Африки вважаються не леви і носороги, яких можна побачити і в інших африканських країнах, а пінгвіни. Це дійсно суперзірки південно-африканського узбережжя. Вони живуть на невеликому пляжі Boulders Beach в містечку Simon`s Town. Для туристів є спеціальне місце, звідки вони можуть спостерігати за птахами здалеку, але з сусіднього пляжу можна познайомитись з ними зблизька. Торкатися пінгвінів заборонено, але селфі з монохромними птахами вважається частиною обов'язкової програми. При ближчому контакті пінгвіни можуть вкусити, після чого залишаються значні синці (рис.6).

Рис. 6. Колонія пінгвінів на узбережжі Південної Африки [11]

Ще одна туристична родзинка ПАР – це їзда верхи на страусах. 400 км від Кейптауна знаходиться світова столиця вирощування страусів – місто Оудсхорн. Ще століття тому це було заштатне містечко, але страуси перетворили його у туристичний Клондайк. Сприяли цьому спочатку мода на страусине пір'я в Європі, тому страусів почали вирощувати у великій кількості. Мода пройшла, а страуси залишились. Тому тепер у кожному ресторані ПАР готують гамбургери і стейки з м'яса страусів, а для бажаючих пропонуються прогулянки на страусах верхи. А оскільки ці "пташки" можуть бігти далеко і довго, головна порада туристам – триматись міцніше, щоб не випасти з сідла.

Винні дороги ПАР. У світі є багато цікавих винних регіонів, але Південна Африка займає в цьому списку особливе місце. Традиції виноробства в цьому регіоні започаткували перші голландські поселенці. Дещо пізніше до Південної Африки прибули декілька сотень гугенотів, які втекли сюди з Франції через релігійні переслідування. Вони й привезли саджанці винограду, які добре прижилися в місцевому кліматі. Саме "французький" підхід і став основою південно-африканського виноробства і приніс винам з Південної Африки світову славу. Найбільший виноробний регіон Південної Африки знаходиться біля Кейптауна на відстані 100 км, це Cape Winelands. Його міста, які являють собою старовинні винні фільварки – Констанція, Стелленбош, Паарль, Франчхок, Робертсон – нині відомі в усьому світі завдяки своїм знаменитим винам та дорогам, які їх з'єднують: "Wine Routes" (Винні маршрути Південної Африки). Більшість місцевих фермерських господарств і виноробних підприємств пропонують тури по винних підвалах з обов'язковою дегустацією вин. Центром південно-африканського виноробства вважається місто Стелленбош, старовинний університетський центр, але нині він відомий неймовірним винним маршрутом, який охоплює 44 підвали. Найбільш старовинною частиною регіону вважається місто Констанція, що розміщується серед гір південного узбережжя Африки, і включає виноградники, виноробні, готелі, магазини і апартаменти з садами, басейнами, гольф-клубами та тенісними кортами. Ці виноградні угіддя вважаються одними з найгарніших у світі, впевнено конкуруючи з ландшафтами французького Провансу чи італійської Тоскани.

Серфінг на золотій милі. Весь західний берег Капського півострова, від Кейптауна до мису Доброї Надії, вважається одним з найцікавіших і складних місць для серфінгу у світі. Тутешні XXL-хвилі сягають у висоту 22 м і формують високошвидкісні, майже кілометр довжиною, ідеальні "водні труби". А у водній пучині серфінгістів підстерігають люті акули. Але, незважаючи на всі небезпеки, вже понад 20 років тут проводиться конкурс "Big Wave Africa". Але це адреналінове шоу розраховане на виняткових сміливців. Щодо новачків, то їм пропонується осідлати свої перші хвилі на "Золотій милі" в Дурбані – третьому за величиною місті Південної Африки, що знаходиться на узбережжі. Температура води вздовж всієї 6-

кілометрової лінії пляжу ніколи не опускається нижче 20^0С. Пляж захищений від акул спеціальними сітками, а хвилі не такі стрімкі, як у берегів Кейптауна. Для бажаючих в океанаріумі Дурбана пропонується дайвінг з акулами, недешевий, зате безпечний спосіб відчути викид адреналіну.

Національний парк Крюгера. Поїздка до Африки завжди асоціюється з сафарі і Південна Африка не виключення. Тут знаходиться найвідоміший і найстаріший національний парк Південної Африки, де в природних умовах існування можна побачити представників дикої природи. Національний парк Крюгера розташований між річками Лімпопо і Крокодайл і є батьківщиною величезного різноманіття африканських тварин, включаючи відому "велику п'ятірку" – буйвола, слона, леопарда, лева та носорога. Ще на початку ХХ ст. ці тварини цінувалися як престижні мисливські трофеї, сьогодні ж перебувають під охороною держави. Крім того, тут можна зустріти 147 видів ссавців (серед яких крокодили, зебри, жирафи та антилопи), 507 – птахів, 114 – рептилій, 34 – амфібій, 49 – риб, і зростають понад 330 різновидів дерев. Ідеальним варіантом є відправитися у цей парк на декілька днів і заночувати в одному з кемпінгів – резервації з усіма зручностями для людей в дикому світі Африки. Тут під бокальчик місцевого сидру Savanna Dry та моторошні крики місцевих хижаків можна без страху проводжати африканське сонце, яке сідає за край савани (рис.7).

Багато бачив на своєму віку Мозі-оа-Тун'я (Гримлячий дим) – один з найбільших водоспадів Землі на р.Замбезі в Південній Африці. Нині це кордон держав Замбії та Зімбабве. Світ узнав про нього завдяки місіонеру та лікарю Девіду Лівінгстону, який назвав його на честь королеви Великої Британії – Вікторія (за іншими даними на честь своєї доньки Вікторії). Бронзовий меморіал великому мандрівнику встановлено біля цього грандіозного водоспаду, де він побував два рази: 1855 та 1860 рр. Стрімкий ревучий потік води масою понад 35 тис.$м^3$/сек. (500 млн л/ хв) та завширшки 1800 м спадає з висоти 128 м у прірву, що має назву "Киплячий котел", а в повітрі над ним постійно висить водяний пил. Підступи до нього покриті дощовим лісом, де ростуть тропічні рослини: фінікові пальми, фікуси, папороті, ліани та квіти [13]. За співвідношенням ширини та висоти водоспад Вікторія займає перше місце серед водоспадів світу [14].

Рис. 7. Жирафи в Національному парку Крюгера [12]

Найбільший водоспад планети (рис.8).

Чипікуе. За часів Лівінгстона та ще багато років по тому жоден місцевий мешканець не селився в радіусі декілька десятків км від водоспаду. Африканці вважали, що у ньому живе зле і нещадне божество, та кидали до водоспаду подарунки: різноманітні предмети, браслети, намиста, вимовляючи при цьому заклинання. Вони назвали це божество Чипікуе і вважали, що воно прийшло з океану. Рибалки настільки його боялися, що ніколи не ловили рибу вночі, вважаючи монстра господарем річки після заходу сонця. За словами народності баротсе, що живе у верхів'ях р.Замбезі, чипікуе настільки сильний, що може тримати каное, незважаючи на спроби гребців причалити до берега. Про нього згадує у "Щоденнику місіонера" і Лівінгстон. Чудовисько бачили доглядач водоспаду капітан Дж.Рейнард і ще три людини, свідоцтва яких не викликають сумнівів. 1925 р. його бачив В.Пеар, відповідальний за рух човнів на р. Замбезі: одного разу, коли він сходив по скелям до ущелини водоспаду і вода була на найнижчому рівні, він побачив змієподібне створіння, що встало на хвіст, а потім зникло у глибокій печері. За

останніми описами це чудовисько має довжину 10 м, маленьку сіро-блакитну голову і чорне товсте тіло у зморшках.

Рис. 8. Водоспад Вікторія і залізничний міст [15]

Першопрохідники та шукачі пригод. З того часу як водоспад став відомим у всьому світі, з'явились бажаючі поставити під сумнів факт його відкриття Лівінгстоном. Вони вважають, що європейці бачили цей диво-водоспад і до нього. Першими у країні Мономотапа (Зімбабве і Мозамбік) у пошуках золота ще в середині XVI ст. побували мандрівники і лицарі з Португалії, котрі могли дістатися водоспаду. Португальський історик Жуан ді Барруш згадує озеро Ньяса ще в XVI ст., хоча офіційно вважається, що його відкрив Лівінгстон 1860 р. У дорожніх нотатках іншого португальця, Лопеша та на мапі 1576 р. також вказані озера Танганьїка і Ньяса. Але архіви досліджень португальцями африканських земель знищили землетрус і пожежа 1755 р. Є відомості, що на початку XVIII ст. водоспад відвідав священник о.Сільбієр. Першопрохідник з родини бурів – переселенців 20-х рр. XIX ст. Генрі Хартлі, будучи романтичним мандрівником, багато років блукав дикими районами Південної Африки. 1846 р. він у супроводі декількох слуг перетнув р.Лімпопо, наступного року він зайшов на північ, де був постійно

чутний голосний рев. Разом з готентотом (це південно-африканське плем'я) він вирішив дізнатися, що це за гул і вийшов до урвища над величезним водоспадом. Пізніше він з подивом розповідав про веселку, що висіла над водою, та дощ, котрий падав з безхмарного неба. Над водоспадом Вікторія можна побачити не тільки денну, а й нічну веселку, породжену місячним світлом. Хартлі був мисливцем і продавав слонову кістку, роги та шкіри тварин власнику магазину в м.Почефструм Форсману, якому і розповів про свої подорожі. 1852 р. Форсман познайомив Хартлі з мандрівником, який хотів детально дізнатися про шлях до водоспаду. Це був Лівінгстон.

Рятівники мандрівника. 1920 р. помер мисливець-бур Стофель Снейман. Він любив розповідати, як 1855 р. полював на велику дичину на північ від р.Лімпопо. Мисливці залишили свої фургони і волів біля крааля Мзіліказі і пішли пішки в район, що був заражений мухою цеце, з колоною у 200 носильників. Провідники вивели їх до гігантського водоспаду, де вони створили табір. За вісім днів вони побачили дим від вогнища і вирішили довідатися, хто це ще прийшов. Це був загін Лівінгстона. Сам Д.Лівінгстон був хворий і голодний, африканці з його загону варили і жували шкіру з своїх щитів. Снейман надав Лівінгстону ліки і продукти і залишався з ним до його повного одужання. Однак Лівінгстон про цю подію в своїх щоденниках не згадує. Пояснення може полягати у тому, що Лівінгстон вважав головним завданням звільнення населення Африки від рабства, тому до білих, що зустрічалися на його шляху, він ставився упереджено, тим більше це стосувалося мисливців-бурів та масового знищення ними диких тварин. Лівінгстон вважав це "видом божевілля". Раніше Лівінгстона у 1851 р. біля водоспаду побував відомий мисливець на слонів та дослідник, відзначений золотою медаллю Паризького географічного товариства за відкриття оз. Нгамі, В.Освел, який вперше позначив точне місцезнаходження водоспаду на мапі, відмітивши, що його водяний пил видно на відстані десяти миль. Але Освел був скромною людиною і не любив писати про свої подорожі. Ці першопрохідники не сповістили світ про відкриття водоспаду і не вирізали своїх імен і дат відвідання на деревах біля водоспаду, як це зробив Лівінгстон, тому його пріоритет, як першовідкривача найбільшого водоспаду Африки, є непорушним.

1905 р. через водоспад був збудований залізничний міст, а біля нього засноване місто, назване ім'ям місіонера. 1989 р. водоспад Вікторія (рис.8) був включений до Списку природних об'єктів Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Вікторія є єдиним водоспадом у списку 7 природних чудес світу [14]. Нині там утворено два природних парки "Гримлячий дим" (Замбія) та "Водоспад Вікторія" (Зімбабве) з різноманітними маршрутами для туристів (пішохідними, водними та повітряними). І дійсно відвідання цього дива африканської природи залишає у туристів незабутні враження.

Алмазна лихоманка в Африці. На початку XX ст. Африка, зокрема Південно-Західна Африка (тоді німецька колонія, нині незалежна держава Намібія), пережила алмазну лихоманку. Це сталося тоді, коли на початку XX ст. німець Август Штаух відкрив поклади алмазів на околицях міста Людериць. До цієї знахідки видобуток алмазів пов'язувався лише з Індією (Голконда) і Бразилією. Тому знайдення покладів алмазів в Африці стало світовою сенсацією на той час.

Преференції та перспективи. Коли залізничний майстер Август Штаух у грудні 1907 р. отримав пропозицію від керівництва фірми вирушити у відрядження до Африки, він не розмірковував довго і відповів згодою. Йому задавалося, що це призначення обіцяє йому величезні преференції та перспективи. У душі він мав певну авантюристичну схильність і вірив, що у далекій Африці він може кардинально повернути свою кар'єру до успіху. Батьки Августа, який народився 15 січня 1878 р., схвалили рішення сина з вірою в його удачу. Ще 1882 р. бременський торговець Адольф Людеріц придбав за безцінь у Південно-Західній Африці у місцевого вождя великий шмат землі біля бухти, пізніше названої його ім'ям. Так на картах з'явилася бухта Людериц і виникло однойменне містечко. 1884 р. амбітний Перший канцлер Німецької імперії Отто фон Бісмарк оголосив цю територію протекторатом під назвою Німецька Південно-Західна Африка, отже німці, які прибули на африканську землю, почати обживати нову територію, у короткий термін було прокладено залізницю від Людериця вглиб континенту. Рейки залізниці пролягали через безводну, позбавлену рослинності пустелю Наміб, де майже безперервно господарювали сильні вітри. Очищення шляхів проводили

бригади робітників-африканців, одну з таких бригад і очолив Август Штаух. У молоді роки він захоплювався мінералогією, тому вирішив і на новому місці колекціонувати мінерали, своїх підопічних робітників-африканців зобов'язав повідомляти його про цікаві екземпляри.

Успіх і наслідки. День 14 квітня 1908 р. Август Штаух запам'ятав на все життя. Наприкінці робочої зміни до нього завітав місцевий робітник Захаріас Левала і повідомив про знаходження блискучого твердого камінчика. Штаух взяв знахідку, протер її носовою хусткою і машинально дряпнув по склу свого годинника – на склі залишилася чітка смужка. Штаух з цим каменем поїхав до міста і показав його знайомому геологу. Той визнав, що це справжній алмаз. Ще не вірячи в удачу, Штаух уважно дослідив усю ділянку і знайшов дюжину дрібних алмазів. У наступні дні кількість знахідок стрімко зростала, але Август вирішив тримати в секреті свої знахідки, щоб розпорядитися ними по-розумному. Він звільнився зі служби, отримав від імперського відомства гірничодобувної промисловості Німеччини права на розробку знайденої ділянки, про алмазоносність якої ще ніхто не здогадувався, тому йому без проблем оформили документи, бо німецькі чиновники вважали цю діяльність марною тратою часу та коштів. Про алмази навіть не йшлося, бо ніхто і ніколи не знаходив їх у безводній пустелі. Проте сам Штаух був переконаний, що розгадав секрет природи, а ключ до розгадки йому підказали морські мушлі, які він теж удосталь виявив у піску. В результаті Август прийшов до висновку, що алмази пустелі Наміб утворилися мільйони років тому у надрах Драконових гір. Поступово води бурхливої Помаранчевої річки виносили їх з глибин континенту в Атлантичний океан, звідки дорогоцінне каміння потужна течія викинула на намібійський берег. Згодом берегова лінія відступила і алмази разом з морськими мушлями опинились в пісках пустелі Наміб. Відомі випадки, коли алмази виблискували навіть у стінах будівель місцевих мешканців, збудованих з місцевої глини й каменів.

Старателі та заборони. Хоч як не намагався Август тримати в секреті свої відкриття, звістки про ці знахідки швидко облетіли світ, і вже 1869 р. близько 10 тис. старателів "перелопачували" береги річки Помаранчевої та Вааля (за два наступні роки кількість прибулих збільшилася до 60 тис. осіб).

Журнал "Даймонд філдс адвертайзер" так описував спалах алмазної лихоманки: "Моряки тікали з кораблів, солдати дезертирували з армії, поліцейські кидали зброю й звільняли в'язнів, торговці кивали п'ятами зі своїх успішних підприємств, а службовці – зі своїх контор, фермери залишали свої стада і всі наввипередки бігли до берегів річок Вааль і Помаранчевої шукати алмази…" [16]. Видобуток здійснювали шліховим методом, промиваючи пісок і уламковий матеріал річкових берегів. Також ночами можна було спостерігати таку картину: по обидва боки залізниці по піску хаотично пересувалися тисячі вогників. Це старателі в пошуках алмазів повзали по барханах з ліхтариком на головному уборі. Виявилося, що пошуки алмазів найкраще здійснювати саме вночі, оскільки в темряві дорогоцінні камені виблискували в променях ліхтарів і ставали легкою здобиччю старателів. Німецька адміністрація, бачачи такий ажіотаж, запровадила систему оподаткування для видобувачів алмазів та розробила правила видачі платних ліцензій на права пошуку і видобутку. В результаті місто Людериц пережило потужний економічний бум у період 1908-1914 рр. У цей час воно стало відоме як найзаможніше місто Африки. Однак цей бізнес закінчився дуже скоро: уряд кайзера оголосив берегову зону в районі Людериця розміром 300Х100 км забороненою для старателів. Для видобутку алмазів було створено Німецьке алмазне товариство і африканські алмази широкою смугою потекли до кайзерівських комор. Що стосується Штауха, то він отримав від свого відкриття алмазних покладів в Південно-Західній Африці максимально можливий зиск: за лічені місяці він досяг колосального багатства, ставши "алмазним королем" німецької Південно-Західної Африки. І лише фактичний першовідкривач алмазних розсипів африканець Захаріас не отримав нічого.

Вар'єте та кегельбан. Тим часом місця алмазних знахідок швидко змінювалися. На місці забутої Богом залізничної зупинки виросло місто Колманскоп (у німецькому варіанті Кольманскуппе), що стало справжньою столицею алмазного краю. На відміну від золотих копалень, де старателі зазвичай тулилися просто неба, не звертаючи увагу на труднощі побуту, це місто вражало своєю розкішшю. Його німецьке населення мешкало на комфортних віллах, де були небачені на ті часи ванни, душові кабіни та ватерклозети, оскільки німецькі поселенці

цінували чистоту і комфорт. Воду доставляли з Кейптауна, причому в таких кількостях, що її вистачало для функціонування комбінату прохолодних напоїв та штучного льоду, а також заповнення величезного плавального басейну. У місті було електричне вуличне освітлення, казино з вар'єте та кегельбаном, спортивні зали. Залізницею з Людериця сюди надходили комплекти модних меблів, що прибували морем із Німеччини, новітня побутова техніка, килими та кришталь, модний одяг, найкращі делікатеси і напої. Білі старателі давно вже не повзали рачки по піску, а сиділи в затишних кріслах і пили шнапс. Тяжку роботу за німців виконували африканці з місцевих племен за мізерну плату. А щоб хтось з них не спробував приховати алмаз, проковтнувши його, використовувалося останнє досягнення науки – рентгенівський апарат. Викритих з його допомогою у крадіжці відразу змушували випити проносне, а потім суворо карали. Лише за п'ять років (1908-1913) у пісках Південно-Західної Африки було знайдено дорогоцінного каміння загальною вагою 1 т. У цей час на пустелю Наміб припадало 20% світового видобутку алмазів, а Колманскоп дістав славу "міста мільйонерів".

Занепад алмазної столиці та її відродження як туристичного об'єкту. Перша світова війна, що вибухнула 1914 р., як відомо, різко змінила світову політичну мапу. Одним із наслідків поразки кайзерівської Німеччини у цій війні стала втрата нею заморських територій. Південно-Західна Африка, а разом і її діамантова промисловість, перейшла під контроль Великобританії. Однак ці події ніяк не позначилися на добробуті мешканців Колманскопа, більшість яких як і раніше становили німці. Але у 20-ті роки XX ст. родовища алмазів почали виснажуватися. "Діамантовий слід" уводив далі й далі на південь до берегів Помаранчевої річки, поки нарешті не вийшов за межі забороненої зони. Після цього Штаух залишив Африку, вклавши майже весь свій гігантський капітал у цінні папери європейських компаній. Але Велика депресія, що вибухнула незабаром, розорила Августа. Отже, той самий "птах щастя", що обдарував його своїми щедротами, з такою ж легкістю його їх позбавив. Він повернувся на батьківщину, займався астрономією та фізикою. Відомо, що 1938 р. став студентом університету Бреслау (нині польський Вроцлав). Помер 6 травня 1947 р.

Не оминули важкі часи і алмазну столицю Південно-Західної Африки. Видобуток у Колманскопі скоротився до мінімуму, тому що алмази стало нікуди продавати через занепад, що охопив промисловість Німеччини. Ситуацією скористався голова південно-африканської компанії "Де Бірс". Він викупив частки німецьких компаній і заснував компанію "Consolidated diamond mines", CDM, яка отримала контроль над алмазами Намібії. У 1915 році колишня британська колонія Південна Африка (нині ПАР) окупувала Намібію і німецькому правлінню в цій країні настав кінець. Адміністрація видобувної кампанії перебазувалася на південь, на територію нових родовищ, найбільш відомим з яких стало родовище в Кімберлі (ПАР), що було воронкоподібним геологічним тілом, заповненим брекчієвидною породою ("жовтою", а глибше "синьою землею"), що включала алмази. Такі поклади, що стрімко йшли в земні надра, дістали геологічну назву "кімберлітові трубки" (за місцем виявлення першого подібного покладу). На землях Капської колонії та Помаранчевої республіки невдовзі було знайдено сім кімберлітових трубок, виходи яких на поверхню мали в плані круглу або овальну форму діаметром від 25 до сотень метрів. Коли відбувалося природне руйнування й розмив таких родовищ, коштовний мінерал розносився схилами долин, потрапляв у річки й формував розсипні (вторинні) родовища алмазів. З ділянок ("полів") "Де Бірс", "Кольсберг" і "Блумфонтейн" у межиріччі Вааля й Модлера розпочався новий етап видобутку алмазів – розробка не розсипів, а первинних корінних покладів – "кімберлітових трубок". Але це вже зовсім інша історія -видобутку алмазів в ПАР.

Із вичерпанням алмазних покладів Південно-Західної Африки почався занепад її алмазної столиці. Останні жителі Колманскопа залишили його у 1956 р., після чого колишня алмазна столиця Африки перетворилася на місто-примару, вулиці якого поступово заносило піском. За кілька років цей упорядкований колись куточок пустелі почав нагадувати жахливу декорацію для зйомок фільму жахів. Але все ж таки місто-привид не загинуло остаточно. Після того, як у вже незалежній Намібії почав розвиватися туризм, через колишню алмазну столицю пролягли маршрути екзотичних екскурсій (рис.9). Для залучення туристів влада відремонтувала кілька будинків, організувала краєзнавчий музей і навіть відкрила бар [17]. Для

ще більшого залучення туристів програма екскурсій включила також бонус – пошук алмазів серед барханів, і знаходяться щасливчики, яким вдається відшукати цей дорогоцінний камінь і привезти з подорожі власноручно здобутий алмаз, який забезпечений усіма дозволами на вивіз.

Рис. 9. Залишки бувшої алмазної столиці Південно-Західної Африки, м.Колманскоп, нині туристичний об'єкт [17]

Яаа Асантева – народний герой Гани. У африканських країн є свої герої, які сміливо повставали проти свавілля колонізаторів. Ми про них, на жаль, мало знаємо, а, між тим, героїня даної публікації є однією з найвідоміших і найшанованіших постатей Африки. Їй встановлено пам'ятник, який нагадує нащадкам про те, як їхні предки виборювали волю, її ім'я присвоєно середній школі в Гані, а музей у м.Кумасі проводить екскурсії для ганських школярів і для туристів (рис.10). Яаа Асантева була королевою-матір'ю Еджису, частини Федерації Ашанті, де проживає однойменний народ, сьогодні це частина африканської держави Гана. Африка і сьогодні видається нам материком, де живуть відсталі народи, які і нині не впоралися з наслідками колоніального гноблення. А зміни, що відбуваються у багатьох країнах, видаються результатом "ініціативи зверху", яка надійшла від європейців. Яаа Асантева була однією з тих африканців, хто не бажав дозволяти білим пришельцям вирішувати

долю власного народу. Ця немолода жінка в 1900 р. очолила повстання проти британських колонізаторів. І вона сама, і її прихильники навряд чи вірили в успіх їхньої ризикованої справи. Але цей епізод увійшов у історію Африки як спроба здійснити озброєний протест, одна з небагатьох. Безнадійна, яка не призвела до істотних змін, але, принаймні, смілива.

Рис. 10. Пам'ятник Яаа Асантева в м.Кумасі, Гана [18]

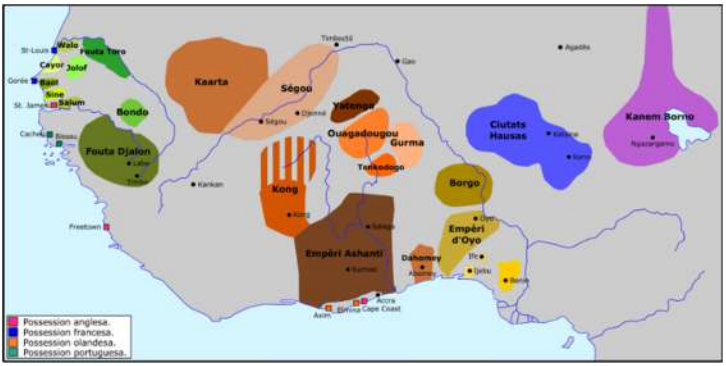

Рис. 11. Конфедерація Ашанті у XVIII ст. [19]

Зазіхання на трон. Завжди важко передбачити, що може стати останньою краплею, яка переповнить чашу терпіння народу. Африканський народ ашанті, який жив на території сучасної Гани, багато витерпів від британських колонізаторів – і жорстоке поводження, і війни, і розорення. Колонізатори

назвали берег, де жив народ ашанті, Золотим (рис.11). І невипадково: заможна і стабільна вікторіанська епоха у Великобританії мала джерелом багатства грабіж колоній, з яких тонами вивозили золото і коштовності. 1896 р. царство ашанті офіційно стало протекторатом Британської імперії. І це народ ашанті теж стерпів. Терпів до тих пір, поки колонізатори не зачепили святе. Каменем спотикання став Золотий трон – священий символ влади і незалежності народу ашанті. Вся військова епопея 1900 р. почалася з події, яку африканці сприйняли як відверту провокацію. Британський губернатор лорд Фредерік М.Ходжсон заявив про своє бажання отримати Золотий трон. Він не зрозумів на що посягнув. Народ ашанті відповів на його вимогу похмурим мовчанням. Лорд розшукував Золотий трон по всій провінції, але "чорношкірі дикуни" (так йому бачилося місцеве населення) мовчали. Ніхто з ашанті не хотів повідомляти, де знаходиться те, що колонізатор розцінював як велику коштовність. В одному селі він навіть намагався взнати правду від дітей, міркуючи, що вони, на відміну від дорослих, можуть сказати, але діти знали, що білі люди прийшли по Золотий трон. Незважаючи на залякування, і навіть, побиття солдатами, вони нічого не сказали.

Жінка – воїн. У березні 1900 р. Ходжсон на чолі військового загону прибув в Кумасі – столицю регіону Ашанті, зібрав місцеве населення, до якого звернувся з таким посланням: "Ваш правитель Премпех I знаходиться у вигнанні і не повернеться в Ашанті. Його влада і повноваження передаються представникам Британської корони. За умовами мирного договору Формена ви повинні сплатити щорічно 16 тис. фунтів стерлінгів. Тому ставиться питання про Золотий трон Ашанті. Британська королева має право на цей трон і вона його повинна отримати" [18]. На той момент король Ашанті Премпех I і частина його уряду знаходились у вигнанні на Сейшельських островах. Царську династію в країні представляла королева-мати, 60-річна Яаа Асантева. Вона гостріше за всіх відчула образу від вислову колонізатора і зібрала вождів, які залишились в Африці, на раду. Вона вирішила, що треба дати відсіч білим колонізаторам. Вона сказала: "Зараз я бачу, що деякі з вас бояться боротися за нашого правителя. Але за часів Осей Туту, Акомфо Анокі і Опоку Варе (легендарні батьки і герої народу ашанті)

люди ашанті не дозволили б захопити їхнього правителя. Жоден білий не міг собі дозволити говорити з лідерами ашанті, як це зробив губернатор. Невже не має хоробрих серед ашанті? Якщо чоловіки ашанті не виступлять проти білих, то це зроблять жінки. І ми стоятимемо на полі битви до останнього" [18]. Ця промова увійшла до історії африканського національно-визвольного руху, її часто цитують в Африці і нині. Жінка похилого віку, мати і бабуся не кидала слів на вітер, вона сама взяла зброю до рук. До нас дійшла її світлина з рушницею. Такою вона зображена і на пам'ятнику (рис.10).

Облога і поразка. Так Яаа Асантева очолила повстання народу ашанті 1900 р., яке отримало назву "Війна за Золотий трон". На їхньому боці спочатку був ефект несподіваності: британці настільки звикли до покірності африканців, що аж ніяк не сподівалися повстання. Заступник Ходжсона капітан Севіл Армітаж із загоном старанно прочісували сусіднє село у пошуках трону. У цей час Яаа Асантева швидко зібрала загін добровольців, які зненацька напали на загін Армітажа. Тільки тропічна злива врятувала британських шукачів скарбів, які сховалися у форті Кумасі. Серед залоги форту було всього біля 20 європейців, а решта – це були представники інших народностей, які співпрацювали з колонізаторами. Ашанті на чолі з Яаа Асантевою обрали дуже розумну тактику: вони не стали штурмувати форт, а просто тримали його в облозі, попередньо обітнувши телеграфні дроти. Поступово у форті закінчувалися запаси їжі та чистої води, а температура повітря зростала, і британці почали хворіти на незвичні для них африканські інфекції. Ходжсону все ж таки вдалося вибратися з форту, добратися до Аккри (нині це столиця Гани), де він зібрав підкріплення у 1400 жовнірів. І тільки в липні англійці змогли відбити форт Кумасі, коли англійські війська розгромили загони аборигенів. Ашанті були жорстоко покарані за свою непокірність. Яаа Асантева була заслана на Сейшельські острови, де і померла 1921 р. Повстання, яке вона очолила, завершило низку англо-ашантійських війн, що тривали протягом усього XIX ст. 1.01.1902 р. Федерація Ашанті стала колонією британської корони. Але "Війну за Золотий трон" не можна вважати поразкою ашанті, адже британцям так і не вдалося його відшукати. Трон змогли знайти тільки у 1921 р. – закопаним у джунглях. Премпех І повернувся на

батьківщину у 1924 р., він спромігся забезпечити перепоховання тіла Яаа Асантеви на батьківщині з королівськими почестями. Британці дозволили йому очолити щось на кшталт колоніальної автономії. Мрія Яаа Асантеви про Ашанті, вільної від британської влади, здійснилась 6.03.1957 р., коли Ашанті отримала незалежність від Британії в якості провінції новоутвореної держави Гани – першої незалежної африканської країни південніше Сахари.

Помпеї Північної Африки. Всім відома історія Помпеїв – давньоримського міста, яке було розташоване недалеко від Неаполя і вкрите шаром попелу в результаті виверження вулкану Везувію в I ст. Але мало хто чув про "Помпеї Північної Африки". Правда, ці "Помпеї" жодним чином не пов'язані з природними катастрофами на кшталт виверження вулкану або землетрусу. Місто Тімгад, яке отримало назву "Помпеї Північної Африки", знаходиться на північному сході Алжиру. Воно було збудоване римським імператором Траяном в кінці I ст. і спочатку призначалося для воєнних потреб, а саме для захисту від племен берберів, які час від часу робили напади на римлян. Невідомо, чи було тут до Траяна якесь африканське поселення, вчені скоріше схильні до негативної відповіді на дане питання [20].

На вершині гори. Місто отримало статус колонії і довгу назву – Марціана Ульпія Траяна Тамугаді. Перші три слова в ньому римські: Траян у назві міста увіковічив імена своїх найближчих родичів. Марція – ім'я матері Траяна, Ульпія – ім'я його старшої сестри, батько мав ім'я Марк Ульпій Траян. З цих імен Траян склав назву міста, а потім додав до нього "Тамугаді", яке пізніше перейшло в "Тімгад". Це слово походить з берберської мови, яка до цього часу зберіглася в деяких частинах Алжиру і Марокко. Цим словом, яке перекладається, як "пік" або "вершина гори", корінні мешканці Північної Африки називали місце, на якому було збудоване місто. Жити у Тимгаді дозволялося не усім – лише тим, хто відслужив у римському війську 25 років та отримав римське громадянство. Саме тому Тімгад з самого початку будувався з метою наділити житлом військових ветеранів, а саме учасників Парфянської кампанії, тому всі ділянки під будинки мали однаковий розмір. Спочатку місто було розраховане на 15 тис. мешканців, але невдовзі розрослося. Тімгад був знайдений археологами в 1881 р. в майже такому

вигляді, у якому він був за часів розквіту давньоримської імперії і розповсюдження давньоримської культури в регіонах Азії та Африки. Місто відзначається тим, що воно збудоване згідно римських традицій планування міст: у ньому є і форум, і будинок суду, а також тріумфальна арка, терми, бібліотека, торгівельні ряди, амфітеатр. За місцезнаходженням даних об'єктів можна зробити висновок, що місто будувалося за ретельно продуманим архітектурним проєктом, оскільки всі об'єкти розміщені симетрично по відношенню один до одного. Добре зберігся навіть давньоримський фонтан (нажаль, тільки один, хоча фонтани знаходилися практично на кожному перехресті). Вулиці та площі міста мали бруківку відповідно давньоримських технологій дорожнього будівництва і вона знаходиться в непоганому стані навіть нині, 2 тис. років потому. У III – IV ст. "північноафриканські Помпеї" були центром християнської активності, але після IV ст. місто почало занепадати. У V ст. воно було пограбоване вандалами. 535 р., коли візантійці повернули території Північної Африки до складу імперії, вони знайшли Тімгад безлюдним і спустошеним. Його знову заселили, але в VII ст. місто знову було пограбоване, цього разу арабами. Після цього Тімгад більше не заселявся, а оскільки навколо була спекотна пустеля Сахара, то з часом місто буквально потонуло у піску, просто зникло. Саме тому аж до 1881 р. воно було викреслене з історії.

Ринки та храми. Найкраще збережений пам'ятник архітектури "північноафриканських Помпеїв" – арка Траяна, яка домінує над усім містом і навіть нині вражає своїми розмірами (рис.12). Арка служила символічним входом до Тімгаду, а біля неї знаходились будинки найвпливовіших громадян міста. Висота арки становить 12 м, збудована вона з піщаника. Це доволі м'який камінь, який підлягає ерозії, тому знадобилася ретельна реставрація, проведена 1900 р. Вражає своїми розмірами і амфітеатр, розрахований на 3,5 тис. глядачів (рис.12). У порівнянні з багатьма іншими давньоримськими театрами він на диво гарно зберігся. Доволі дивно, що одну з головних пам'яток Тімгаду – бібліотеку – знайшли лише 1901 р. Її білосніжні колони вражають своєю красою і вишуканістю. Бібліотека Тімгаду відома тим, що вона є єдиною знайденою давньоримською бібліотекою в Африці. Скоріш за все, крім текстів

латинською мовою, у цій бібліотеці зберігалися твори берберських авторів, корінних мешканців Нумідії. Можливо, біля бібліотеки знаходився певний навчальний заклад, але його руїн на даний момент не вдалося відшукати. У місті також були язичницькі храми та християнські базиліки. Головний храм, що розміщувався на Капітолії, присвячувався Юпітеру – главі давньоримського пантеону. Крім того, у місті були створені святилища богині родючості Церери і Меркурія, опікуна торгівлі і подорожей. Торгівельні ряди в Тімгаді знаходились недалеко від форуму і включали лавки пекарів, різників і кондитерів, а також аптеку. Тут же знаходились таверни, у яких місцеві мешканці могли скуштувати такі страви як варена квасоля, сочевиця або горох, випити вина або пива, розважатися грою в кості. Також існував окремий торг із спеціалізацією на виробах з кераміки і металів. Але в основному вся торгівля відбувалася в центрі Тімгаду, тому його мешканці дуже поважали Меркурія, оскільки саме завдяки торгівлі місто процвітало. Не дивно, що в "Помпеях Північної Африки" було багато терм, оскільки давні римляни славилися своєю прихильністю до лазневих процедур: знайдено 12 терм різного розміру, які розміщені за периметром всього міста. Але вражають вони не стільки кількістю для відносно невеликого міста, але оформленням залів: мозаїки та скульптури відображали різноманітні сцени з життя римлян або з міфології (життя богів). Внутрішній вигляд житлових приміщень відрізнявся залежно від знатності і багатства роду та родини, яка там проживала. Будинки поблизу форуму і у передмісті виявились найбагатшими, їх прикрашала коштовна мозаїка не тільки на стінах та стелі, але й на підлозі. Більш бідні будинки знаходились на північному сході міста, де скупчувалися текстильні фабрики. Тімгад виробляв тканини не тільки для своїх потреб, але й на продаж. Окрім римської мозаїки, популярної в Тімгаді в III – IV ст., тут можна зустріти і пізнішу мозаїку візантійських майстрів, вона представлена у християнських храмах, збудованих пізніше у V – VI ст.

Пограбований музей. Завдяки тому, що місто не було заселене впродовж багатьох століть, збереглися жолоби для збирання дощової води та громадські туалети, кожен з яких являв лавку з отворами. Нечистоти через каналізацію виводилися за місто. Покинуте місто надає уяву і про те, що відбувалося на

його вулицях, коли тут вирувало життя. Окрім численних предметів побуту були знайдені і давньоримські графіті: вже тоді були бажаючі щось написати на міських мурах. Наприклад, зберігся напис у кутку площі: "Полювати, купатися, грати, сміятися – це і є життя".

Рис. 12. Фрагменти м.Тімгаду – "Помпеїв Північної Африки" [21]

Нині при вході до міста, яке оголошене Археологічним парком, знаходиться музей, де можна ознайомитися з давньоримськими скульптурами, статуями богів та відомих римлян, монетами, побутовими виробами з бронзи, які були знайдені в Тімгаді за роки досліджень. З 1982 р. Тімгад знаходиться під захистом ЮНЕСКО і це вберегло його від неприємностей: 1993 р. місто було пограбоване, а 2001 р. сталося друге пограбування: зник мозаїчний портрет імператора Адріана. Розслідування здійснює Національна жандармерія Алжиру, але результатів поки немає. В іншому районі Алжиру знаходиться ще одне місто, що нагадує Тімгад, – Джеміла, яке також знаходиться під охороною ЮНЕСКО. Як і Тімгад, Джеміла, заснована у I ст., теж може слугувати ще одним наочним посібником з особливостей давньоримської архітектури і планування міст. Але, на жаль, місту загрожують піщані буревії та викрадення каменів місцевими жителями для зведення своїх помешкань. Хочеться вірити, що і Тімгад, і Джаміла, як приклади "північноафриканських Помпеїв", будуть ще довго існувати і слугувати наочними прикладами культури і архітектури стародавніх римлян; археологи знайдуть там ще не одну цікаву знахідку, а все разом становитиме потужний ресурс для розвитку туризму у Північно-Західній Африці.

Ефіопські "хмарочоси". Якщо в попередньому підрозділі розглядалися стародавні споруди в Африці, про які відомо хто, коли і як їх будував, то ефіопські "хмарочоси" є щодо цього повністю втаємниченими. Крім екзотичних природних ресурсів, якими Африка відома перед усім, вона має таємничі споруди, що були зведені невідомо яким народом, невідомо з якою метою, невідомо за допомогою яких будівельних технологій і механізмів. Усе це відноситься до однієї з таємниць Ефіопії – загадкового "Поля стел", де знаходяться двісті пам'яток минулого. Ці пам'ятки мають масу різниць, але є дещо загальне – усі вони висічені з монолітних шматків твердого каміння. Ким це було зроблено і навіщо – загадка, на яку у вчених поки не має відповіді [22]. У стародавній столиці Ефіопії м.Аксумі є загадкове місце, яке вражає як звичайних туристів, так і досвідчених дослідників. Його називають "Полем стел". Саме це поле, хоча і є значним за територією, є доволі звичайним. А от стели – їх тут біля 200 і двох однакових серед них не знайти. Найменша – висотою 5 м, а найвища – 33,5 м, тобто висотою з 12-ти поверховий будинок. Є стели з гладкою поверхнею, а інші – повністю покриті різьбленням. Деякі встояли, інші похилилися, або взагалі впали на землю (рис.13).

Стародавнє царство. Добре, що хоч вік цих загадкових стел, завдяки новітнім технологіям, вдалося визначити: всі вони були створені в період між II і IV ст., тобто за часів існування на цій території Аксумського царства. У Стародавньому світі ця держава відігравала доволі значну роль і навіть суперничала з Візантією. Перші відомості про нього відносяться до I ст. Пліній Старший писав, що римляни торгують з Адулісом, портовим містом Аксумського царства. У давньогрецькому творі "Періпл Ерітрейського моря" Аксум згадується як країна, що поставляла слонову кістку та рабів. Названий у цьому тексті і правитель даної землі – Зоскал. Наступне джерело, де розповідається про Аксумське царство, відноситься до VI ст. і належить візантійському купцю Козьмі, який тут був проїздом. Він скопіював напис грецькою мовою, який побачив на мармуровому монументі в м.Адуліс. Цей напис був зроблений від імені якогось царя і повідомляв про заснування приморського міста і про підкорення Аксумом численних народів Африканського рогу, Нубії і південно-західної Аравії. Вчені до цього часу дискутують про те, ким же

був той цар. Але важливе те, що в жодному з цих письмових джерел не згадуються стели. У грецькому – із зрозумілої причини: вони ще не були створені, а у візантійському – оскільки купець Козьма перебував лише в Адулісі, місті на березі Червоного моря – а стели, як ми згадували, знаходились у глибині континенту, в тодішній столиці Аксуму.

Будинки для мертвих. Отже, єдиним джерелом інформації про стели можуть бути тільки вони самі. Матеріал, з якого вони зроблені, визначити не складно. Дослідники встановили, що це блакитний сієніт – гірська порода, подібна до граніту. Однак на цьому ясність закінчується і починаються питання. Наприклад, де творці стел цей сієніт знайшли? Навколо столиці Аксуму є гори, але в них можна добувати лише рожевий граніт. Найближчі розвідані поклади сієніту з виходом на поверхню знаходяться в декількох десятках км, а це немало, якщо врахувати, що потужних тягачів тоді не існувало, а найважча стела важить 500 т. З якою метою треба було тягнути важкі глиби блакитного каменю здалека, якщо можна було використати місцевий рожевий граніт? Навряд чи через колір. Можна припустити, що причиною була твердість каменю: сієніт обробляти простіше, ніж граніт. Але навряд чи це пояснює складність доставки. Інше припущення полягає у тому, що рожевий камінь не підходив з якихось ідеологічних або релігійних причин. Але при цьому немає пояснення, чому іноді його використовували, наприклад, для стел, встановлених напроти так званого "Палацу цариці Савської" (як називають ці руїни для туристів, хоча вони не мають жодного відношення до легендарної правительки, про яку згадує Біблія). Каменоломні, звідки брали рожевий граніт, знаходяться всього в 4 км від Аксону. Але це пізніші пам'ятки, які за формою інші – простіші, без прикрас і подібні до звичайних надгробків. Можливо, на той момент традиція ставити стели ще зберігалася, але деталям вже не надавалося великого значення. Деталі – це не тільки матеріал, але і складний орнамент, яким оздоблені старі стели. Цей орнамент нагадує … хмарочоси: вони поділені на "поверхи", на кожному з яких є "вікна" з "карнизами" і "перетинками". Внизу чітко видно силуети "дверей", а зверху напівкруглі вікна "даху". Європейці, які побачили ці споруди, одразу назвали їх "будинками для мертвих". Однак в Ефіопії ніхто ніколи не будував подібних багатоповерхових

будинків, тому сумнівно, що творці стел копіювали те, чого вони самі не бачили.

Творіння гігантів. Деякі дослідники стверджують, що "будинки" є лише асоціаціями сучасних людей і не більше. Інші вчені бачать у прямокутних елементах на стелах, які повторюються, щось подібне до болтових кріплень якихось додаткових блоків, або щось типу накладних замків. У цьому випадку таємничі стели стають подібними до кам'яних макетів якихось невідомих механізмів. Ця версія творить більше питань, ніж відповідей. Наприклад, що це за механізми, чому таких у світі більше ніде немає? Зрозуміло, що теорія контакту з невідомою цивілізацією все пояснила би, але краще пошукати більш правдоподібні версії. До речі, місцеві мешканці впевнені, що стели створили якість гіганти, що жили в стародавні часи. Вони вміли плавити каміння, а потім просто заливали його у форми. Але навіть коли це припустити, то незрозуміло, чому стели різні, а не однакові. Існування древніших, але не менш монументальних, єгипетських обелісків, наприклад, у Луксорському чи Карнакському храмах, доводить, що люди в минулому могли обходитися без міфічних гігантів та позаземних технологій для створення величезних монументів. Головне, щоб була мета. А ось вона, у випадку аксумських стел (рис.13), не є зрозуміла. Можливо, прояснити ситуацію змогла б будівля, що знаходиться біля найбільшої стели, що впала. Вона теж зроблена з сієніту, точніше з нього витесана величезна плита-дах площею 100 м^2 та вагою біля 300 т. Виглядає, що колись це був єдиний комплекс із стелами. Археологи називають цю будівлю святилищем. Але яким богам тут молились? Якихось написів не збереглося, рисунків і рельєфів теж. Багато вчених бачать у стелах фалічні символи, пов'язані з культом якогось божества родючості. Однак про самий культ нічого не відомо. З написів тих часів відомо, що аксумці поклонялися грецьким богам або богам, подібним до грецьких. Було знайдено декілька написів, які це підтверджують. Так, в одному з них говориться про жертву "Посейдону, за плаваючих морем", в іншому міститься посвячення Аресу і висловлюється вдячність за допомогу у битві. Тобто багато народів відчували на собі вплив еллінізації, однак ніхто з них не будував святилищ і стел, подібних до аксумських. Отже, немає достатніх підстав вважати стели місцями

культового поклоніння. Нині більшість дослідників сходяться на тому, що аксумські стели відмічають місця захоронень стародавніх правителів. Одночасно вони були вівтарями – на це вказують спеціальні борозни, зроблені в нижніх частинах деяких стел (припускається, що вони призначалися для стоку крові жертв). Щоб підтвердити або спростувати цю теорію, необхідно здійснити розкопки. Перші масштабні археологічні дослідження на "Полі стел" почалися тільки 2015 р., так що, можливо, нас чекають неймовірні відкриття. Частина стел була зруйнована під час італійських бомбардувань 1939 р., а одна з найбільших стел вагою 160 т була демонтована військами Муссоліні в 1937 р. Одразу після Другої світової війни, 1947 р., ООН прийняла рішення про повернення пам'ятника Ефіопії, але перевезли монумент на батьківщину тільки XXI ст., 2005 р. При перевезенні пам'ятник поділили на три частини, потім зібрали і встановили в Аксумі біля інших стел.

Рис. 13. Аксумські "хмарочоси" [23]

Список використаних джерел

1. BDO Україна // https://www.bdo.ua/uk-ua/about-2/bdo-global.

2. Tradefairdates // https://www.tradefairdates.com/Intermodal-Africa-Mozambique-M2172/Beira.html

3. Морські ворота Африки // Transportweekly. №13, 2005. С.47-52.

4. Безуглий В.В., Козинець С.В. Регіональна та соціальна географія світу: Посібник. К.: Видавничий центр "Академія", 2003. С.467-473 (688 с).
5. Шкільні знання // https://znanija.com/task/52593110
6. Готуйся серйоЗНО до географії //https://geografiamozil2.jimdofree.com
7. Gold Demand Trends: Full Year 2024 // https://www.gold.org/goldhub/research/gold-demand-trends/gold-demand-trends-full-year-2024
8. Intermodalafrica2024// https://www.facebook.com/hashtag/intermodalafrica2024
9. Юрківський В.М. Регіональна економічна і соціальна географія. Зарубіжні країни: Підручник. -К.: Либідь, 2000. С. 282-304 (416 с.).
10. Мис Доброї Надії знак // https://www.istockphoto.com/uk/
11. Ліцензовані стокові фотографії та зображення з Afrika penguenler// https://empowerwomen.create.vista.com/uk/photos/afrika-penguenler/
12. Національний парк Крюгера // https://trips.com.ua/country/natsyonalnyy-park-kryuhera/
13. Кукаренко В. Найбільший водоспад планети // Таємниці XX століття. 2014. №16. С.26-27.
14. 14 цікавих фактів про водоспад Вікторія // https://faktypro.com.ua/page/14-czikavikh-faktiv-pro-vodospad-viktoriya
15. Цікаві факти про водоспад Вікторія // https://vseosvita.ua/library/embed/01005zom-cec1.docx.html
16. Алмазна лихоманка на півдні Африки // https://uk.wikipedia.org/wiki/
17. Місто-привид на півдні Намібії // https://nevsedoma.com.ua/297140-kolmanskop-gorod-prizrak-na-yuge-namibii-11-foto-tekst.html
18. Соколовська О. Безнадійний бунт // Загадки історії. 2016. №16. С.34-35.
19. Яаа Асантева // https://uk.wikipedia.org/wiki
20. Рижик М. Помпеї Північної Африки // Загадки історії. 2016. №16. С.12-13.
21. Тімгад //https://uk.wikipedia.org/wiki
22. Вікторова М. Аксумські "хмарочоси" //Загадки історії. 2016. №18. С.4-5.
23. Ліцензовані стокові фотографії та зображення з Аксум // https://empowerwomen.create.vista.com/uk/unlimited/stock-photos/274518456/stock-photo-the-aksumian-obelisks-are-a-true-mystery-to-ethiopia-the-colossi-are-carved-from-one/

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ТУРИСТИЧНОЇ ІНДУСТРІЇ АФРИКИ

Сергій УЛІГАНЕЦЬ
Сергій СИРОВЕЦЬ

Мета. Метою дослідження є комплексний аналіз сучасних тенденцій розвитку туристичного ринку Африки, визначення ключових детермінант його зростання, викликів і перспектив у контексті глобальної туристичної системи.

Методика. У дослідженні застосовано системно-аналітичний, порівняльно-географічний, статистичний та структурно-функціональний методи. Інформаційну базу становлять офіційні звіти UNWTO, IATA, Африканського банку розвитку, Міністерств туризму африканських країн та аналітичні матеріали провідних світових туристичних агентств.

Результати. Встановлено, що у 2024 році Африка відновила 96% туристичних прибуттів, прийнявши 74 млн іноземних туристів, а доходи від міжнародного туризму досягли 1,6 трлн дол. США. Визначено основні країни-лідери туристичного зростання (Кенія, Єгипет, Марокко, Танзанія, ПАР), а також чинники, що зумовлюють позитивну динаміку: спрощення візових режимів, покращення авіаційної інфраструктури, цифровізація туристичних сервісів та впровадження принципів сталого туризму. Показано, що домінуючими сегментами ринку залишаються сафарі, культурно-пізнавальні та екотуристичні подорожі.

Наукова новизна. Дослідження вперше системно поєднало аналіз макроекономічних, інфраструктурних і поведінкових чинників розвитку африканського туризму, обґрунтувавши його роль як каталізатора регіональної інтеграції, цифрової трансформації та сталого розвитку. Уперше запропоновано модель трьох стратегічних драйверів – транспортна мобільність, цифровізація, сталий розвиток – як основу для прогнозування зростання туристичної галузі Африки до 2030 року.

Практична значимість. Отримані результати можуть бути використані органами державного управління, туристичними агентствами, інвесторами та міжнародними організаціями для розробки стратегій розвитку туризму, планування маркетингових

кампаній, оптимізації транспортної доступності та підвищення інвестиційної привабливості африканських дестинацій.

Постановка проблеми. Туристичний сектор Африки демонструє значний потенціал зростання, зумовлений зростанням попиту на внутрішні та міжнародні подорожі, цифровізацією та розширенням середнього класу. Однак, попри позитивні тенденції, континент і надалі стикається зі структурними, інфраструктурними та інституційними викликами, які обмежують повну реалізацію його туристичного потенціалу. Обмежена авіаційна сполучуваність між африканськими країнами, нерівномірний регіональний розвиток, залежність від іноземних інвестицій та недостатня диверсифікація туристичних продуктів гальмують сталий розвиток галузі. Крім того, дисбаланс між розкішним та громадоорієнтованим туризмом порушує питання соціальної інклюзивності та довгострокової стійкості. Отже, необхідним є всебічний аналіз динаміки, конкурентного середовища та рушійних факторів туристичного ринку Африки з метою визначення шляхів його трансформації та сталого розвитку в умовах глобалізації.

Аналіз останніх досліджень. Останні публікації зосереджуються навколо кількох взаємопов'язаних тем: відновлення туризму після кризи COVID-19 і структурні зміни попиту; прискорений розвиток авіаційної інфраструктури та мережевої пов'язності; розширення готельного портфеля й інвестиційні тренди; зростання попиту з боку внутрішнього середнього класу та зміщення у бік сталого/етичного туризму; ролі цифрових платформ і фінтех-інновацій у доступності послуг; вплив кліматичних змін і проблеми екологічної стійкості; бар'єри – візове регулювання, політична нестабільність і дефіцит допоміжної інфраструктури. Більшість новітніх досліджень поєднують макроекономічний підхід (статистичний аналіз, панельні дані) з кейс-стаді (окремі національні стратегії, заповідники, проекти готельного девелопменту) та якісними полями (інтерв'ю з інвесторами, операторами).

У роботах останніх років переважають кілька методик: статистичний аналіз часового ряду та панельних даних (для оцінки динаміки прибуттів/доходів, авіаперевезень, заповнюваності готелів); просторові та мережеві моделі (для вивчення авіаційної пов'язаності регіонів, картування коридорів туризму); вартісно-компаративні

та інвестиційні оцінки (оцінка життєздатності готельних проєктів, аналіз структури капіталу, ризик-аналіз через валютну волатильність); соціо-економічні та екологічні оцінки впливу (наприклад, аналіз розподілу доходів від природоохоронного туризму на місцеві громади); інструменти змішаних методів (mixed methods): комбінування кількісних даних з інтерв'ю та політичним аналізом для формулювання рекомендацій щодо політики.

Ключові висновки з останніх публікацій: відновлення попиту після пандемії є нерівномірним: міжнародні прибуття зростають, але показник "конверсії" інвестиційних проєктів (план→реалізація) залишається обмеженим через постачальницькі, фінансові та регуляторні вузькі місця; авіаційна пов'язаність посилює туристичну доступність, проте внутрішні міждержавні маршрути все ще недорозвинені; інвестиції в мережі та лоукост-моделі розширюють ринок, але потребують синхронізації з інфраструктурою; ріст середнього класу подовжує внутрішній попит; це стимулює розвиток мобільних систем бронювання, цифрових платежів та локальних OTA, але одночасно виявляє дефіцит якісних супутніх послуг (дороги, електропостачання, медичні сервіси); моделі сталого й орієнтованого на громаду туризму демонструють позитивні результати в конкретних кейсах (наприклад, програми реінвестування доходів від екотуризму у місцеві проєкти), але масштабування таких моделей стикається з проблемами управління та прозорості; кліматичні ризики вже впливають на туристичні сезони, біорізноманіття і привабливість напрямків; підкреслюється необхідність адаптаційних стратегій (захист водних ресурсів, коридори для міграції видів, страхову інфраструктуру для бізнесу); політичні ризики, складні візові режими та відсутність регіональної гармонізації визнані як головні перешкоди для інтегрованого розвитку туризму на континенті.

Невирішені питання та дискусійні аспекти досліджень: недостатньо емпіричних міжкраїнних порівнянь щодо економічної віддачі різних моделей інвестицій у готельний сектор (наприклад, порівняння державно-приватних партнерств vs приватних девелоперів); обмежена кількість досліджень, що систематично вимірюють довгострокові екологічні наслідки масштабного туризму в регіонах із високою біорізноманітністю; розбіжності щодо найкращих практик фінансування: деякі

дослідження радять прив'язувати позики до твердої валюти, інші – розвивати місцеві фінансові інструменти; однозначної відповіді немає через валютну волатильність і політичні ризики; брак даних та прозорості в багатьох країнах обмежує порівняльні дослідження (недостатньо стандартизованих показників по заповнюваності, середній добовій ставці, RevPAR тощо).

Перспективи подальших досліджень: розробити та впровадити уніфіковані методології збору даних для готельного та авіаційного секторів, що дозволять порівнювати ринки в різних країнах; дослідити механізми масштабування моделей community-based tourism з акцентом на механізми прозорого розподілу доходів та підзвітності; оцінити ефективність різних фінансових інструментів для девелопменту готелів у контексті валютної волатильності та політичних ризиків (порівняльні кейси); поглибити дослідження адаптивних стратегій туризму до кліматичних ризиків (моделювання сезонних зсувів, інфраструктурні заходи, страхування ризиків); аналізувати вплив цифровізації (OTA, мобільні платежі, моделі розстрочки) на доступність туризму для різних прошарків населення.

На основі літературного огляду рекомендовано поєднувати інвестиційні ініціативи з політиками покращення мобільності (аеропорти, регіональні коридори), спрощення візових процедур та заходами зі зміцнення місцевих ланцюгів поставок (щоб знизити залежність від імпорту). Паралельно – стимулювати моделі сталого туризму, що безпосередньо залучають громади і створюють економічні стимули для охорони природи.

Виклад основного матеріалу. У 2023 році Африка відновила 96% туристичних прибуттів у порівнянні з докризовим 2019 роком. За даними Всесвітньої туристичної організації ООН (UNWTO), у 2024 році континент прийняв 74 мільйони іноземних туристів , що на 7% більше, ніж у 2019 році до пандемії, та на 12% більше, ніж у 2023 році. Значний попит забезпечували європейські ринки. Відновлення підкріплене високими доходами, при цьому доходи від міжнародного туризму досягли 1,6 трильйона доларів у 2024 році , що відображає зростаючу економічну стійкість та привабливість Африки як туристичного напрямку.

За окремими країнами спостерігається перевищення показників 2019 року: Ефіопія – зростання на 33%; Кабо-Верде – +27%; Танзанія – +25%; Марокко – +12%; Маврикій – +8%.

За даними Міжнародної асоціації повітряного транспорту (IATA), стрімко відновилися:

- міжнародні авіасполучення з Європою та Близьким Сходом;
- внутрішньорегіональні маршрути всередині Африки.

Таким чином, Африка демонструє активне відновлення туристичної галузі, що підтверджує зростання її ролі на світовому туристичному ринку (рис. 1-4).

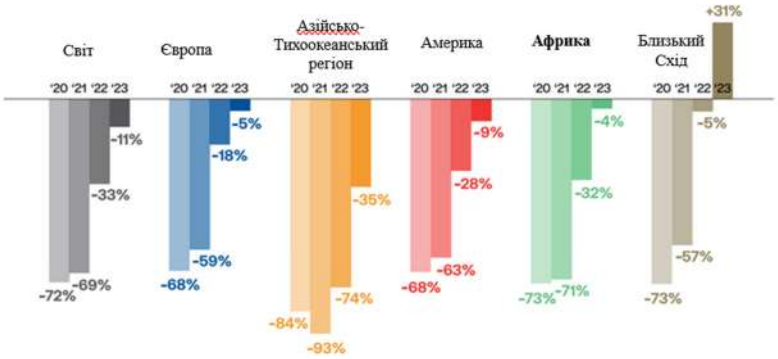

Рис. 1. Міжнародні туристичні прибуття (% зміни порівняно з 2019 роком), дані станом на вересень 2024 року (UNWTO, 2024)

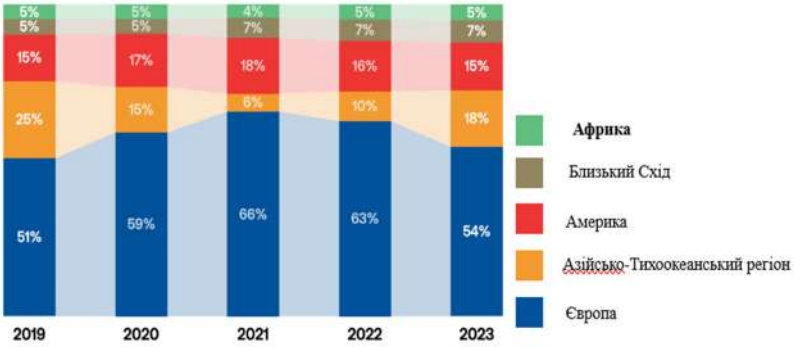

Рис. 2. Міжнародні туристичні прибуття (частка від світового обсягу, %) (UNWTO, 2024)

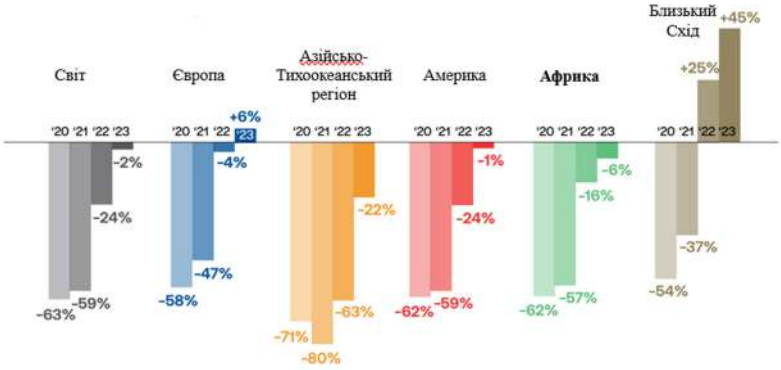
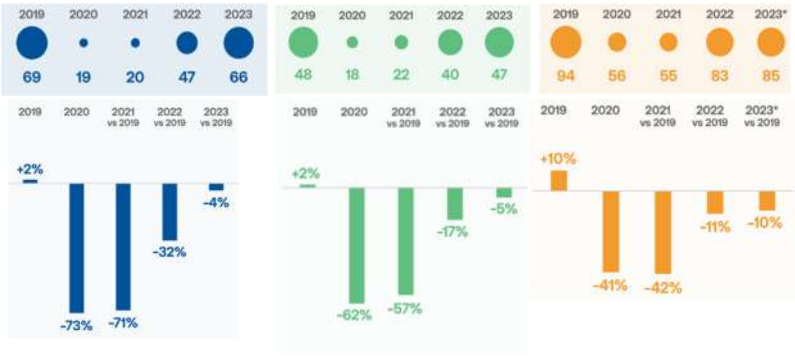

Рис. 3. Доходи від міжнародного туризму (реальна зміна у відсотках за 2019 рік) (UNWTO, 2024)

А) Б) В)

Рис. 4. Ключові показники туризму, Африка
А) Міжнародні туристичні прибуття (мільйони), Б)Експортні доходи від туризму (млрд доларів США), В) Прямий внесок туризму у ВВП (млрд доларів США), % Зміни

*[1] Доходи включають надходження від міжнародного туризму та оплату проїзду пасажирським транспортом *Попередня оцінка Дані станом на вересень 2024 року(UNW□□, 2024).*

Африканський сектор подорожей і туризму демонструє значний економічний та соціальний потенціал. За оцінками експертів, він може додати 168 млрд доларів США до економіки континенту та створити понад 18 мільйонів нових робочих місць. Відповідно

до звіту *"Розкриття можливостей для зростання подорожей і туризму в Африці"*, реалізація такого сценарію можлива за умови впровадження трьох ключових політик, що дозволять забезпечити щорічне зростання на рівні 6,5%, а загальний обсяг сектору перевищить 350 млрд доларів США.

У 2019 році внесок туризму в економіку Африки становив понад 186 млрд доларів США, що відповідало прибуттю 84 мільйонів міжнародних туристів. Галузь забезпечувала засоби до існування близько 25 мільйонів осіб (5,6% усіх робочих місць у регіоні). Протягом останніх двох десятиліть вартість африканського туристичного сектору зросла більш ніж удвічі, що свідчить про його стійку трансформацію.

Подальший розвиток галузі залежить від низки структурних змін, серед яких:

- спрощення візових процедур**;**
- покращення авіасполучень всередині континенту**;**
- цілеспрямовані маркетингові кампанії**,** спрямовані на популяризацію різноманіття туристичних напрямків.

За прогнозами міжнародних організацій, 2023 рік став роком майже повного відновлення туризму в Африці. Показники виявилися лише на **1**,9% нижчими за рівень 2019 року**,** а додатково було створено близько 1,8 мільйона нових робочих місць**.**

Таким чином, подорожі й туризм залишаються стратегічно важливими для економічного розвитку Африки, забезпечуючи як прямий економічний ефект, так і значний соціальний вплив. (Travel & Tourism in Africa, 2024)

Згідно з останнім "Барометром світового туризму" Всесвітньої туристичної організації ООН (UNWTO), у 2024 році міжнародний туризм продемонстрував зростання на 7% у порівнянні з 2019 роком та на 12% більше, ніж у 2023 році**.** Загалом кількість міжнародних туристичних прибуттів досягла 1,4 мільярда осіб, що відповідає 99% рівня, зафіксованого до пандемії. Така динаміка пояснюється стійким попитом після COVID-19, стабільністю основних ринків-джерел та відновленням туристичних напрямків в Азійсько-Тихоокеанському регіоні.

Зростання міжнародних прибуттів мало позитивний ефект для африканських країн. У 2024 році доходи від міжнародного туризму на континенті досягли 1,6 трильйона доларів США, що

на 3% більше порівняно з 2023 роком та на 4% більше від рівня 2019 року (з урахуванням інфляції та валютних коливань).

Це збільшення доходів зумовлене не лише кількісним зростанням туристичних потоків, але й вищими середніми витратами туристів. Така тенденція свідчить про підвищення якості туристичної пропозиції на африканському ринку та зростаюче сприйняття Африки як привабливого та конкурентоспроможного міжнародного туристичного напрямку.

Цьому зростанню сприяло кілька факторів. Покращення туристичної інфраструктури, такої як аеропорти та дорожні мережі, зробили раніше менш доступні напрямки більш доступними. Крім того, кампанії з просування туризму підкреслили багате культурне та природне різноманіття Африки, приваблюючи мандрівників, які шукають унікальних вражень. Політична стабілізація в різних регіонах також відіграла вирішальну роль, оскільки безпека залишається ключовим фактором для міжнародних туристів.

Екотуризм став основною тенденцією в Африці, де зростає кількість відвідувачів, зацікавлених у сафарі, природних заповідниках та автентичному культурному досвіді. Такі країни як Кенія, Танзанія та Південна Африка мають зростання попиту на свої національні парки та заповідники дикої природи.

Цей вид туризму не лише приваблює відвідувачів, але й підтримує зусилля з охорони природи та приносить користь місцевим громадам, створюючи робочі місця та стимулюючи розвиток інфраструктури.

Прогнози на 2025 рік залишаються оптимістичними, очікується, що кількість міжнародних туристів зросте на 3–5 % порівняно з 2024 роком. Цей прогноз передбачає сприятливі світові економічні умови, подальше зниження інфляції та відсутність значної ескалації геополітичних конфліктів. UNWTO наголошує, що сталий розвиток туризму сприятиме соціально-економічному розвитку як усталених, так і нових туристичних напрямків по всій Африці.

Однак, щоб підтримувати та прискорювати це зростання, африканські країни повинні вирішувати постійні проблеми. Інвестиції в розвиток інфраструктури повинні продовжуватися, особливо в сільських та районах, що розвиваються, щоб забезпечити високоякісний туристичний досвід. Навчання та

розвиток навичок у туристичному секторі мають вирішальне значення для надання послуг світового класу та задоволення очікувань іноземних відвідувачів. Крім того, сталий розвиток має бути пріоритетом, забезпечуючи, щоб зростання туризму не ставило під загрозу природні та культурні ресурси, які роблять Африку провідним світовим напрямком.

Регіональна співпраця також може відігравати ключову роль у зміцненні туризму на всьому континенті. Ініціативи, що сприяють розвитку транскордонних туристичних маршрутів та регіональних візових угод, можуть сприяти легшому пересуванню мандрівників, заохочуючи до тривалішого перебування та збільшення витрат. Спільне просування напрямків та участь у міжнародних туристичних ярмарках можуть ще більше підвищити світову впізнаваність Африки та залучити більше відвідувачів.

2024 рік став віхою у відновленні та зростанні туризму в Африці. Завдяки значному зростанню кількості відвідувачів та доходів від туризму, континент утверджується як провідний напрямок у міжнародному туристичному ландшафті. Щоб скористатися цим імпульсом, африканські країни повинні продовжувати інвестувати в інфраструктуру, навчання та сталий розвиток, забезпечуючи збалансований розвиток туризму, який принесе користь як місцевій економіці, так і мандрівникам, які прагнуть відкрити для себе неперевершені дива Африки. (Botha, 2025)

За даними звіту TTW, дев'ять африканських країн стали прикладами успішного відновлення та розвитку туристичного сектору завдяки амбітним стратегіям. Основними напрямами реформ стали: розширення мережі авіасполучень; модернізація аеропортів; цифровізація візових процедур; впровадження принципів сталого туризму.

Приклади країн-лідерів. Кенія – скасування візових вимог, нові міжнародні авіамаршрути, покращення готельних стандартів. *Сенегал* – прямі рейси з США, активне залучення міжнародних готельних брендів, спрощений в'їзд. *Південна Африка* – розвиток внутрішнього туризму, модернізація аеропортів, запровадження цифрових віз. *Гана* – безвізовий в'їзд для громадян Африки, розширення аеропортів, зростання індустрії гостинності. *Руанда* – лідер екотуризму (спостереження за горилами), просування ідеї єдиної африканської візи. *Маврикій* – преміальні довгострокові візи для віддалених працівників,

інвестиції у розкішні готелі. *Сейшельські острови* – безвізовий в'їзд, сталий туризм, розширене авіасполучення з Європою та Близьким Сходом. *Кабо-Верде* – нові авіарейси з Європи, модернізація аеропортів, активне будівництво готелів. *Ефіопія* – масштабна реконструкція аеропорту Боле, розвиток Аддис-Абеби як авіаційного хабу, цифрові візи. Дані країни задають орієнтири для доступності та зручності подорожей; впроваджують цифрові інновації та спрощені процедури для туристів; розвиток відбувається у напрямі регіональної інтеграції та сталого туризму.

Таким чином, Африка поступово формує нову туристичну ідентичність і перетворюється на один із *найшвидше зростаючих регіонів світового туризму*. (9 African Countries Driving…, 2025)

Огляд ринку та провідні туристичні напрямки Африки. У 2024 році африканський туристичний ринок очолюють п'ять ключових країн, які демонструють різні траєкторії розвитку та формують власні конкурентні переваги.

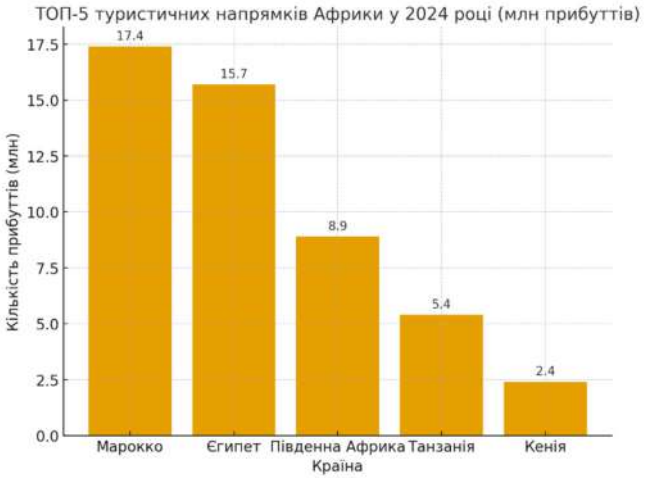

Рис. 5. ТОП-5 напрямків Африки, 2024, за даними (2025 African Tourism Trends.., 2025)

Діаграма (рис.5) наочно показує кількість туристичних прибуттів у 2024 році. Ці п'ять напрямків формують "туристичне

ядро" Африки, поєднуючи культурні, природні та преміальні пропозиції, що робить континент конкурентоспроможним на світовому ринку.

Таблиця 1. Провідні туристичні напрямки Африки у 2024 році, за даними *(*2025 African Tourism Trends.., 2025)

Країна	Кількість прибуттів (млн)	Зростання % (до 2023)	Основні переваги	Середні витрати на туриста (USD)
Марокко	17,4	+20%	Культурний туризм, імперські міста, Атлантичне узбережжя	–
Єгипет	15,7	+6%	Культурні пам'ятки, Великий єгипетський музей, інфраструктура	–
Південна Африка	8,9	+5,1%	Сафарі, розвиток внутрішнього туризму	1200
Танзанія	5,4	+20%	Сафарі в Серенгетті, покращене авіасполучення	–
Кенія	2,4	+15%	Преміальне сафарі, високий рівень гостинності	1800

Таблиця 1 добре показує не лише кількість туристів, а й різницю у позиціонуванні: Марокко та Єгипет мають масовий культурний потік, тоді як Кенія та ПАР – преміальний сегмент із високими витратами.

*Сезонні закономірності та географічні тенденції***.** Аналіз сезонності туризму: *липень–серпень* – піковий попит у Східній Африці (Кенія, Танзанія) завдяки Великій міграції; *грудень–січень* – Південна Африка приваблює туристів з високими

витратами (з Північної півкулі під час їхньої зими); *квітень–жовтень* – оптимальні погодні умови для відвідування Марокко; *жовтень–квітень* – основний сезон для Єгипту через більш комфортну температуру. Сезонність туризму показує, у які місяці кожен регіон Африки має піковий попит. Це допомагає планувати маркетинг і розподіл ресурсів у різні сезони. Ефективне управління сезонністю та попитом вимагає комплексного підходу. На основі аналізу ринку сформульовано такі напрями дій: *стимулювання попиту в міжсезоння*: туристичним компаніям доцільно застосовувати спеціальні пропозиції, знижки у межах 15–20%**,** а також бонусні програми для мандрівників. Це дозволяє вирівняти сезонні коливання та підвищити завантаженість у менш активні періоди; *розробка багатонапрямкових туристичних пакетів*: поєднання кількох напрямків в одному турі (наприклад, культурні маршрути у Марокко + сафарі в Танзанії) забезпечує більш збалансоване використання ресурсів та дає змогу туристам отримати різноманітні враження в межах однієї подорожі; *регіональна співпраця у сфері маркетингу*: узгоджені маркетингові кампанії між країнами та регіонами дозволяють формувати єдиний туристичний простір із взаємодоповнюваними пропозиціями. Це сприяє підвищенню конкурентоспроможності Африки на глобальному ринку та формуванню іміджу континенту як різнопланового туристичного напряму.

Сегментація клієнтів та поведінка витрат. Африканський туристичний ринок вирізняється різноманітністю клієнтів, які мають відмінні рівні витрат та підходи до планування подорожей: *мандрівники-пригоди середнього рівня* становлять найбільший сегмент (32% ринку). Вони витрачають у середньому 1800 доларів США та зазвичай планують подорож приблизно за 120 днів; *сімейні подорожі* займають 20% ринку. Це туристи з вищим рівнем витрат (2200 доларів США) та довшим періодом бронювання – близько 150 днів; високодоходні мандрівники (сафарі-напрям) формують 18% ринку, характеризуючись найвищим рівнем витрат (3500 доларів США) та тривалим терміном планування (180 днів і більше); бюджетні туристи охоплюють 15% ринку. Їхні витрати є найнижчими (800 доларів США), а бронювання здійснюється значно швидше – у середньому за 60 днів (табл.2).

Таблиця 2. Сегменти туристів в Африці, за даними (2025 African Tourism Trends..,2025)

Сегмент	Частка ринку	Середні витрати	Середній термін бронювання
Мандрівники-пригоди середнього рівня	32%	1800 $	120 днів
Сімейні подорожі	20%	2200 $	150 днів
Високодоходні мандрівники (сафарі-напрям)	18%	3500 $	180 днів
Бюджетні туристи	15%	800	днів

Отже, найпоширеніший діапазон бронювання: 61–90 днів (30% ринку); зростає попит на бронювання в останню хвилину (0–30 днів), особливо в Єгипті (+52%); у сегменті розкішних послуг збільшується кількість довгострокових бронювань понад 365 днів. Наші рекомендації на основі аналізу даних та побудови таблиці: для бюджетних і останньохвилинних туристів варто пропонувати акційні пакети та швидке бронювання онлайн; для сімей та преміальних сегментів доцільно розробляти програми лояльності та ранні знижки, які стимулюють бронювання заздалегідь; розподіл маркетингових бюджетів має враховувати різні цикли ухвалення рішення у сегментах.

Тенденції пошуку та аналітика цифрового маркетингу. Аналіз ефективності ключових слів. Попит на африканський туризм загалом зростає (у середньому +15–20% на рік). Найбільше зростання у нових/трендових напрямках (Марокко, Кенія). Найбільший обсяг запитів у класичних і "масових" країнах (Єгипет, ПАР).

Аналізуючи таблицю 3 по ключових термінах та пошукових трендах зазначимо: *Африканське сафарі* – найбільш конкурентний і загальний запит, має стабільний щомісячний попит і помірне зростання; *подорожі до Південної Африки* – високий попит, але приріст нижчий за середній, ринок наближається до стадії насичення; *туризм у Єгипті* **–** дуже швидке зростання, країна зберігає привабливість завдяки доступності та різноманітності туристичної пропозиції; подорожі до Марокко **–** найшвидший приріст у списку; Марокко активно просувається як

трендовий напрям, поєднання "екзотики" й доступності; *Кенія Safari –* запит більш вузький, але з високим темпом приросту; цільова аудиторія орієнтується на "знаковий" продукт Африки. Для стратегії просування слід поєднувати масові напрямки (Єгипет, ПАР) для стабільного потоку клієнтів та нові швидкозростаючі ринки (Марокко, Кенія) для підвищення конкурентних переваг. Найбільш динамічно зростає інтерес до Марокко (+25%) та Єгипту (+18%), що свідчить про посилення попиту на культурні напрямки.

Таблиця 3. Найпопулярніші пошукові терміни (щомісячний обсяг), за даними
(2025 African Tourism Trends..,2025)

Ключовий термін	Щомісячний обсяг пошуку	Річний приріст
Африканське сафарі	450 000	+12%
Подорожі до Південної Африки	320 000	+8%
Туризм у Єгипті	280 000	+18%
Подорожі до Марокко	200 000	+25%
Кенія Safari	180 000	+15%

Поведінкові особливості туристів та географічні тенденції. Аналіз цифрової поведінки мандрівників дозволяє зрозуміти ключові чинники, які впливають на вибір туристичного продукту: *сезонність пошукової активності*: найвищий рівень інтересу спостерігається у червні–серпні, коли відбувається планування відпусток у країнах Північної півкулі; *домінування мобільних пристроїв:* 84% туристів здійснюють пошук інформації та бронювання саме через смартфони та планшети; *вплив соціальних мереж:* 65% мандрівників орієнтуються на контент у Facebook, Instagram, TikTok та інших платформах під час вибору напрямку; *роль відгуків:* 92% клієнтів перевіряють відгуки перед бронюванням, що підкреслює важливість репутаційного менеджменту.

Отже, цифрова присутність туристичних компаній є критичною умовою конкурентоспроможності. SEO-оптимізація,

активність у соціальних мережах та управління онлайн-відгуками формують довіру та безпосередньо впливають на продажі туристичних послуг.

Аналіз поведінкових моделей мандрівників свідчить про те, що цифрова присутність туристичного бізнесу є визначальним фактором у прийнятті рішень споживачами. Пік пошукової активності припадає на червень–серпень, що пов'язано з плануванням літніх відпусток у країнах Північної півкулі. Це накладає особливі вимоги на маркетингові кампанії, які мають активізуватися саме в цей період.

Більшість туристів демонструють високу цифрову залежність: 84% користуються мобільними пристроями для пошуку й бронювання, а 65% орієнтуються на контент у соціальних мережах. Водночас 92% потенційних клієнтів перевіряють відгуки перед здійсненням покупки, що робить управління репутацією в онлайн-середовищі одним із ключових інструментів просування туристичних продуктів.

Географічний аналіз пошукових трендів показує суттєві відмінності між сегментами ринку. Інтерес до сафарі в Африці традиційно зростає в липні–серпні, що відображає сезонний характер цього продукту. Натомість культурний туризм у країнах Північної Африки, зокрема в Єгипті та Марокко, зберігає високий рівень уваги протягом усього року, що робить його стабільним напрямом із меншими сезонними коливаннями.

Особливу увагу заслуговують сегменти пригодницького туризму, серед яких вирізняються Кіліманджаро та водоспад Вікторія. Пошуковий інтерес до цих напрямів демонструє стійке зростання (**+**14% та +10% відповідно), що свідчить про формування тренду на активні та унікальні враження.

Таким чином, сучасний ринок туристичних послуг у Африці характеризується поєднанням сезонних і цілорічних продуктів, де цифровий простір (SEO, соціальні мережі, онлайн-відгуки) стає головним полем конкуренції. Туроператори, які своєчасно адаптують маркетингові стратегії до цих особливостей, отримають суттєві конкурентні переваги.

Отже, пік пошукової активності: червень–серпень (планування відпустки в Північній півкулі), 84% мандрівників використовують мобільні пристрої для пошуку та бронювання**,** 65% людей перебувають під впливом контенту в соціальних

мережах, 92% перевіряють відгуки перед бронюванням. Географічні тенденції: інтерес до сафарі досягає піку в липні-серпні; культурний туризм (Єгипет та Марокко): інтерес цілий рік; пригодницькі подорожі (Кілиманджаро, водоспад Вікторія): тенденція до зростання (+14% та +10%).

Сегментація та поведінка клієнтів. Ринок африканського туризму відзначається значною диференціацією клієнтських груп. Найбільшу частку складають мандрівники середнього рівня (32%), середні витрати яких сягають 1800 доларів США, а середній термін бронювання становить 120 днів. Важливу нішу займають сімейні мандрівники (20%), для яких характерні вищі витрати (2200 доларів США) і триваліший період бронювання (150 днів) – таблиця 4.

Таблиця 4. Сегментація та поведінка клієнтів, за даними *(*2025 African Tourism Trends..,2025*)*

Сегмент туристів	%	Середні витрати, дол. США, $	Період бронювання, днів
Мандрівники середнього рівня	32	1800	120
Сімейні мандрівники	20	2200	150
Туристи класу люкс, які відвідують сафарі	18	3500	180
Туристи з рюкзаками	15	800	60

Особливий інтерес становлять туристи преміального сегмента (18%), орієнтовані на розкішні сафарі. Їхні витрати є найвищими (3500 доларів США), а рішення про подорож приймається заздалегідь – більш ніж за 180 днів. У той же час, бюджетні туристи (15%), серед яких поширений формат "подорожей із рюкзаками", витрачають у середньому 800 доларів США, а бронювання здійснюють значно ближче до дати виїзду (60 днів).

У структурі поведінки бронювання простежується кілька ключових тенденцій. Близько 30% подорожей плануються за 61–90 днів наперед, що є оптимальним терміном для більшості клієнтів середнього сегмента. Натомість 15% бронювань здійснюються в останню хвилину (0–30 днів), причому така поведінка особливо поширена серед відпочивальників у Єгипті.

Преміальні клієнти виявляють чітку залежність: чим довший термін планування, тим вищі витрати (табл.5).

Таблиця 5. Поведінка бронювання, за даними
(2025 African Tourism Trends..,2025)

Частка бронювання, %	Період бронювання, днів
30	за 61–90 днів наперед
15	замовлення в останню хвилину (0–30 днів), особливо в Єгипті
Мандрівники, які шукають розкішні послуги	демонструють сильну кореляцію між довшими термінами виконання замовлення та вищими витратами

Тенденції пошукового та цифрового маркетингу. Пошукова активність підтверджує високий попит на африканські напрямки. Лідерами за обсягом щомісячних запитів представлені в таблиці 6.

Таблиця 6. Найбільші обсяги пошуку, за даними
(2025 African Tourism Trends..,2025)

Зміст пошуку	Обсяг пошуку в місяць	Приріст, %
Африканське сафарі	450 000	+12
Подорожі до Південної Африки	320 000	+8
Туризм у Єгипті	280 000	+18
Подорожі до Марокко	200 000	+25
Kenya Safari	180 000	+15
Вплив на вибір подорожі		
84% мандрівників використовують мобільні пристрої для планування	65% впливають соціальні мережі	92% читають відгуки перед бронюванням

Оцінка конкурентного середовища: Go2Africa (12%) – безперечний лідер у сегменті розкішних сафарі, що має рейтинг задоволеності клієнтів 4,8/5; Intrepid Travel (11%) – спеціалізується на екологічних подорожах у невеликих групах; G Adventures (10%) – орієнтований на молодіжний сегмент та

пригодницькі тури, Blueberry Travel (7%) – регіональний лідер, відзначений як провідне туристичне агентство Африки у 2024 році; Travelstart (4%) – активно працює в онлайн-середовищі, завойовуючи аудиторію через цифрові канали бронювання.

Рекомендації для туристичних агентів: оптимізація доходів -туристичним агентам варто фокусуватися на сегментах із високою маржею – розкішному, сімейному та індивідуальному туризмі. Доцільним є впровадження пільг для тривалого перебування та застосування динамічного ціноутворення в міжсезоння; *цифровий маркетинг* – необхідно інвестувати в SEO з акцентом на високочастотні ключові слова у пікові періоди. Важливим є розвиток мобільних платформ та використання соціальних доказів – відгуків і контенту, створеного користувачами; *інтеграція технологій* – перспективними є впровадження індивідуалізованих маршрутів на основі штучного інтелекту, інструментів моніторингу доступності в реальному часі та CRM-систем для відстеження життєвого циклу клієнтів.

Ринкові можливості. Зростання попиту спостерігається на нові напрямки – Мадагаскар (+100%), Малаві (+55%), Сейшельські острови (+71%). Водночас актуальними залишаються нішеві сегменти: оздоровчі ретрити, екологічний та культурний туризм, екстремальні види спорту. Для зниження ризиків агентствам варто диверсифікувати діяльність у кількох країнах, співпрацювати зі страховими компаніями, зміцнювати відносини з локальними партнерами та пропонувати гнучкі умови бронювання і скасування. (2025 African Tourism Trends.., 2025)

Ринкові детермінанти розвитку туристичного ринку Африки. Одним із ключових чинників зростання туристичного ринку Африки є розширення міжнародного повітряного сполучення та вдосконалення транспортної інфраструктури. За даними Міжнародної асоціації повітряного транспорту (IATA, 2023), кількість прямих авіарейсів між африканськими країнами та провідними світовими авіаційними хабами зросла на 28%. Це суттєво покращило транспортну доступність регіону, підвищивши привабливість континенту для міжнародних туристів. Провідні національні авіаперевізники – *Ethiopian Airlines*, *Kenya Airways* та *South African Airways* – активно розширюють власні флотилії та маршрутні мережі, що свідчить про стратегічну орієнтацію на збільшення пасажиропотоку. Одночасно

розвиток лоукост-сегменту (*Fastjet*, *FlySafair*) сприяє зростанню доступності внутрішніх та регіональних перевезень, формуючи передумови для інтенсифікації міжрегіонального туристичного обміну.

Інвестиції держав у модернізацію транспортної інфраструктури також відіграють важливу роль у цьому процесі. Так, за інформацією Міністерства цивільної авіації Єгипту (2023), завершення першого етапу реконструкції терміналу Каїрського міжнародного аеропорту призвело до збільшення його пропускної спроможності на 30%. Паралельно вдосконалюється автомобільна та залізнична інфраструктура, що забезпечує вищу мобільність туристів усередині континенту, полегшуючи міжрегіональні подорожі та сприяючи формуванню інтегрованих туристичних маршрутів.

Другим важливим драйвером виступає зростання середнього класу населення та, як наслідок, розвиток внутрішнього туризму. Згідно з даними Африканського банку розвитку (African Development Bank, 2023), чисельність середнього класу на континенті збільшилася з 355 млн осіб у 2010 р. до близько 460 млн у 2023 р., що становить понад третину всього населення Африки. Цей соціально-економічний зсув формує нові споживчі патерни, зокрема підвищений попит на культурно-пізнавальні, природоорієнтовані та рекреаційні подорожі.

У країнах із відносно стабільною економікою, таких як Нігерія, Кенія та Гана, зафіксовано зростання внутрішнього туризму, зумовлене покращенням інфраструктурної доступності, цифровізацією туристичних сервісів і зростанням ролі фінтех-рішень у сфері бронювання. Важливу роль у стимулюванні внутрішньорегіональних подорожей відіграють національні маркетингові ініціативи. Зокрема, кампанія *“Rediscover SA"*, започаткована Південноафриканським туристичним агентством у 2023 році, сприяла зростанню інтересу громадян до відвідування природних і культурних пам'яток, що підтверджує ефективність комплексного підходу до популяризації національного туризму. Розвиток транспортної інфраструктури, зростання авіамобільності та соціально-економічне піднесення середнього класу формують системну основу для динамічного розвитку туристичного ринку Африки, підсилюючи його конкурентоспроможність у глобальному туристичному просторі.

Ринкові обмеження розвитку туристичного сектору Африки. Одним із ключових обмежувальних чинників розвитку туристичного ринку Африки залишається політична нестабільність і проблеми безпеки, що знижують рівень довіри потенційних відвідувачів і обмежують приплив туристів до окремих регіонів континенту. Відповідно до *Індексу демократії 2023 року*, укладеного *Economist Intelligence Unit*, близько третини африканських держав класифікуються як країни з авторитарними режимами, для яких характерні часті політичні кризи, громадянські заворушення та нестабільність управлінських структур. Такі обставини створюють високий рівень ризику для міжнародних туристів і призводять до підвищення вартості страхових послуг, зменшення інвестицій у туристичну інфраструктуру та скорочення кількості міжнародних туроператорів, що працюють на цих ринках.

За даними Міністерства закордонних справ Великої Британії (2023), понад 15 африканських країн отримали оновлені попередження для мандрівників, які передбачають часткові або повні обмеження на відвідування територій через воєнні конфлікти, терористичні загрози чи внутрішню нестабільність. Особливо високі ризики спостерігаються у Судані, Малі, Буркіна-Фасо та окремих регіонах Демократичної Республіки Конго. Наявність таких загроз суттєво впливає на сприйняття континенту як безпечного туристичного напряму, формуючи стійкі бар'єри для довгострокового зростання галузі.

Іншим вагомим обмеженням розвитку туристичного ринку є складність візових режимів та надмірна бюрократизація процедур в'їзду. Згідно з даними *Африканського Союзу* (2023), лише 32 із 54 країн континенту впровадили політику видачі віз після прибуття, і лише незначна частина запровадила системи електронних віз, що відповідають сучасним міжнародним стандартам спрощення в'їзних процедур. У більшості держав зберігається необхідність попереднього отримання візи через дипломатичні установи, що часто супроводжується тривалими термінами обробки, надмірними вимогами до документів і високими адміністративними зборами.

Наприклад, за інформацією Імміграційної служби Нігерії (2023), процес отримання туристичної візи передбачає подання розширеного пакета документів та проходження

біометричної перевірки, що значно ускладнює спонтанне планування подорожей. Подібні бюрократичні бар'єри особливо відчутні для туристів із країн, що розвиваються, зокрема Азії та Латинської Америки, де обмеженість ресурсів і складність процедур обмежують можливості короткотермінових поїздок.

Відсутність уніфікованих регіональних угод про взаємне визнання віз і транскордонну мобільність залишається ще однією перешкодою для розвитку внутрішньоафриканського туризму. Попри позитивні приклади країн, таких як Руанда, Маврикій і Сейшельські Острови, що запровадили безвізовий режим для більшості іноземних громадян, загальний рівень інтеграції візових політик на континенті залишається низьким. Це суттєво обмежує потенціал регіональної кооперації у сфері туризму та гальмує формування єдиного африканського туристичного простору.

Політична нестабільність, ризики безпеки та неефективність візових і міграційних процедур становлять комплексну систему ринкових обмежень, які знижують конкурентоспроможність Африки як туристичного напряму на глобальному рівні.

Ринкові можливості розвитку туристичного сектору Африки. Сучасна динаміка розвитку туристичного ринку Африки формується під впливом двох ключових тенденцій: зростання попиту на сталий та громадоорієнтований туризм, а також активної цифровізації галузі, що забезпечує нові формати доступу до туристичних послуг і розширює ринки збуту.

Одним із найперспективніших напрямів є розширення практик сталого та громадського туризму, які поєднують екологічну відповідальність із соціальною інклюзивністю. Згідно з даними Всесвітньої туристичної організації ООН (UNWTO), у 2023 році туристи з Північної Америки та Європи продемонстрували 34-відсоткове зростання зацікавленості у подорожах, що відповідають принципам екологічної свідомості. Це свідчить про глобальне зміщення споживчих пріоритетів у бік етичного туризму, який враховує соціальні, екологічні та культурні аспекти дестинації.

Країни Африки активно адаптують свої туристичні стратегії до цієї тенденції. Зокрема, у Кенії впроваджено модель спільного управління природоохоронними територіями, де громади масаїв беруть участь у володінні та управлінні заповідниками в екосистемі Мара. Такі ініціативи забезпечують подвійний ефект: вони сприяють охороні дикої природи та створюють

джерела стабільного доходу для місцевого населення. Руанда, у свою чергу, стала прикладом інтеграції екотуризму в національну політику сталого розвитку: програми збереження гірських горил не лише сприяють охороні видів, що перебувають під загрозою зникнення, а й забезпечують розподіл до 70% доходів від туризму на потреби місцевих громад (*Рада розвитку Руанди, 2023*). Такий підхід формує позитивний міжнародний імідж африканських країн як етичних туристичних напрямів і водночас забезпечує довгострокову економічну життєздатність галузі.

Другим стратегічним вектором зростання є цифрова трансформація туристичних послуг, що суттєво змінює механізми взаємодії між постачальниками та споживачами. За даними *Disrupt Africa (2023)*, у Нігерії та Кенії рівень користування онлайн-туристичними платформами зріс на 39%, що свідчить про зростання довіри до цифрових інструментів бронювання, онлайн-платежів і мобільних додатків для планування подорожей. Провідні стартапи, такі як *ravelstart* (Південна Африка), *Jumia ravel* (Нігерія) та *Safaribookings.com* (Кенія), створюють інноваційні сервіси з прозорим ціноутворенням, доступом до пропозицій у режимі реального часу та інтегрованими системами безпечних платежів.

Важливою тенденцією стає інтеграція фінансових технологій (fintech) у туристичну галузь. Партнерства між банківськими структурами, мобільними операторами та туристичними платформами дали змогу реалізувати моделі розстрочених платежів і мікрофінансування подорожей, що розширює доступність туристичних послуг для представників середнього класу та молоді. Системи мобільних грошей, зокрема в регіонах зі слабко розвиненою банківською інфраструктурою, сприяють залученню нових сегментів споживачів до туристичного ринку.

Розвиток сталого туризму та цифровізація туристичних послуг формують основні ринкові можливості для Африки, забезпечуючи не лише підвищення конкурентоспроможності континенту на глобальній арені, а й створюючи умови для інклюзивного, екологічно відповідального та технологічно інноваційного зростання галузі.

Ринкові виклики. Одним із ключових чинників, що гальмують розвиток туристичного ринку Африки, є фрагментованість

регіональної політики та відсутність гармонізованих механізмів управління галуззю. Нестандартизовані підходи до візового регулювання, прикордонного контролю та просування туристичних продуктів обмежують ефективність інтеграційних процесів. Згідно з аналітичними даними Африканського Союзу (2023), лише 12 держав континенту повністю узгодили свої нормативно-правові системи з керівними принципами Африканської континентальної зони вільної торгівлі (AfCFTA). Така невідповідність призводить до відмінностей у візових режимах, карантинних протоколах та митних процедурах, що ускладнює транскордонну мобільність. Зокрема, мандрівники зі Східної Африки часто стикаються зі складнощами при відвідуванні країн Західної Африки, попри існування зони вільного пересування для громадян держав-членів ЕКОВАС. Різниця у податкових системах, що охоплюють послуги проживання, транспорту, харчування та організацію турів, створює додаткові бар'єри для інтеграції туристичного ринку. Відсутність уніфікованої цифрової ідентифікації або єдиної електронної візової платформи посилює адміністративні труднощі, знижуючи привабливість континенту для міжнародних туристів і бізнес-партнерів.

Другою системною проблемою виступає недостатній розвиток допоміжних послуг та туристичної інфраструктури, що безпосередньо впливає на якість туристичного досвіду. Значна частина привабливих територій характеризується низьким рівнем транспортної доступності, обмеженим енергопостачанням та слабким цифровим покриттям, що особливо відчутно в контексті розвитку екотуризму, пригодницьких подорожей і преміальних курортів. У низці країн (зокрема, Ефіопія, Малаві) спостерігається дефіцит сучасних навігаційних засобів, низький рівень багатомовної комунікації та неналежна організація туристичних маршрутів, що знижує конкурентоспроможність дестинацій.

Водночас, дефіцит кваліфікованих кадрів у сфері готельно-ресторанного бізнесу, туроператорської діяльності та екскурсійного супроводу посилює диспропорцію між попитом і якістю пропозиції. Незважаючи на запуск національних програм професійної підготовки, зокрема в Кенії, Південній Африці та Гані, регіональний прогрес залишається нерівномірним. Без комплексних інвестицій у транспортну, цифрову та сервісну інфраструктуру, а також у системи професійної освіти, Африка не

зможе повною мірою реалізувати свій потенціал як висококонкурентний і стійкий туристичний регіон глобального масштабу.

Сегментальний аналіз. У структурі туристичного ринку Африки транспортний сегмент посідає провідне місце, формуючи близько 42,3% загальної ринкової частки станом на 2024 рік. Такий показник зумовлений високою вартістю та складністю міжконтинентальних і внутрішньоафриканських логістичних маршрутів, що робить транспортну складову ключовим елементом у формуванні кінцевої ціни туристичних послуг.

Значну роль у домінуванні цього сегменту відіграють провідні авіакомпанії континенту – *Ethiopian Airlines*, *Kenya Airways* та *South African Airways*, які продовжують розширювати мережу прямих рейсів між головними світовими авіаційними вузлами (Дубай, Лондон, Франкфурт, Стамбул) та регіональними центрами Африки. Така стратегія сприяє підвищенню доступності дестинацій і зменшенню часових витрат на подорожі, водночас посилюючи конкурентоспроможність континенту в глобальній транспортно-туристичній системі.

Внутрішній транспорт демонструє також поступове зростання під впливом інвестицій у дорожню інфраструктуру, розвитку міжміських автобусних перевезень та підвищення мобільності місцевого населення. Розширення цифрових платформ для організації коротких поїздок (*Uber*, *Bolt*, *Little Cab* тощо) в основних урбанізованих центрах Африки, таких як Найробі, Йоганнесбург, Аккра та Лагос, забезпечило підвищення ефективності та доступності транспортування на рівні "останньої милі".

У комплексі ці чинники відображають перехід транспортного сектору від фрагментованої до інтегрованої моделі обслуговування туристичних потоків, що створює передумови для подальшої інфраструктурної консолідації, логістичної оптимізації та цифровізації транспортних сервісів у межах континентального ринку.

Сегмент туристичних заходів демонструє високий потенціал динамічного розвитку із прогнозованим середньорічним темпом зростання (CAGR) на рівні 10,6% у найближчі роки. Основними детермінантами цього зростання є підвищений попит на сафарі з вивчення дикої природи, історико-культурні тури та екотуризм, що особливо активно розвиваються у країнах Східної та Південної Африки.

Відповідно до даних Всесвітньої туристичної організації ООН (UNWTO, 2023), обсяг бронювань екотуристичних поїздок у Кенії та Танзанії зріс більш ніж на 35% у порівнянні з попереднім роком. Така динаміка пояснюється зростанням глобального інтересу до етичних і сталих подорожей, орієнтованих на мінімізацію екологічного впливу та максимізацію соціальної вигоди для місцевих громад.

Значним драйвером ринкового зростання виступає популяризація пригодницького туризму, який охоплює такі види активності як альпінізм, дайвінг, пустельні експедиції та трекінгові тури. Так, за даними Міністерства туризму Марокко (2023), обсяги бронювання екскурсій з гідом по Сахарі та сходжень на Атлаські гори зросли на 20%, що свідчить про стале зростання сегмента спеціалізованих пригодницьких подорожей.

Додатковим стимулом розвитку цього напряму є цифровізація туристичних послуг. Поширення онлайн-платформ і мобільних додатків для бронювання дозволяє мандрівникам індивідуалізувати маршрути, здійснювати миттєве бронювання та отримувати доступ до локальних турів у реальному часі. Нові стартапи – *BookMyAdventure*, *Exploria* та інші – створюють спеціалізовані рішення для формування тематичних маршрутів у декількох африканських дестинаціях, що сприяє розширенню ринку туристичних заходів і підвищенню його конкурентоспроможності на глобальному рівні.

Таким чином, сегмент туристичних заходів є одним із найбільш динамічних і технологічно адаптивних секторів африканського туристичного ринку, що поєднує сталий розвиток, культурну автентичність та інноваційні моделі споживчої взаємодії.

Сегментальний аналіз за типом подорожей. Сегмент туристичних подорожей для відпочинку продовжує домінувати на африканському туристичному ринку, утримуючи провідні позиції за обсягом споживчого попиту у 2024 році. Визначальними чинниками його зростання є унікальні природні ландшафти, історико-культурна спадщина та етнокультурне різноманіття континенту, що щороку приваблюють мільйони внутрішніх і міжнародних туристів. Важливу роль відіграє соціально-економічна трансформація у провідних мегаполісах Західної та Східної Африки, де спостерігається зростання середнього класу та рівня дискреційних доходів населення, що

безпосередньо впливає на частоту та тривалість відпочинкових поїздок.

Додатковим каталізатором розвитку є цифровізація процесів планування та бронювання подорожей, яка підвищила доступність туристичних продуктів для широких верств населення. Поширення мобільно орієнтованих моделей бронювання на онлайн-платформах (*ravelstart*, *Jumia ravel* тощо) забезпечило спрощення платіжних процедур, розширення гнучких схем оплати та стимулювало спонтанність туристичної поведінки. Водночас національні маркетингові кампанії, спрямовані на просування туристичних дестинацій, зокрема в Руанді та Гані, посилили міжнародну впізнаваність континенту як місця для автентичного та екологічно свідомого відпочинку. Ці країни реалізували брендові ініціативи, орієнтовані на спостереження за дикою природою (зокрема за горилами) та панафриканські культурно-пізнавальні тури, що значно підвищило їхню конкурентоспроможність на світовому туристичному ринку.

Паралельно формується та активно розвивається сегмент ділових подорожей, який, за прогнозами, демонструватиме середньорічний темп зростання (CAGR) на рівні 9,3% у 2025–2033 роках. Його розвиток зумовлений активізацією регіональної торгівлі, зростанням обсягів прямих іноземних інвестицій та розширенням діяльності транснаціональних корпорацій у межах Африки. Важливим стимулом є відновлення після пандемічної паузи міжнародних конференцій, бізнес-форумів та інвестиційних самітів. За даними організації Meetings Africa (2023), кількість реєстрацій на бізнес-заходи у Південній Африці зросла на 22%, що супроводжувалося збільшенням участі делегацій із Європи, Близького Сходу та Азії.

Сприяє розвитку сегменту також економічна інтеграція в межах Африканської континентальної зони вільної торгівлі (AfCFTA), яка стимулює транскордонну мобільність підприємців і фахівців. Згідно з даними Африканського Союзу (2023), кількість міждержавних торговельних зустрічей у межах континенту зросла на 18%, що зумовило підвищення попиту на готельне розміщення, транспортні послуги та корпоративний сервіс. Одночасно урбанізація, фінансова інклюзія та зростання інвестицій у технологічний сектор посилюють привабливість Африки як бізнес-напрямку для міжнародних інвесторів,

зокрема, у сферах аграрних технологій, відновлюваної енергетики та цифрових інновацій.

Структура попиту за типом подорожей свідчить про двополюсність розвитку африканського туристичного ринку, де сегмент відпочинкових подорожей зберігає кількісне лідерство, тоді як сегмент ділового туризму демонструє найвищі темпи динамічного зростання, формуючи основу для подальшої диверсифікації туристичної пропозиції континенту.

Аналітика за типом туру. У структурі туристичного ринку Африки домінує сегмент сафарі та пригодницького туризму, частка якого у 2024 році становила 37,4%. Провідні позиції цього напряму зумовлені унікальним біорізноманіттям континенту, високою концентрацією національних парків та заповідників дикої природи, що формують стійкий туристичний потік. Африка протягом останнього десятиліття утвердилася як провідний глобальний бренд у сфері сафарі-туризму, що зумовлено як природними передумовами, так і системними інвестиціями в розвиток екотуризму та збереження природних ресурсів.

Значний внесок у розвиток цього сегментууу здійснили країни Східної та Південної Африки, зокрема, Кенія, Танзанія, Ботсвана та Південна Африка, які реалізують національні стратегії сталого управління заповідними територіями. Державна підтримка у поєднанні з активністю приватного сектору сприяє формуванню синергетичної моделі співпраці у сфері природоохоронного менеджменту. Партнерства між урядовими структурами та природоохоронними організаціями забезпечують збалансований розвиток туризму, мінімізуючи екологічні ризики. Водночас розширення пропозицій туроператорів через упровадження розкішних сафарі-турів, повітряних маршрутів спостереження за дикою природою та ініціатив громадського екотуризму сприяє підвищенню привабливості туристичних послуг і підтримці місцевих громад.

Окремої уваги заслуговує сегмент кулінарного та шопінг-туризму, який, за прогнозами, демонструватиме середньорічний темп зростання (CAGR) на рівні 11,4% у 2025–2033 роках. Динаміка цього зростання обумовлена підвищенням інтересу до гастрономічної культури та ремісничих форм роздрібної торгівлі, що виступають носіями культурної ідентичності африканських регіонів. Гастрономічний туризм набуває стратегічного

значення як інструмент культурної дипломатії та диверсифікації туристичного продукту. Підвищення міжнародного іміджу африканської кухні, зокрема, завдяки діяльності шеф-кухарів та кулінарних брендів із Південної Африки, Ефіопії, Нігерії та Марокко, сприяє зростанню попиту на гастрономічні тури.

Важливим чинником розвитку виступають кулінарні фестивалі, що інтегрують локальні практики виробництва продуктів харчування з туристичним досвідом. Такі події, як Cape Town Food and Wine Festival у Південній Африці та Lagos Food and Drink Festival у Нігерії, перетворилися на ключові культурно-економічні платформи, які не лише приваблюють відвідувачів, але й стимулюють розвиток малого бізнесу та формування позитивного іміджу туристичних дестинацій.

Аналіз туристичних сегментів Африки засвідчує тенденцію до диверсифікації пропозицій і поступового переходу від класичних форм туризму до досвідів, орієнтованих на культуру, екологічність і соціальну взаємодію.

Аналіз на рівні країни. Туристичний ринок Південної Африки. Південно-Африканська Республіка (ПАР) у 2024 році зберегла статус провідного туристичного центру континенту, акумулюючи 25,4% загального обсягу африканського туристичного ринку. Високий рівень розвитку туристичної інфраструктури, що включає сучасні міжнародні аеропорти, мережу якісних засобів розміщення та розвинену систему внутрішнього транспорту, визначає конкурентні переваги країни у глобальному туристичному просторі. Туристичний продукт ПАР характеризується значною диверсифікацією – від природоорієнтованих маршрутів (сафарі світового рівня у національних парках Крюгера, Мадікве, Піламберг тощо) до урбаністичних вражень у Кейптауні, Йоганнесбурзі та Дурбані.

Серед ключових чинників стабільного зростання туристичної галузі Південної Африки – державна підтримка сектору ділового туризму (MICE – Meetings, Incentives, Conferences, Exhibitions). Програми урядового стимулювання, зокрема, спрямовані на залучення міжнародних конференцій і виставкових заходів, забезпечили 15% приріст потоку ділових мандрівників у 2023 році (за даними Ради туристичного бізнесу ПАР). Крім того, розвиток цифрових туристичних платформ, удосконалення системи електронних віз і запровадження екологічно

орієнтованих інвестиційних програм сприяють формуванню сучасної моделі управління туристичним сектором. Таким чином, Південна Африка виконує роль регіонального драйвера, формуючи стандарти туристичної політики та стимулюючи інновації в суміжних країнах.

Туристичний ринок Єгипту. Єгипет у 2024 році посів друге місце за обсягом туристичного ринку в Африці, сформувавши частку 16,5%. Його стратегічне розташування на перетині Африки, Азії та Близького Сходу, а також поєднання історико-культурної спадщини зі зрілою інфраструктурою відпочинку забезпечують сталу привабливість для міжнародних туристів. Після періоду політичної стабілізації та макроекономічного відновлення спостерігається суттєве зростання показників туристичної активності: у 2023 році кількість іноземних відвідувачів зросла на 21% (за даними Міністерства туризму Єгипту).

Одним із ключових драйверів розвитку туристичного сектору виступає активізація культурно-археологічного туризму, зокрема, завдяки відкриттям у некрополі Саккара, що сприяють підвищенню глобального інтересу до єгипетської цивілізаційної спадщини. Паралельно уряд реалізує комплекс реформ у сфері авіаційного та візового адміністрування, спрямованих на оптимізацію туристичного потоку. Зокрема, модернізація Каїрського міжнародного аеропорту, завершена на початку 2023 року, дозволила підвищити пропускну спроможність терміналів на 30% (дані Управління цивільної авіації Єгипту).

Міські центри – Луксор, Хургада, Шарм-ель-Шейх – демонструють зростання туристичного потоку завдяки активним маркетинговим кампаніям і розширенню авіасполучень, особливо з країнами Ради співробітництва арабських держав Перської затоки (GCC). Таким чином, Єгипет утверджує позицію не лише історико-культурного осередку, а й ключового логістичного вузла африканського туризму.

Аналітика туристичного ринку Марокко. Туристичний ринок Марокко демонструє стабільну динаміку зростання, що зумовлено поєднанням культурно-історичної унікальності, архітектурної спадщини та стратегічно орієнтованої державної політики у сфері туризму. Ключову роль у розвитку сектора відіграє розширення транспортної доступності, зокрема, збільшення частоти та географії недорогих авіасполучень між

європейськими країнами та основними туристичними центрами держави. За даними Міністерства туризму Марокко, у 2023 році обсяг авіаперевезень збільшився на 18% завдяки партнерству Royal Air Maroc з європейськими авіаперевізниками, що забезпечило зростання потоку відвідувачів з країн ЄС.

Марокко активно розвиває іміджеві напрями культурного та кінематографічного туризму. Проведення міжнародних фестивалів, таких як Marrakech International Film Festival та Fès Festival of World Sacred Music, сприяє зміцненню глобальної впізнаваності країни. Водночас стратегічні інвестиції у цифровий маркетинг, розвиток готельної інфраструктури та стимулювання сталого туризму дозволяють державі утримувати позиції одного з провідних туристичних напрямів Північної Африки.

Аналітика туристичного ринку Кенії. Кенія зберігає провідні позиції у структурі африканського туристичного ринку завдяки поєднанню природно-рекреаційного потенціалу та високого рівня розвитку екотуризму. Основними чинниками зростання є популярність сафарі-турів, морського відпочинку на узбережжі Індійського океану та розвиток національних парків, які позиціонуються як зразки збалансованого використання природних ресурсів. За даними Kenya Tourism Board, у 2023 році обсяг бронювань турів до заповідників Масай-Мара, Амбоселі та Цаво зріс більш ніж на 30%, що свідчить про відновлення інтересу до природоорієнтованих подорожей.

Суттєвий внесок у динаміку зростання туристичного сектору здійснює цифровізація послуг – поширення онлайн-платформ для бронювання, таких як Safaribookings.com та Jumia Travel, забезпечило підвищення зручності планування подорожей і фінансової прозорості транзакцій. Удосконалення транспортної інфраструктури, включаючи відкриття стандартної колії залізниці (SGR) та нову швидкісну автомагістраль Найробі, сприяє поліпшенню мобільності між урбанізованими центрами та природними туристичними зонами. Кенія, таким чином, виступає регіональним лідером у впровадженні інноваційних рішень у сфері сталого та цифрового туризму.

Аналітика туристичного ринку Нігерії. Нігерія демонструє один із найвищих прогнозованих середньорічних темпів зростання туристичного ринку (CAGR) в Африці. Цей процес зумовлений активним розвитком внутрішнього туризму, креативних

індустрій та зростанням мобільності молодого населення. За даними Nigeria Tourism Development Corporation (NTDC), у 2023 році витрати на внутрішні подорожі збільшилися на 13%, що пов'язано з підвищенням соціально-економічної активності серед урбанізованих верств населення та впливом цифрових платформ, які стимулюють спонтанні поїздки та короткотривалий відпочинок.

Креативна економіка, зокрема музична індустрія афробіту та кінематограф Ноллівуд, відіграє визначальну роль у формуванні туристичного іміджу країни. Культурні заходи, фестивалі, тижні моди та концерти, що регулярно проводяться у Лагосі, Абуджі та Порт-Харкорті, створюють потужний мультиплікативний ефект, стимулюючи як внутрішні, так і міжнародні туристичні потоки. З огляду на це, Нігерія поступово утверджується як центр урбаністичного, культурного та подієвого туризму Західної Африки, поєднуючи соціокультурний потенціал із динамічним розвитком туристичної інфраструктури.

*Ключові гравці туристичного ринку Африки***.** Африканський туристичний ринок характеризується присутністю як глобальних, так і регіональних компаній, що забезпечують широкий спектр послуг: від корпоративних поїздок до розкішного та пригодницького туризму. Серед провідних міжнародних операторів, присутніх на континенті, можна виділити: Accor SA, American Express Global Business Travel (GBT), Booking Holdings Inc., Carlson Inc., Corporate Travel Management Ltd., Expedia Group Inc., Flight Centre Travel Group Ltd., G Adventures, Marriott International Inc., Travel Leaders Group Holdings LLC та інші. Ці компанії сприяють розвитку індустрії, впроваджуючи передові цифрові платформи бронювання, новітні системи управління подорожами та інноваційні моделі клієнтського сервісу.

Провідні регіональні гравці. Ethiopian Airlines (Ефіопія) *Ethiopian Airlines* є найбільшою авіакомпанією Африки за обсягом міжнародних пасажирських перевезень і вантажопотоку. Компанія виконує стратегічну роль у забезпеченні з'єднаності африканських напрямків із ключовими світовими хабами у Європі, Азії та Америці. Хаб в Аддис-Абебі слугує головними воротами для міжнародних туристів, що подорожують між Африкою та іншими континентами. Ethiopian Airlines активно

інвестує в модернізацію флоту, цифрові системи бронювання та екологічно чисті операції, підвищуючи доступність і надійність перевезень для ділових і туристичних мандрівників. Її діяльність впливає на розвиток регіонального туризму та підтримує широкі ініціативи з розвитку інфраструктури та стійкого туризму на континенті.

Abercrombie & Kent (Велика Британія, присутність у Східній та Південній Африці). Abercrombie & Kent – провідний оператор розкішного туризму з фокусом на сафарі та пригодницькі подорожі. Компанія функціонує у Кенії, Танзанії, Ботсвані та Південній Африці, пропонуючи високоякісний кураторський досвід, що поєднує дослідження дикої природи, культурне занурення та участь у програмах збереження навколишнього середовища. На глобальному рівні компанія задає стандарти сталого розкішного туризму для ринків, що розвиваються, одночасно стимулюючи економічний розвиток регіонів та підтримуючи місцеві громади. *Abercrombie & Kent* активно співпрацює з місцевими готелями, гідами та природоохоронними організаціями, що дозволяє поєднувати високі стандарти обслуговування з принципами сталого розвитку.

Jumia echnologies AG (Нігерія). Jumia Technologies AG є інноваційною цифровою платформою, що трансформує африканський ринок туристичних послуг завдяки інтегрованій моделі електронної комерції. Підрозділ Jumia Travel надає комплексні рішення для онлайн-бронювання авіаквитків, готелів та туристичних пакетів, значно розширюючи доступ до туристичних послуг у всіх регіонах континенту.

Компанія сприяє розвитку цифрової економіки в Африці, доводячи ефективність онлайн-послуг для туризму у країнах, що розвиваються, і стимулюючи ширшу трансформацію електронної комерції на континенті. Основні особливості бізнес-моделі Jumia включають: ціноутворення в режимі реального часу та гнучкі способи оплати; локалізовані рекомендації та персоналізовані туристичні пропозиції; підвищення фінансової інклюзії та розширення доступу до послуг для малозабезпечених верств населення.

Завдяки своїм цифровим рішенням Jumia скорочує розрив між технологіями та туризмом, підвищує ефективність

планування та бронювання подорожей, а також покращує споживчий досвід на африканському ринку.

Найкращі стратегії ключових гравців туристичного ринку Африки

1. Інтеграція цифрових платформ та мобільних систем бронювання Впровадження мобільних додатків та онлайн-платформ для бронювання авіаквитків, готелів та туристичних послуг підвищує зручність, прозорість і доступність для мандрівників. Це дозволяє зменшити залежність від традиційних агентств та забезпечує гнучке управління подорожами, що підвищує рівень задоволеності клієнтів.

2. Інвестиції в стійкий та громадський туризм. Ключові оператори розробляють моделі туризму, що підтримують охорону дикої природи та забезпечують економічну користь місцевим громадам. Такі ініціативи відповідають глобальним трендам відповідального та етичного туризму і підвищують привабливість регіонів для свідомих мандрівників.

3. Стратегічні партнерства та транскордонна співпраця. Співпраця між авіакомпаніями, туроператорами та постачальниками готельних послуг дозволяє створювати комплексні туристичні пакети, забезпечувати безперешкодні трансфери та маршрути по регіону. Це покращує загальний туристичний досвід, підвищує операційну ефективність та сприяє формуванню лояльності клієнтів до брендів.

Огляд конкуренції. Африканський туристичний ринок характеризується високою конкуренцією через зростання доходів населення, урбанізацію та модернізацію транспортної та туристичної інфраструктури. Конкуренція відбувається між глобальними, регіональними та місцевими гравцями:

- *Міжнародні компанії* (авіакомпанії, оператори розкішних турів, цифрові платформи) утримують лідируючі позиції завдяки впізнаваності бренду, розгалуженим мережам та технологічним ресурсам.
- *Регіональні та вітчизняні компанії* набирають обертів, пропонуючи культурно релевантні та економічно доступні пакети, адаптовані до потреб африканських мандрівників.
- *Цифрові стартапи* впроваджують мобільні системи бронювання, планування маршрутів на основі штучного інтелекту

та інтегровані фінтех-рішення, що підвищує доступність туристичних послуг.

Регуляторні ініціативи, включно з лібералізацією візового режиму та інвестиціями в інфраструктуру, створюють сприятливі умови для конкуренції. Лідерами стають компанії, які поєднують *стійкість розвитку, персоналізацію послуг та комплексний туристичний досвід,* відповідаючи на зростаючі очікування споживачів та активне використання цифрових технологій.

Останні події ринку. Березень 2023 – Ethiopian Airlines запустила прямий маршрут Аддис-Абеба–Занзібар, зміцнивши статус континентального транзитного вузла та покращивши доступ до туристичних напрямків Східної Африки. Серпень 2023 – Abercrombie & Kent представила нову лінійку сафарітурів, орієнтованих на охорону природи, у Замбії та Малаві, розширивши присутність за межами традиційних маршрутів Східної та Південної Африки. Листопад 2023 – Jumia Travel у партнерстві з нігерійською фінтех-компанією запровадила систему роздільної оплати туристичних послуг, що покращило доступність для мандрівників із середнім доходом. Травень 2024 – South African Tourism спільно з British Airways запустили кампанію для просування туристичних напрямків Південної Африки, орієнтовану на далекі поїздки та різноманітні враження. Жовтень 2024 – французький туроператор Voyageurs du Monde відкрив локальний офіс у Марокко для надання персоналізованого культурного та гастрономічного досвіду туристам з Близького Сходу та Європи. (Africa Travel Market…, 2025)

Авіаційний транспорт в Африці: історичний контекст та сучасні тенденції. Повітряний транспорт в Африці історично відставав у розвитку на кілька десятиліть. У колоніальний період на континенті було збудовано обмежену кількість аеропортів, здебільшого для забезпечення зв'язку колоній із метрополіями. Як наслідок, міждержавні авіаперельоти залишаються ускладненими. Наприклад, подорож із Дуали (Камерун) до Парижа (Франція) часто є простішою, ніж прямий рейс із Дуали до Малабо (Екваторіальна Гвінея), хоча географічна відстань між африканськими містами значно менша.

У сучасному контексті африканський авіаринок зазнає трансформацій під впливом зростання середнього класу та економічного розвитку. У країнах із високими темпами економічного

зростання, таких як Мозамбік та Ангола, спостерігається значне збільшення внутрішніх подорожей, що стимулює попит на авіаперевезення. Натомість у державах із обмеженою інфраструктурою пасажирські авіаперевезення залишаються менш популярними.

За даними Global Market Insights, африканський авіаційний ринок є одним із найдинамічніших у світі, а його обсяг у 2023 році очікувався на рівні 35 млрд доларів США. Пояснення такого зростання полягає в економічній доцільності авіаперельотів у порівнянні з авто- або залізничним транспортом, особливо на значні відстані, де дорожні умови та залізничне сполучення залишаються обмеженими. Крім того, зростання доходів населення в країнах Африки на південь від Сахари (SSA) сприяє збільшенню можливостей для внутрішніх та міжнародних авіаподорожей.

Згідно зі звітом Міжнародної асоціації повітряного транспорту (IATA), що включає всіх провідних авіаперевізників, пасажиропотік в Африці з 2013 року зростає в середньому на 10% щорічно. Основними драйверами цього зростання є збільшення числа мандрівників середнього класу, активізація ділових поїздок, а також популяризація лоукост-моделей авіаперевезень. Слід зазначити, що кількість внутрішніх рейсів на континенті залишається низькою – приблизно 1 рейс на 100 осіб, тоді як у більшості інших регіонів світу цей показник становить 1 на 4 особи.

Попит на авіаперевезення обумовлений насамперед потребами ділових мандрівників та розширенням середнього класу. Крім того, використання моделей лоукост-авіакомпаній дозволяє перевізникам отримувати прибуток навіть на маршрутах, які традиційно були збитковими, що сприяє розширенню внутрішніх і регіональних авіаперельотів та підвищенню доступності авіапослуг на континенті.

Проблеми внутрішніх авіаперевезень в Африці. Незважаючи на зростаючу кількість авіаперельотів між африканськими містами, внутрішня авіаційна мережа континенту залишається недостатньо розвиненою. Це створює логістичні бар'єри, оскільки мандрівники часто змушені здійснювати маршрути через європейські чи американські авіахаби для переміщення між африканськими країнами.

Екваторіальна Гвінея є наочним прикладом: у країні відсутні прямі авіасполучення з іншими африканськими державами. Значна частина пасажирів змушена здійснювати транзит через європейські аеропорти, що збільшує час подорожі, фінансові витрати та логістичні складнощі.

Однією з причин такої ситуації є висока вартість операцій авіакомпаній у регіоні, що обмежує економічну доцільність запуску прямих рейсів між африканськими містами. Це підтверджується низьким рівнем внутрішніх рейсів на континенті порівняно з іншими регіонами світу.

Для стимулювання міжнародного туризму та підвищення мобільності в межах Африки необхідне розширення прямого авіасполучення між столицями та ключовими економічними центрами континенту. Така стратегія сприятиме скороченню транзитного часу, підвищенню ефективності транспортної інфраструктури та розвитку регіонального туризму.

Конкуренція та стратегія лоукост-авіакомпаній в Африці. Африканські авіакомпанії, що працюють за моделлю лоукост, активно конкурують на ринку, пропонуючи нижчі тарифи та широкий спектр напрямків у межах континенту. Зниження вартості авіаквитків дозволяє залучати пасажирів із середнім та нижчим рівнем доходу, які в іншому випадку мали б обмежені можливості для повітряних подорожей.

Лоукост-авіакомпанії охоплюють широкий спектр внутрішніх маршрутів та напрямків до сусідніх країн, що сприяє регіональній мобільності. Проте більшість таких перевізників обмежують свою діяльність у напрямках до віддалених міжнародних ринків, зокрема Європи та Азії, через економічну невигідність та високі операційні витрати.

Репутація авіакомпаній, орієнтованих на клієнта, зміцнюється завдяки стратегічним партнерствам із туристичними агентствами та локальними підприємствами. Спільні ініціативи, такі як спеціальні пропозиції на авіаквитки у поєднанні з бронюванням готелів або туристичних пакетів, сприяють підвищенню привабливості туристичних напрямків та стимулюють регіональний туризм.

У країнах, таких як Мозамбік, Ангола та Ботсвана, внутрішні авіаперевезення демонструють надзвичайно високі темпи зростання, що зумовлено обмеженою доступністю

альтернативних видів транспорту. Недостатньо розвинені залізничні та автодорожні мережі, а також обмежена пропозиція міжміських автобусних перевезень, підвищують залежність населення та бізнесу від авіаперельотів. У таких умовах внутрішні авіаперевезення стають найефективнішим та найзручнішим засобом пересування, що стимулює швидке розширення цього сегмента ринку.

Авіаперевезення в Африці демонструють темпи зростання, що перевищують середньосвітові показники. Між 2010 та 2015 роками кількість пасажирів на континенті зросла майже на 40%, тоді як у глобальному масштабі цей показник становив 23%. Така динаміка створює сприятливі умови для розвитку авіакомпаній, таких як Ethiopian Airlines, South African Airways, RwandAir та Kenya Airways, які активно інвестують у оновлення авіапарків та модернізацію послуг.

Хоча більшість африканських мандрівників поки що користується міжнародними рейсами, високий попит з боку ділових подорожей та зростаючого середнього класу стимулює розвиток внутрішніх авіарейсів у 54 країнах континенту. Особливо перспективним є розвиток внутрішньоконтинентальних сполучень, що забезпечують швидкий та зручний транспортний зв'язок між економічними та туристичними центрами.

Руанда слугує прикладом успішної реалізації цієї тенденції: за населення лише у 5 мільйонів осіб країна забезпечує інфраструктуру європейського стандарту, включаючи сучасні аеропорти з міжнародними рейсами, що з'єднують країну з основними напрямками по всьому світу, включно з Лондоном (через Брюссель), Дубаєм (через Абу-Дабі) та Бангкоком (через Куала-Лумпур).

Африканський сектор авіаперевезень демонструє стійке зростання, яке, за прогнозами, збережеться протягом найближчих років. Збільшення доступності авіаперельотів стимулює розвиток туризму, торгівлі та економічної інтеграції на континенті, створюючи нові можливості для всіх зацікавлених сторін. (Air Transport in Africa, 2024)

*Тенденції розвитку готельної індустрії в Африці***.** На початку 2025 року готельний сектор Африки демонструє стале зростання (табл.7), що свідчить про посилення ролі континенту у світовому туристичному просторі. За даними аналітичного

звіту *W Hospitality Group*, у першому кварталі 2025 року на різних стадіях реалізації перебувало 577 готельних проектів із загальною кількістю 104 444 номерів, що на 13,3% більше, ніж за аналогічний період 2024 року.

Таблиця 7. Розвитку мереж готелів в Африці до 2025 року, регіональний аспект, за даними
(Africa's Hotel Development…, 2025)

Рік	Готелів (Північна Африка)	Номерів (Північна Африка)	Готелів (Тропічна Африка)	Номерів (Тропічна Африка)	Готелів (Всього)	Номерів (Всього)
2021	134	31 547	289	47 856	423	79 402
2022	166	35 280	241	45 827	407	80 291
2023	175	36 677	267	47 553	442	84 230
2024	192	40 134	332	52 193	524	92 193
2025	230	49 260	357	55 184	587	104 444

Основним рушієм цього зростання виступає Північна Африка, де зафіксовано підвищення обсягів готельного будівництва на 23% у річному обчисленні. У цьому регіоні реалізується 230 проектів (49 260 номерів), тоді як у країнах Африки на південь від Сахари темпи зростання становлять 6%, із 347 готелями та 55 184 номерами. Загалом активні проєкти зареєстровано у 42 країнах континенту, хоча в низці держав, зокрема, Лівії, Малі, Судані, Бурунді та Центральноафриканській Республіці, розвиток готельного сектору наразі не спостерігається (рис. 5).

Лідером континенту залишається Єгипет, на який припадає приблизно третина всіх номерів, що перебувають у стадії будівництва (143 проєкти, 33 926 номерів, або 32,5% загального обсягу). Високі показники розвитку пояснюються вигідним географічним положенням, диверсифікованими туристичними ресурсами, економічною стабільністю, близькістю до основних ринків Європи та Близького Сходу, розвиненими транспортними зв'язками та доступністю фінансування.

До першої десятки країн за кількістю номерів, що будуються, також увійшли Марокко (8 579), Нігерія (7 320), Ефіопія

(5 648), Кабо-Верде (5 565), Кенія (4 344), Туніс (4 336), Південна Африка (4 076), Танзанія (3 432) та Гана (3 125). Сукупно ці держави формують понад 70% готельного ринку, що розвивається, і майже 77% загальної кількості номерів, які перебувають у стадії реалізації (рис.6).

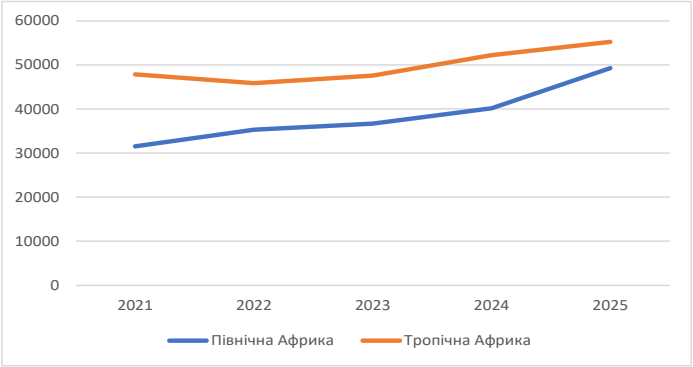

Рис. 5. Розвиток мереж готелів в Африці до 2025 року (кількість номерів),
за даними (Africa's Hotel Development…, 2025)

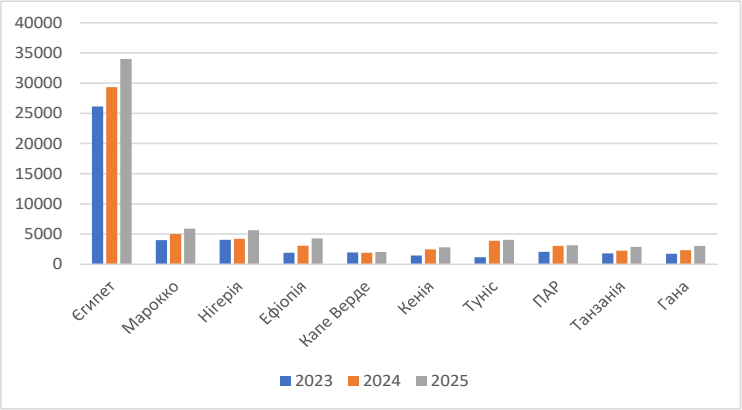

Рис. 6. Топ-10 країн за кількістю запланованих номерів у 2023–2025 роках,
за даними (Africa's Hotel Development…, 2025)

Вагомий внесок у розвиток готельної інфраструктури Африки роблять провідні міжнародні мережі. Найбільший портфель на початку 2025 року належить Marriott International – 165 готелів та 29 639 номерів. Далі йдуть Hilton (93 готелі, 17 040 номерів), Accor (73 готелі, 15 013 номерів), IHG Hotels & Resorts (40 готелів, 7 951 номер) та Radisson Hotel Group (32 готелі, 6 346 номерів). Сукупно ці п'ять компаній формують понад 72% активних готельних проектів континенту.

Щодо планів на поточний рік, Marriott зберігає лідерство за кількістю запланованих відкриттів (61 готель), тоді як IHG планує відкрити 13 нових об'єктів, а Accor та TUI Hotels & Resorts – по 7 кожна.

Переважна частина активного будівництва припадає на сегменти високого та вищого класу: із загальної кількості проектів 191 належить до категорії високого класу, 178 – до вищого класу та 96 – до класу люкс. Така структура свідчить про орієнтацію африканського ринку на туристів середнього та преміального рівня (табл.8).

Важливим показником динаміки є коефіцієнт реалізації проектів – частка підписаних угод, що переходять у фактичне будівництво. У 2024 році цей показник зріс із 21% до 38%, що свідчить про суттєве відновлення після кризових років пандемії COVID-19, хоча він досі не досяг докризового рівня (75%).

Таким чином, готельна індустрія Африки перебуває у фазі інтенсивного розвитку, що зумовлюється активізацією інвестицій, зростанням туристичного попиту, стабілізацією політичної ситуації у провідних країнах і залученням міжнародних мереж. Ці тенденції підтверджують зміцнення позицій континенту у глобальному туристичному просторі та підвищення його інвестиційної привабливості. (Africa's Hotel Development…, 2025)

Виклики та розвиток готельного бізнесу в Африці. Сектор гостинності Африки переживає період динамічної трансформації, зумовленої поєднанням внутрішніх і зовнішніх факторів – зростанням туристичних потоків, активізацією державних програм підтримки туризму, розширенням міжнародних партнерств та інтеграцією у глобальні мережі готельних брендів. Проте, попри високий рівень зацікавленості інвесторів, африканський готельний ринок стикається зі значним розривом між амбіціями розвитку та операційною спроможністю

реалізовувати проєкти у визначені терміни та в межах запланованого бюджету.

Таблиця 8. Плани розвитку готельних мереж в Африці у 2025 році. 10 найкращих готельних мереж за кількістю запланованих номерів, а даними
(Africa's Hotel Development…, 2025)

Мережа готелів	Готелів	Номерів	Зміна порівняно з 2023		Середній розмір (середня кількість номерів на один готель)	Частка від загальної кількості
			кімнат	%		
Marriott International	165	29,639	+3,274	+12,4	180	28.4%
Hilton	93	17,040	+3,456	+25,4	183	19.6%
Accor	73	15,013	+1,638	+12,2	152	14.4%
IHG	40	7,951	+2,838	+55,5	185	8.5%
Radisson Hotel Group	32	6,346	+1,233	+24,1	137	7.4%
TUI Hotels & Resorts	11	2,954	-274	-8,5	400	2.8%
Barceló Hotels & Resorts	7	2,193	+1,127	+105,7	339	2.7%
The Ascott	15	1,897	+382	+25,2	190	2.4%
Kerten Hospitality	13	1,881	-8	-0,4	132	1.5%
Wyndham Hotels & Resorts	7	1,706	+73	+4,5	182	1.5%
ВСЬОГО	456	86620	+11,715	+15,6	190	82.9%

Станом на початок 2025 року на африканському континенті налічується понад 570 готельних проєктів у 42 країнах, загальною кількістю понад 104 тис. номерів, що на 13,3% перевищує показники попереднього року. Водночас регіональна структура залишається нерівномірною: Північна Африка концентрує майже половину всіх нових проєктів (47%), а Єгипет виступає лідером за кількістю об'єктів у стадії розробки (понад 140 готелів, або 25% загального портфеля).

Незважаючи на позитивну динаміку, показник реалізації проєктів залишається низьким – лише близько 38% із запланованих готелів переходять у фазу відкриття, тоді як у докризовий період цей показник перевищував 70%. Така ситуація свідчить про структурні обмеження у сфері постачання (supply-side constraints), які знижують ефективність капіталовкладень і подовжують середній цикл девелопменту (4–5 років у порівнянні з 2–3 роками у світі).

Наявність фінансових ресурсів не є ключовою проблемою африканського ринку; складність полягає у невідповідності структури капіталу специфіці готельного бізнесу. Більшість традиційних кредиторів не враховують довгостроковий горизонт окупності проєктів у сфері гостинності, що обмежує доступ до фінансування на ранніх стадіях девелопменту. Певного поширення набувають інноваційні фінансові інструменти – змішані пакети фінансування (поєднання місцевої та іноземної валюти), моделі секційної власності, державно-приватні партнерства, проте їхня частка залишається недостатньою.

Валютна волатильність і висока інфляція у низці країн підривають економічну життєздатність проєктів: будівельно-консультаційні послуги переважно оплачуються у твердій валюті, тоді як доходи готелів генеруються в місцевих. Це призводить до ерозії прибутковості, підвищення фінансових ризиків і скорочення інвестиційної привабливості ринку.

Високі показники розвитку демонструють країни, які узгоджують державну туристичну політику з програмами соціально-економічного розвитку. Зокрема, Марокко та Єгипет реалізують комплексні державні програми, що передбачають модернізацію транспортної інфраструктури, надання податкових стимулів і залучення прямих іноземних інвестицій. Водночас фрагментарність регуляторних систем у країнах на кшталт

Демократичної Республіки Конго створює численні бар'єри для бізнесу через дублювання функцій контролюючих органів та непрозорість податкового середовища.

Незважаючи на обмежену пропозицію, фундаментальні показники попиту залишаються стійкими. Згідно з даними за 2025 рік, заповнюваність готелів у Південній Африці перевищує 70%, а середня добова вартість номера зросла майже на 18% у річному вимірі. Кількість міжнародних прибуттів на континент перевищила рівень 2019 року на 16%, що свідчить про посткризове відновлення туристичних потоків.

Інвестори, реагуючи на підвищену волатильність, зміщують увагу з нових ("greenfield") проєктів до конверсійних об'єктів, brownfield-угод і придбання вже діючих активів. Зростає попит на аналітичну, консалтингову та управлінську експертизу, що забезпечує скорочення ризиків і підвищення ефективності введення в експлуатацію.

Подальше зростання готельної індустрії Африки залежить від здатності країн:

- удосконалити механізми фінансування девелопменту, пристосовані до галузевих особливостей;
- зменшити валютні ризики шляхом стимулювання локалізації виробництва та закупівель;
- централізувати дозвільні процедури та створити "єдині вікна" для інвесторів;
- розвивати людський капітал у сфері гостинності через навчання, підготовку кадрів та розвиток консалтингових компетенцій;
- забезпечити інституційну узгодженість між державними структурами, приватним сектором і міжнародними партнерами.

Розвиток готельного бізнесу в Африці перебуває на етапі якісної перебудови, де ключовим показником успіху стає не кількість підписаних інвестиційних угод, а реальний рівень реалізації проєктів і стійкість їх операційного функціонування. Попит зростає, інвестиційна активність посилюється, однак стабільність і ефективність розвитку залежатимуть від здатності інтегрувати економічні, фінансові та управлінські інновації у просторово-регіональні стратегії розвитку туризму. Таким чином, майбутнє африканської індустрії гостинності визначатиметься поєднанням стратегічного планування, фінансової гнучкості та локальної інтеграції, що дозволить забезпечити

довгострокову конкурентоспроможність континенту на глобальному туристичному ринку. (Singer Lee-Anne, 2024)

*Інвестиційна активність та експансія готельних мереж в Африці***.** Африканський сектор гостинності у 2025 році демонструє безпрецедентну динаміку зростання, що супроводжується активним залученням інвестицій, появою нових міжнародних операторів та розширенням мереж провідних готельних брендів. Це підтверджується результатами саміту Future Hospitality Summit, який відбувся у Кейптауні, де було укладено низку стратегічно важливих угод між провідними міжнародними компаніями. Такі події свідчать про зростання довіри до туристичного сектору континенту та зміцнення його позицій у глобальній індустрії гостинності.

Стратегічні партнерства та регіональна диверсифікація. Однією з найбільш показових стала угода між African Hotel Development (власник бренду □*N*□*M*□) та дубайською компанією Aleph Hospitality щодо передачі управління 26 готелями у 15 країнах Африки, включно з Південною Африкою, Марокко, Танзанією, Нігерією, Руандою та Кот-д'Івуаром. Портфель охоплює понад 3400 номерів, з яких п'ять об'єктів перебувають на етапі будівництва.

За словами засновника та керівного директора Aleph Hospitality Бані Хаддада, ця угода дозволяє компанії реалізувати стратегічну мету – досягти управління 50 готелями до кінця 2025 року. Виконавчий директор компанії Ніл Джордж підкреслив, що угода є найбільшим переходом від керованого до франчайзингового портфеля на африканському континенті, що позначає новий етап у розвитку управлінських моделей готельного бізнесу.

Для ефективного управління новим портфелем Aleph Hospitality відкриває чотири регіональні офіси – у Кейптауні, Найробі, Касабланці та Абіджані. Це підкреслює орієнтацію компанії на децентралізовану модель управління з акцентом на локальну присутність і пряме керівництво операційною діяльністю.

Експансія провідних міжнародних готельних мереж

Паралельно з цим Hilton оголосила про масштабну програму розвитку, спрямовану на потроєння своєї присутності в Африці до понад 160 готелів. У планах компанії – відкриття понад 100 нових об'єктів упродовж найближчих років, включаючи

вихід на нові ринки Анголи, а також підписання угод у Нігерії, Гані, Танзанії та Ефіопії. Основна частина інвестицій спрямовується на Північну Африку, яка залишається стратегічним регіоном для розвитку компанії.

Аналогічну стратегію розширення реалізує Marriott International, яка планує відкрити понад 50 нових готелів (понад 9000 номерів) до 2027 року. Географія проєктів охоплює Кабо-Верде, Кот-д'Івуар, Демократичну Республіку Конго, Мадагаскар та Мавританію, а також розширення присутності в Єгипті, Кенії, Танзанії, Нігерії та Марокко. За словами Джерома Брії, директора з розвитку Marriott International у Європі, на Близькому Сході та в Африці, "туристичний сектор Африки перебуває у стані глибокої трансформації, спричиненої інфраструктурним розвитком, зростанням мобільності та диверсифікацією туристичного досвіду". Понад 60% запланованих проєктів Marriott припадатиме на Північну та Східну Африку.

Нові гравці на ринку. Компанія Valor Hospitality розпочала вихід на ринок Західної Африки, підписавши дві угоди у Нігерії та Сенегалі на суму понад 540 мільйонів рандів. Обидва об'єкти функціонуватимуть у партнерстві з IHG Hotels & Resorts за моделлю франчайзингу, повністю управлятимуться Valor Hospitality, що розширює її африканський портфель до 15 готелів. Як зазначив співзасновник компанії Майкл Пауналл, ця ініціатива є "важливим кроком у впровадженні інтегрованих послуг управління" та сприятиме підвищенню якості сервісу на регіональному рівні.

Аналіз представлених кейсів свідчить, що 2025 рік став переломним для африканського готельного ринку. Основними трендами є:

- зростання франчайзингових моделей управління та відхід від централізованих форм власності;
- розширення географії присутності міжнародних брендів за межі традиційних ринків Північної Африки;
- посилення ролі регіональних офісів і локального менеджменту;
- зростання інтересу інвесторів до ринків Західної та Східної Африки.

Таким чином, сучасна динаміка розвитку готельної індустрії Африки свідчить про її перехід до якісно нового етапу – від

фрагментарних інвестицій до системної інтеграції континенту у глобальний туристичний простір, що підкріплюється активною участю світових брендів і формуванням сприятливого бізнес-середовища. (Capazorio Bianca, 2024)

Тенденції туристичної галузі в Африці. Туристична галузь Африки перебуває на етапі динамічних трансформацій. У 2025 році очікується істотне оновлення підходів до взаємодії туристів із континентом, що пов'язано з глобальними тенденціями розвитку туризму. Африка дедалі більше інтегрується у світові процеси, отримуючи вигоди від технологічного прогресу, ініціатив у сфері сталого розвитку та зростаючого попиту на культурний туризм. Багато країн регіону здійснюють системні заходи, спрямовані на розбудову сучасної туристичної інфраструктури, підвищення рівня безпеки та формування унікальних туристичних продуктів, які забезпечують автентичний і незабутній досвід. Водночас особливого значення набувають такі фактори, як екологічні практики, використання цифрових інструментів, розвиток нішевих сегментів (екологічний, пригодницький, культурний туризм) та формування нових конкурентних переваг. Далі проаналізуємо ключові тенденції, можливості та виклики, що визначають сучасний та перспективний розвиток туризму в Африці.

*Зростання сталого та екологічного туризму***.** Сталий розвиток поступово перетворюється на ключовий принцип сучасної туристичної індустрії, і Африка посідає провідне місце в цьому процесі. У регіоні спостерігається динамічне зростання екологічно чистих готелів, програм з охорони природи та практик туризму на основі місцевих громад. Це не лише знижує негативний вплив на довкілля, а й створює додаткові соціально-економічні переваги для населення. Країни, такі як Кенія, Руанда та Південна Африка, впроваджують політики та стратегії, що сприяють розвитку екотуризму, дозволяючи мандрівникам насолоджуватися унікальними природними багатствами континенту з мінімальними екологічними ризиками. Водночас екотуризм виступає інструментом підтримки місцевих економік: численні готелі та туристичні компанії активно залучають місцевих жителів до роботи, що підвищує рівень зайнятості та добробуту громад. Знаковим прикладом є туризм, пов'язаний зі спостереженням за горилами в Руанді, де значна частина коштів, сплачених туристами, спрямовується на

природоохоронні заходи та розвиток прилеглих сільських територій. Іншим прикладом є Ботсвана, яка запровадила модель "low impact, high value tourism" (низький рівень впливу, висока цінність). Вона передбачає обмеження кількості відвідувачів у найчутливіших природних зонах, що зменшує навантаження на довкілля, але водночас формує престижність і підвищує економічну вартість туристичного продукту. Таким чином, сталий та екологічний туризм стає не лише інструментом збереження унікальних екосистем Африки, а й важливим чинником соціально-економічного розвитку, що сприяє формуванню нових конкурентних переваг континенту на глобальному туристичному ринку.

Подорожі, що базуються на пригодах та враженнях. У сучасному туризмі зростає тенденція до так званих *подорожей, орієнтованих на враження* (experience-based travel). Африка, завдяки своєму природному та культурному різноманіттю, виступає одним із провідних регіонів для розвитку цього сегмента. Континент пропонує унікальні можливості для пригодницького туризму: від сходження на вершину гори Кіліманджаро (Танзанія) до сендбордингу у пустелі Наміб.

Хоча класичні сафарі залишаються провідним мотивом відвідування Африки, попит туристів зміщується в бік більш різноманітних та інтерактивних форматів. Серед них популярності набувають: пішохідні сафарі та кемпінг у національних парках; нічні сафарі, що відкривають новий вимір спостереження за дикою природою; сафарі на каное (Замбія, Зімбабве), які поєднують екологічність із унікальними враженнями.

Окрім природно-орієнтованих активностей, зростає роль *етнографічного та культурного туризму*. Туристи прагнуть зануритися у спосіб життя місцевих громад: знайомляться з традиційними ремеслами, беруть участь у ритуалах та звичаях, відвідують автентичні поселення (наприклад, села масаї у Кенії та Танзанії).

Таким чином, Африка формує образ континенту, що поєднує активний відпочинок, автентичність та новий рівень емоційної взаємодії туристів з культурним і природним середовищем.

Цифровий та безконтактний туризм. Цифровізація та розвиток безконтактних технологій поступово змінюють

туристичний сектор Африки. Поширення онлайн-бронювань, мобільних сервісів та інтеграція *MICE-туризму* (Meetings, Incentives, Conferences, Exhibitions) стимулюють модернізацію туристичної інфраструктури. Африканські держави та приватні компанії дедалі активніше інвестують у цифрові рішення, що дозволяють підвищити конкурентоспроможність та відповідати очікуванням міжнародних туристів.

Серед ключових тенденцій:

- Штучний інтелект у сфері послуг. Туристичні компанії впроваджують віртуальних асистентів та чат-ботів, які забезпечують актуальну інформацію, персоналізовані рекомендації та підтримку під час подорожі.
- Мобільні платіжні системи**.** Платформа *M-Pesa* (Кенія) та інші аналоги створюють безпечні та зручні умови для фінансових транзакцій, зменшуючи потребу у готівці.
- Віртуальний туризм**.** Зростає роль цифрових турів і 3D-візуалізацій, що дають змогу потенційним туристам ознайомитися з об'єктами ще до відвідин. Віртуальні тури по водоспаду Вікторія, Національному парку Серенгеті чи Столовій горі стають інструментом промоції та мотивації до реальних подорожей.

Таким чином, цифрова трансформація Африки в туристичній галузі відкриває можливості для більш гнучкого, безпечного та інклюзивного туризму, інтегруючи континент у глобальні технологічні тенденції (табл. 9).

Дана таблиця добре підкреслює, що Африка поступово переходить від класичних моделей обслуговування туристів до інноваційних, цифрових та більш безпечних.

Сафарі-бум. Африка переживає справжній підйом у сегменті преміального сафарі-туризму, що приваблює мандрівників із високим рівнем доходу. Розкішні лоджі та приватні заповідники пропонують *індивідуальні маршрути, ексклюзивний комфорт та унікальний доступ до дикої природи*. *Основні локації:* Серенгеті (Танзанія), дельта Окаванго (Ботсвана). *Послуги:* приватні гіди, кухарі світового рівня, персональні дворецькі, виняткові умови розміщення. *Тренд:* поєднання розкоші та екологічності – "еко-лоджі" з мінімальним впливом на довкілля. Таким чином, розкішний сегмент не лише підвищує престиж Африки як туристичного напрямку, але й створює значні інвестиційні можливості для місцевих економік.

Таблиця 9. Традиційний туризм та Цифровий туризм в Африці, за даними (Kabdulina Aliya, 2025)

Ознака	Традиційний туризм	Цифровий та безконтактний туризм
Бронювання	Через турагентства, телефоном або офлайн	Онлайн-платформи, мобільні застосунки, системи самообслуговування
Оплата	Переважно готівка або банківські картки	Мобільні платіжні системи (*M-Pesa*, PayPal), безконтактні транзакції
Інформація для туристів	Буклети, путівники, інформаційні центри	Віртуальні асистенти, чат-боти, мобільні додатки
Просування дестинацій	Традиційна реклама (ТБ, журнали, виставки)	Цифровий маркетинг, соціальні мережі, VR/AR-тури
Взаємодія з культурою та природою	Лише під час фізичного відвідування	Поєднання реальних та віртуальних форматів (онлайн-екскурсії, 3D-візуалізації)
MICE-туризм	Переважно офлайн-заходи	Гібридні формати (онлайн + офлайн), цифрові конференції
Безпека та зручність	Обмежена безготівковість, більше бюрократії	Максимальна безконтактність, швидкі транзакції, цифрові сервіси підтримки

Внутрішні та регіональні подорожі. Історично африканський туристичний сектор значною мірою залежав від міжнародних гостей, особливо з Європи та Північної Америки. Проте останні роки демонструють чіткий тренд на зростання внутрішнього та регіонального туризму, що стає стратегічно важливим чинником розвитку галузі.

Основні передумови: 1) *економічні та соціальні зміни* – формування середнього класу, зростання купівельної спроможності та попиту на короткотривалі подорожі всередині країни та сусідніх держав; транспортна доступність: розвиток бюджетних авіакомпаній (наприклад, Fastjet у Танзанії, FlySafair у

Південній Африці), удосконалення дорожніх мереж та залізничних сполучень; 2) *державна політика:* уряди активно стимулюють внутрішній туризм шляхом субсидування готельних послуг, просування національних парків та культурних маршрутів; економічна інтеграція, зокрема, створення Африканської континентальної зони вільної торгівлі (AfCFTA) відкриває можливості для спрощених транскордонних подорожей і формування єдиного ринку туристичних послуг.

Приклади: Південна Африка – запровадила спеціальні пільгові тарифи для місцевих туристів на національні парки та музеї, стимулюючи культурний і природний туризм серед громадян. Кенія – активно просуває внутрішній туризм через кампанію *“Magical Kenya"*, орієнтовану як на іноземних, так і на місцевих туристів. Нігерія та Гана – розвивають фестивальний та подієвий туризм, акцентуючи на регіональних культурних заходах. Руанда – застосовує модель “цінових пакетів" для місцевих відвідувачів у програмах екотуризму, що дозволяє зробити унікальні маршрути доступнішими для власних громадян.

Стратегічні наслідки: зростання внутрішніх і регіональних подорожей створює більш стійку туристичну систему, менш залежну від глобальних криз (наприклад, пандемій чи геополітичних обмежень); внутрішній туризм стимулює розвиток малого та середнього бізнесу, особливо у сфері гостинності, транспорту та креативних індустрій; регіональні потоки подорожей підвищують культурний обмін та сприяють формуванню "африканської туристичної ідентичності".

Прогноз: очікується, що протягом найближчих п'яти років обсяг внутрішніх та регіональних поїздок в Африці може зрости на 40–50%, особливо за рахунок молодих мандрівників та сімей із середнім рівнем доходів. Це зробить туризм у багатьох країнах більш диверсифікованим та економічно витривалим.

У 2025 році туристичний ландшафт Африки буде формуватися під впливом трьох ключових факторів: сталого розвитку, цифрової трансформації та зростаючого попиту на досвідові подорожі, пов'язані з пригодами. Континент активно інтегрує сучасні технологічні рішення, зокрема цифрові платформи для бронювання та управління туристичними потоками, а також інноваційні підходи до екотуризму, що сприяють мінімізації негативного впливу на навколишнє середовище.

Африка пропонує широкий спектр туристичних продуктів – від розкішних сафарі та експедицій у маловідомі регіони до культурних і гастрономічних турів, які дозволяють глибше пізнати локальні спільноти та традиції. Особливу увагу приділяється відповідальному туризму, що передбачає збалансоване використання природних та культурних ресурсів, а також сприяє економічному розвитку регіонів.

Крім того, розвиток міжрегіональної співпраці та партнерств між державними та приватними суб'єктами туризму сприятиме зміцненню інфраструктури та підвищенню якості туристичного сервісу. Внаслідок цих процесів Африка має значний потенціал стати одним із провідних світових туристичних напрямків, забезпечуючи інноваційний, екологічно збалансований та культурно багатий досвід для глобальних мандрівників. (Kabdulina Aliya, 2025)

Ключові туристичні напрямки. Танзанія є однією з ключових туристичних країн Східної Африки, відомою своїми величезними природними територіями, багатою культурною спадщиною та мальовничими ландшафтами. У 2025 році країна продовжує приваблювати туристів завдяки широкому спектру туристичних продуктів – від національних парків і природних заповідників до історичних міст та тропічних островів.

Національний парк Серенгеті є символом африканської дикої природи та класичних саванних ландшафтів. Парк відомий щорічною міграцією антилоп гну – одним із найбільш видовищних природних явищ у світі. Серенгеті забезпечує унікальні можливості для спостереження за різноманітною фауною: левами, слонами, жирафами, зебрами та багатьма іншими видами. У 2025 році Серенгеті продовжує залишатися ключовим туристичним центром для дослідників дикої природи та любителів сафарі, пропонуючи можливість вивчати природні взаємодії хижака та здобичі в умовах незайманої природи.

Гора Кіліманджаро. Кіліманджаро, найвища вершина Африки (5 895 м), є важливим туристичним об'єктом для альпіністів та шукачів пригод. Маршрути сходження проходять через п'ять природних зон – від тропічних лісів до альпійської пустелі, – що забезпечує унікальний досвід екологічного та фізичного випробування. У 2025 році Кіліманджаро залишається популярним серед туристів, які прагнуть досягти "Даху Африки" та насолодитися панорамними видами на східноафриканські ландшафти.

Архіпелаг Занзібар відомий як тропічний туристичний центр з незайманими пляжами, багатою культурою та історичною спадщиною. Стоун-Таун, об'єкт Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, є культурним серцем Занзібару з лабіринтами вуличками, історичними будівлями та жвавими ринками. Окрім культурного туризму, архіпелаг пропонує високоякісні можливості для дайвінгу та підводного плавання серед коралових рифів. У 2025 році Занзібар продовжує залишатися популярним напрямком для туристів, які поєднують пляжний відпочинок із культурним зануренням.

Кратер Нгоронгоро є масивною вулканічною кальдерою та природним заповідником з високою концентрацією великих ссавців, включно з рідкісними чорними носорогами, левами та слонами. Дно кратера надає унікальні можливості для спостереження за дикою природою протягом усього року. У 2025 році цей регіон залишається одним із провідних напрямків для туристів, які цікавляться природознавством та екологічним туризмом.

Національний парк озера Маньяра розташований у Великій рифтовій долині та відомий зграями фламінго та різноманітними екосистемами, включаючи ліси, савани та водно-болотні угіддя. Тут мешкають слони, бегемоти, жирафи та знамениті леви, що лазять по деревах. Різноманіття ландшафтів робить парк мікрокосмом танзанійського сафарі. У 2025 році Маньяра продовжує приваблювати любителів природи та орнітологів з усього світу.

Танзанія пропонує туристам широкий спектр напрямків та активностей, що охоплюють природні, культурні та пригодницькі аспекти подорожей. У 2025 році ключові туристичні об'єкти, такі як Серенгеті, Кіліманджаро, Занзібар, Нгоронгоро та озеро Маньяра, демонструють багатство природної краси, різноманіття дикої природи та культурну спадщину країни. Незалежно від того, чи турист обирає сходження на Кіліманджаро, сафарі в Серенгеті або відпочинок на пляжах Занзібару, Танзанія гарантує унікальні та незабутні враження від подорожей. (Key Tourism Destinations…,2025)

Руаха національний парк Танзанії. Розташований у центральній частині Танзанії, отримав свою назву від слова хехе, що означає "річка". Однойменна річка Велика Руаха слугує життєво важливим джерелом води для дикої природи парку. Хоча

це найбільший національний парк Танзанії з багатим різноманіттям тварин, Руаха залишається одним із найменш відвідуваних, що робить сафарі тут більш відокремленими та ексклюзивними.

Парк має дві основні фази опадів: короткий сезон – з листопада по лютий, довгий сезон – з березня по квітень. Сухий період триває з червня по жовтень.

У сухий сезон територія національного парку Руаха характеризується переважанням золотистої савани з розсіяними баобабами, а туманні пагорби утворюють віддалений горизонтальний контур. Після сезонних опадів трав'яні екосистеми набувають насичено-зеленого забарвлення, а баобаби вступають у фазу цвітіння, що є важливим фенологічним показником регіональної флори.

Водні ресурси парку, насамперед річка Велика Руаха, є ключовим елементом екологічної мережі, забезпечуючи необхідну воду для травоїдних видів, таких як водяні козли, імпали та газелі. Присутність здобичі стимулює активність хижаків, зокрема левів, леопардів і гепардів, тоді як шакали та гієни демонструють поведінкові стратегії для оптимізації здобичі. Ці взаємодії відображають складну харчову динаміку та просторову організацію популяцій у саванній екосистемі.

Науково-туристичні маршрути парку Руаха можна інтегрувати у ширші програми екологічного туризму, комбінуючи його відвідування з сафарі в національному парку Серенгеті або пляжним відпочинком на Занзібарі. Також можливе поєднання з парком Селус для створення транскордонних маршрутів спостереження за дикою природою. Транспортна доступність забезпечується регулярними авіаперельотами з міст Аруша та Дар-ес-Салам до одного з двох аеропортів, розташованих на території парку.

Національний парк Руаха має відносно коротку історію порівняно з іншими регіонами Танзанії. Напівпосушливий клімат та висока концентрація мухи цеце обмежували раннє постійне заселення території. Нещодавні заходи щодо охорони природи значно знизили популяцію цієї мухи, що підвищило комфорт відвідування парку.

Ідея створення національного парку на цій території була вперше запропонована Джорджем Рашбі, старшим рейнджером, у

1949 році. Через два роки всі місцеві жителі були переселені з майбутньої заповідної зони, а у 1964 році Велика Британія надала Руахі статус повноцінного національного парку. У 2008 році до складу парку була інтегрована зона управління дикою природою Усангу, що дозволило сформувати сучасну територію Національного парку Руаха площею 20 000 км².

До національного парку Руаха здійснюються як регулярні, так і чартерні авіарейси, переважно з Аруши, Додоми, Кігоми та Дар-ес-Салама. Злітно-посадкові смуги розташовані в Мсембе та Джонгомеро, що забезпечує доступність парку для відвідувачів.

Парк знаходиться приблизно за 130 км на захід від міста Ірінга і є частиною екосистеми Рунгва–Кізіго–Мухесі, площею близько 45 000 км². Ця екосистема включає заповідник Рунгва, заповідники Кізіго та Мухесі, а також територію управління дикою природою Мбоміпа.

Відстань від парку до міста Ірінга становить близько 130 км, а до Дар-ес-Салама – приблизно 625 км. Дорога до парку є проїзною протягом усього року, що забезпечує цілорічний доступ до території.

Національний парк Руаха відзначається високим потенціалом для спостереження за дикою природою, а його низька відвідуваність створює умови для ексклюзивних та малолюдних сафарі.

У межах ширшого району Руаха мешкає приблизно 10% світової популяції левів, і з 2005 року функціонує спеціальний заповідник для охорони цього виду. В межах парку часто фіксується понад 20 особин левів одночасно. Леопарди переважно трапляються в більш щільних лісових масивах, тоді як гепарди полюють на відкритих рівнинах. Популяція африканських диких собак, що перебуває під загрозою зникнення, у Руаха налічує близько 100 особин. Також тут спостерігаються стабільні популяції гієн та чорноспинних шакалів.

Раніше парк відзначався значною чисельністю слонів. У 2009 році в екосистемі Руаха–Рунгва їхня популяція складала близько 34 000 особин, однак до 2015 року чисельність скоротилася до приблизно 15 836 ± 4 759. Слони найбільше концентруються навколо русел річок у сухий сезон. Крім того, в парку

мешкають буйволи, зебри, жирафи, великі та малі куду, бубали Ліхтенштейна, водяні козли, бушбаки та імпали.

Фауна парку включає понад 570 видів птахів, серед яких виділяється червонодзьобий птах-носоріг Руаха. Перелітні види з Європи, Азії, Австралії та Мадагаскару прибувають у сезон дощів (лютий–квітень). Вздовж річки Велика Руаха спостерігається висока концентрація птахів, а також присутність бегемотів і крокодилів.

Рельєф парку характеризується хвилястим плато на висоті близько 900 м із скельними утвореннями та поодинокими баобабами. На півдні та заході простягаються гірські хребти висотою від 1600 до 1900 м. Територію перетинають сезонні річки, більшість із яких пересихає у сухий сезон, що створює природні коридори для доступу до залишкових водних ресурсів. Поєднання суворих річкових ландшафтів, високої видимості дикої фауни у сухий сезон та продуманих рішень для ночівлі робить Руаха унікальним та привабливим об'єктом для наукових та туристичних досліджень.

У високий туристичний сезон територія навколо кемпінгів у східній частині парку може бути досить багатолюдною. Проте, порівняно з північними національними парками Танзанії, відвідуваність Руаха залишається низькою і значна частина території парку залишається відносно незвіданою. За винятком пікових місяців із серпня по жовтень, відвідувачі можуть насолоджуватися парком майже без присутності інших туристів. Рекомендується планувати тривале перебування, оскільки одне коротке відвідування не дозволяє повністю оцінити біорізноманіття та ландшафтні особливості території.

Фауна парку представлена понад 571 видом птахів, серед яких виділяються птахи-носороги та численні перелітні види. Серед ссавців відзначаються східноафриканський гепард, лев, африканський леопард, дикий собака, плямиста гієна, жираф, бегемот, африканський буйвол і соболина антилопа. З 2005 року в межах парку функціонує спеціальний заповідник для охорони левів.

Руаха придатна для відвідування протягом усього року. Орнітологам рекомендується приїжджати під час сезону пролітних птахів, а фотографам особливо цікаво спостерігати за ландшафтами в сезон дощів, коли рослинність максимально

зелена та декоративна. Найсприятливіший період для орнітологічних спостережень триває з лютого по квітень, коли в парк прибувають перелітні види. У цей час пейзаж набуває особливої мальовничості: зелені луки вкриті польовими квітами, створюючи ідеальні умови для фотографування.

Рослинність парку характеризується напівпосушливими екосистемами з переважанням баобабів, акацій та інших типових видів. Всього на території Руаха виявлено понад 1 650 видів рослин, що підкреслює її високий рівень біорізноманіття.

Кліматичні умови в Руахі мають певні відмінності від типових для інших сафарі-районів Танзанії. Парк розташований на захід від гірського масиву Удзунгва, що простягається з півночі на південь центральної частини країни. Ця географічна особливість зумовлює наявність одного тривалого сезону дощів, на відміну від більш відомих сафарі-регіонів, де спостерігаються короткий та довгий сезони опадів. Дощі в Руахі зазвичай починаються в листопаді або на початку грудня, досягають піку інтенсивності в січні та лютому та зменшуються до кінця березня.

Зміни клімату вносять додаткову варіативність у погодні умови, що ускладнює точне прогнозування умов під час відвідування парку. Водночас, навіть у період так званого низького сезону (квітень–травень) Руаха часто є привабливим туристичним напрямом: ясне блакитне небо та пишна зелень створюють сприятливі умови для спостереження за природою. Після сезонних дощів достатня наявність кормової бази забезпечує гарний стан тваринного світу, а також сприяє розмноженню багатьох видів, які в цей період народжують потомство. (Ruaha: The most beautiful…, 2024)

Природні пам'ятки Занзібару. Архіпелаг Занзібар, розташований у західній частині Індійського океану біля узбережжя Танзанії, є важливим осередком пляжного, культурного та екологічного туризму. Його прибережні території вирізняються унікальними природними умовами, високою якістю рекреаційних ресурсів та збереженим культурним середовищем, що робить Занзібар одним із провідних туристичних напрямів Східної Африки.

Природно-географічні особливості та біорізноманіття Занзібару. Занзібар, архіпелаг в Індійському океані, розташований біля східного узбережжя Танзанії, є одним із найпривабливіших туристичних напрямів Східної Африки. Завдяки

поєднанню історико-культурної спадщини, унікальних природних ландшафтів та розвиненої туристичної інфраструктури, він виступає важливим центром рекреаційної активності. Острів також слугує популярним місцем короткотермінового відпочинку для волонтерів, стажерів і туристів, які відвідують материкову частину Танзанії з метою сафарі або сходження на Кіліманджаро.

Традиційна структура туристичних програм на Занзібарі передбачає поєднання культурно-пізнавального відпочинку у столиці архіпелагу – Кам'яному місті (Stone Town) – з рекреаційними поїздками до прибережних зон, що забезпечує гармонійне поєднання історико-культурних і природних вражень. Водночас Занзібар не обмежується пляжним туризмом: його природне середовище має значну наукову та екологічну цінність.

Архіпелаг має тривалу історію заселення, про що свідчать археологічні дані, однак сучасна фауна характеризується відсутністю великих наземних ссавців, що типові для материкової Африки. Особливе значення має Ліс Джозані (Jozani Forest) – єдина значна ділянка вологих тропічних лісів на острові, яка входить до складу Національного парку затоки Джозані-Чвака (Jozani Chwaka Bay National Park). Ця природоохоронна територія охоплює різні екосистеми: болотяні та вічнозелені ліси, мангрові зарості й прибережні коралові угруповання.

Фауна лісу Джозані представлена низкою ендемічних і рідкісних видів. Найвідомішим з них є червоний колобус (Procolobus kirkii) – ендемічний примат Занзібару, популяція якого ще на початку XXI століття перебувала на межі зникнення. Завдяки програмам охорони природи чисельність цього виду стабілізувалася і нині оцінюється приблизно у 6000 особин. Окрім колобусів, у лісі зустрічаються мавпи Сайкса (Cercopithecus mitis albogularis), антилопи суні (Neotragus moschatus), антилопи Адера (Cephalophus adersi), чагарникові свині (Potamochoerus larvatus), слонячі землерийки, хамелеони та численні види птахів.

Мангрові ліси в межах парку виконують важливі екологічні функції – слугують місцем існування для плазунів, земноводних і птахів, а також відіграють ключову роль у стабілізації берегової лінії та запобіганні ерозійним процесам. Туристичні маршрути лісу включають дерев'яні настили й екологічні

стежки, які сприяють організації екологічно відповідального туризму та одночасно забезпечують мінімальний антропогенний вплив на довкілля.

Хоча, за історичними свідченнями, на острові колись мешкав занзібарський леопард (*Panthera pardus adersi*), останні підтвердження його існування датуються кількома десятиліттями тому, і нині вид вважається зниклим або таким, що перебуває на межі вимирання.

Занзібар виступає важливим прикладом гармонійного поєднання туристичної привабливості, історико-культурної спадщини та заходів зі збереження біорізноманіття, що робить його об'єктом як наукових досліджень, так і сталого туризму.

Однією з найпопулярніших прибережних локацій є *район Нунгві*, розташований на північно-західному узбережжі острова Унгуджа. Його узбережжя характеризується кораловим піском світлого кольору, кришталево чистими водами та розвиненою туристичною інфраструктурою, представленою курортними комплексами міжнародного рівня (зокрема *Double□ree Resort by Hilton*), невеликими готелями, пляжними котеджами та закладами громадського харчування з видом на океан. Водночас територія зберігає автентичність – місцеве населення активно взаємодіє з туристами, зберігаючи традиційну культуру гостинності. Поряд із відпочинком на пляжі популярними є види активного туризму, зокрема підводне плавання, глибоководна риболовля, а також круїзи під час заходу сонця, що формують позитивні емоційні враження та розширюють спектр рекреаційних послуг.

Культурно-історичним центром архіпелагу виступає *Стоун-Таун (Кам'яне місто)* – стародавня частина столиці Занзібару, відома як *Мджі Мконгве*. Це унікальний приклад традиційного суахілійського міського середовища, що відображає злиття перських, арабських, індійських і європейських культурних впливів. Архітектура Стоун-Тауну представлена вузькими вуличками, кам'яними будівлями з різьбленими дверима, мечетями, колишніми палацами та торговельними будинками. Звуковий ландшафт міста формують ісламські заклики до молитви, торгівельна атмосфера ринків і запах спецій, що є невід'ємною частиною його культурної ідентичності.

Одним із найвідоміших об'єктів міста є *ринок Фородхані*, який увечері перетворюється на жвавий гастрономічний простір під відкритим небом. Нічний ринок Фородхані є своєрідним соціокультурним феноменом, що демонструє синтез кулінарних традицій суахілі, арабської та індійської кухні. Туристи мають змогу скуштувати страви з морепродуктів, національні закуски, напої та десерти, спостерігаючи за кулінарними виступами місцевих кухарів.

Серед природних пам'яток архіпелагу особливе місце займає *пляж Накупенда* (з мови суахілі – *"Я тебе кохаю"*). Ця вузька смуга білосніжного піску, оточена блакитними водами океану, є прикладом тимчасових геоморфологічних утворень, що формуються внаслідок дії припливно-відпливних процесів. Територія має високий рекреаційний потенціал і приваблює відвідувачів можливістю купання, снорклінгу та спостереження за морськими ссавцями, зокрема дельфінами.

Таким чином, Занзібар поєднує багатий природний і культурний потенціал, що забезпечує розвиток різноманітних форм туризму – від пляжного та пізнавального до екотуризму й гастрономічного. Збереження автентичності, контроль за туристичними потоками та впровадження принципів сталого управління рекреаційними ресурсами є ключовими передумовами довготривалої привабливості цього унікального регіону.

Острів-тюрма (Prison Island). В'язниця, розташована на острові-тюрмі, була зведена у 1893 році та спочатку призначалася для утримання злочинців, переважно насильників із материкової частини Танзанії, а також осіб, хворих на інфекційні захворювання. Сьогодні ця територія належить готельному комплексу та є популярним туристичним об'єктом.

На острові функціонує заповідник гігантських черепах, завезених із Сейшельських островів наприкінці XIX століття. Середня маса дорослих особин сягає близько 200 кг, а окремі черепахи живуть понад 150 років. Відвідувачі мають змогу спостерігати за ними, торкатися та фотографуватися. Крім того, на острові мешкає колонія павичів, що підсилює його природну привабливість.

У прибережній зоні острова створено умови для занурення з маскою (снорклінгу) навколо коралових рифів, що дозволяє

дослідити багатий підводний світ. Острів поєднує можливості для екоосвіти, відпочинку та споглядання природи.

Острів Чумбе (Chumbe Island Coral Park). Кораловий парк острова Чумбе є приватним природоохоронним резерватом, який неодноразово отримував міжнародні нагороди за впровадження принципів сталого туризму. Це один із небагатьох збережених коралових островів, що охоплює морський заповідник коралових рифів, лісовий біорезерват, екоцентр та навчальну базу.

На території острова діє програма з охорони рідкісних і зникаючих видів флори та фауни. Для туристів передбачено екологічні бунгало, побудовані з використанням місцевих природних матеріалів і технологій мінімального впливу на довкілля. Відвідувачі можуть здійснювати підводні екскурсії, спостерігати за морськими черепахами, коралами й екзотичними рибами, а також брати участь у природоохоронних заходах.

Тур спецій (Spice our). Тур спецій є однією з найвідоміших екскурсій на острові Занзібар. Історично архіпелаг отримав назву "Острів спецій" завдяки вирощуванню та експорту гвоздики, ванілі, мускатного горіха та кардамону. Спеції були завезені сюди в XVI–XVII століттях з Азії та Південної Америки, а сприятливий тропічний клімат і родючі ґрунти забезпечили їх активне культивування.

Особливий внесок у становлення Занзібару як центру спецій зробив султан Оману Сейїд Саїд, який у 1832 році переніс столицю своєї держави до Стоун-Тауна. Саме в цей період гвоздика набула статусу "золота спецій".

Сучасні екскурсії передбачають відвідування ферм, де вирощуються ароматичні рослини, лікарські трави та тропічні фрукти. Туристи можуть на дотик і смак ознайомитися з процесом вирощування, збору та обробки спецій – кориці, куркуми, перцю, чилі, духмяного перцю, гвоздики тощо. Під час подорожі гід розповідає про історію кожної рослини, її кулінарне, медичне та косметичне застосування.

Спеції, вирощувані на острові, становлять важливу складову місцевої культури й економіки. Вони використовуються у приготуванні традиційних страв, у виробництві фарб, косметики та засобів народної медицини.

Плавання з дельфінами. Плавання з дельфінами є одним із найпопулярніших видів морського туризму на Занзібарі.

Зазвичай екскурсії розпочинаються з ранкових виїздів на традиційних човнах до коралових рифів поблизу півострова Фумба. Тут можна спостерігати за двома основними видами дельфінів – афалінами, що відомі своєю соціальною поведінкою, та більш обережними горбатими дельфінами.

Під час таких екскурсій важливо дотримуватися етичних норм: уникати різких рухів, не переслідувати тварин і дозволяти їм самостійно наближатися. Найсприятливіший період для спостереження за дельфінами – сухий сезон (січень–лютий, червень–жовтень), коли море спокійне, а видимість під водою найкраща. (Wonderful Natural Attractions…,2024)

Тури зі спостереженням за птахами в межах програм сталого розвитку. Програми екологічного туризму, зокрема лісові пригоди зі спостереженням за птахами, є складовою ініціативи "Мистецтво в Танзанії" (Art in Tanzania). Ця програма спрямована на підтримку принципів сталого розвитку та залучення туристів до природоохоронної діяльності. Виручені кошти спрямовуються на фінансування місцевих громадських і природоохоронних ініціатив, оскільки організація функціонує на засадах самозабезпечення.

Для спостереження за птахами пропонуються два основні маршрути – заповідник Панде (Pande Game Reserve) та лісовий заповідник Пугу-Гілл (Pugu Hill Forest Reserve). Обидва об'єкти забезпечують можливості для пішохідного туризму, споглядання флори й фауни, а також для екотуристичних практик, зокрема прогулянок на каное в Пугу.

Заповідник Панде розташований у прибережній лісовій зоні Східної Африки в межах регіону Дар-ес-Салам. У 1990 році територія отримала офіційний статус природоохоронного об'єкта. Площа заповідника становить близько 1226 гектарів, висотний діапазон – 80–126 м над рівнем моря. Територія охоплює ділянки незайманого тропічного лісу, чагарникові екосистеми, луки та лісисті пагорби.

Заповідник Панде входить до складу так званої Східної дуги прибережних лісів – одного з найважливіших регіонів світового біорізноманіття, визначеного міжнародною ініціативою Hotspots of Biodiversity. Крім того, організація BirdLife International визнала цю територію важливою орнітологічною зоною (Important Bird Area, IBA) через високу концентрацію птахів, зокрема ендемічних і рідкісних видів.

Завдяки близькому розташуванню – менш ніж за годину їзди від комплексу "Мистецтво в Танзанії" – заповідник є зручним об'єктом для одноденних екскурсій, наукових спостережень та освітніх виїздів.

Лісовий заповідник Пугу-Гілл розташований у регіоні Пвані, поблизу Дар-ес-Салама, поруч із лісовим заповідником Казімзумбві (Kazimzumbwi Forest Reserve). Обидві території разом утворюють єдину екосистему, яка вважається однією з найстаріших лісових систем світу.

Заповідник вирізняється значною біологічною різноманітністю, включаючи численні ендемічні види флори й фауни. Тут організовуються туристичні та науково-дослідницькі заходи: спостереження за птахами, піші маршрути, відвідування печер кажанів та прогулянки на каное.

Екосистема лісу Пугу має важливе наукове й екологічне значення як природний осередок збереження генетичного фонду східноафриканських лісів.

Орнітологічний туризм у Танзанії**.** Територія Танзанії є одним із провідних напрямів для спостереження за птахами (birdwatching) у Східній Африці. Країна характеризується високою сезонною динамікою орнітофауни завдяки наявності численних мігруючих видів, що тимчасово зупиняються тут під час трансконтинентальних міграцій.

Окрім прибережних регіонів, цікавими для орнітологічного туризму є національні парки внутрішніх районів, зокрема Руаха (Ruaha National Park), який завдяки різноманітності біотопів забезпечує стабільні умови для спостереження за птахами впродовж усього року.

Лісові пригоди зі спостереженням за птахами в межах програм "Мистецтво в Танзанії" поєднують екологічну освіту, сталий туризм та підтримку місцевих громад, формуючи приклад відповідального ставлення до природної спадщини Танзанії. (Bird Watching Forest…, 2024)

*Охорона дикої природи в Африці***.** Африка, яку справедливо вважають колискою життя, вирізняється унікальним біорізноманіттям і надзвичайно багатим видовим складом дикої природи. Ландшафтне різноманіття – від саван до тропічних лісів – забезпечує існування видів, значна частина яких є ендемічними. Водночас природні комплекси континенту зазнають

серйозних загроз унаслідок деградації середовища існування, браконьєрства та глобальних кліматичних змін. Охорона дикої природи має фундаментальне значення для збереження біорізноманіття, підтримання екологічної рівноваги та забезпечення економічної стабільності регіону.

Біорізноманіття та екосистемні послуги. Різноманітність видів є основою стійкості екосистем, що забезпечують життєво важливі функції – від очищення повітря і води до підтримання родючості ґрунтів. Африканські види, зокрема слони, леви та носороги, мають ключове екологічне значення. Наприклад, слонів часто називають "інженерами екосистем" через їхню здатність формувати середовище існування інших видів, створюючи водопої чи поширюючи насіння.

Туризм, пов'язаний із дикою природою, є одним із провідних секторів економіки африканських країн. Він забезпечує суттєві надходження до ВВП, створює робочі місця в сільських регіонах і стимулює розвиток суміжних сфер – готельного бізнесу, транспорту та ремесел. Для Кенії, Танзанії та Південної Африки це стратегічний ресурс подолання бідності та стимул економічного зростання.

Для місцевих громад тваринний світ є невід'ємною частиною культурної ідентичності, фольклору, релігійних вірувань та традиційних практик. Охорона дикої природи забезпечує збереження культурної спадщини й передання цінностей наступним поколінням. Важливо й те, що природоохоронні проєкти дедалі частіше спираються на знання та досвід корінних народів, інтегруючи їх у систему сталого управління ресурсами.

Збереження природних екосистем водночас є дієвим інструментом у боротьбі з глобальним потеплінням. Ліси, савани й водно-болотні угіддя виконують функції вуглецевих поглиначів, знижуючи концентрацію парникових газів в атмосфері та пом'якшуючи наслідки кліматичних ризиків – від посух до повеней.

Ключовими загрозами для дикої природи Африки залишаються: *втрата та фрагментація середовища існування*, що зумовлені урбанізацією, інтенсивним землекористуванням та вирубкою лісів; *браконьєрство і нелегальна торгівля*, які суттєво скорочують чисельність видів і дестабілізують економіку туризму; *конфлікти між людиною і дикою природою*, що призводять до економічних збитків для місцевого населення та

формують негативне ставлення до охорони тварин; *зміна клімату*, яка змінює ареали поширення видів і порушує екологічні рівноваги; *дефіцит фінансових і кадрових ресурсів*, що обмежує можливості країн у реалізації комплексних програм збереження.

Позитивний досвід свідчить про ефективність інтегрованих підходів: у Кенії завдяки використанню технологій GPS-моніторингу та партнерству з громадами вдалося відновити популяцію чорних носорогів; у Танзанії активна діяльність Фонду охорони жирафів сприяла стабілізації популяцій через моніторинг і залучення місцевих громад; Ботсвана реалізувала масштабні програми проти браконьєрства та створила заповідні території, що дозволило зберегти найбільшу популяцію слонів; у Руанді завдяки туризму, орієнтованому на громади, та роботі міжнародних фондів відновлено чисельність гірських горил; модель громадоцентричного управління в Намібії забезпечила баланс між охороною природи та економічними вигодами для населення.

Для підвищення результативності майбутніх заходів необхідно: посилити правове регулювання та систему правозастосування; розширити участь місцевих громад і впроваджувати освітні програми; збільшити площу охоронних територій та створювати екологічні коридори; підтримувати сталі практики землекористування; інтегрувати кліматичні стратегії в програми збереження; розвивати механізми довгострокового фінансування та міжнародне партнерство.

Охорона дикої природи в Африці є не лише екологічним, а й економічним і соціокультурним пріоритетом. Вона забезпечує збереження біорізноманіття, підтримує розвиток туризму, сприяє добробуту громад і формує стійкість до глобальних викликів. Досвід окремих країн доводить, що поєднання правових, економічних та освітніх заходів дозволяє досягти відчутних результатів. Збереження природної спадщини Африки – це стратегічна інвестиція у майбутнє континенту та людства загалом. (Kalbek Aspandyar, 2024 b)

*Проблеми дефіциту води в Африці: виклики та інноваційні рішення***.** Вода є ключовим ресурсом для підтримання життя та функціонування екосистем, однак значна частина Африки стикається з гострим дефіцитом води. Ця проблема становить загрозу для здоров'я населення, продовольчої безпеки, економічного розвитку та екологічної рівноваги континенту.

Подолання водної кризи потребує комплексного підходу, що поєднує технологічні інновації, удосконалені методи управління ресурсами та стабільні політичні й правові механізми.

Африка є надзвичайно вразливою до наслідків зміни клімату: коливання режимів опадів, затяжні посухи та підвищення температури призводять до зменшення обсягів доступної прісної води, особливо у посушливих і напівпосушливих регіонах. Швидке зростання населення збільшує попит на воду для питних, аграрних та промислових потреб, створюючи додатковий тиск на обмежені ресурси та інфраструктуру. Сільське господарство, яке споживає близько 70% водозабору, характеризується низькою ефективністю зрошення та орієнтацією на вирощування водомістких культур, що поглиблює проблему. Ситуацію ускладнює недостатній рівень розвитку водної інфраструктури: нестача сучасних систем зберігання, очищення й транспортування води призводить до значних втрат і обмежує доступ населення до якісних ресурсів. Додатковим фактором виступає забруднення води промисловими, аграрними та побутовими стоками, яке зменшує обсяги придатних для використання водних ресурсів та створює загрозу для здоров'я людей.

Водна нестача має комплексний вплив на життєдіяльність суспільства. У сфері охорони здоров'я відсутність належного доступу до безпечної води та санітарії сприяє поширенню інфекційних хвороб, що передаються через воду, зокрема холери та дизентерії, а також ускладнює дотримання базових гігієнічних норм. В аграрному секторі нестача води призводить до зниження врожайності, загрожує продовольчій безпеці та зумовлює зростання цін на продукти харчування, що безпосередньо впливає на добробут мільйонів фермерських господарств. На економічному рівні дефіцит обмежує промислове виробництво, підвищує витрати та знижує конкурентоспроможність, а також негативно відбивається на енергетиці й туристичній галузі. Соціальні наслідки проявляються у загостренні конфліктів: конкуренція за обмежені ресурси може провокувати напруженість між громадами, регіонами чи державами. Екологічний вимір проблеми полягає у виснаженні річкових та озерних систем, деградації водоносних горизонтів та втраті біорізноманіття.

Успішні ініціативи з управління водними ресурсами в Африці. Південна Африка – кампанія "Water Wise". Ініціатива спрямована на підвищення обізнаності громадськості щодо раціонального використання води. Програма включає семінари, освітні матеріали та громадські заходи, що заохочують мешканців і бізнес до водозбереження. Завдяки кампанії спостерігається зменшення споживання води та покращення розуміння її важливості. *Кенія – проєкт піщаних дамб.* Піщані дамби – це бетонні стіни вздовж сезонних русел річок, що накопичують дощову воду та пісок. Пісок виступає природним фільтром, забезпечуючи доступ до чистої води під час посух. Проєкт надає надійне джерело води для тисяч громад і підтримує сільське господарство у посушливих регіонах. *Марокко – Національний водний план* Комплексна політика та інвестиції спрямовані на розвиток водної інфраструктури, ефективне використання ресурсів та створення альтернативних джерел води, таких як опріснення і переробка стічних вод. План забезпечив покращення доступності води та підвищення стійкості до посух. *Ефіопія – Велика ефіопська гребля Відродження (GERD).* Масштабний гідроелектричний проєкт на річці Блакитний Ніл. GERD спрямований на збільшення обсягів зберігання води, виробництво відновлюваної енергії та підтримку сільського господарства. Проєкт очікувано покращить управління водними ресурсами та сприятиме економічному розвитку країни, незважаючи на суперечки з сусідніми державами.

Подолання водного дефіциту в Африці потребує багаторівневого підходу. Одним із ключових рішень є впровадження інтегрованого управління водними ресурсами, яке забезпечує баланс між потребами суспільства та збереженням екосистем. Значний потенціал мають технологічні інновації: інтелектуальні системи зрошення, опріснення морської води, повторне використання очищених стічних вод, а також новітні методи очищення й фільтрації. Перспективним є розвиток практики збору дощової води, особливо для посушливих територій. Інвестиції у водну інфраструктуру повинні охоплювати будівництво та модернізацію дамб, трубопроводів, систем очищення та стійких інженерних рішень, здатних протистояти кліматичним змінам. Важливою умовою є також удосконалення правової та інституційної бази, що регулює збереження й розподіл води, та впровадження

ефективних механізмів управління. Особливе значення має підвищення рівня обізнаності населення й залучення громад до практик водозбереження. У контексті транскордонних водних басейнів надзвичайно актуальною є міжнародна співпраця, що передбачає обмін досвідом, технологіями та укладання угод щодо справедливого використання ресурсів.

Рекомендації щодо подолання дефіциту води в Африці: *комплексне управління водними ресурсами* – слід впроваджувати інтегроване управління водою (ІУВР), яке враховує взаємозв'язок водних, земельних та інших ресурсів, потреби всіх користувачів та екологічну стійкість. *Підвищення ефективності використання води* – необхідно оптимізувати споживання води в сільському господарстві, промисловості та побуті. Це включає застосування водозберігаючих технологій, вдосконалення методів зрошення, використання водоефективних приладів та введення стимулів для раціонального використання води. *Інвестиції у водну інфраструктуру* – важливо фінансувати будівництво та модернізацію дамб, трубопроводів і очисних споруд. Державно-приватні партнерства можуть сприяти реалізації проектів і підвищенню стійкості до наслідків зміни клімату. *Зміцнення правової та інституційної бази* – необхідно розвивати політику, яка забезпечує збереження води, справедливий її розподіл і сталий розвиток водних ресурсів, а також підвищувати спроможність інституцій щодо контролю та управління водними системами. *Міжнародна співпраця* – країни повинні співпрацювати для врегулювання транскордонних водних питань, обміну знаннями та передовими практиками, укладати угоди про справедливий розподіл води та спільно впроваджувати інноваційні рішення.

Дефіцит водних ресурсів в Африці є багатогранним викликом, що поєднує кліматичні, соціально-економічні та екологічні аспекти. Для його подолання необхідна координація зусиль на національному й міжнародному рівнях, поєднання інноваційних рішень із ефективним управлінням та реформуванням інституційної системи. Лише за умови комплексного підходу, який враховує як технологічні можливості, так і соціальну відповідальність, можна забезпечити справедливий доступ до води, захист здоров'я населення та створити основу для сталого розвитку континенту. (Kalbek Aspandyar…, 2024 a)

Висновки. Результати проведеного дослідження засвідчують, що туристичний ринок Африки демонструє стабільне зростання, яке ґрунтується на позитивній динаміці внутрішніх та міжнародних подорожей, розширенні авіаційної інфраструктури, збільшенні інвестицій у сектор гостинності та цифровізації туристичних послуг. У 2024 році континент прийняв понад 74 млн міжнародних туристів, що становить близько 90% від рівня 2019 року, а очікуване зростання у 2025 році, за даними UNWTO, перевищить 10,5% у річному вимірі. Туризм залишається одним із найважливіших драйверів економічного розвитку, формуючи приблизно 7% ВВП Африки та забезпечуючи понад 25 млн робочих місць у суміжних галузях.

Ключовим рушієм цього зростання є розвиток повітряного транспорту, який у 2023–2024 рр. продемонстрував середньорічний темп зростання пасажиропотоку (CAGR) на рівні 9–10%, що значно перевищує середньосвітовий показник (близько 6%). За даними IATA, авіаційний сектор Африки досяг обсягу 35 млрд дол. США у 2023 році, а кількість авіапасажирів зросла на 40% порівняно з 2010 роком. Такі авіакомпанії, як *Ethiopian Airlines*, *Kenya Airways*, *RwandAir* та *South African Airways*, стали ключовими інтеграторами континентального авіаційного простору, розширюючи мережу внутрішньоафриканських сполучень.

Зростання середнього класу (близько 460 млн осіб у 2023 році, або третина населення континенту, за даними African Development Bank) виступає одним з основних соціально-економічних чинників, що стимулюють попит на туристичні послуги. Саме цей сегмент населення формує попит на внутрішній туризм, короткострокові поїздки, культурні тури та екотуризм. У таких країнах, як Кенія, Нігерія та Гана, внутрішній туризм зріс на 15–20% у 2023 році, що свідчить про його перетворення на потужний внутрішній економічний двигун.

Разом із тим, аналіз показав наявність структурних обмежень і регіональних диспропорцій, що гальмують подальший розвиток ринку. Зокрема, лише 38% запланованих готельних проектів на континенті завершуються у встановлені терміни (HVS, 2024), тоді як середній цикл розробки проекту в Африці триває 4–5 років, порівняно з 2–3 роками у світі. Політична нестабільність, валютна волатильність і бюрократичні візові бар'єри залишаються серед головних викликів. Станом на 2023

рік лише 32 з 54 країн Африки запровадили політику *візи після прибуття* або *електронні візи*, що значно обмежує мобільність туристів.

На основі аналізу ринкової структури виявлено, що сегмент транспортних послуг становить понад 42% ринку туристичних доходів, тоді як сегмент туристичних заходів демонструє найвищий прогнозований темп зростання – 10,6% CAGR. За типом подорожей домінують тури для відпочинку (понад 60% частки ринку), тоді як ділові поїздки зростають швидшими темпами – приблизно 9,3% CAGR у 2025–2033 рр..

Зростає роль сталого туризму, який формує позитивний імідж континенту в глобальному вимірі. У 2023 році кількість бронювань екотурів у Кенії та Танзанії зросла на 35%, а у Руанді понад 70% доходів від туризму було реінвестовано у місцеві громади. Ці тенденції свідчать про поступове зміщення акцентів у бік соціально відповідальних і екологічно орієнтованих моделей туристичної діяльності.

Таким чином, стратегічні напрями подальшого розвитку туристичного ринку Африки повинні включати:

- інтенсифікацію інвестицій у транспортно-логістичну інфраструктуру та цифрові сервіси;
- гармонізацію регіональної політики в межах AfCFTA та спрощення візового режиму;
- стимулювання участі місцевих громад у туристичних проектах;
- розвиток людського капіталу через освіту у сфері туризму та гостинності;
- розширення міжнародних партнерств для підвищення конкурентоспроможності континенту.

Впровадження зазначених підходів сприятиме формуванню стійкої туристичної екосистеми, посиленню економічної інтеграції африканських країн та зміцненню позицій Африки як глобального туристичного центру XXI століття.

Список використаних джерел

Botha Amy. Africa's Tourism Soars in 2024: Trends & Future Outlook. (2025). *Further Africa.* Retrieved from https://furtherafrica.com/2025/02/07/africas-tourism-soars-in-2024-trends-future-outlook/

Africa Travel Market Report. (2025). *Market Data Forecast.* Retrieved from https://www.marketdataforecast.com/market-reports/africa-travel-market

Africa: Tourism drives economic growth and employment. (2024). *Tourism and Society Think Bank.* Retrieved from https://eng.tourismandsocietytt.com/news-and-newsletter/2024/2024-december/ultimas-noticias/africa-tourism-drives-economic-growth-and-employment

Africa's Hotel Development Jumps 13% in 2025 (report). (2025, April 16). *Ecofin Agency.* Retrieved from https://www.ecofinagency.com/finance/1604-46637-africa-s-hotel-development-jumps-13-in-2025-report

Air Transport in Africa. (2024). *Transport Africa.* Retrieved from https://www.transportafrica.org/air-transport-in-africa/

Bird Watching Forest Adventure: A great sustainable tour in Tanzania. (2024). *Volunteer Africa.* Retrieved from https://volunteerafrica.fi/african-safaris/bird-watching-forest-adventures/

Capazorio Bianca. Hotel Giants Zero In on Africa. (2024). *Tourism Update.* Retrieved from https://www.tourismupdate.com/article/hotel-giants-zero-in-on-africa

Kalbek Aspandyar. Addressing Water Scarcity in Africa: Challenges and Innovative Solutions. (2024). Volunteer Africa. Retrieved from https://volunteerafrica.fi/addressing-water-scarcity-in-africa-challenges-and-innovative-solutions/

Kalbek Aspandyar. Wildlife Conservation in Africa: Challenges, Successes, and Future Directions. (2024). Volunteer Africa. Retrieved from https://volunteerafrica.fi/wildlife-conservation-africa/

Kabdulina Aliya. Africa Tourism Trends 2025: What's Shaping the Future of Travel? (2025). Volunteer Africa. Retrieved from https://volunteerafrica.fi/africa-tourism-trends-2025-whats-shaping-the-future-of-travel/

Key Tourism Destinations in Tanzania: Must-Visit Places in 2025. (2025). *Volunteer Africa.* Retrieved from https://volunteerafrica.fi/key-tourism-destinations-in-tanzania-a-guide-to-must-visit-places-in-2025/

Less Development Aid, More Responsibility: Why Sustainable Tourism Can Drive Africa's Economic Future. (2024). *Voice4Africa.* Retrieved from https://voice4africa.de/tourism-africa/

Most Visited Countries in Africa 2025: Top 10 Travel Destinations. (2025). *Jaynevy Tours.* Retrieved from https://www.jaynevytours.com/most-visited-countries-in-africa.html

Ruaha: The most beautiful national park in Tanzania. (2024). *Volunteer Africa.* Retrieved from https://volunteerafrica.fi/ruaha-the-most-beautiful-national-park-in-tanzania/

Singer Lee-Anne. From Pipeline to Progress: What Africa's Hotel Development Data Isn't Telling Us. (2024). Hospitality Net. Retrieved from https://www.hospitalitynet.org/opinion/4128249.html

The Key of African Tourism: Key Trends and Opportunities. (2025). *Tourism Leadership Forum Africa.* Retrieved from https://www.tourismleadershipforum.africa/the-key-of-african-tourism-key-trends-and-opportunities/

Travel & Tourism in Africa Could Boost Continent's Economy by US$168 Billion Over the Next 10 Years. (2024). *World Travel & Tourism Council*

(W□□C). Retrieved from https://wttc.org/news/travel-and-tourism-in-africa-could-boost-continents-economy-by-usd168bn-over-the-next-10-years

UNWTO. (2024). *International □ourism Highlights 2024 Edition*. e-UNWTO. Retrieved from https://www.e-unwto.org/doi/epdf/10.18111/9789284425808

Wonderful Natural Attractions of Zanzibar. (2024). *Volunteer Africa.* Retrieved from https://volunteerafrica.fi/natural-attractions-of-zanzibar/

9 African Countries Driving Tourism Growth with Reforms and Investments. (2024). World Tourism Forum Africa. Retrieved from https://live.worldtourismforum.net/news/9-african-countries-driving-tourism-growth-with-reforms-and-investments

2025 African Tourism Trends Show Resilience and Recovery. (2025). Africa Tourism Connect. Retrieved from https://africatourismconnect.com/2025-african-tourism-trends-show-resilience-and-recovery/

ТЕРИТОРІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА ЯК ОБ'ЄКТ ПОЛІТИКО-ГЕОГРАФІЧНОГО АНАЛІЗУ: ТЕОРІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ

Наталія ДОВГАНЬ

Актуальність та об'єкт дослідження. Початок 1990-х років XX століття ознаменувався розгортанням незворотних трансформаційних процесів у суспільстві. У більшості європейських держав, зокрема в Україні, відбулися масштабні зміни: здобуття незалежності окремими країнами, внутрішні політичні та економічні перебудови, перехід до засад ринкової економіки, а також активізація інтеграційних процесів у межах наднаціональних утворень. Ці процеси стали підґрунтям докорінних змін у політичному, соціально-економічному та науковому житті континенту (Clemm, Herron, & Hoheneder, 2024).

У відповідь на нові суспільні виклики, зумовлені динамічним розвитком і модернізацією, географічна наука потребувала оновлення теоретико-методологічних засад і пошуку нових підходів до інтерпретації просторових процесів (Shevchuk, 2020). Пройшовши складний етап інституційних трансформацій і наукових пошуків, українські географічні школи досягли високого рівня розвитку та сформували низку новітніх суспільно-географічних напрямів досліджень (Niemets, Sehida, Kravchenko, et al, 2020).

Суспільна географія, що інтегрує знання фізичної географії та географії людини на основі просторового аналізу, утвердилася як потужне інтегративне вчення про взаємодію природного і соціального світів, закономірності територіальної організації суспільства та механізми їхнього прояву у територіально-суспільних системах. Однією з ключових таких систем є територіально-політична система (ТПС) – базовий об'єкт дослідження політичної географії як складової суспільної географії

Політична географія – це наукова дисципліна, що сформувалася в рамках суспільної географії на стику з політичними науками. Її основне призначення – об'єктивне і всебічне відображення територіальної впорядкованості політичної сфери у державному, глобальному та регіональному вимірах, а також її значення в розвитку суспільства (Дністрянський, 2014; Mozghovyi, 2024).

Об'єктом дослідження політичної географії є територіально-політична система (ТПС), яка представляє собою сукупність об'єктивних елементів політичної сфери, що функціонує на певній території та може відрізнятися від іншої системи рівнем складності та масштабом. Іншими словами, головним об'єктом політичної географії є територіально-політичні системи різних ієрархічних рівнів, як-от держави та міждержавні організації, політичні сили, процеси і явища. Держави розглядаються як особливі політичні організації, що забезпечують єдність суспільства, його безпеку і мають виняткове право представляти суспільні інтереси. *Предметом дослідження політичної географії* є морфологічні, структурно-функціональні і динамічні аспекти територіального устрою політичної сфери (Palamarchuk, Zavoritnya, Iemelianov, et al, 2025).

Сучасні глобалізаційні та регіоналізаційні процеси актуалізують потребу в новому баченні територіально-політичних систем, які перебувають у стані постійної трансформації під впливом економічних, соціокультурних та безпекових факторів. Для України, що функціонує в умовах політичної турбулентності та водночас прагне інтеграції у європейський простір, дослідження закономірностей формування та розвитку ТПС набуває особливого значення.

Метою *дослідження* є з'ясування теоретико-методологічних підходів до аналізу територіально-політичних систем як базового об'єкта політичної географії та визначення особливостей їхнього функціонування в умовах сучасних суспільних трансформацій.

Стан наукової розробленості проблеми. Проблематика просторової організації суспільства, регіоналізації та становлення територіально-політичних систем знайшла відображення у працях як зарубіжних, так і вітчизняних дослідників.

Серед зарубіжних авторів вагоме місце займають концептуальні напрацювання з регіоналізації світу. Так, Де Блій та Мюллер (Блій, Г. де, Муллер П., 2004) сформували одну з найбільш відомих моделей поділу світу на "світи та регіони", яка активно застосовується у географічних дослідженнях і навчальних курсах. Подібний підхід розвивають Коул (Cole 1996) та Й. Андель з І. Бічік (Anděl, Bičík, Zavadská, 2017; Anděl, Bičík, Bláha 2018), які пропонують власні концепції макрорегіональної

диференціації. У працях Льюїса, М. В., Вайгена, К., та Вайгена, К. Е. (Lewis, Wigen & Wigen 1997), а також Дж. Егнью (Agnew, 1987, 1999, 2002) акцентовано на критиці метагеографії та традиційних уявлень про регіон, що стимулювало подальший розвиток конструктивістських підходів. Дискусія про природу регіону також простежується у дослідженнях Д. Монтелло (Montello 2003) та Дж. Краша (Crush 1991), де йдеться про динамічність категорії та її залежність від дискурсивних практик.

Важливе місце у сучасних міжнародних студіях посідає аналіз геополітичних і цивілізаційних підходів до регіоналізації, серед яких значний вплив мав концепт С. Хантінгтона (Huntington 1996) про "зіткнення цивілізацій". У новітніх працях, зокрема Ральфа С. Клема, Еріка С. Геррона, Тімоті Дж. Хогенедера (Clemm, Herron & Hoheneder, 2024), простежується увага до трансформації державної спроможності в умовах конфліктів, на прикладі України, що підтверджує актуальність політико-географічного підходу.

Формування політичної географії як науки тісно пов'язане з осмисленням території як простору влади та політичної організації. Однією з фундаментальних праць у цьому напрямі стала книга І. Духачека "The Territorial Dimension of Politics" (Duchacek, 1987), де розкрито взаємозв'язки між унітарними і федеральними системами, демократичними та авторитарними режимами, а також простежено динаміку транскордонних процесів. Важливий внесок у концептуалізацію триєдності "нація – держава – територія" зробив Р. Меллор у праці" Nation, State and Territory: A Political Geography" (Mellor, 1989), який показав еволюцію державних кордонів і територіальних структур у контексті глобальних змін.

Новітній етап досліджень позначений розвитком політико-філософських підходів до осмислення території. Так, М. Мур у праці "A Political Theory of Territory" (Moore, 2017) інтерпретує її як категорію політичної легітимності та права на володіння простором, запропонувавши оригінальну концепцію територіального суверенітету. Г. Воллард у "The Logic of Political Territoriality" (Vollaard, 2009) розглядає територіальність як активну політичну стратегію контролю, засновану на просторовій фіксованості, механізмах включення/виключення та безособовості. М. Буфон в праці "Territoriality and Political Geography"

(Bufon, 2015) підкреслює значення території як соціально-політичного конструкту, що формується у взаємодії культурних і політичних процесів. У свою чергу, О. Маццолені в "Territory and Democratic Politics" (Mazzoleni, 2024) аналізує вплив глобалізації та локалізації на демократичні практики, звертаючи увагу на кризові явища. Значним підсумком сучасних досліджень став колективний проєкт "Handbook of Territorial Politics" під редакцією К. Деттербека та І. Хепберн (Detterbeck & Hepburn, 2018), що систематизує напрями вивчення багаторівневого управління, політики ідентичності та децентралізації. Варто звернути увагу і на книгу Пола Кеннеді "The Rise and Fall of the Great Powers" (Kennedy, 1987), яка є фундаментальним дослідженням глобальної історії з XVI до XX століття, де автор аналізує динаміку зростання і занепаду провідних держав світу, пов'язуючи їхній розвиток із балансом між економічними можливостями та військовою потугою.

Сьогодні політична географія в Україні утвердилася як самостійна наукова дисципліна, що формується на перетині суспільної географії та політичних наук (Дністрянський, 2014; Яценко, 2007). Упродовж останніх десятиліть спостерігається суттєве піднесення у її розвитку, про що свідчить поява зважених прикладних політико-географічних досліджень і зростання зацікавлення до проблематики з боку представників державознавчих наук. Українські науковці активно сприяли формуванню теоретико-методологічної бази політичної географії, (Дністрянський, 2003, 2014; Кисельов, 2002; Книш, 2013; Трохимчук, 2007; Яценко, 2007; Яценко & Бабарицька, 2009), яку нині поповнює нове покоління дослідників, розширюючи межі вивчення політосфери та трансформуючи підходи до політико-географічного аналізу (Корома, 2012, 2017; Стафійчук, 2013, 2016; Ковальчук et al., 2024; Полтораков, Брайчевський, 2023; Poltorakov, Braychevskyy, & Zapototska, 2024; Узун, 2024; Palamarchuk, Zavoritnya, Iemelianov, et al, 2025). Сучасні зусилля спрямовані на з'ясування сутності взаємодії політичної сфери із суспільно-економічними та природними умовами території, що свідчить про методологічний злам – перехід від аналізу "великих" ієрархічних просторів націй-держав до дослідження "мультимодальних просторових одиниць" на основі структуралізму та конструктивізму (Узун, 2024).

В українській науковій традиції питання регіоналізації та розвитку суспільної географії також посідають центральне місце. Б. Яценко та В. Бабарицька (Яценко & Бабарицька, 2009) розробили теоретичні основи країнознавства, а В. Малиновський (Малиновський, 2012) обґрунтував концептуалізацію поняття "регіон". У роботах Н. Ліби та Л. Ющика (Ліба & Ющик, 2017) підкреслюється багатозначність категорії "регіон" в українській науці, що перегукується з міжнародними дискусіями.

Окремий блок становлять дослідження, присвячені геополітичному позиціонуванню України. Так, у працях О. Полторакова у співавторстві (Полтораков, Брайчевський, 2023; Poltorakov, Braychevskyy, & Zapototska, 2024) та розглядаються підходи до виокремлення геополітичних регіонів Європи з позицій соціального конструктивізму, що виявляє потребу у чіткішому визначенні ролі України в європейському просторі. У цьому ж контексті дослідження А. Мозгового (Mozghovyi, 2024) аналізує географічні передумови та чинники російсько-українського конфлікту. Варто відзначити і праці Паламарчука у співавторстві (Palamarchuk, Zavoritnya, Iemelianov, et al, 2025), де запропоновано теоретико-методологічні підходи стратегічного прогнозування у сфері національної безпеки, що безпосередньо перегукується з аналізом територіально-політичних систем у сучасних умовах.

Попри досягнення, політична географія стикається з низкою викликів. Серед них – інерційний вплив радянських ідеологічних стереотипів, механічне та некритичне запозичення західних концепцій, а також концептуальна невизначеність у розмежуванні предметів політичної географії та геополітики. Недостатньо розробленими залишаються напрями соціально-політичної географії, військової географії та прогнозних досліджень. Проте окремі методологічні пошуки демонструють інтеграцію економіко-географічних і політико-інституційних підходів, що дозволяє глибше розуміти територіально-політичні взаємозв'язки (Moyer, 2012).

Отже, еволюція політичної географії та дослідження територіально-політичних систем пройшли шлях від класичних описових моделей до складних міждисциплінарних концепцій, які поєднують інституційний, культурний, філософський та методологічний виміри. Сучасна політична географія розглядає

територію не лише як фізичний простір, а передусім як політико-соціальний конструкт, у якому перетинаються питання влади, ідентичності, справедливості та багаторівневого управління.

Таким чином, у сучасній науковій літературі простежується багатовимірний підхід до дослідження регіонів та територіально-політичних систем: від класичних концепцій поділу світу на регіони до критики метагеографії, від геополітичних підходів до конструктивістських, а також від загальнотеоретичних напрацювань до прикладних досліджень, спрямованих на аналіз викликів для України у сучасному геополітичному просторі.

Результати дослідження. Раніше політична географія здебільшого пояснювала політичне життя через географічне положення, прагнучи зрозуміти географічну природу творення держав і міждержавних відносин (конфліктів). Сьогодні спостерігається переорієнтація фокусу уваги та зміна її об'єктно-предметної сутності.

Сучасні зусилля політичної географії спрямовані на спроби розкрити суть взаємодії політичної сфери із суспільно-економічними та природними умовами території**.** Дисципліна намагається пояснити розподіл політичної влади на різних політико-географічних рівнях (національному, наддержавному) через призму географічного уявлення, групової та інституційної належності людей, зайнятих у повсякденній боротьбі.

Основою політико-географічної проблематики є система співвідношень "територія" – "політична сфера", де територія є інтегральним географічним середовищем, що має морфометричні, природно-географічні та суспільно-географічні властивості.

Сукупність аспектів предмета політичної географії держав є дуже широкою, адже вона охоплює проблематику, що стосується всіх сторін життя держави та її регіональних співвідношень (Яценко, 2007):

1. Історико-політико-географічні питання, зокрема, зміни державності, державних територій, кордонів, столиць, адміністративно-територіального устрою, ареалів впливу ідеологій та політичних рухів.

2. Географічний потенціал державної території та ефективність функціонування державних кордонів.

3. Державно-територіальний устрій, включаючи проблеми функціонування столиці, територіальної організованості влади та місцевого самоврядування.

4. Територіальний устрій збройних сил та співвідношення з військовими потенціалами інших держав.

5. Географія політичної активності етнонаціональних спільнот і груп, а також політичні аспекти географії релігій.

6. Географія політичних партій, громадсько-політичних рухів та політичної активності етнонаціональних спільнот і груп, а також політичні аспекти географії релігій.

7. Вплив соціально-економічних чинників на територіально-політичну ситуацію та географія виборів (електоральна географія).

8. Географічне поширення воєнно-політичних конфліктів.

9. Внутрішня регіональна політика й оптимізація територіальних відносин із зовнішнім політичним світом.

10. Політико-географічне прогнозування.

На основі конкретизації цих питань у структурі політичної географії виділяють окремі підрозділи або напрями досліджень (рис. 1):

Рис. 1. Підрозділи або напрями досліджень політичної географії
(складено за Яценко, 2007; Дністрянський, 2014)

Політична географія виконує в суспільстві три ключові функції. *Пізнавальна функція* полягає у виявленні і поясненні стійких просторових зв'язків і співвідношень у політичній сфері

суспільства. *Освітня функція* використовує політико-географічні знання у навчальному процесі та формуванні політико-географічного мислення. *Прикладна функція (або конструктивна роль)* зводиться до розроблення пропозицій для розв'язання конкретних територіально-політичних проблем. Наприклад, для України це актуально у контексті розроблення моделей зрівноваження територіально-політичних процесів, подолання міжрегіонального культурного відчуження та поглиблення міжрегіональної інтеграції.

Політична географія, як межова дисципліна, що розвивається на межі суспільної географії та політичних наук, спирається на широкий спектр підходів:

- *Системний політико-географічний аналіз* необхідний для вивчення ТПС на будь-якому ієрархічному рівні (мікро-, мезо- та макрорівень). Він використовує системний аналіз і синтез, індуктивно-дедуктивне доведення, абстрагування та логічні побудови.
- *Функціональний підхід* ґрунтується на аналізі співвідношення сили доцентрових та відцентрових чинників у територіально-політичній структурі держави, що обґрунтував Р. Хартшорн.
- *Історико-географічний (генетично-еволюційний) підхід* полягає у детальному відстеженні процесів зародження і розвитку політико-географічного феномену для виявлення причинно-наслідкових зв'язків, а також для виявлення географічних "слідів" минулих історичних епох у сучасній політичній географії.
- *Структурно-функціональний підхід* полягає у визначенні внутрішньої організованості та функціональних зв'язків політико-географічної одиниці, а також її зв'язків із зовнішнім середовищем.
- *Концепція "політико-географічних місць"* Джона. Еґнью допомагає зрозуміти територіально-політичну організацію суспільства на різних рівнях, інтерпретуючи "місце" як осередок політичного простору та поле суспільних взаємодій (Agnew, 1987, 2002).
- *Міждисциплінарний підхід* передбачає використання методичних прийомів і концептуальних засад суміжних дисциплін, зокрема соціології, інформатики (ГІС, теорія ймовірностей) та соціологічного моніторингу.

Хоча в популярних виданнях *політична географія та геополітика* часто ототожнюються, між ними доцільно провести чітке розмежування. Політична географія розглядається як географічна наука про територіальне організування політичної сфери**.** Геополітика ж – як прикладна дисципліна на стику географії, політології і політики, яка вивчає різні аспекти політичної діяльності, зумовлені географічними особливостями (розміщення території, природно-ресурсний потенціал, розміщення соціально-економічних і політичних об'єктів тощо).

Концептуалізація та природа політико-географічного простору

Політико-географічний простір є ключовим концептом сучасної політичної географії та геополітики, що відображає складну, динамічну і часто нетериторіальну реальність політичної діяльності. Концептуалізація поняття "політико-географічний простір" безпосередньо пов'язана з визначенням природи простору: *"об'єктивна реальність"-"суб'єктивна реальність"-"інтерсуб'єктивна реальність*[1]*"* (рис. 2).

Методологічна основа дослідження простору залежить від того, чи він сприймається як об'єктивна чи конструйована в процесі "битви когнітивних карт" ("*cognitive maps battles*") реальність. Останній термін використовується у політичній географії та когнітивній науці для опису ситуацій, коли різні групи людей мають суперечливі уявлення про один і той самий простір чи територію. Когнітивна карта – це ментальна модель простору (образ місця, регіону, кордонів, ресурсів), яку люди формують у своїй свідомості. Битва когнітивних карт виникає, коли різні соціальні чи етнонаціональні групи по-різному уявляють "свою" територію; коли політичні актори (держави, партії, рухи) нав'язують власне бачення простору; коли картографічні зображення використовуються як інструмент політичної боротьби (наприклад, різні трактування меж держав, як наприклад, конфлікт між державами через різні бачення "історичних кордонів" (Крим на картах України vs. росії)). Іншими словами, "битви когнітивних карт" – це зіткнення уявних карт

[1] **Інтерсуб'єктивна реальність** – це спільно створені уявлення, сенси та домовленості між людьми, що базується на культурі, мові, традиціях, соціальних нормах, цінностях.

простору в головах людей, що веде до політичних і соціальних конфліктів (Узун, 2024).

Рис. 2. "Об'єктивна реальність"-"суб'єктивна реальність"-"інтерсуб'єктивна реальність"
(складено за Узун, 2024)

Політико-географічний простір представляє собою сукупність політико-географічних об'єктів та відносин на певній території, що проявляється через взаємодію суб'єктів політичної діяльності та характеризується поліморфністю (тобто відзначаються різноманітністю форм і проявів). Він може бути віртуальним або "територіалізованим". *Територіалізація* є інструментом привласнення простору, встановлення контролю над ним та презентацією політичних відносин, а також постає засобом реалізації політичних інтересів, які прагнуть "заморожування структури" (Узун, 2024).

Історичні зміни у тлумаченні понять "територія" та "простір" відображають еволюцію методологічних підходів до аналізу ТПС та демонструють, як базові просторові категорії

(територія, простір, місце) взаємодіють із політичною діяльністю і досліджуються відповідними аналітичними методами (табл.1). Таким чином, *відбувся методологічний поворот від "територіального володіння" до "просторового розвитку".*

Таблиця 1. Історичні зміни центрального об'єкта політико-географічних досліджень*

Етап	Характеристика	Методологія
Початковий етап (з середини XIX ст. – до 60-х рр. XX ст.): Вестфальський (Модерн)	Національно-територіальний простір політичної дії, який виходив із територіальної детермінованості політичних систем. Домінували концепції "великих" ієрархічних "життєвих просторів" націй-держав, які орієнтувалися на формування панрегіональних просторів. Тому в цей період концепт "територіальних володінь" став провідним.	Класична геополітика, керуючись ідеями органіцизму та примордіалізму (зокрема Ф. Ратцеля та Р. Челлена), сприймала державу як "біогеографічний організм, укорінений у ґрунті", де територія функціонує як компактна система володіння, що забезпечує цілісність і контроль.
Проміжний етап	Акцент змістився на "мезорівень" ТПС (держави та їхні союзи).	Дослідники прагнули "об'єктивності" через використання компаративних та метричних методів аналізу.
Сучасна (з кінця 60-х років XX ст.): Постмодерн	У нових умовах глобалізації, деколонізації та детериторіалізації, традиційний простір втрачає однозначний територіальний вимір і стає результатом політичного менеджменту. Фокус зміщується на "мультимодальні просторові одиниці", а політичний простір перетворюється з умови політичного процесу на результат політичного конструювання.	Відбувся злам "методологічного націоналізму". Концепт "територіального володіння" був трансформований на концепт "просторового розвитку". Простір як результат конструювання перетворюється з умови політичного процесу на результат політичного конструювання. Це обумовило закріплення в концептуально-теоретичному полі поняття "простір" і подальше його вивчення вже як соціально-конструйованого результату політичного процесу.

** Складено автором*

Так, *метою сучасних досліджень стає встановлення відповідності між розвитком науково-методологічної концептуалізації політичного простору та динамікою процесу його глобальної детериторіалізації***.** Протилежним до детериторіалізації є поняття територіалізація.

Методи дослідження політико-географічного простору

Дослідження політико-географічного простору, як і територіально-політичних систем (ТПС), потребує плюралізму методологічних підходів. Політична географія, інтегруючи підходи різних дисциплін соціально-політичного циклу, використовує різні територіальні рівні аналізу (глобальний, країнознавчий, регіональний).

Серед основних методологічних парадигм та підходів, що застосовуються у політичній географії, виділені в табл.2.

Аналіз сруктурно-функціональної організації політико-географічного простору є однією з ключових функцій політичної географії і реалізується через кілька взаємопов'язаних аспектів:

- *Організаційний аспект* полягає у взаємодії і взаємозв'язках всієї сукупності політико-географічних об'єктів (державні структури, територія, населення, органи самоврядування, партії, релігія, нація) та відносин на певній території, які і формують її політико-географічний простір.
- *Пізнавальне значення* полягає в тому, що політико-географічний аналіз розкриває суттєві внутрішні зв'язки і співвідношення в державній структурі, дає змогу виявити чинники, механізми та тенденції розвитку, які без географічного погляду є не такими помітними, забезпечуючи загальнонаукове середовище об'єктивними знаннями щодо устрою політичного простору.
- *Акцент на співвідношення з місцем*, який описаний в концепції "політико-географічних місць" Дж. Еґнью, де місце інтерпретується як осередок політичного простору та є полем суспільних взаємодій на різних ієрархічних рівнях (від локального до глобального) (Agnew, 2002).

Таблиця 2. Методологічні підходи та методи політичної географії

(складено за Яценко, 2007; Дністрянський, 2014; Узун, 2024)

Група підходів / методів	Зміст / приклади
Системні підходи	Системний, системно-історичний, структурний функціоналізм
Інституційні концепції[1]	Інституціоналізм, неоінституціоналізм
Конструктивістські підходи[2]	Конструктивізм, когнітивний конструктивізм, конструктивний реалізм, феноменологічний конструктивізм
Комунікативний та організаційний підходи	Дослідження комунікативних практик, організаційна теорія
Якісний аналіз	Методи постмодерної географії: наративний аналіз, демонтаж
Кількісний аналіз	Кореляційний, регресійний, факторний, кластерний аналіз
Просторова візуалізація	Картографічний метод, відтворення політико-географічних взаємозв'язків

Для адекватного відображення організації політико-географічного простору, політична географія використовує як традиційні географічні, так і специфічні, часто запозичені з соціології та постмодерної філософії, методи:

[1] **Інституційні концепції** у політичній географії та суміжних науках – це група підходів, що пояснюють політичні процеси через роль інститутів – формальних і неформальних правил, організацій та норм, які регулюють взаємодію в суспільстві. Іншими словами: інституційні концепції досліджують, як політичні інститути (офіційні та неофіційні) формують політичний простір і впливають на поведінку суспільства та держави.

[2] **Конструктивістські підходи** – це сукупність методологічних напрямів, що пояснюють політичні процеси та простір через соціальне конструювання реальності. Вони виходять з того, що політична географія не лише відображає "об'єктивні" просторові структури, а й аналізує, як люди, спільноти та еліти створюють смисли, уявлення й образи простору. Так, конструктивістські підходи досліджують, як люди "вигадують" і "переосмислюють" політичну географію – через ідеї, ідентичності та символи, а не тільки через матеріальні кордони й структури.

А. Якісні та інтерпретативні методи

a. Наративний аналіз використовується для роботи з академічними та неакадемічними даними суспільно-політичного характеру

b. Геоментальний підхід: Застосовує конструктивні, семіотичні та ментальні парадигми для дослідження та процеів проєктування політико-географічного простору.

c. Монографічний метод (Кейс-метод) дає всебічне вивчення окремої території або регіону, що є методологічною особливістю географічного аналізу.

d. Історико-географічний аналіз дозволяє виявити географічні сліди минулих історичних епох у сучасній політичній географії, відстежуючи процеси зародження і розвитку політико-географічного феномену.

Б. Кількісні та картографічні методи

a. Картографічний метод: Дозволяє відтворити взаємозв'язки та взаєморозміщення всіх складових територіально-політичної системи країни, а також конструювати перспективні моделі**.**

b. Математично-статистичні методи включають (кореляційний аналіз, регресійний, факторний та кластерний аналізи).

Взаємозв'язок понять також виявляється на рівні застосування методів у політико-географічних дослідженнях:

a. Для виявлення стійких просторових зв'язків і співвідношень у політичній сфері суспільства використовується пізнавальна функція політичної географії.

b. У комплексному аналізі просторових співвідношень у державній структурі та виявленні чинників розвитку політичного простору важливим є політико-географічний аналіз, який інтегрує підходи різних дисциплін соціально-політичного циклу та різні територіальні рівні (глобальний, країнознавчий, регіональний).

c. Для дослідження динаміки політико-географічних процесів, наприклад, у історико-географічному аналізі політичної сфери держав, поряд з іншими, використовують кореляційний метод (математично-статистичний метод).

d. Кореляційний аналіз є одним із методів кількісного аналізу в суспільній географії, зокрема в політичній географії. Він дозволяє виявити статистичні залежності між явищами, які можуть бути

підставою для припущення та підтвердження наявності реальних залежностей або причинно-наслідкових зв'язків. Наприклад, його використовують для аналізу електорально-географічних чинників політичних симпатій, розраховуючи коефіцієнти кореляції (Пірсона, Спірмена) між результатами голосування та соціально-економічними характеристиками населення (Rovetta, 2020).

Таким чином, методологія політичного простору сьогодні не лише розкриває суттєві внутрішні зв'язки і співвідношення в державній структурі, але й виявляє чинники, механізми та тенденції розвитку, які без географічного погляду є менш помітними.

Взаємозв'язок між територіально-політичною системою, простором та територією

Кореляція понять у політичній географії та геополітиці стосується взаємозв'язку та співвідношення ключових термінів, які використовуються для аналізу територіально-політичної організації суспільства. В обговорюваному контексті, особливо важливим є співвідношення між "територіально-політичною системою" (ТПС) та іншими просторовими й методологічними концепціями.

У політико-географічних дослідженнях ключові поняття "місце", "територія" та "простір" співвідносяться та уточнюються залежно від обраної методології аналізу. Отже, на нашу думку, територіально-політична система (ТПС) є об'єктом вивчення політичної географії, вона є результатом функціонування на певній території сукупності об'єктивних елементів політичної сфери, що функціонує на певній території і може відрізнятися від інших систем рівнем складності та масштабом. Поява цього терміна розширила поле політико-географічних досліджень. Політична географія, спрямовуючи свої зусилля, намагається розкрити суть взаємодії політичної сфери із суспільно-економічними та природними умовами території. Але в той же час ТПС також є частиною ширшого концепту як "територіально-політична організація" (ТПО), який являє собою взаємозв'язок, взаємозалежність та взаємопідпорядкованість передумов і чинників, що впливають на політичну чи іншу діяльність на певній території (акваторії). Територія ж відіграє важливу структуротворчу роль для всіх ТПС, оскільки вона може розглядатися як самостійний носій політичних властивостей і функцій (її розміри, конфігурація, ресурси) або як середовище

організування державної влади та політичної активності населення. Політико-географічний простір – це концепт, пов'язаний з визначенням природи простору як об'єктивної, суб'єктивної чи інтерсуб'єктивної реальності.

Типи територіально-політичних систем.

Можна виділити *два основних типи територіальної політичної системи (ТПС)* залежно від їхнього правового оформлення та об'єктивного існування (табл.3). Відмінність між ними полягає у легітимності та природі виникнення: ТПС *de jure* закріплені та контрольовані адміністративно-правовими структурами, тоді як ТПС *de facto* відображають об'єктивні суспільно-географічні й історичні зв'язки та впливи, що існують незалежно від офіційних кордонів *(*Корома, 2017).

Таблиця 3. Типи територіальної політичної системи (ТПС)*

Сутність та функціонування	**Територіально-політична система *de jure* (юридично оформлена)**	**Територіально-політична система *de facto* (об'єктивно існуюча)**
Правова основа	ТПС *de jure* – це системи, які діють на визначеній території в певних юридично оформлених межах, які можуть бути адміністративними або міжнародно-правовими	ТПС *de facto* **–** це об'єктивно існуючі ТПС різних географічних рівнів, які виступають осередком політичного розвитку території в силу об'єктивних політико-географічних передумов. Межі таких ТПС можуть не збігатися з офіційними
Приклади одиниць (відповідно до ієрархії ТПС)	Національний рівень (мікрорівень): політико-адміністративні одиниці держави різного порядку (комуна, село, район, департамент, графство, область, префектура, воєводство, велике місто тощо). Держави та інші національні місця (наприклад, федерація, конфедерація). Об'єднання держав (економічні, політичні, військові).	Мезорівень: Історико-географічні або етнокультурні регіони, геополітичні регіони, інші географічні місця наддержавного порядку. Макрорівень: Геополітична структура світу, як найвищий рівень територіально-політичної організації.

Сутність та функціонування	Територіально-політична система *de jure* (юридично оформлена)	Територіально-політична система *de facto* (об'єктивно існуюча)
Особливості на національному рівні	Національний рівень системи, як правило, є ТПС *de jure*, що формуються в адміністративних і правових межах певної держави	
Функції	Функції цих систем на національному рівні включають первинну соціалізацію людини, відтворення політичної культури, передачу імпульсів управління з загальнодержавного рівня на рівень первинних політико-географічних місць, інтеграцію локальних систем та регулювання сталості державної політичної системи.	На мезорівні ці території пов'язані спільними історичними процесами, культурною, етнічною чи іншою схожістю, а також інтенсивними політичними та господарськими зв'язками, і здійснюють регулювання політичного розвитку території та взаємовідносин.

** Складено автором*

ТПС, що *збігаються de facto і de jure,* характеризуються більшою керованістю політичної системи в територіальному плані. Функції цих систем полягають у регулюванні політичного розвитку території та взаємовідносин завдяки спільним історичним процесам, культурній, етнічній схожості та інтенсивним політичним і господарським зв'язкам.

Рівні політико-географічного аналізу ТПС

Дослідження територіально-політичних систем (ТПС) у сучасній політичній географії та геополітиці проводиться на різних *географічних (ієрархічних) рівнях.* Виділення цих рівнів необхідне для чіткої схеми системного політико-географічного аналізу. Ці ієрархічні рівні аналізу враховують як просторовий масштаб, так і складність та динаміку функціонування ТПС. (табл.4).

Сутність та роль системного політико-географічного аналізу ТПС

Системний аналіз є фундаментальним науковим методом пізнання, який відіграє критично важливу роль у політичній географії та суміжних суспільних науках. Це науковий метод

пізнання, який дозволяє найбільш послідовно реалізувати системний підхід до вирішення великих комплексних проблем управління в різних сферах людської діяльності. Це досягається шляхом установлення структурних зв'язків між елементами досліджуваної системи. У контексті політичної географії, системний аналіз є необхідним для вивчення ТПС на будь-якому рівні, незалежно від їхньої складності.

Використання методів системного аналізу й синтезу, а також індуктивно-дедуктивного доведення, абстрагування та логічних побудов забезпечує системність формування теоретико-методологічних основ аналізу ТПС. Системний аналіз розкриває суттєві внутрішні зв'язки і співвідношення в державній структурі, що забезпечує загальнонаукове середовище об'єктивними знаннями щодо устрою політичного простору. Він дає змогу виявити чинники, механізми та тенденції розвитку, які без географічного погляду є менш помітними, розкрити основу формування системи, її системну якість і завдяки цьому дослідити її як єдине ціле, а не просто як суму елементів. Розвиток теорії систем у другій половині XX ст. зумовив поширення в географії геосистемної парадигми. Однак джерела застерігають, що неадекватне застосування цього підходу, яке призводило до тотального оголошення всіх поєднань географічних об'єктів геосистемами без реальних зв'язків, може призводити до міфологізації географічної дійсності. Така ситуація вимагає коректив в аспекті поглиблення дослідження реальних структурно-функціональних зв'язків. Практичне впровадження схеми системного політико-географічного аналізу дозволяє комплексно вивчати проблеми територіально-політичної організації суспільства на різних ієрархічних рівнях світосистеми, а також проводити вузькоспеціалізовані дослідження окремих елементів ТПС, або ж аналізувати територію з погляду якоїсь ключової (вузлової) проблеми.

Системний аналіз застосовується для розробки схем дослідження ТПС на трьох рівнях (табл.4) та відповідно до їхнього правового оформлення та об'єктивного існування (табл.3). У сучасній політичній географії найпоширенішим об'єктом системного аналізу є територіально-політичні системи мезорівня, що розглядаються крізь призму регіональних геополітичних та політико-географічних процесів. Регіональні геополітичні системи (геополітичні регіони, історико-географічні або етнокультурні регіони) переважно є ТПС *de facto* – об'єктивно існуючими осередками політичного розвитку.

Таблиця 4. Рівні політико-географічного аналізу ТПС*

Характеристики	Мікрорівень ТПС (Національний рівень)	Мезорівень ТПС (Наддержавний регіональний рівень)	Макрорівень ТПС (Глобальний рівень)
Об'єкти дослідження	Держави та інші місця національного порядку (наприклад, федерація, конфедерація). Політико-адміністративні одиниці держави різного порядку (комуна, район, область, префектура, воєводство, велике місто тощо). Інші географічні місця національного рівня.	Історико-географічний, етнокультурний регіон, або інші системи наддержавного рівня, елементи яких (держави чи окремі регіони) пов'язані спільними історичними процесами, культурною, етнічною або іншою схожістю, інтенсивними політичними та господарськими зв'язками, і здійснюють регулювання політичного розвитку території та взаємовідносин (ТПС *de facto*). Геополітичний регіон (ТПС *de facto*). Регіональне інтеграційне утворення (ТПС *de jure*), наприклад, економічні, політичні чи військові об'єднання держав. Інші географічні місця наддержавного рівня.	Геополітична структура світу.
Функції ТПС	1. Первинна соціалізація людини та первинне відтворення політичної культури. 2. Адаптація території до загальнонаціональних впливів. 3. Передача імпульсів управління з загальнодержавного рівня на рівень первинних політико-географічних місць. 4. Інтеграція локальних систем ТПС (міської, сільської) та регулювання сталості державної політичної системи. 5. Реалізація права націй на самовизначення та захист національних інтересів.	*Для інтеграційних утворень (de jure):* Політико-економічна та етнокультурна взаємодія країн, забезпечення сталості та керованості регіону через центри координації. *Для геополітичних/етнокультурних регіонів (de facto):* Території, пов'язані спільною історією, культурою чи етнічною схожістю, які здійснюють регулювання політичного розвитку території та взаємовідносин завдяки інтенсивним зв'язкам.	Формує та систематизує цілісний планетарний простір за допомогою взаємодії міжнародних акторів і представлення його у вигляді множини просторових моделей через методи геополітичного районування.

Характеристики	Мікрорівень ТПС (Національний рівень)	Мезорівень ТПС (Наддержавний регіональний рівень)	Макрорівень ТПС (Глобальний рівень)
Компоненти політико-географічного аналізу (схема)	1. Географічний вимір простору ТПС: визначення меж, суб'єктів. 2. Цивілізаційні ознаки та історико-географічні передумови формування території. 3. Детермінанти політичного розвитку території (включаючи демографічні, електоральні, соціокультурні, політико-правові та силові ресурси, етнічний склад, територіальну ідентичність, зони (можливих) конфліктів). 4. Внутрішньополітичні відмінності ТПС (співвідношення політичних сил та політична свідомість населення, територіально-організаційна структура партій та інших громадських організацій). 5. Позиціонування ТПС у системі політико-економічних відносин із системами такого ж чи вищого рівня (цілі/напрями внутрішньої/зовнішньої політики, зовнішні комунікації, інтеграція локальних систем, адаптація до глобальних впливів).	Схеми різняться залежно від типу ТПС: **А.** *Для ТПС* de facto *(Геополітичні регіони):* 1. Історико-географічні передумови формування території. 2. Вимір географічного простору: межі, суб'єкти. 3. Функціональні простори поля взаємодії ТПС: цивілізаційний, соціоетнічний, геоекономічний, геополітичний, безпековий. Зони (можливого) конфлікту. 4. Геополітичне та геоекономічне положення ТПС: місце та роль у геополітичній структурі світу, відносини із сусідніми регіонами чи геополітичними центрами. **Б.** *Для ТПС* de jure *(Інтеграційні утворення):* 1. Передумови створення інтеграційного утворення (історико-географічні, політичні, економічні), етапи формування та склад учасників. 2. Організаційно-управлінська структура**,** місія, роль, цілі та напрями діяльності. 3. Політичний розвиток території: аналіз демографічних, соціокультурних, освітніх, електоральних, політико-правових ресурсів, етнічного складу населення, територіальної ідентичності. 4. Внутрішньополітичні відмінності регіону:	Аналіз геополітичної структури світу як моделі глобальної територіально-політичної організації проводиться з урахуванням балансу геополітичних сил у світосистемі: 1. Геополітична структура світу: цивілізаційні та глобалістичні аспекти формування. 2. Параметри територіально-політичної організації світу: склад та взаєморозміщення основних суб'єктів, динамічність міжнародно-політичних взаємин. 3. Характеристика просторових пропорцій (віддаленість, сусідство), територіальних зв'язків (політичних, економічних, культурних) та геополітичних залежностей

Характеристики	Мікрорівень ТПС (Національний рівень)	Мезорівень ТПС (Наддержавний регіональний рівень)	Макрорівень ТПС (Глобальний рівень)
		співвідношення політичних сил, політична свідомість населення, територіально-організаційна структура партій. 5. Детермінанти геополітичного ресурсу (інформаційно-комунікативні, економічно-комунікаційні та силові ресурси, зони (можливих) конфліктів, виділення регіональних лідерів утворення). 6. Політико-географічне положення угруповання (позиціонування в системі політико-економічних відносин із системами такого ж чи вищого рівня (дифузія ознак, зовнішні комунікації, інтеграція локальних чи національних систем, адаптація до регіональних і глобальних впливів)).	(вплив, взаємодія, тяжіння, позиціонування та ін.) в межах світосистеми. Глобальні проблеми та геостратегія основних акторів.
Коментар	*Охоплює територіальні одиниці в межах окремих держав і зазвичай відноситься до систем* de jure *(юридично оформлених) про що йтиметься далі.*	*Цей рівень охоплює регіональні утворення, що перевищують масштаб окремої держави. На цьому рівні виділяють системи як* de jure*, так і* de facto.	*Цей рівень являє собою найвищий рівень територіально-політичної організації і формується на основі динаміки балансу глобальних сил.*

* *Складено автором (*за Корома, 2012, 2017)

У більш широкому контексті суспільно-політичних досліджень системний аналіз є складовою комплексу методологічних підходів, що застосовуються для вивчення різних типів суспільних і політичних об'єктів. До них належать територіальні суспільні

системи, політичні та партійно-політичні структури, діаспоральні системи, регіональні утворення, а також глобальні системи співпраці та управління. Використання системного підходу дозволяє не лише ідентифікувати елементи цих систем, але й виявити їхні взаємозв'язки, механізми функціонування та роль у ширших геополітичних і соціокультурних процесах.

Особливості системного політико-географічного аналізу держави як ТПС мікрорівня

З політико-географічного погляду, *держава* є особливою територіально-політичною цілісністю зі складним функціонально-просторовим устроєм. Основними структурними підрозділами держави як органічного територіально-політичного утворення складають: *державна територія, система територіального устрою політичної активності населення та система територіальної організованості державних інституцій (державно-територіальний устрій).*

Державна територія є атрибутом державності і виступає носієм політичних функцій і якостей. Вона є носієм силового потенціалу, пов'язаності, стабільності та політичного структуроформування. Територію як носія властивостей, насамперед мова йде про її розміри, конфігурацію, природні умови й ресурси, а також рівень соціально-економічного освоєння, розглядають як самостійного носія політичних властивостей та функцій. Важливим елементом структури держави, що є межами державних територій, є державні кордони.

Система територіального устрою політичної активності населення відображає регіональний розподіл політичної діяльності та етнокультурні чинники. Населення є основним носієм влади. Конфігурація та результуючий вектор цієї системи визначається етнокультурними параметрами держави. Активність проявляється у діяльності політичних партій. Етнокультурний аспект, де етногеографічні та релігійно-географічні співвідношення є фундаментом, визначає характер, вектор та тенденції політичної активності населення (особливо стосується європейських держав). Для цих двох систем (владні інституції та політична активність населення) територія виступає середовищем організування державної влади та політичної активності населення. Таким чином, разом вони утворюють

органічне, взаємопов'язане політико-географічне утворення яким є держава.

Державно-територіальний устрій (або *адміністративно-територіальний устрій*, якщо акцент робиться на внутрішньому поділі держави на адміністративні одиниці – області, райони, громади) – це система територіальної організації державних інституцій, яка визначає просторову структуру влади та охоплює вищі й центральні органи, силові структури та органи місцевого самоврядування. Робота всіх складових державного апарату (законодавчих, виконавчих, судових, наглядових органів, системи місцевого самоврядування, збройних формувань та органів безпеки) здійснюється на основі юридично закріплених територіальних підрозділів. Тут територія виступає середовищем організації державної влади та середовищем впливу на соціально-політичні процеси.

Адміністративно-територіальний устрій – це законодавчо закріплена система поділу держави на територіальні підрозділи, відповідно до якої формується система органів державної влади та місцевого самоврядування. Територіально-ієрархічна структура характеризується кількістю ієрархічних ступенів, чисельністю, розмірами та конфігурацією адміністративних одиниць, а також особливостями розміщення адміністративного центру.

Структуру адміністративно-територіального устрою держави визначають низкою ключових чинників, які можна згрупувати за географічними, суспільно-економічними та політико-правовими аспектами. До основних чинників можна віднести:

1. *Чинники, пов'язані з державною територією та її освоєнням*: розміри державної території безпосередньо впливають на кількість адміністративних ієрархічних ступенів; рівень освоєння державної території впливає на формування та розвиток державних структур; конфігурація державної території впливає на зручність реалізації управлінських ухвал та ступінь політичної пов'язаності центру і периферії**.**

2. *Чинники, пов'язані з населенням та суспільно-економічною сферою:* система розселення **(**особливості розселення впливають на конфігурацію адміністративних одиниць та вибір адміністративних центрів, кількість адміністративних ієрархічних ступенів повинна відповідати також і системі розселення

держави); територіальний устрій соціально-економічної сфери – це один із географічних чинників, що впливає на формування і розвиток державних структур; територіальна організованість людського потенціалу; розвиток територіальної структури транспорту є маркером к рівня консолідації простору, яка є важливою для посилення потенціалу держави, залежить від розбудови комунікаційних шляхів і зв'язків**.**

3. *Історичні та політико-правові чинники:* історико-географічні передумови формування держави суттєво впливають на вибір форми державного устрою, правління та політичного режиму (інерція регіональної історії може вносити корективи у перебіг політичних процесів), політико-правові засади державності стосуються конституційних основ та законодавчого закріплення системи поділу (наприклад, аналіз територіально-політичних підстав унітаризму-федералізму є вихідним пунктом у дослідженні територіальної організованості державного апарату); етнонаціонально-географічний чинник (поєднання етнонаціональних ареалів) часто обумовлює форму державного устрою (наприклад, федеративний чи унітарний) та характер відносин центральних і місцевих структур.

Таким чином, адміністративно-територіальний устрій є не просто поділом держави для управління, але й моделлю основних просторових співвідношень і зв'язків у життєдіяльності суспільства, тісно взаємозалежною з системою розселення.

У контексті досліджень на рівні держави доцільно звернутися до поняття детериторіалізації. *Детериторіалізація* **–** є ключовим процесом, який визначає динаміку розвитку концептуалізації політичного простору в сучасних суспільних науках, зокрема у політичній географії. Цей процес відображає фундаментальний методологічний поворот, що стався наприкінці XX століття. Це процес, коли міжнародні актори проголошують мету деколонізації та деієрархізації глобалізованих політичних систем. У цих умовах геополітичні актори використовують поняття "простір" замість володіння територією. Детериторіалізація є політичним процесом, у межах якого територіально-політичний простір перетворюється з передумови політичної діяльності на її результат (простір як результат), що проявляється через об'єктивацію простору та його конструювання у глобальному вимірі. Замість володіння територією та її

ресурсами, геополітичні актори, створюючи проєкти своєї присутності, використовують поняття "простір". Акторами детериторіалізації виступають субрегіональні та макрорегіональні наднаціональні організації та міждержавні транснаціональні єврозони (єврорегіони). Наприклад, ЄС став моделлю реалізації стратегії просторового розвитку складних політичних систем в умовах детериторіалізації політичного процесу. А також самі держави, які виступають акторами детериторіалізації, коли вони "виводять" інструменти реалізації національної мети (наприклад, національні вибори) за межі державних кордонів[1], поширюючи простір власної політичної присутності (наприклад, *діаспоральна політика*[2]). Деякі держави розширюють свій політичний вплив за межі території, і тоді політичний простір формується поверх державних кордонів[3], перестає бути "локальним" і стає глобальним, дисперсним і мережевим. Глобальна детериторіалізація спричиняє трансформацію морфології політичного простору. Так формується географія впливу, коли політика метрополії стає орієнтованою на мережу, з утвореними в ній вузлами та лініями впливу. Таким чином, глобальна детериторіалізація є одним із ключових викликів, який сьогодні вивчається політичною географією в контексті макрорівня територіально-політичних систем.

"Політико-географічний аналіз держав стає ефективним лише за умови включення їхніх територіальних співвідношень та параметрів у зовнішні виміри. Це включає відносини з іншими державами, глобальними політичними силами та процесами" (Дністрянський, 2014).

---

[1] Держава використовує свої політичні, культурні, економічні чи дипломатичні механізми поза своєю територією для досягнення національних цілей.

[2] **Діаспоральна політика** – держава підтримує своїх громадян за кордоном, створює культурні центри, фінансує медіа або бізнес-ініціативи в країнах проживання діаспори. Прикладом такої політики є використання діаспоральних споріднених груп для отримання необхідного політичного результату (наприклад, у контексті національних виборів), або як лобістських структур та агентів впливу (геополітичної, геоекономічної присутності) позатериторіально.

[3] Звичайно політичний простір обмежується територією держави, але якщо держава активно впливає на діаспору чи інші групи за кордоном, політичний вплив "поширюється" на іншу державну територію, тобто політичний простір перестає бути суто територіальним.

Особливості системного політико-географічного аналізу геополітичного регіону як ТПС мезорівня

Геополітичний регіон (або регіональна геополітична система) є одним із ключових об'єктів дослідження на наддержавному рівні в політичній географії та геополітиці. Він відноситься до територіально-політичних систем (ТПС) мезорівня, тобто середнього ієрархічного рівня, що знаходиться між мікрорівнем (держави, адміністративні одиниці) та макрорівнем (геополітична структура світу). Як історико-географічний або етнокультурний регіон, він належить до ТПС, які існують *de facto.* Це означає, що вони є об'єктивно існуючими осередками політичного розвитку території, що виникають через об'єктивні політико-географічні передумови, і їхні межі можуть не збігатися з офіційними (юридично оформленими). Такі території пов'язані спільними історичними процесами, культурною, етнічною або іншою схожістю, а також інтенсивними політичними та господарськими зв'язками, які формують специфіку політичного розвитку території та систему взаємовідносин між її складовими.

Виділення геополітичних регіонів є одним з основних завдань політичної географії та геополітики. Так, геополітичний регіон є однією з просторових одиниць, , які формують геополітичну структуру світу (ТПС макрорівня) та виділяються на основі розмежування полів міжнародної взаємодії активних гравців планети.

Для вивчення геополітичного регіону як ТПС мезорівня (*de facto*) застосовується чітка схема системного політико-географічного аналізу, що включає наступні основні положення:

1. Історико-географічні передумови формування території.
2. Вимір географічного простору ТПС мезорівня (визначення меж, а також суб'єктів).
3. Функціональні простори поля взаємодії ТПС через аналіз цивілізаційного, соціоетнічного, інформаційно-комунікативного, геоекономічного, геополітичного та безпекового просторів. Це також включає аналіз зон (можливого) конфлікту.
4. Геополітичне та геоекономічне положення ТПС, тобто визначення місця та ролі регіону у геополітичній структурі світу, а також відносин із сусідніми регіонами, регіонами вищого рівня чи геополітичними центрами.

Цей аналіз є важливим, оскільки геополітичне положення об'єкта визначається як його геопросторове позиціонування відносно політичних даностей світосистеми, які чинять на нього суттєвий вплив і надають йому унікальних рис, а також визначає його роль на політичній карті світу та виступає інструментом виявлення територіальних відношень "регіон – геопростір".

Особливості системного політико-географічного аналізу геополітичної структура світу як ТПС макрорівня

Геополітична структура світу є найбільш глобалізованим та ієрархічно найвищим рівнем територіально-політичної організації, що є ключовим об'єктом аналізу в політичній географії та геополітиці. Геополітична структура світу ТПС макрорівня формується в результаті взаємодії акторів міжнародних відносин і виявляється методами геополітичного районування цілісного планетарного простору. Ця структура представлена множиною просторових моделей (Дністрянський, 2014).

Геополітична структура світу, відповідно до *балансу сил*, складається з *геостратегічних гравців*[1]*, геополітичних осей* (або осьові держави), *геополітичних центрів* (окремі країни чи цілі регіони), а також *геополітичних регіонів* (Бжезінський, 2000, Яценко, 2025). Одним з основних завдань політичної географії та геополітики є виділення геополітичних регіонів на основі розмежування полів міжнародної взаємодії активних гравців планети. *Баланс геополітичних сил* у світосистемі постійно змінюється, що робить динамічними межі зон впливу та змінює перелік акторів.

Системний політико-географічний аналіз геополітичної структури світу, як моделі глобальної територіально-політичної організації, передбачає розгляд ключових положень схеми політико-географічного аналізу:

1. Аналіз її цивілізаційних та глобалістичних аспектів формування.

[1] Наприклад, З. Бжезінський виділяв такі держави євразійського континенту, як Німеччина, Франція, росія, Індія та Китай, які мають спроможність змінити наявний геополітичний стан справ.

2. Параметри територіально-політичної організації світу, зокрема, вивчення складу та взаєморозміщення основних суб'єктів та динаміки міжнародно-політичних взаємин.

3. Характеристика просторових співвідношень через опис просторових пропорцій (віддаленість, сусідство), територіальних зв'язків (політичних, економічних, культурних тощо) та геополітичних залежностей (вплив, взаємодія, тяжіння, позиціонування та ін.) у межах світосистеми.

4. Глобальні проблеми та геостратегія основних акторів.

Крім того, політична географія ставить собі за мету дослідження механізмів взаємодії і типів контролю над геопростором та подолання в міжнародних відносинах конфронтаційної логіки співпраці.

Дослідження динаміки міжнародно-політичних взаємин ґрунтується на таких чинниках як баланс сил, динамізм, глобальні трансформації. Аналіз проводиться, виходячи з особливостей *балансу геополітичних і геоекономічних сил* у світосистемі. Постійна зміна балансу сил робить *динамічними межі зон впливу* та змінює перелік головних акторів. Глибокі перетворення на політичній карті світу наприкінці XX ст., включаючи крах двополюсної геополітичної системи та розпад Радянського Союзу, започаткували нові якісні зміни у моделюванні *нових співвідношень розміщення світових політичних сил* та розкритті перспектив територіально-політичної структури світу.

Залежно від ролі та масштабу поширення сили, що акумулює цивілізаційний, соціоетнічний, геоекономічний та геополітичний ресурси, можна виділити наступні поля взаємодії у глобальній політичній системі (Корома, 2012):

- *Регіони сили (Powers Regions, Regions of Force).* Це геополітичні регіони, що виступають у ролі геостратегічних гравців, визначають баланс сил та вектор подальшого розвитку світосистеми. Серед них виділяють регіони зі *зростаючою силою* (Східна Азія з Китаєм, Південна Азія з Індією), *стабільною силою* (Північна Америка із США, Західна Європа, Австралія) та *ослабленою силою* (Японія).
- *"Чорні дири" (Black Holes).* Це території країн та регіонів зі слабко розвиненою внутрішньою територіально-політичною організацією та економікою, які внаслідок цього перебувають у зоні впливу регіонів сили.

• *"Стиковий геополітичний регіон" (Junction Geopolitical Region).* Це простір, що історично розташований на стику кількох цивілізацій, потужних центрів сили (імперій, блоків), на перетині головних торгових шляхів та між різними геоекономічними центрами. Характерною рисою таких регіонів є наявність полів протистояння. Прикладами таких просторів є Американо-Мексиканський, Балто-Чорноморський, Чорноморсько-Каспійський, Балканський, Середземноморський, Центральноазійський та інші.

Для опису стикових регіонів часто використовуються суміжні поняття, кожне з яких має унікальні конотації. Так, *буферна зона (buffer zone, buffer state (якщо йдеться про державу), або neutral zone)* – це група країн, розташованих між ворогуючими державами для запобігання прямому контакту. *Лімітроф (limitrophe або borderland/frontier state)* – це історичний термін для прикордонних областей імперій, який у сучасному контексті означає несамостійні, несамодостатні прикордонні буферні держави. Поняття *перехідна зона (transitional zone)*, введене С. Коеном, описує периферію геополітичних регіонів з розмитими, нечіткими границями. Аналізуючи геополітичну карту Заходу, Східної Європи і Центральної Азії, він вживає поняття *gateway region* або *gateway/transitional zone*, зокрема щодо Центральної та Східної Європи, як регіону, що розташований між "геостратегічними сферами" (Saul B. Cohen, 1991, 2005).

Інтегруючим поняттям, яке об'єднує вищезгадані терміни, є *"геополітичне поле протистояння".* Це територія з наявними *"геополітичними розломами" (geopolitical shatterbelts)*, що одночасно розмежовують і з'єднують сусідні регіони (Saul B. Cohen, 1991, 2005). Ці розломи є спірними територіями з нечітким розмежуванням між етносами, релігіями та культурами, що виникли внаслідок історичного розташування на стику інтересів великих держав. Сутність цього поняття полягає в тому, що воно дозволяє враховувати прихований конфліктний потенціал: регіон *de jure* може не мати ознак протистояння, але *de facto* містити геополітичний розлом, здатний активізуватися за певних умов і перетворитися на зону міжнародної напруги.

Політична географія тут, при аналізі геополітичної структури світу, інтегруючи підходи різних дисциплін соціально-політичного циклу, використовує *глобальний рівень аналізу*,

вивчаючи територіальну впорядкованість політичної сфери у глобальному та регіональному вимірах. Геополітика, зі свого боку, є прикладною дисципліною, що вивчає різні аспекти політичної діяльності, *зумовлені географічними особливостями* (розміщення території, природно-ресурсний потенціал, розміщення соціально-економічних і політичних об'єктів тощо).

Висновки та дискусія

Територіально-політична система (ТПС) виступає ключовим концептом сучасної політичної географії, оскільки дозволяє цілісно розглядати взаємодію просторових, інституційних та владних чинників у межах політичної організації суспільства. Аналіз проведених теоретичних і методологічних підходів показав, що розвиток дисципліни відбувається у напрямі синтезу класичної геополітичної спадщини з інноваційними міждисциплінарними концепціями.

Системний аналіз ТПС підтверджує, що її вивчення може здійснюватися як у вузькоспеціалізованому полі (дослідження окремих елементів, процесів чи територій), так і на комплексному рівні (оцінка територіально-політичної організації в цілому). Сьогодні у політико-географічних дослідженнях простежуються такі пріоритетні напрями: політична карта світу та її трансформації; політико-географічне країнознавство; вивчення геополітичного положення; політична лімологія; електоральна географія; дослідження геоекономічних та геополітичних чинників балансу сил у світосистемі.

Дискусійним залишається питання розмежування предметних полів політичної географії та геополітики, а також подолання інерції радянських наукових стереотипів та механічного запозичення західних моделей. У науковому середовищі триває пошук оптимального поєднання структурно-функціональних і конструктивістських підходів до аналізу політичного простору. Додаткового розвитку потребує соціально-політична географія, яка досліджує співвідношення соціально-територіальної та територіально-політичної сфер, а також військово-географічні студії.

У методологічному плані застосування кількісних методів (кореляційний аналіз, моделювання, просторово-статистичні підходи) поки не є усталеним у політичній географії, хоча саме вони дають можливість об'єктивізувати закономірності

просторової організації влади. Перспективним є подальший розвиток комбінованих методик, що поєднують кількісний аналіз із якісними дослідницькими стратегіями.

Таким чином, сучасна політична географія перебуває на етапі методологічного оновлення, у межах якого поняття "територіально-політична система" стало інтеграційним полем для аналізу влади, ідентичності, справедливості та багаторівневого управління. Обговорення співвідношення різних підходів до вивчення ТПС сприяє розширенню предметного поля дисципліни та формуванню її нової дослідницької парадигми, відкриваючи шлях до міждисциплінарних досліджень, які інтегрують політичну географію, геополітику, соціальні науки та економічні аспекти територіальної організації.

Список використаних джерел

Бжезінський Зб., (2000). *Велика шахівниця. Американська першість та її стратегічні імперативи*. З англ. переклала Олена Фешовець. Івано-Франківськ: Лілея-НВ.

Блій, Г. де, Муллер П. (2004). *Географія: світи, регіони, концепти*. Пер. з англ. Передм. та розд. "Україна" О. Шаблія. К.: Либідь, , 738.

Дністрянський М. С., (2003). *Геополітичні доктрини і підходи: критичний аналіз методології.* Монографія. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка. 114.

Дністрянський М. С., (2014). *Політична географія України : навчальний посібник.* Львів : ЛНУ імені Івана Франка. 348 с. ISBN 978-617-10-0104-6.

Кисельов Є. Л., (2002). *Методологія геополітики*. Українська Академія держ. Управління при Президентові України; Харківський регіональний ін-т. Х.: Видавництво ХарРІ УАДУ "Магістр". 136.

Книш М. М., (2013). *Політико – географічнаглобалістика: навч. посібник*. Львів, ЛНУ ім. І. Франка. 505.

Ковальчук О.В., Кіптенко В.К., Брайчевський Ю. С., (2024). Просторовий інструментарій в політичних дослідженнях: огляд статті "просторовий аналіз для політологів" Джесікі Ді Сальваторе й Андреа Руджері. *Географія та туризм.* 75, 29-34. DOI: https://doi.org/10.17721/2308-135x.2024.75.29-34

Корома Н. С., (2012). Політико-географічні фактори формування стикових геополітичних регіонів (приклад Балто-Чорноморського регіону). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка, серія Географія.* 1 (60), 53-57.

Корома Н. С., (2017). Схема системного політико-географічного аналізу: теоретичні та методичні засади. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка, серія Географія*. 1-2 (66-67), 105-108. DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2721.2017.66.16

Ліба Н. С., Ющик Л. В., (2017). Поліваріантність поняття "регіон". *Науковий вісник Ужгород. національного університету. Серія: Міжнародні економічні. відносини та світове господарство.* 14(2). 10-13. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvuumevcg_2017_14%282%29__4

Малиновський В., (2012). Концептуалізація поняття "регіон". *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*. 4. 163-170. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadu_2012_4_22

Полтораков, О., Брайчевський, Ю., (2023). Геополітичні регіони Європи з позицій соціального конструктивізму: актуальність позиціонування України. *Географічна освіта і наука: виклики і поступ. Мат. міжн. наук.-пр. конф.* Львів,. 174-178.

Стафійчук В.І., (2007). Методологічні підходи в геополітиці. *Економічна і соціальна географія.* Наук. Зб. / Ред. кол. С.І.Іщук (відп. ред.) та ін. Київ. 57. 26-32.

Стафійчук В.І., (2016). *Політична географія світу: навч. посіб*. Херсон: Олді-Пдюс,. 306.

Трохимчук С. В., (2007). *Політична географія світу: навч. посіб*. Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. Факультет міжнародних відносин. 2-ге вид., перероб., доп. К.: Знання. 422.

Узун Ю. В., (2024). Територіальна політика в багатоскладових системах як об'єкт теоретико-методологічного аналізу. *Міжнародні та політичні дослідження.* 37, 151-168. DOI: https://doi.org/10.32782/2707-5206.2024.37.13

Шаблій О.І., (2000). *Соціально-економічна географія України: навч. посіб*. Білецький М.І., Заставецький Б.І.; Шаблій О.І. (ред.). 2-е вид., перероб. та доп. Л.: Світ. 679.

Яценко Б. П., Бабарицька В. К., (2009). *Країнознавство: основи теорії : навч. посібник.* К.: Либідь. 312.

Яценко, Б. П. (2025). Категорія "сили" в геостратегії держав. *Український географічний журнал*. No. 2: 59-66. DOI: https://doi.org/10.15407/ugz2025.02.059

Яценко Б.П., (2007). *Політичнагеографія та геополітика: навч. посібник*. За ред. Б.П. Яценка; Стафійчук В.І., Брайчевський Ю.С. Київ. нац. ун-т ім. Т.Г.Шевченка. К.: Либідь. 255.

Agnew J. A., (2002). *Making Political Geography*. Human Geography in the Making. London, Department of Geography, UCLA.

Agnew, J. (1999). Regions on the mind does not equal regions of the mind. In *Progress in Human Geography* 23,1: 91-96. DOI: https://doi.org/10.1191/030913299677849788

Agnew, J., (1987). *Place and Politics : □he Geographical Mediation of State and Society.* London : Allen and Unwin,.

Anděl, J., Bičík, I., Bláha, J. D. (2018). Macro-regional differentiation of the world: Authors' concept and its application. *In Miscellanea geographica-regional studies on development.* Vol. 22. No. 3: 117-122.DOI: https://doi.org/10.2478/mgrsd-2018-0025

Anděl, J., Bičík, I., Zavadská, K. (2017). The World's Major Regions as Part of Regional Geography Courses?. In: Karvánková, P., Popjaková, D., Vančura, M., Mládek, J. (eds) *Current opics in Czech and Central European Geography Education*. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-319-43614-2_12

Bufon, M., (2015). *erritoriality and political geography*.. DOI: https://doi.org/10.13140/RG.2.1.4596.8483

Carolina G. & Miguel M., (2012). The Price of Territorial Politics: Economic Geography, Political Institutions and Party Systems. [Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy (Political Science)]. The University of Michigan.

Clemm, R. S., Herron, E. S., & Hoheneder, T. J., (2024). Conflict and the changing geography of state capacity: Ukraine since 2013. *Eurasian Geography and Economics*, 65(5), 577-604. DOI: https://doi.org/10.1080/15387216.2022.2149585

Cohen, Saul B., (1991). Global Geopolitical Change in the Post-Cold War Era. Annals of the Association of American Geographers. Volume81, Issue4, 551-580. DOI: https://doi.org/10.1111/j.1467-8306.1991.tb01709.x

Cohen Saul B., (2005). The Eurasian Convergence Zone: Gateway or Shatterbelt? *Eurasian Geography and Economics*. 46(1):1-22. DOI: http://doi.org/10.2747/1538-7216.46.1.1

Cole, J., (1996). *Geography of the world's major regions*. Psychology Press.

Crush, J., (1991). The discourse of progressive human geography. *Progress in Human Geography,* 15(4), 395-414. DOI: https://doi.org/10.1177/030913259101500402

Detterbeck K. & Hepburn E. (2018). *Handbook of erritorial Politics*. In: Klaus Detterbeck (eds) Edward Elgar Publishing Ltd. 432 p.

Di Salvatore, J. & Ruggeri, A., (2021). Spatial analysis for political scientists. *Italian Political Science Review* (*Rivista Italiana di Scienza Politica)*. 51. 1-17. DOI: https://doi.org/10.1017/ipo.2021.7

Duchacek, I.D., & Duchacek, H., (1987). *he erritorial Dimension f Politics: Within, Among, And Across Nations* (1st ed.). New York: Routledge., 328. eBook ISBN9780429315244. DOI: https://doi.org/10.4324/9780429315244

Huntington, S. P. (1996). The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. Simon & Schuster.

Kennedy, P. (1987). *he Rise and Fall of the Great Powers*. New York: Vintage Books. 704.

Lewis, M. W., Wigen, K., & Wigen, K. E. (1997). The myth of continents: A critique of metageography. Univ. of California Press.

Lozynskyy R., Slyvka R., Pantyley V. and Braychevskyy Y., (2023).The territorial exchange between Poland and the USSR in 1951: demographic development and settlement network transformation over a 70-year period. *Bulletin of Geography. Socio-economic Series.* 59. 69-81. DOI: https://doi.org/10.12775/bgss-2023-0005

Mazzoleni O., (2024). Territory and Democratic Politics. A Critical Introduction. Part of the book series: *Palgrave Studies in European Political Sociology (PSEPS).* eBook ISBN: 978-3-031-35672-8.. XI, 138.

Mellor, R.E.H., (1989). *Nation, State and □erritory: A Political Geography* (1st ed.). London: Routledge.. 228 p. eBook ISBN: 9781315658452. DOI: https://doi.org/10.4324/9781315658452

Montello, D. (2003). *Regions in geography: Process and content. Foundations of geographic information science*. London: Taylor & Francis, 287 p.: 173-189. DOI: https://doi.org/10.1201/9780203009543.ch9

Moore M., (2017). *A Political □heory of □erritory (□xford Political Philosophy)*. Reprint Edition. Oxford University Press. 280. ISBN-10: 0190845791, ISBN-13: 978-0190845797.

Mozghovyi, A. A. (2024). Geographical Preconditions and Factors of the Russia-Ukraine Conflict. *Ukrainian Geographical Journal*. 4, 47–54.

Niemets, L., Sehida, K., Kravchenko, K., Telebienieva, I., & Pohrebskyi, T. (2020). Regional settlement systems in Ukraine: features of development in terms of decentralization reform. *Human Geography Journal*, 29, 6-17. DOI: https://doi.org/10.26565/2076-1333-2020-29-01

Niemets, L., Sehida, K., Kravchenko, K., Telebienieva, I., & Pohrebskyi, T. (2020). Regional settlement systems in Ukraine: features of development in terms of decentralization reform. *Human Geography Journal*, 29, 6-17. DOI: https://doi.org/10.26565/2076-1333-2020-29-01

Palamarchuk, T., Zavoritnya, H., Iemelianov, V., Lehkyi, S., & Taran, Y. (2025). Theoretical and methodological approach for strategic foresight and advanced response in the national security context. Sapienza: International Journal of Interdisciplinary Studies, 6(2), e25039. https://doi.org/10.51798/sijis.v6i2.944

Poltorakov, O. Yu., Braychevskyy, Yu. S., & Zapototska, V. A. (2024). Europe's Geopolitical Regions As an Intellectual Construct: the Challenges of Positioning Ukraine. Ukrainian Geographical Journal, 2024(4), 64–74.

Rovetta A., (2020). Raiders of the Lost Correlation: A Guide on Using Pearson and Spearman Coefficients to Detect Hidden Correlations in Medical Sciences. *Cureus.* 2020 Nov 30;12(11):e11794. DOI: https://doi.org/10.7759/cureus.11794

Shevchuk, S. (2019). Human geography in Ukraine: problems of development and priority research directions. *Journal of Geology, Geography and Geoecology*, 28(3), 546-553. https://doi.org/https://doi.org/10.15421/111951

Vollaard, H., (2009). The Logic of Political Territoriality. *Geopolitics*, 14(4), 687–706. DOI: 10.1080/14650040903141356

ЕКОНОМІЧНІ ТА СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ У КРАЇНАХ АФРИКИ: ПОДОЛАННЯ ПОСТКОЛОНІАЛЬНОЇ СПАДЩИНИ ТА ВИКЛИКИ XXI СТ.

Юліан БРАЙЧЕВСЬКИЙ
Вікторія КІПТЕНКО
Микола ДОБИШ
Тетяна ЗЕЛЕНСЬКА

Актуалізація африканської тематики. Тривалий час африканський континент сприймався як свого роду "чорна діра" на глобальній політичній та економічній карті. Стійке периферійне становище у глобальній економіці, об'єктність у міжнародних відносинах, залежність від колишніх метрополій на тлі низьких показників зростання, висока соціальна нерівність, політична нестабільність та екологічні негаразди – далебі неповний перелік проблем, з якими асоціюється африканський регіон у широкого загалу на Заході. Проте, у останні роки Африка привертає чимдалі більше уваги з боку міжнародної спільноти як у сфері міжнародної політики, так і у сфері бізнесу.

Пріоритетизація Африки має багато передумов. П'ятдесят чотири держави мають відчутний вплив на формування міжнародного політичного дискурсу у рамках ООН. Африка володіє величезним природно-ресурсним потенціалом, включно із рідкісними мінералами, попит на які стрімко зростає у останні роки. Демографічні тренди роблять цей регіон потенційно привабливим для концентрації тут у майбутньому працемістких видів матеріального виробництва.

Для України, що є відносно молодою країною на політичній карті світу і повинна була з чистого аркуша вибудовувати мережу дипломатичних контактів та розвивати міжнародне партнерство, Африка не була серед пріоритетних регіонів. Співпраця з країнами Африки обмежувалася окремими випадками технічної співпраці та експорту зерна (переважно до Єгипту). Лише з початком повномасштабного російського військового вторгнення у 2022 р. керівництво України відчуло прогалину міжнародного партнерства з країнами Африки. Виходячи із потреб сьогодення та перспектив майбутнього,

Африка нині стала пріоритетним напрямком розвитку дипломатичної мережі та пошуку точок дотику для глибокої та тривалої співпраці із країнами континенту. Розвиток міжурядового і ділового партнерства потребує всебічного вивчення країн регіону, глибокого розуміння регіонального соціального, економічного та політичного контексту, чинників, що, з одного боку, сприяють трансформаціям та розвитку, а з іншого – стримують соціально-економічний прогрес.

Особливе значення у африканському контексті має чинник постколоніальної спадщини, яку країни регіону досі не можуть подолати. Наслідки колоніалізму є багатовимірними. У першу чергу, мова іде про особливості міжнародного поділу праці, коли колишні колонії продовжують виконувати ту ж роль у світовому господарстві, що й за колоніальної доби – виступають постачальниками сільськогосподарської та мінеральної сировини, що спрямовується переважно до колишніх метрополій. З іншого боку, суттєві зрушення у структурі економіки ускладнені через недієздатні політичні інститути та незріле громадянське суспільство. Значною мірою така ситуація склалася через штучне насадження колоніальними адміністраціями форм політичної та соціальної організації, що не були результатом природної еволюції, а отже не функціонують належним чином. Наслідками політичної незрілості стали явища трайбалізму та значної соціальної нерівності, що лише посилюють напругу у суспільствах багатьох країн регіону.

Дана робота має на меті простежити особливості соціально-економічного розвитку країн Африки у останні десятиріччя з фокусом на подоланні ними постколоніальної спадщини, передусім у економічній, а також у соціально-політичній царині і проаналізувати суспільно-географічний контекст, що визначає неоднорідний характер трансформацій у Африканському регіоні. Ми не ставимо за мету дати якісно нові відповіді на фундаментальні питання африканського розвитку. Нашим завданням є ознайомлення української аудиторії із загальними трендами трансформації країн Африки і формування цілісної картини щодо проблем регіону у контексті викликів XXI ст.

Проблеми розвитку країн Африки в українській та зарубіжній літературі. Донедавна африканські студії, або африканістика, не належали до пріоритетних напрямів досліджень в

Україні. На це була низка об'єктивних причин. Загалом, за радянської доби, країнознавчі дослідження обмежувалися з ідеологічних міркувань і наявні школи знаходилися переважно у Москві. Після здобуття незалежності фокус суспільної, зовнішньополітичної, а отже і академічної уваги зосереджувався на країнах Заходу, частиною якого Україна прагнула стати.

Ще однією особливістю країнознавчих досліджень в Україні є їх паралельний розвиток у рамках предметної області географії та міжнародних відносин. Загальним трендом другої половини XX сторіччя у країнах Заходу став перехід країнознавчої тематики у область міждисциплінарних соціальних наук, у так звані регіональні студії (*area studies*), тоді як суспільна географія торкалася суспільствознавчих тем з позицій критичних соціальних теорій. Лише на початку XXI ст. почалася певна конвергенція і зближення географії та міждисциплінарних регіональних студій . У СРСР соціальні науки у звичному вигляді практично не розвивалися і країнознавча проблематика лишалася у предметному полі соціально-економічної географії зарубіжних країн. Нині в українському академічному середовищі представлені регіональні дослідження як в контексті міжнародного регіонознавства у галузі міжнародних відносин, так і в рамках географічного країнознавства.

Актуальність власне африканського вектору регіонознавчих та країнознавчих досліджень знайшла відображення у низці офіційних засадничо-аналітичних публікацій. Так, МЗС України (МЗС, 2022) підготувало комунікаційну стратегію "Україна – держави Африки", де визначило терміни, засадничі принципи і пріоритети розвитку дипломатичних відносин, економічного та політичного партнерства з країнами Африки. Національний інститут стратегічних досліджень у співпраці з Інститутом сходознавства імені А.Ю.Кримського Національної академії наук України видав аналітичну доповідь "Близький Схід і Північна Африка як сфера інтересів України" (Литвиненко, 2020), у фокус якої потрапили геополітична ситуація у регіоні у контексті так званої "арабської холодної війни", вплив зовнішніх гравців на розвиток політичної ситуації та потенційні сфери українських інтересів.

О. Мішин (2021) здійснив спробу конкретизації українського інтересу не лише у Північній, але і у країнах Субсахарської Африки, а також торкнувся проблеми позиціонування

африканського регіону у зовнішньополітичній стратегії України. Хома і Панова (2024) систематизували підсумки зовнішньополітичних зусиль останніх років щодо розвитку взаємин України з державами Африки, окреслюючи основні перспективи на майбутнє.

Окрім актуалізації значимості африканського вектору, окремі дослідження почали звертати увагу на особливості суспільно-політичного контексту регіону. Так Лановюк (2022) аналізує особливості процесу державотворення у країнах Африки у другій половині XX ст. як чинник, що обумовлює сучасну політичну нестабільність. При цьому автор наголошує на ролі міждисциплінарного синтезу історії, політології та права для всебічного розуміння процесів регіонального суспільно-політичного розвитку. Ксендзук та ін. (2023) розглядають військово-безпековий та інвестиційний виміри нової колонізації Африки в умовах XXI ст., коли, окрім колишніх метрополій (морських імперій Європи), до неоколоніальних практик долучаються нові гравці – Росія, КНР і США. Майборода (2023) детально аналізує проблеми етнополітичних відносин у країнах Африки, що відомі як явище трайбалізму. Робота наголошує на проблемі громадянської незрілості та слабких державних інститутах, неспроможних консолідувати африканські суспільства і перетворити їх на повноцінні політичні нації. У історичному нарисі щодо особливостей європейського колоніалізму у країнах Африки Космина (2024) висвітлює ціннісний конфлікт між до- та постцивілзаційними суспільствами народів Африки та Європи відповідно.

Дослідження економічного виміру африканського регіонального розвитку є ще більш фрагментарними. Варламова та ін. (2024) простежують вплив регіональної економічної інтеграції на розвиток країн африканського континенту, побіжно торкаючись впливу колоніального минулого на трансформаційні процеси. Українець (2013) здійснила економетричний аналіз чинників, що визначають стратегію інвестиційної присутності Китаю у Африці з фокусом на ресурсному чиннику. Низка публікацій торкається наріжних питань зовнішньої торгівлі України з країнами Африки (Антонюк та ін., 2019; Дугінець та Омран, 2022).

Публікації, що висвітлюють глибші контекстні проблеми сучасного соціально-економічного розвитку країн Африки, а також регіональні проблеми колоніальної спадщини та їх сучасні прояви є вкрай поодинокими в Україні. Зазвичай дана

тематика починає знаходити відображення у кваліфікаційних роботах здобувачів вищої освіти у галузі всесвітньої історії, міжнародних відносин та регіональних студій і потребує ґрунтовнішого вивчення. Фактично, контекстні відомості щодо особливостей африканського регіону, що доступні в Україні, походять або з радянських довідково-енциклопедичних видань другої половини XX ст., або зарубіжних джерел.

Окремо слід зазначити брак уваги до африканської тематики з боку географів-країнознавців. Суспільствознавчі студії (історія, політологія, міжнародні відносини тощо) здебільшого фокусуються лише на основному предметі (наприклад, проблема політичної нестабільності, неефективного врядування, геополітичних змагань абощо), тоді як традиція географічного країнознавства та регіональних досліджень передбачає багатошаровий і комплексний аналіз чинників суспільно- та фізико-географічного середовища як сучасного, так і з історико-географічного погляду. Аналіз регіонального середовища розвитку світових макрорегіонів, у т.ч. й Африки, можна знайти у підручниках з географії світу (Олійник, 2015; Блій та ін., 2004).

На відміну від української академічної спільноти, проблеми соціально-економічного розвитку Африки висвітлюються досить широко, як у аналітичних роботах міжнародних організацій, так і у науковій літературі. Так, систематичний моніторинг соціально-економічної ситуації на континенті здійснює низка міжурядових організацій, зокрема Комісія Африканського Союзу, Регіональне бюро ПРООН для Африки, Економічна комісія ООН для Африки, а також Африканський банк розвитку. Ці структури публікують періодичні звіти, серед яких варто відзначити Звіт із сталого розвитку Африки (African Union Commission та ін., 2025) та Африканський економічний огляд (African Development Bank Group, 2025). Ці та подібні звіти дають достатньо повну картину щодо загальних тенденцій та стану справ як в цілому у макрорегіоні, так і у окремих країнах.

Окрім моніторингових публікацій, проблеми розвитку країн Африки привертають увагу і значної частини академічної спільноти. Відомими стали низка публікацій монографічного характеру, спрямовані на комплексний аналіз не лише тенденцій, але й їх глибинних причин, а також на пошук можливих шляхів подолання системних проблем соціального, політичного та

економічного характеру. Так, холістичну картину типового шляху, яким рухались більшість африканських країн після здобуття незалежності, змальовують Moss & Resnick (2011). У праці розкрито спільні риси постколоніального розвитку та виклики, з якими доводиться стикатися економікам, зокрема у Субсахарській Африці. Важливим аспектом є фокус не лише на власне економічних чинниках, але і на суспільно-політичному контексті, впливі авторитарних режимів, громадянських воєн та конфліктів, повільних темпів демократизації тощо. Berg & Whitaker (2023) пропонують розгорнутий аналіз основних факторів розвитку країн Африки, звертаючи увагу на природно-ресурсний потенціал, аграрний та індустріальний сектори, інвестиційне поле, а також людський капітал та третинний сектор країн. Загалом, як і у більшості подібних публікацій, підсумком є систематизація проблем і окреслення загальних напрямів для їх подолання.

Найбільш повний і систематичний огляд і науковий аналіз суспільно-політичних трансформацій на африканському континенті наводиться у серії монографічних праць "Африка у світовій політиці". Перше видання побачило світ у 1963 р. (Legum, 1963). У сучасному вигляді монографія публікується з кінця 1980-их рр., останнє, сьоме, видання вийшло друком у 2023 р. (Harbeson & Rothchild, 2023). Особливістю цієї серії є вдале поєднання моніторингу та поглибленого наукового аналізу, що доволі оперативно реагує на актуальні тренди геополітичного, геоекономічного, соціально-політичного та/або безпекового характеру. Примітно, що у даному виданні публікуються праці не лише західних, але і власне африканських аналітиків та науковців.

Серед тематичних напрямків наукового осмислення проблем африканського розвитку, можна виділити різні галузеві сфери інтересу. Так, низка авторів розглядають роль сільського господарства у економічному розвитку африканських країн, у більшості з яких цей сектор економіки є одним із головних джерел доходів (а у багатьох випадках і просто засобів для існування) населення (наприклад, Dercon & Gollin, 2014). Diaoet та ін. (2011), торкаються проблеми низької продуктивності праці у сільському господарстві та бідності сільського населення, підіймаючи питання на що саме мають бути спрямовані стратегії розвитку – на пожвавлення власне аграрного виробництва чи

на розвиток міст і, відповідно, промисловості. Суперечливі процеси, пов'язані із відкриттям Африки світовим ринкам капіталу, що, з одного боку, відкривають можливості для масштабної перебудови інфраструктури та оновлення економічних активів країни, а з іншого ставлять її у нову форму уже сучасної неоколоніальної залежності розкриває Moss (2018). Тематику інтеграції країн Африки у сучасну міжнародну економічну систему розкриває Ndlovu-Gatsheni (2023). Van de Walle (2023) аналізує вихід країн Африки зі стану тотальної залежності від зовнішньої допомоги та зміни, що з цим пов'язані.

Велика кількість праць приділяє увагу проблемам становлення сильних державних та демократичних інститутів. Наприклад, Tripp (2018) висвітлює складнощі розбудови громадянського суспільства та супутні суперечності із часто авторитарними та корумпованими урядами. Схожі проблеми протистояння демократії та держави аналізує Harbeson (2018). Неспроможність держави ефективно протидіяти терористичним та екстремістським рухам на прикладі діяльності Боко-Харам у Нігерії, розкриває Campbell (2018).

Окремими напрямом є дослідження міжнародних геополітичних та геоекономічних чинників. Reno (2023) підіймає питання впливу великих міжнародних гравців на виникнення та перебіг військових конфліктів у країнах Африки. Фундаментальні зміни міжнародної присутності на африканському континенті у зв'язку із експансіоністською зовнішньо-економічної політикою Китаю розглядає Shinn (2012, 2023).

Зазначені приклади аж ніяк не дають вичерпного уявлення про весь спектр досліджень щодо осмислення проблем розвитку Африки, але окреслюють найбільш значимі вектори наукового пошуку у африканознавчій царині. На тлі окреслених вище тематик варто наголосити на ще одній. Окрему увагу привертають праці, що вивчають вплив колоніальної та постколоніальної спадщини на сучасний розвиток Африки. Попри серйозні зміни, що відбулися як на континенті, так і загалом у світовій економіці та світовій політиці, економічні та інституціональні наслідки колоніального минулого даються взнаки. Young (2018) порівнює Африку та Латинську Америку у контексті з т.з. формуванням самодостатніх постколоніальних еліт, наголошуючи, що пізня та агресивна колоніальна політика у Африці

спричинила не лише економічні, але й психологічні наслідки, що заважають ефективним політичним трансформаціям. Mkandawire (2011) звертає увагу, що навіть у XXI ст., коли значна частина колишнього колоніального світу пройшла важкий шлях суспільних та економічних трансформацій і нині, якщо не наздоганяє розвинені країни, то принаймні вийшла на якісно новий щабель розвитку, африканський континент лишається далеко позаду. При цьому автор наголошує на центральній ролі освіти та сфери знань, що має стати локомотивом інституційних та економічних змін. Брак власної мережі наукових та інтелектуальних осередків (як елемент постколоніальної спадщини) підтверджується і висновками Jerven (2013), котрий звертає увагу на складнощі із збором економічної статистики у країнах Африки, наголошуючи на тому, що часто цифри, що публікуються у національних та міжнародних джерелах, зовсім не відображають реального стану справ. Головним чином проблема полягає у слабко розвинених інститутах, відповідальних за збір статистики, а також брак професійних кадрів.

На думку багатьох авторів, більшість рішень для так званого "африканського прориву" у кінцевому рахунку залежать від здатності африканських народів подолати негативну постколоніальну спадщину, що дозволить модернізувати урядові інститути, розвинути ефективне громадянське суспільство і сформувати конкурентне середовище економічного розвитку, привабливе як для зарубіжних, так і для внутрішніх інвестицій. Тож у даній роботі ми сфокусуємося на огляді тенденцій, що дозволяють говорити про (не)успіхи країн Африки у подоланні постколоніальної спадщини.

Загальні тенденції економічного розвитку.

Африка є регіоном, що найбільше постраждав від тягаря колоніалізму. Більшість держав Африки здобули незалежність лише у другій половині XX ст. і в умовах агресивної міжнародної конкуренції, лише починаючи формувати власні економічні і політичні еліти, стикнулися із суттєвими економічними викликами. Загалом, очевидним є поділ економічного ландшафту Африки на два великі субрегіони – Північну та Субсахарську Африки. На Північну Африку, що об'єднує лише шість держав, у 2023 р. припадало понад 34% сукупного ВВП континенту.

Єгипет, Алжир та Марокко стабільно входять до п'ятірки найбільших африканських господарств. Серед країн Субсахарської Африки найбільшими "локомотивами" розвитку виступають ПАР та Нігерія. Водночас, навіть найбільші економіки регіону не подолали поріг у $1 трлн. Єгипет та ПАР – беззаперечні лідери серед африканських країн – мають обсяг сукупного виробництва на рівні близько $380-390 млрд. Значний (за регіональними мірками) економічний потенціал мають також Кенія, Ангола, Гана, Кот-д'Івуар, Танзанія, ДРК та ін. країни (рис. 1). Обсяг їх ВВП у 2023 р. коливався в межах від $67 до 110 млрд.

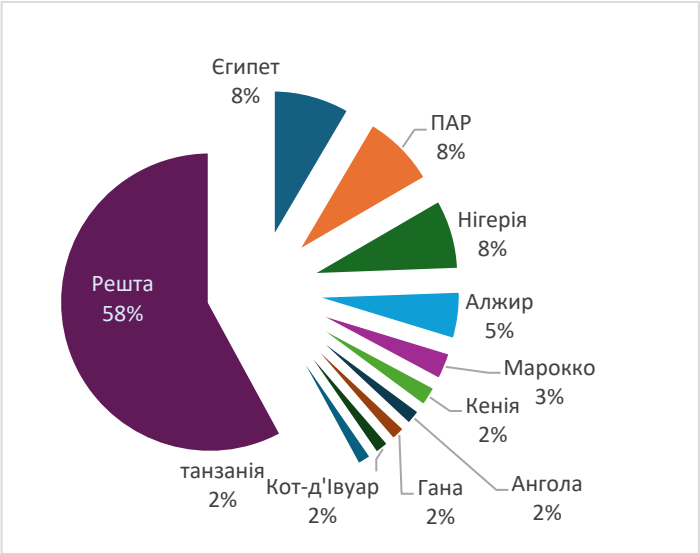

Рис. 1. Країни-лідери за розміром ВВП, 2023 р.
Складено за World Bank (2025)

Оскільки країни Африки істотно різняться за розміром та кількістю населення, важливим є не лише абсолютний обсяг ВВП, але і у перерахунку на одного мешканця. За цим показником (у еквіваленті долару США), найкращою є економічна ситуація на Сейшельських Островах (18 262) , Маврикії (11 182), у Габоні (8 071), Ботсвані (7 826), Екваторіальній Гвінеї (6 677), Лівії (6 172), ПАР (6 022), Алжирі (5 364), Кабо-Верде (4 861) і Намібії (4 187). З урахуванням паритету купівельної

спроможності валют (тобто з поправкою на внутрішній рівень цін) десятка лідерів є ідентичною. Проте значення можуть перевищувати номінальний ВВП у 2.5-3 рази. Так, ВВП на одного мешканця у паритеті купівельної спроможності валют Алжиру складає $16 824, Ботсвани – 21 012, Габону – 20 757. Найбільш вираженим ефект недооціненої національної валюти має Єгипет – ВВП на одну особу у паритеті купівельної спроможності валют перевищує номінальний у понад 5 разів. Загалом, тенденція до недооцінки національної валюти є типовою ознакою постколоніальних країн, на ринку яких імпортні товари коштують непропорційно дорого відносно вироблених у середині країни. У поєднанні із слабкою внутрішньою економікою це обумовлює низьку купівельну спроможність населення і низьку вартість робочої сили.

Звичайно, слід пам'ятати про пересторогу, озвучену деякими аналітиками, щодо ненадійності статистичних матеріалів, що публікуються для країн Африки (Jerven, 2013). Навіть найбільш авторитетні міжнародні організації змушені покладатися на офіційну статистику, що її публікують національні урядові структури, котрі у багатьох африканських країнах досі мають слабку кадрову і матеріальну базу для ефективного статистичного відображення економічної ситуації. З іншого боку, навіть недосконалі, але усталені методики збору інформації, все одно дають змогу відстежувати загальну динаміку розвитку.

За останні тридцять років країни африканського континенту у цілому демонструють тенденцію до поступового економічного зростання, про що свідчить динаміка показників внутрішнього валового продукту (рис.2). Зростання ВВП для африканського регіону за тридцятирічний період (з 1993 по 2023 рр.) становило близько 3.2% (табл 1). Десятку лідерів за темпами економічного зростання за цей період склали Екваторіальна Гвінея, Ефіопія, Мозамбік, Ліберія, Кабо-Верде, Руанда, Уганда, Буркіна-Фасо, Сомалі і Танзанія. Середні показники річного приросту ВВП на рівні понад 5% є достатньо високим не лише за африканськими, але й загальносвітовими стандартами. Середньосвітові темпи зростання за цей же період склали близько 3.1%. Ключовими чинниками позитивної динаміки стали, здебільшого, природні мінеральні багатства, а також масштабні інвестиції у розвиток капітальної

інфраструктури, частково за рахунок урядових капіталовкладень, але переважно завдяки зовнішнім надходженням. Найбільш стрімким стало зростання Екваторіальної Гвінеї, що обумовлене майже виключно її нафтовидобувним сектором. Найменш динамічними виявилися економіки Бурунді, Зімбабве, Судану, ЦАР, Джибуті, Республіки Конго, Лівії, Габону, Південної Африки і Лесото з середнім рівнем росту ВВП від 1.1 до 2.4 % на рік.

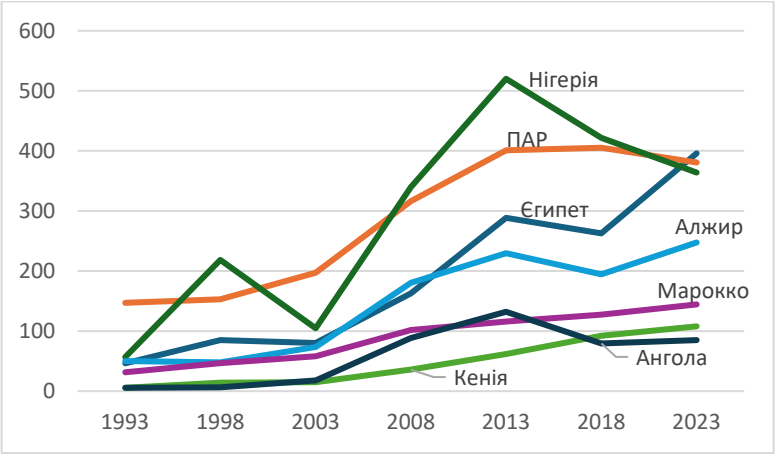

Рис. 2. Динаміка економічного зростання найбільших економік Африки (млрд дол. США). Складено за World Bank (2025)

Темпи економічного зростання з урахуванням розміру населення є суттєво повільнішими за абсолютні показники практично в усіх країнах Африки. Більше того, у низці країн динаміка ВВП на одного мешканця може бути навіть від'ємною (табл. 1). Це свідчить про те, що населення у таких країнах як Бурунді, Республіка Конго, Габон, Судан, ЦАР, Мадагаскар та ін. зростає швидше, ніж сукупне виробництво їх господарств. У короткостроковій перспективі така ситуація обумовлює вищий рівень бідності населення, проте у середньостроковій забезпечує великий ресурс працездатного населення. В умовах поступового здорожчання трудових ресурсів у країнах Азії, Африка може виявитися привабливим регіоном для переміщення працемістких видів промислового виробництва.

Таблиця 1. Середній рівень економічного зростання країн Африки, 1993 – 2023 рр.

№	Країна	Зростання ВВП, %	Країна	Зростання ВВП на 1 особу, %
	Країни, що мають найвищі показники			
1	Екваторіальна Гвінея	16.1	Екваторіальна Гвінея	11.2
2	Ефіопія	8.1	Кабо-Верде	5.5
3	Мозамбік	6.9	Ефіопія	4.9
4	Ліберія	6.6	Руанда	4.4
5	Кабо-Верде	6.5	Мозамбік	3.7
	Країни, що мають найнижчі показники[1]			
1	Бурунді	1.1	Бурунді	-1.7
2	Зімбабве	1.5	Республіка Конго	-1.0
3	Судан	1.6	Габон	-0.7
4	ЦАР	1.6	Судан	-0.4
5	Джибуті	1.8	ДРК	-0.3
Африка у цілому		3.2	**Африка у цілому**	0.9

Складено за World Bank (2025)

Важливою особливістю є високий рівень мінливості річного зростання ВВП впродовж тридцятирічного періоду. Так, коефіцієнт варіації[2] річного приросту ВВП за період з 1993 по 2023 р. є меншим за 100% лише у семи із п'ятдесяти чотирьох країн Африки, а у окремих випадках сягає екстремальних значень, наприклад, понад 5100% для Зімбабве, 3000% для Лівії, 1200% для Анголи, майже 800% для Гамбії тощо. Вочевидь, пояснення такій ситуації може полягати у епізодичних і великих транзакціях, що в масштабах слабкої економіки дають надвеликі показники зростання у окремі роки, тоді як у інші періоди динаміка ВВП може бути навіть від'ємною. Причиною мінливості

[1] Дані щодо Південного Судану та Еритреї відсутні

[2] Коефіцієнт варіації є статистичною мірою мінливості ряду даних відносно їх середнього значення, розраховується за формулою: $V = \frac{\sigma}{\bar{X}} * 100\%$, де V – коефіцієнт варіації, σ – середнє квадратичне відхилення, а $\bar{X}$ – середнє значення ряду.

темпів приросту для багатьох країн Африки виступали внутрішні збройні конфлікти та політична нестабільність. Найбільш збалансовані темпи зростання впродовж 30 років мали Єгипет, Танзанія, Уганда, Буркіна-Фасо, Гана та Ефіопія.

Цікавими є зрушення у розрізі структури господарств Африканських країн. Саме економічна диверсифікація є запорукою здобуття справжнього економічного суверенітету і стійкості держав до змін у зовнішній ринковій кон'юнктурі та до коливань геоекономічної ситуації у регіоні та світі. Активний розвиток новітніх форм економічної активності виступає пріоритетним завданням у контексті подолання країнами Африки своєї постколоніальної спадщини. Для стандартизованої оцінки та порівняння країн за ступенем розгалуженості їх економіки використовується індекс економічної диверсифікації[1], що враховує три складові – диверсифікацію економічної діяльності за структурою виручки, за структурою виробництва та за структурою зовнішньоторговельного обміну. Доступні дані (Global Economic Diversification Index, n.d.) для 114 економік світу охоплюють 25 держав Африки (табл. 2).

Для порівняння, максимальні значення індексу за цією методологією мають США, Китай та Німеччина зі значеннями 157.05, 146.20 і 139.78 відповідно. Найнижче – Нігер (79.47). При цьому, серед двадцяти країн з найнижчим рівнем диверсифікації економіки, п'ятнадцять – це країни Африки. У межах африканського континенту найкраща ситуація у ПАР, Тунісі, Марокко, Єгипті та Маврикії. Також порівняно висока диверсифікація господарства у Сенегалі, Намібії, Кенії, Ботсвані, Кот-д'Івуар і Камеруні. Найбільш монопрофільними є економіки Нігеру, Анголи, Ефіопії, Танзанії, Алжиру, Республіки Конго тощо.

Окремо слід загадати про деякі позитивні тенденції, що окреслилися за останні десятиріччя. У низці країн, спільними зусиллями урядів, приватних підприємців та міжнародної підтримки почали розвиватися окремі напрямки економічної діяльності, що іноді переростають у цілі кластери, спрямовані на посилення конкурентоспроможності країн на світовому ринку і на подолання ресурсозалежності економіки. Такими успішним прикладами можна вважати кластер фінансових технологій у Нігерії.

[1] Індекс економічної диверсифікації було порівняно нещодавно уведено у науковий обіг дослідниками Школи врядування імені Мохаммеда бін Рашида.

Таблиця 2. **Країни Африки за індексом економічної диверсифікації** (Global Economic Diversification Index, n.d.)

№	Рейтинг у світі	Країна	За структурою виручки	За структурою виробництва	За строуктурою зовнішньої торгівлі	Інтеграцльний індекс
1	43	ПАР	101.07	100.59	105.23	102.3
2	49	Туніс	101.54	100.33	101.42	101.09
3	57	Марокко	102.86	100.33	96.22	99.81
4	64	Єгипет	100.11	98.76	94.52	97.8
5	67	Маврикій	91.1	99.91	101.55	97.52
6	78	Сенегал	90.24	98.92	92.06	93.74
7	81	Намібія	88.64	100	91.64	93.42
8	82	Кенія	91.16	98.87	90.23	93.42
9	84	Ботсвана	81.43	99.69	99.03	93.39
10	87	Кот-д'Івуар	89.08	97.53	92.86	93.16
11	96	Камерун	85.06	98.35	87.78	90.4
12	97	Мадагаскар	86.42	97.68	85.92	90.01
13	98	Замбія	82.35	99.25	87.95	89.85
14	100	Мозамбік	87.99	99.2	80.24	89.14
15	101	Уганда	89.18	98.28	79.72	89.06
16	102	Нігерія	82.5	97.08	85.39	88.32
17	104	Гамбія	84.87	97.56	80.15	87.53
18	105	Руанда	84.43	99.04	78.26	87.24
19	106	Гана	83.98	97.84	78.88	86.9
20	108	Республіка Конго	90.5	98.05	67.35	85.3
21	109	Алжир	82.74	98.54	74.55	85.28
22	110	Танзанія	85.38	98.7	69.97	84.68
23	111	Ефіопія	88.38	97.71	66.93	84.34
24	113	Ангола	75.78	97.99	66.31	80.03
25	114	Нігер	76.96	97.55	63.91	79.47

Країні вдалося створити ефективну екосистему надання фінансово-технологічних послуг, що приваблює компанії та

фахівців у цій галузі. Нігерійські міжнародні платіжні системи Flutterwave та Paystack успішно зарекомендували себе не лише в країнах Африки. Ефіопія і Гана впроваджують технології "розумного сільського господарства", прагнучи підвищити продуктивність та сталість аграрного сектору, щоб відійти від примітивної екстрактивної моделі, типової для постколоніальної Африки. Ефіопія та Руанда можуть похвалитися створенням промислових парків, що приваблюють зарубіжний капітал для розвитку працемістких видів діяльності. Переважно, такі парки орієнтуються на текстильну та швейну промисловість. Єгипет, ПАР та Руанда розвивають кластери інформаційно-комунікаційних технологій та туризму, цифрові технології розвиваються у Кот-д'Івуар; технологічна промисловість, включно з виробництвом автодеталей та комплектуючих для аерокосмічних літальних апаратів, розвивається у Марокко. Проте, наразі такі передові зрушення мають точковий характер і поки що не змінили загальний стан економік, основу яких досі складають постколоніальні види економічної активності.

Зарубіжні інвестиції є ще одним індикатором, який може характеризувати стан і тенденції економічного розвитку. За останні десятиріччя інвестиційна привабливість африканського континенту істотно зросла. Порівняно із 1993 р., обсяг зарубіжних капіталовкладень зріс майже у п'ятнадцять разів. Проте, як за обсягами, так і за галузевою спрямованістю, інвестиційні тренди досі відповідають постколоніальному типу економічних відносин. Сумарний обсяг зарубіжних інвестиційних активів[1] у країнах Африки, станом на 2023 р., складає трохи більше трильйона доларів США (табл. 3). Порівняно із 1993 р., обсяг зарубіжних капіталовкладень зріс майже у п'ятнадцять разів. Для порівняння, у країнах Європи цей показник становить близько 16 трильйонів, а до Південної Америки (без Центральної Америки та Карибського басейну) – понад два трильйони. Більше половини усіх прямих інвестицій у регіоні припадає на сім країн – Єгипет, ПАР, Нігерію, Марокко,

[1] За методикою UNCTAD, показник накопичених інвестиційних активів stock inward foreign direct investment являє собою суму активів, створених та придбаних за рахунок прямих іноземних інвестицій за багаторічний період. Цей показник краще відображає багаторічні тренди, адже річний притік та відтік інвестиційних коштів є дуже волатильними.

Мозамбік, Гану і Туніс. За винятком Єгипту, ПАР і Марокко, більшість країн приваблюють інвестиції у види діяльності пов'язані з видобутком нафти або іншої мінеральної сировини або з монопрофільним сільським господарством.

Таблиця 3. Обсяги накопичених прямих іноземних інвестицій у країнах Африки, 2023 р.

Країна (регіон)	Сумарні інвестиції, $ млн	Частка, %	Кумулятивна частка, %	Країна (регіон)	Сумарні інвестиції, $ млн	Частка, %	Кумулятивна частка, %
Африка	1022.1	100	100	Алжир	36.9	3.6	61.4
Єгипет	158.7	15.5	15.5	Республіка Конго	34.7	3.4	64.8
ПАР	111.4	10.9	26.4	ДРК	33.6	3.3	68.1
Нігерія	75.2	7.4	33. 8	Судан	30.8	3.0	71.1
Марокко	59.5	5.8	39.6	Танзанія	20.0	2.0	73.0
Мозамбік	57.3	5.6	45.2	Уганда	19.6	1.9	75.0
Гана	47.4	4.6	49.8	Екваторіальна Гвінея	19.2	1.9	76.8
Туніс	42.6	4.2	54.0				
Ефіопія	38.5	3.8	57.8	Інші країни	236.9	23.2	100.0

Складено за UN □rade & Development (2025)

Окремо слід згадати специфіку зростання інвестиційних потоків до Африки у останні десятиріччя. Значна частка капітальних інвестицій до країн континенту надходить із Китаю. Особливістю китайських інвестицій є їх стратегічна геополітична спрямованість. На відміну від західної інвестиційної стратегії, спрямованої на максимізацію прибутків у приватному бізнесі, китайські кошти спрямовуються у масштабні проєкти, комерційна віддача від яких може бути незначною. Більше того, китайські інвестори досить толерантно ставляться до нецільового використання коштів. Натомість Китай заручається політичною підтримкою африканських урядів на міжнародній

арені і отримує значні преференції та концесії на розробку цінних африканських ресурсів. Фактично, інвестиційна стратегія Китаю полягає у своєрідній "патронізації" Африки, включення її у свою сферу геополітичного та геоекономічного впливу.

Досі, африканські країни не стали осередком нагромадження власного капіталу. Інвестиційна активність самих африканських країн майже у чотири рази поступається зовнішньому притоку капіталовкладень. Всього, у 2023 р., країни Африки інвестували за кордон близько 243 млрд доларів США. Найбільшим інвестором у регіоні є ПАР із сумарними зарубіжними активами понад 150 млрд; далі з великим відривом ідуть Лівія, Нігерія і Марокко (20, 17 і 11 млрд доларів США відповідно). Вочевидь, за винятком ПАР, участь країн Африки у глобальних економічних процесах є радше пасивною.

Підсумовуючи, можна зазначити, що загальні тренди економічного розвитку Африки свідчать про пожвавлення господарських процесів, більш активне включення країн Африки у міжнародний економічний процес. Водночас, динаміка розвитку, структурні зрушення та інвестиційна активність поки що не дозволяють говорити про масштабний економічний прорив. З іншого боку, загальне збільшення капіталовкладень і точкові кейси якісних структурних змін дозволяють говорити про певний оптимізм щодо майбутніх економічних реформ на континенті.

Зовнішня торгівля

Головною особливістю економіки колишніх колоній є майже повна орієнтація економічної діяльності на зовнішній експорт товарів. Європейська колоніальна система була побудована, у першу чергу, задля забезпечення потреб стабільної та вигідної для країн-метрополій торгівлі такими цінними товарами як прянощі, шовк, дорогоцінні метали та каміння, екзотичні види деревини, цукрова патока, бавовник тощо. У випадку африканських колоній, окрім ганебної практики работоргівлі, цінувалися такі товари як слонова кістка, кава та какао-боби, деревина, золото та діаманти. У XX ст. фокус торговельного обміну трохи більше змістився у бік мінеральної сировини. Статус колонії у такій системі не передбачав розвиток потужного внутрішнього ринку. Основою матеріального благополуччя населення у колоніях мали бути саме доходи від торгівлі. Саме

тому, більшість африканських країн досі страждають від відсутності власних самодостатніх ринків.

Для багатьох аналітиків саме брак внутрішнього ринку стояв на заваді економічному прориву країн Африки. Яскравим прикладом можуть слугувати спроби наслідувати європейський досвід економічної інтеграції. Уже з 1960-их рр., на континенті починають формуватися інтеграційні об'єднання новостворених країн, що за своєю формою і задумом мали наслідувати позитивний досвід європейських економічних співтовариств. Так 1964 р., колишніми колоніями Франції – Камеруном, ЦАР, Республікою Конго, Чадом та Габоном – засновано Економічний та Митний Союз Центральної Африки (у 1964 р. реорганізований у Валютний Союз Центральної Африки у 1994 р.); у 1967 р. Кенія. Уганда і Танзанія створили Східноафриканське Співтовариство (фактично занепало до 1977 р. і було відновлена уже у ширшому слкаді у 2000 р.); у Західній Африці, у 1966 р., було закладено Митний Союз Західноафриканських держав (з 1973 р. Економічна спільнота Західної Африки, а з 1975 – Економічне співтовариство Західноафриканських держав).

Створення галузевих об'єднань, а згодом і спільного економічного простору мало вражаючий економічний ефект у Європі, тож країни, що розвиваються прагнули перейняти цю успішну практику. Але у більшості випадків, ефект від економічної інтеграції у Африці був мінімальним. Усунення бар'єрів для безперешкодної торгівлі між країнами покликаний посилити інтенсивність економічного обміну, пожвавити активність бізнесу, підвищити обсяги виробництва. Але такі ефекти досягаються лише за умови, коли економіки, що об'єднуються, мають розвинену переробну промисловість, що з одного боку виступає споживачем сировини, а з іншого продукує споживчі товари, які можуть купуватись як на внутрішньому ринку, так і постачатися на експорт. Натомість, колоніальний тип економіки, коли країна працює переважно як експортер неперероблені сировини, не може забезпечити змальованого вище ефекту. Практично усі країни Африки виступали експортерами однотипної сировинної продукції, попит на яку всередині Африки практично відсутній. Тож, незалежно від внутрішньорегіональних інтеграційних утворень, експорт спрямовувався переважно за межі континенту, здебільшого до країн, що

раніше були метрополіями і продовжував зберігати сировинну орієнтацію. Таким чином, одним із найкращих способів простежити, наскільки африканські країни долають постколоніальну спадщину в економічній царині є моніторинг характеру зовнішньої торгівлі, а саме товарної структури та географії спрямування їх експорту.

Структура типової для колоніальної системи торгівлі між колоніями та метрополіями передбачає переважання товарів сировинного призначення, здебільшого мінеральної сировини, неперероблені сільськогосподарської продукції. У практиці аналізу міжнародної торгівлі, виділяється перелік товарних груп, що є типовими для (пост)колоніального торговельного обміну (табл.4). Висока частка цих товарних груп свідчить про характер економічного обміну, притаманний колоніальній системі.

Таблиця 4. Товарні групи SITC[1], що відповідають типовій (пост)колоніальній торгівлі (рівень двозначних індексів)

Код	Назва
05	Овочі та фрукти
07	Кава, чай, какао, прянощі та вироби з них
21	Шкури, шкіра та хутро
22	Насіння та плоди олійних культур
24	Корок та деревина
26	Текстильні волокна (не перетворені на пряжу чи тканину)
27	Сирі добрива та мінерали (крім вугілля, нафти та дорогоцінного каміння)
28	Руди металів та металобрухт
29	Непереробленa тваринна та рослинна сировина (не зазначена вище)
33	Нафта, нафтопродукти та супутні речовини
66	Продукти переробки неметалевої сировини

Для більшості країн Африки частка товарів, що відповідають колоніальній моделі, є високою (табл. 5). Для шістнадцяти

[1] SITC – Стандартна міжнародна торговельна класифікація ООН. Використовується для структурного аналізу зовнішньої торгівлі. На відміну від системи HS (гармонізована система на основі уніфікації міжнародної митної практики) адаптована для аналітичних потреб вивчення структурних пропорцій економіки.

держав вартість відповідних товарів перевищує половину всього їх експорту. Враховуючи, що для більшості африканських економік саме експорт є основним джерелом доходів, можна зробити висновок про збереження ролі цих країн у світовому господарстві, що сформувалася ще у колоніальну добу. Для Анголи, Ботсвани, Коморських Островів, Республіки Конго та Ефіопії торгівля мінерально- та аграрно-сировинної орієнтації складає понад 85% від загального її обсягу, для Гамбії, Нігерії, Габону та Беніну – понад три чверті.

Таблиця 5. Частка товарів у структурі експорту країн Африки, що відповідають моделі (пост)колоніальної торгівлі, 2023[1] р.

Країна	Частка, %	Країна	Частка, %
Ангола	86.3	Мавританія	39.1
Ботсвана	89.3	Мадагаскар	38.4
Коморські О-ви	88.8	Бурунді	37.1
Республіка Конго	88.7	Малаві	32.6
Ефіопія	86.7	Уганда	32.3
Гамбія	84.8	Єгипет	31.6
Нігерія	84.8	Лесото	31.2
Габон	81.0	Танзанія	28.9
Бенін	79.4	ПАР	27.5
Камерун	74.1	ЦАР	24.6
Нігер	67.1	Мозамбік	20.5
Сан-Томе і Принсіпі	64.3	Марокко	15.6
Кабо-Верде	62.5	Буркіна-Фасо	15.5
Кот-д'Івуар	58.3	Малі	12.3
Кенія	56.0	Туніс	11.9
Намібія	52.8	ДРК	10.9
Того	49.0	Замбія	10.8
Зімбабве	43.5	Есватіні	9.5
Сейшельські О-ви	42.8	Маврикій	8.9
Гана	42.2	Ліберія	5.3
Сенегал	41.7	Джибуті	4.8

[1] Тут і далі статистика з торгівлі товарами наведена за даними ООН (UN Comtrade Databae, 2025). Станом на 2023 р. доступна інформація щодо 42 країн Африки.

Досить оманливою може виглядати низька частка "колоніальних" товарів у країнах на кшталт Джибуті, Ліберії, Маврикію, Есватіні, Замбії, ДРК та ін. Так Джибуті демонструє низьку частку мінерально-сировинного експорту, тоді як провідними товарними групами виступають товари машинобудування, жири та олії і товари переробної промисловості (товарні групи 7, 4 та 6 SITC). Така структура експорту обумовлена особливостями географічного положення країни – Джибуті є морськими воротами для Ефіопії, і у даному випадку мова іде про реекспорт товарів, що прямують зі світових ринків до Ефіопії. У випадку Ліберії, провідними експортними товарними групами виступають природній каучук і пальмова олія, Есватіні, поряд із сільськогосподарською сировиною, – ефірні олії, Замбії і ДРК – кольорових, у т.ч. рідкісних металів. Хоча традиційно ці групи не потрапляли до переліку "колоніальних", проте є продуктами вузькоспеціалізованого сільського та лісового господарства або видобувної промисловості.

Цікавою є й динаміка зовнішньоторговельних відносин. Країни Африки вже пройшли доволі тривалий період постколоніального розвитку. Додатковий поштовх для соціально-економічних трансформацій регіон отримав після завершення Холодної війни, що сприяло деескалації напруженості у низці країн регіону. За період з 2003 по 2023 р. (рис. 6), можна побачити загальний тренд спрямований на скорочення частки "колоніальних" товарних груп у структурі експорту держав Африки. Для окремих країн зрушення виглядають доволі вражаюче. У Центрально-Африканській Республіці (ЦАР) доля постколоніальної торгівлі станом на 2003 р. становила понад 98%, за двадцять років скоротившись до менше ніж 25%, у Буркіна-Фасо – з 80% до 15.5%. На третину скоротилася частка "колоніальних" товарів у структурі експорту Сан-Томе і Принсипі, приблизно на чверть у Єгипті та Малі. У Мавританії, Уганді, Габоні, Нігерії, Кенії та Замбії цей показник скоротився у межах від 10 до 20%. Водночас, у випадку ЦАР і Буркіна-Фасо, зрушення відбулися за рахунок переорієнтації цих двох країн на товарну групу 97 – немонетарне золото. На золото припадає понад 60% вартості усього експорту ЦАР і понад 58% Буркіна-Фасо.

На тлі кількох країн, для яких частка колоніального типу торгівлі скоротилася, загальний тренд для всього африканського континенту не є настільки стрімким. Більше

того, у 15 країн Африки цей показник навпаки зріс, зокрема у Кабо-Верде, Гамбії, Намібії, Лесото, Сейшельських Островів, та Малаві. Якщо у острівних країнах з обмеженою територією зростання вузькоспеціалізованого експорту може сприйматися як позитивна економічна динаміка, що свідчить про зростання продуктивності праці в умовах обмежених ресурсів, то у більших за розміром континентальних країнах це свідчить про посилення неоколоніальних тенденцій, принаймні у системі міжнародного поділу праці.

Ще один аспект, що дозволяє оцінювати рівень збереження постколоніального характеру зовнішньої торгівлі, є спрямування експорту. Прийнято вважати, що постколоніальні країни мають тенденцію спрямовувати власний експорт до країн, що раніше були їх метрополіями, фактично продовжуючи систему економічного обміну, що склалася у часи формального колоніального підпорядкування. Аналіз даних щодо спрямування експортних потоків країн Африки (UN Comatrade, 2025) засвідчує, що на відміну від галузевої структури зовнішньої торгівлі, у географічній структурі спадщина старої колоніальної системи виражена набагато слабкіше. Найбільші колишні метрополії – Велика Британія, Франція, Португалія, Бельгія – нині відіграють радше периферійнеу роль у зовнішній торгівлі країн Африки. Згідно даних ООН, країнами, для яких Велика Британія є найбільшим ринком збуту товарів, лишаються лише Сейшельські Острови і Маврикій (10 та 9.2% відповідно).

Серед континентальних країн найвища доля Британії у спрямуванні експорту (на рівні 4-5%) зберігається для Кенії, Мозамбіку, ПАР і Марокко. Франція лишається принциповим ринком лише для Нігеру (44%) і важливим для Сейшельських Островів (23%), Тунісу (22.8), Марокко (20.5%), Маврикію (14.7), Мадагаскару (14.5%), Камеруну (12.3%) і Габону (10.5%). Бельгія продовжує відігравати відчутну роль для Лесото (23.6%), Ліберії (21.4%), Сан-Томе і Принсипі (20.7%), Ботсвани (17.9%) та Малаві (15.9%). Португалія є важливим ринком лише для Кабо-Верде (14.7%). Примітно, що у низці випадків старі метрополії є ключовими ринками не для своїх колишніх колоній, а для інших країн Африки. Яскраво виражені ознаки збереження старих колоніальних зв'язків мають лише частина колишніх володінь Франції.

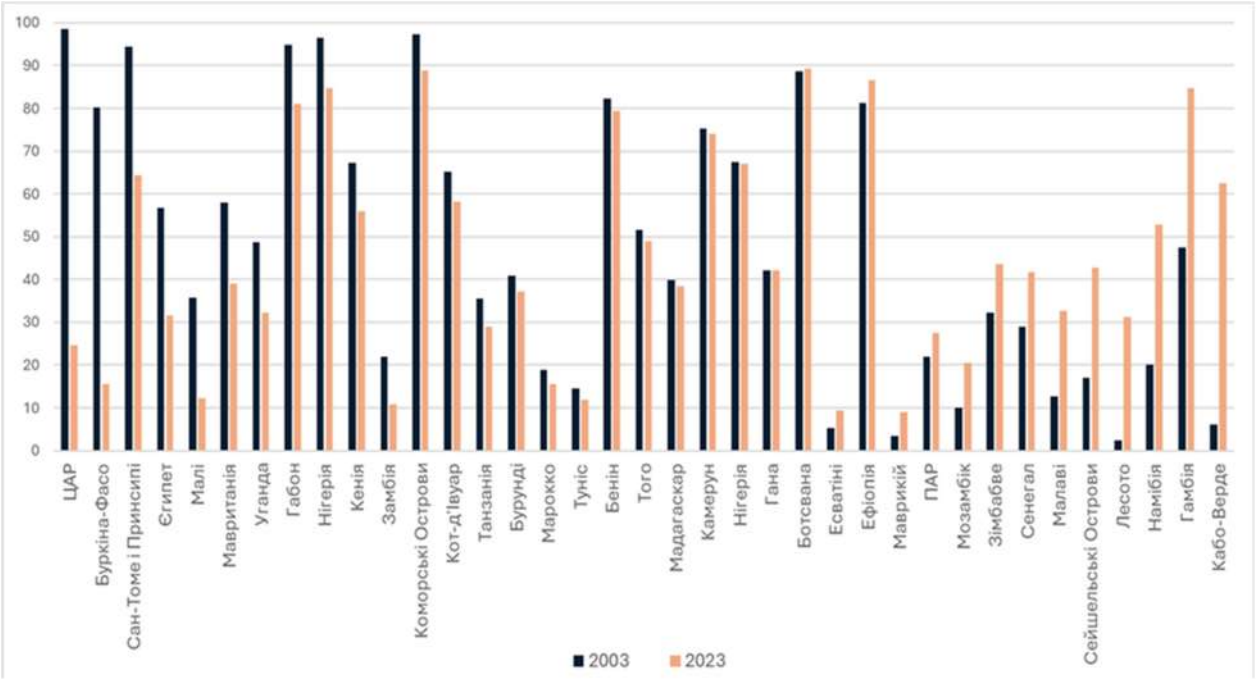

Рис. 6. Зміни частки товарів, що відповідають колоніальному типу торгівлі у загальній структурі експорту країн Африки за період 2003-2023 рр., 2003-2023 рр., %
(UN Comtrade Databae, 2025)

Рис. 7. Географія спрямування товарного експорту країн Африки (UN Comtrade Databae, 2025)

На основі агрегування даних ООН (UN Comatrade, 2025) щодо географії спрямування товарного експорту з країн Африки можна отримати загальне уявлення як щодо регіональної структури експортних потоків, так і щодо окремих країн-лідерів, що виступають основними ринками для продукції з Африканського континенту (рис. 7).

Першим цікавим спостереженням є те, що Європа втратила значення як основний регіон спрямування африканських товарів. На її долю у 2023 р. припадало близько 30% африканського товаропотоку. Натомість, на перше місце вийшов ринок азійських країн (34%). Внутрішній ринок країн африканського континенту також майже наздогнав європейський (28%). Серед азійських країн трьома найбільшими ринками для африканських товарів виступають Китай, ОАЕ та Індія. Примітно низькою є доля країн Америки. На ринок США поступає до 4% сумарного африканського експорту (восьме місце серед провідних торговельних партнерів). Це низький показник, враховуючи що США за ємністю ринку співмірні з сукупним ринком ЄС. Низьку долю американських ринків можна легко пояснити високим рівнем ресурсозабезпеченості як Північної, так і Латинської Америки і відсутністю інтересу до типових експортних товарів країн Африки, а у випадку із США ще й їх негативним іміджем серед країн Глобального Півдня загалом і серед країн Африки зокрема через нещодавню (за історичним мірками) практику рабства.

У будь якому випадку, незалежно від спрямування, склад товаропотоків здебільшого має мінерально-сировинну та аграрно-

сировинну орієнтацію. ОАЕ закуповують у Африці велику кількість дорогоцінних металів та каміння, а також здійснюють реекспорт значної кількості мінеральної та сільськогосподарської сировини. Китай та Індія, поряд із традиційними мінералами та сільськогосподарською продукцією (кава, какао-боби, олійні культури, натуральний каучук, горіхи тощо) активно цікавляться рудами рідкоземельних металів, інтерес до яких суттєво зріс у епоху поступового переходу зі спалюваних енергоносіїв на електроенергію.

Наступним важливим параметром зовнішньої торгівлі, що може свідчити про прогрес у подоланні постколоніальної спадщини, є рівень галузевої та географічної концентрації зовнішньої торгівлі. Екстрактивний тип господарства, типовий для колоній, здебільшого обумовлював вузьку спеціалізацію колоніальної економіки, що мала торговельні зв'язки переважно зі своєю метрополією. Відповідно, колоніальний тип торгівлі передбачає високий ступінь як галузевої, так і географічної концентрації експортної діяльності. Колишні колонії, що здійснили успішний економічний транзит (наприклад Канада, Австралія), попри загалом сировинну орієнтацію експорту, змогли істотно диверсифікувати товарний склад торгівлі. Окрім історичних паралелей з колоніальним минулим, висока експортна залежність, вузькоспеціалізований експорт та висока географічна концентрація потоків роблять країну вразливою до раптових змін у кон'юнктурі ринку основного товару спеціалізації чи ринку приймаючої країни.

Для оцінки рівня концентрації експорту використовується індекс Герфінделя-Хіршмана (Herfindahl, 1997; Hirschman, 1980), табл.6. Даний індекс являє собою суму квадратів часток кожної складової експорту у його загальному обсязі. Показник розраховується як для аналізу товарного складу торгівлі (ступінь концентрації експорту на невеликій кількості товарних груп), так і для аналізу географії зовнішньої торгівлі – ступінь концентрації на невеликій кількості ринків. Зазвичай, прийнято вважати, що значення індексу менше 0.10 означає низький рівень концентрації (іншими словами – високу диверсифікацію) і стійкість економіки до змін зовнішньо-економічного середовища. Значення у діапазоні 0.10-018 означає середній рівень, і понад 0.18 – високий ступінь концентрації. Країни, де індекс Герфінделя-Хіршмана суттєво перевищує 0.20 вважаються

вкрай вразливими до змін зовнішньоекономічного середовища. Як видно з табл. 6, із сорока двох країн Африки, для яких доступні дані, тридцять мають високий і дуже високий рівень товарної концентрації експорту і вісімнадцять країн – високу і дуже високу географічну концентрацію торгівлі. Товарна концентрація сягає 0.89 для Сан-Томе і Принсипі, 0.75 для Республіки Конго, 0.72 для Гамбії та наближається до 0.70 для Нігерії, Анголи і Буркіна-Фасо. Найвищий рівень географічної концентрації експорту мають Джибуті (0.70), Гамбія (0.52), ЦАР (0.49), Буркіна-Фасо (0.47), Есватіні (0.46), Сан-Томе і Принсипі (0.41). Якщо для дрібних острівних країн висока концентрація експорту можу бути більш об'єктивно обумовлена браком території та ресурсів, у великих країнах на кшталт Нігерії такі високі показники свідчать про структурні проблеми в економіці та залежність від окремих торговельних партнерів.

Таблиця 6. Рівень концентрації експорту країн Африки (індекс Герфінделя-Хіршмана), 2023 р.

Країна	Г.К.	Т.К.	Країна	Г.К.	Т.К.	Країна	Г.К.	Т.К.
Ангола	0.24	0.69	Зімбабве	0.20	0.19	Мозамбік	0.08	0.17
Бенін	0.18	0.38	Кабо-Верде	0.22	0.60	Намібія	0.11	0.18
Ботсвана	0.16	0.65	Камерун	0.10	0.31	Нігер	0.26	0.32
Буркіна-Фасо	0.47	0.68	Кенія	0.05	0.07	Нігерія	0.06	0.70
Бурунді	0.19	0.31	Коморські Острови	0.14	0.43	ПАР	0.04	0.09
Габон	0.11	0.36	Кот-д'Івуар	0.05	0.16	Р-ка Конго	0.32	0.75
Гамбія	0.52	0.72	Лесото	0.38	0.24	Сан-Томе і Принсипі	0.41	0.89
Гана	0.08	0.38	Ліберія	0.20	0.47	Сейшельські Острови	0.21	0.60
Джибуті	0.70	0.15	Маврикій	0.07	0.13	Сенегал	0.09	0.15
ДРК	0.36	0.49	Мавританія	0.14	0.44	Танзанія	0.09	0.30
Есватіні	0.46	0.22	Мадагаскар	0.07	0.21	Того	0.09	0.12
Ефіопія	0.05	0.27	Малаві	0.06	0.49	Туніс	0.12	0.10
Єгипет	0.03	0.06	Малі	0.26	0.66	Уганда	0.10	0.30
Замбія	0.23	0.48	Марокко	0.11	0.14	ЦАР	0.49	0.45

Примітка: Г.К. – географічна концентрація, Т.К. – товарна концентрація

Обчислено за UN Comtrade Databae (2025)

Поєднання галузевого та просторового аналізу африканського експорту дозволяє зробити доволі однозначний висновок. Африканські економіки, незважаючи на уже тривалий період незалежності, поки що не змогли подолати свою периферійну роль у глобальній капіталістичній світосистемі (у термінах Валлерстайна (2004), зберігаючи типову колоніальну структуру своєї участі у міжнародному поділі праці. Відчутні зрушення, які можна побачити, аналізуючи торговельну статистику, свідчать про часткову зміну товарного складу експорту внаслідок технологічних та ринкових змін у світі, проте переважна більшість товарів, що постачаються на світові ринки, мають сировинну орієнтацію. З іншого боку, суттєво змінилася географія зовнішньої торгівлі. Пріоритетними ринками для Африки стали країни Азії. В умовах високої географічної концентрації експорту можна говорити про домінуючу роль кількох країн, передусім Китаю, ОАЕ та Індії, які де-факто замінили Європу у ролі економік, що підтримують екстрактивні форми економічного співробітництва. Іншими словами, зберігши постколоніальну товарну структуру торгівлі країни Африки переорієнтоувалися на нове неоколоніальне ядро у країнах Азії, що складене не розвиненими країнами Європи чи Америки, а динамічними економіками Азії, що як і Африка належать до так званого Глобального Півдня.

Політико-географічне середовище

Розуміння трендів соціально-економічного розвитку країни чи регіону неможливе без аналізу комплексного політико-географічного середовища, адже ефективність економічних реформ, інвестиційна привабливість, економічна активність населення напряму залежать від рівня сформованості та якості регулюючих інститутів, а також від загального рівня безпеки і комфорту для ведення бізнесу. Багато аналітиків сходяться на думці, що більш складний і тривалий шлях економічного піднесення Африки порівняно з іншими постколоніальними регіонами світу, не в останню чергу, обумовлений проблемами політико-географічного середовища. Африка є одним із найбільш конфліктних макрорегіонів світу, досі страждає від високого рівня політичної корупції, низького рівня громадянських свобод і безпеки. В умовах вільної ринкової економічної

системи, інвестиційний капітал, особливо спрямований у довгострокові проєкти, тяжіє до територій з високим рівнем військово-політичної, правової та громадської безпеки. Тому поліпшення безпеки і загалом стабілізація політичного середовища є важливим завданням для багатьох країн Африки.

Значною мірою, нинішній стан політико-географічного середовища є прямим наслідком історії колоніальної доби. У африканському макрорегіоні, особливо у Субсахарській Африці, європейські адміністративні інститути зовсім не враховували місцеві особливості політичної культури, етнічних відносин, традицій державного управління. Форсовані методи створення колоніальної адміністративної системи у XIX ст., в умовах так званої "бійки за Африку" і конкуренції за якнайшвидше освоєння природних ресурсів континенту призводило до формування інститутів, відірваних від реалій африканського соціуму. Таким чином, під час деколонізації, новоутворені країни Африки стали не результатом природної еволюції етнополітичних відносин, а наслідком часто недолугої європейської практики адміністративно-територіального управління.

Важливим аспектом колоніальних практик у Африці, що дається взнаки дотепер, було повне ігнорування європейськими адміністраціями проблеми соціального розвитку місцевого населення, зокрема масової освіти. Брак сучасної і всеохоплюючої освіти обумовив низьку ефективність демократичних інститутів, схильність до патронажної моделі організації державної влади і ускладнив формування сучасних, адаптованих до умови ліберального світу політичних еліт. У другій половині XX ст. ситуація додатково ускладнювалася тим, що Африка стала "гарячою ареною" Холодної війни. Формування нових урядів на основі місцевих еліт у атмосфері деколонізації і боротьби за права пригнобленого і бідного населення створило сприятливе середовище для поширення соціалістичних ідей, чим активно скористався СРСР і проти чого намагалися боротися США. Безпосередньо пов'язаними із геополітичним протистоянням часів Холодної війни стали громадянські війни у Анголі (1975-2002 рр.) та Мозамбіку (1977-1992 рр.), конголезька криза 1960-1965 рр., що спричинила серію громадянських конфліктів і зрештою призвела до встановлення багаторічного диктаторського режиму і тривалої політичної нестабільності,

територіальні конфлікти між Ефіопією та Сомалі (1977-1978 рр.), Чадом та Лівією (1978-1987 рр.), Західною Сахарою та Марокко (з 1975 р. дотепер).

Зовнішній вплив у формі пропаганди, фінансової підтримки еліт та/або опозиційних рухів і допомоги зброєю накладався на складну ситуацію міжетнічних відносин. Типовим явищем для країн Африки є трайбалізм – ситуація, коли локальна етно-племінна ідентичність переважає громадянську ідентичність у державі. В умовах новостворених держав, політичні еліти часто надавали преференції представникам своєї етнічної спільноти, дискримінуючи інші, що підживлювало міжетнічні та міжплемінні протистояння. Найжахливішим прикладом такої ситуації став геноцид тутсі у Руанді, у ході якого впродовж півроку було фізично знищено близько 800 тисяч осіб. Гостро проблеми трайбалізму стоять також у Південному Судані, ДРК, Нігерії, Кенії та інших країнах. Складні міжетнічні відносини є значним викликом для національної єдності навіть у головному економічному локомотиві Субсахарської Африки – ПАР.

У низці випадків проблеми трайбалізму ускладнені релігійним протистоянням через активну діяльність радикальних ісламістських рухів. Відгалуження Ісламської Держави та Аль-Каїди ведуть активну терористичну діяльність в районі Сахеля, зокрема їх діяльність припадає на Малі, Нігер та Буркіна-Фасо. Окрема гілка Ісламської Держави, її так звана "Західно-Африканська провінція" відома також як Боко-Харам, дестабілізує ситуацію у регіоні довкола озера Чад (прикордоння Камеруну, Нігерії, Нігеру та Чаду). У регіоні так званого Африканського Рогу, військово-політичний ісламістський рух Джамаат Аш-Шабаат бере активну участь у громадянській війні у Сомалі і несе відповідальність за серію нападів у Кенії та Ефіопії.

У більшості випадків, етнічні, релігійні та громадянські конфлікти підсилюють одне одного через накладання ідентичностей. Разом з тим, треба пам'ятати, що гостроти існуючим політичним протистоянням додає вкрай складна соціально-економічна ситуація, у якій опинилися мільйони мешканців Африки. Бідність, у низці випадків голод, правова незахищеність, загроза фізичного насилля формують сприятливий ґрунт для мобілізації великої кількості людей для участі у міжетнічних та релігійних (а у часи Холодної війни ще й ідеологічних) протистояннях.

Новітнім чинником, що дестабілізує політичну та безпекову ситуацію у країнах Африки, стало розширення геополітичної присутності Росії у регіоні. Африка стала ареною, на якій РФ переслідує відразу кілька цілей. Підтримка авторитарних та антидемократичних режимів дозволяє заручатися підтримкою африканських країн на різних міжнародних майданчиках, підживлювати антизахідні рухи у країнах Глобального Півдня. Одночасно, у обмін на військово-політичну підтрику, РФ отримує вигідні умови для експлуатації цінних ресурсів Африки. Ще одним важливим напрямом діяльності є формування боєздатних формувань у вигляді приватних військових компаній на кшталт ПВК "Вагнер", які, під політичним прикриттям приймаючих країн, діють поза полем міжнародного права і у потрібний час можуть залучатися до конфліктів у інших частинах світу, прикладом чого стала війна в Україні.

Комплексно оцінити стан політико-географічного та безпекового середовища в країнах Африки і успіхи у подоланні складнощів постколоніальної трансформації є доволі складним завданням. У даному огляді ми пропонуємо звернути увагу на три показники – індекс конфліктів, індекс демократії та індекс сприйняття корупції. Індекс конфліктів публікується Проєктом даних щодо місцезнаходження та подій збройних конфліктів ACLED (Armed Conflicts Location and Event Data Project), що ранжує та градує країни світу за інтенсивністю та масштабом охоплення збройними конфліктами. Індекс демократії, за методикою Інституту V-Dem, показує комплексний рівень демократичних свобод та участі громадян у політичному процесі, вважається одним із найбільш повних серед подібних показників. Індекс сприйняття корупції є індикатором на основі суб'єктивних оцінок експертів та представників бізнесу щодо рівня корумпованості у державному секторі. Хоча ці показники безпосередньо не торкаються проблем міжетнічних та міжрелігійних відносин, вони дають уявлення про зрілість політичних інститутів та загальної (не)сприятливості суспільно-політичного середовища для потреб розвитку.

За даними ACLED (n.d.), станом на 2024 р., у світі було 50 держав із активними конфліктами різної інтенсивності та масштабу охоплення. З них 22 – у африканському макрорегіоні (табл. 7). Серед них, найвищі рівні насильства спостерігаються

у Нігерії, Судані і Камеруні. Ці три країни увійшли до десятки найбільш небезпечних у світі за кількістю випадків політичного насильства та кількістю жертв що з ним пов'язані. Більшість активних конфліктів мають тривалу історію і точаться у регіонах Сахелю, Африканського Рогу та у районі Великих Озер. Оскільки у більшості випадків причини конфліктів є багаторівневими, очікування щодо їх врегулювання у коротко- та середньостроковій перспективі є песимістичними.

Таблиця 7. Індекс конфліктів у країнах Африки. 2024 р.

Ранг у світі	Країна	Рівень конфліктності	Ранг у світі	Країна	Рівень конфліктності
5	Нігерія	Екстремальний	35	ПАР	Турбулентний
8	Судан	Екстремальний	37	Нігер	Турбулентний
9	Камерун	Екстремальний	38	ЦАР	Турбулентний
13	ДРК	Високий	39	Лівія	Турбулентний
20	Ефіопія	Високий	40	Мозамбік	Турбулентний
21	Сомалі	Високий	45	Уганда	Турбулентний
22	Малі	Високий	45	Бенін	Турбулентний
23	Кенія	Високий	47	Мадагаскар	Турбулентний
25	Південний Судан	Високий	48	Гана	Турбулентний
28	Буркіна-Фасо	Високий	50	Чад	Турбулентний
33	Бурунді	Турбулентний			

Складено за даними ACLED (n.d.)

Одним із шляхів стабілізації безпекової ситуації є розвиток демократичних інститутів у країнах Африки. У Західному світі існує приказка "демократії не воюють". Порівнюючи дані щодо успіхів демократизації (табл. 8) із географією поширення конфліктів у Африці, можна побачити, що така теза не безпідставна. Більшість країн із високим (за африканськими мірками) рівнем ліберальної демократії мають стабільну або відносно стабільну безпекову ситуацію. Пояснення є очевидним: якщо країна спроможна створити ефективні інститути політичного представництва для різних соціальних (у т.ч. етнічних і релігійних) груп

і забезпечити рівні громадянські права, з'являється можливість врегульовувати соціальні протиріччя у ненасильницький спосіб за допомогою політичних інструментів.

Таблиця 8. Індекс ліберальної демократії у країнах Африки

Рейтинг	Країна	Індекс ліберальної демократії	Рейтинг	Країна	Індекс ліберальної демократії	Рейтинг	Країна	Індекс ліберальної демократії
1	Сейшельські Острови	0.659	19	Туніс	0.258	37	Сомалі	0.126
2	ПАР	0.652	20	Кот-д'Івуар	0.251	38	Джибуті	0.121
3	Кабо-Верде	0.649	21	Марокко	0.247	39	Республіка Конго	0.117
4	Гана	0.567	22	Мадагаскар	0.221	40	Алжир	0.116
5	Сан-Томе і Принсипі	0.565	23	Уганда	0.201	41	Коморські Острови	0.107
6	Лесото	0.516	24	Нігер	0.18	42	Лівія	0.106
7	Намібія	0.515	25	Того	0.173	43	ЦАР	0.1
8	Гамбія	0.507	26	Мозамбік	0.171	44	Ефіопія	0.098
9	Малаві	0.482	27	Ангола	0.164	45	Есватіні	0.097
10	Ботсвана	0.478	28	Зімбабве	0.156	46	Руанда	0.09
11	Сенегал	0.462	29	Габон	0.155	47	Гвінея	0.075
12	Кенія	0.432	30	Гвінея-Бісау	0.149	48	Бурунді	0.072
13	Ліберія	0.404	31	Малі	0.147	49	Південний Судан	0.072
14	Замбія	0.392	32	Камерун	0.14	50	Чад	0.054
15	Маврикій	0.368	33	Мавританія	0.135	51	Екваторіальна Гвінея	0.049
16	Танзанія	0.368	34	ДРК	0.133	52	Судан	0.038
17	С'єрра-Леоне	0.348	35	Єгипет	0.129	53	Еритрея	0.009
18	Нігерія	0.315	36	Буркіна-Фасо	0.129			

Складено за V-Dem (n.d.)

Ще одним зрізом політико-географічного середовища, що виступає якісним індикатором політичних інститутів, є рівень корупції. Справді, можна простежити доволі високу кореляцію між рівнем суб'єктивного відчуття корумпованості державного сектору (табл. 9) і ступенем громадянських свобод – чим вищий рівень демократизації країни, тим нижчим там буде рівень корупції.

Таблиця 9. Індекс сприйняття корупції у країнах Африки, 2024

Місце у світі	Країна	Індекс	Місце у світі	Країна	Індекс	Місце у світі	Країна	Індекс
18	Сейшельські Острови	72	99	Марокко	37	140	Нігерія	26
35	Кабо-Верде	62	107	Алжир	34	140	Уганда	26
43	Ботсвана	57	107	Малаві	34	146	Мозамбік	25
43	Руанда	57	107	Нігер	34	149	ЦАР	24
56	Маврикій	51	114	С'єрра-Леоне	33	151	Республіка Конго	23
59	Намібія	49	121	Ангола	32	158	Чад	21
69	Бенін	45	121	Кенія	32	158	Коморські Острови	21
69	Кот-д'Івуар	45	121	Того	32	158	Гвінея-Бісау	21
69	Сан-Томе і Принсипі	45	127	Джибуті	31	158	Зімбабве	21
69	Сенегал	45	130	Єгипет	30	163	ДРК	20
80	Гана	42	130	Мавританія	30	165	Бурунді	17
82	Буркіна-Фасо	41	133	Гвінея	28	170	Судан	15
82	ПАР	41	135	Есватіні	27	173	Екваторіальна Гвінея	13
82	Танзанія	41	135	Габон	27	173	Еритрея	13
92	Замбія	39	135	Ліберія	27	173	Лівія	13
96	Гамбія	38	135	Малі	27	179	Сомалі	9
99	Ефіопія	37	140	Камерун	26	180	Південний Судан	8
99	Лесото	37	140	Мадагаскар	26			

Складено за ransparency International (2024)

Можна відзначити, що низка африканських країн, зокрема острівні держави Сейшельські Острови, Кабо-Верде, Сан-Томе і Принсипі, а також ПАР, Гана, Лесото, Намібія, Малаві і Ботсвана фактично зрівнялися за рівнем демократизації з низкою країн Східної Європи та Латинської Америки. Формування ефективних політичних інститутів є першим кроком на шляху до реального подолання постколоніальної спадщини і основою для подальших економічних та соціальних перетворень. Водночас слід пам'ятати, що за обома показниками найуспішніші країни Африки досягли рівня найменш успішних європейських держав, тож шлях до повноцінного ліберального середовища все ще лишається складним і тривалим.

Висновки. Африканські країни переживають період досить відчутних соціально-економічних зрушень. Часткова стабілізація суспільно-політичної ситуації після завершення Холодної війни, нагромадження ресурсів внаслідок прибуткової експортної діяльності, пожвавлення зарубіжних інвестицій, різноманітні програми міжнародної допомоги сприяли низці позитивних зрушень у економіці та політичній сфері низки держав Африки. Так на тлі загального поступового зростання обсягів виробництва, окремі країни цілеспрямовано намагаються диверсифікувати свої економіки, забезпечити можливості для розвитку бізнесу, сприяють розвитку демократичних інститутів. Разом з тим, наразі говорити про успішну трансформацію африканського макрорегіону і подолання ним історичного тягаря постколоніальної спадщини ще зарано.

Попри точкові зрушення, в цілому у більшості країн досі існує проблема незрілих політичних інститутів, що призводить до неефективного перерозподілу державних активів та гальмує програми реформування. Структурні параметри економічної діяльності, як всередині країн Африки, так і у середовищі міжнародного поділу праці, свідчать про збереження паттернів господарської діяльності, типової для екстрактивного колоніалізму. Найбільш загрозливим для регіону трендом є формування нового типу неоколоніальної залежності, при якому місце старих, європейських метрополій займають більш успішні країни глобального півдня – передусім Китай, ОАЕ, Індія, частково ПАР. Саме ці країни стають ядрами тяжіння для країн Африки у сфері міжнародної торгівлі та інвестиційної діяльності.

Окрему небезпеку становить пожвавлення геополітичної присутності РФ у країнах Африки. Окрім практики екстрактивного використання ресурсів, РФ несе низку структурних політичних загроз. Якщо Китай робить наголос на збільшення впливу через інвестиції, то РФ просуває свій вплив шляхом підтримки авторитарних, часто деспотичних режимів, підживлює конфлікти у регіоні, використовуючи Африку і як арену для підготовки напівнелегальних збройних формувань.

Подолання новітніх загроз можливе шляхом переосмислення постколоніальних наративів, у яких головним антагоністом процвітання Африки були колишні метрополії з Європи, адже сучасна геоекономічна та геополітична колонізація, вочевидь, буде здійснюватися країнами Глобального Півдня та Росією. Натомість країни Заходу можуть допомогти у розбудові справді дієвої системи політичних інститутів, що ляжуть в основу прориву у соціально-економічному розвитку країн Африки.

Список використаних джерел

Антонюк, П. О., Антонюк, О. П., Ступницька, Т. М., & Баранюк, Х. О. (2019). Аналіз стану торгівлі агропродовольчими товарами України з країнами Африки. *Food Industry Economics*, *11*(2).

Варламова, М., Кузьменко, Є., & Приймак, Є. (2024). Вплив африканської континентальної зони вільної торгівлі на економічну інтеграцію та розвиток африки. *Економіка та суспільство*, (69).

Дугінець, Г., & Омран, Х. З. (2022). Торговельні відносини України з країнами Близького Сходу та Північної Африки. *Журнал європейської економіки*, *21*(4), 482-498.

Олійник, Я.Б. (ред.) (2015) Географічне країнознавство. Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – Київ : Київський університет. – 911 с.

Космина, В. Г. (2024). Європейський колоніалізм в Африці: цивілізаційний вимір. *Вчені записки ТНУ імені ВІ Вернадського. Серія: Історичні науки*, *35*(74), 120-128.

Ксендзук, В. В., Власюк, Т. О., Поліщук, О. С., & Чирський, А. А. (2023). Неоколонізація Африки: безпеково-військовий та економічно-інвестиційний аспекти інструментів впливу іноземних держав. *Економіка, управління та адміністрування*, (4 (106)), 33-41.

Лановюк, Л. (2022). Ключові аспекти становлення державності у країнах Африканського континенту в XX-XXI ст.

Литвиненко, О.В. (ред.) (2020). Близький Схід і Північна Африка як сфера інтересів України.

Майборода, О. М. (2023). Етнічні пастки деколонізації: африканський досвід: монографія. *Київ: ІПіЕтД ім. ІФ Кураса НАН України, 2023. 216 с.*

Мішин, О. (2021). Африка як пріоритетний напрям зовнішньої політики України. *Україна дипломатична*, (22), 651-668.

Українець, Л. (2013). Визначення основних чинників прямих закордонних інвестицій з Китаю у країни Африки. *Журнал європейської економіки*, (12,№ 4), 458-472.

Хома, Н., & Панова, Д. (2024). Активізація взаємин України з державами Африки: оцінка результатів та перспектив. *Історико-політичні проблеми сучасного світу*, (50), 45-56.

ACLED (n.d.) Conflict Index. https://acleddata.com/series/acled-conflict-index (accessed 12.11.2025).

African Union Commission, African Development Bank Group, United Nations Development Programme-Regional Bureau for Africa, & United Nations Economic Commission for Africa. (2025). *2025 Africa Sustainable Development Report*. Retrieved from https://www.undp.org/africa/publications/2025-africa-sustainable-development-report

African Development Bank Group. (2025). *African Economic □utlook 2025: Making Africa's Capital Work Better for Africa's Development*. Retrieved from https://www.afdb.org/sites/default/files/documents/publications/afdb25-01_aeo_highlights_english_020625.pdf

Berg, R. J., & Whitaker, J. S. (Eds.). (2023). *Strategies for African development*. Univ of California Press.

Campbell, J. (2018). Boko Haram and Nigeria State Weakness. In *Africa in World Politics* (pp. 202-216). Routledge.

Diao, X., Hazell, P., & Thurlow, J. (2010). The role of agriculture in African development. *World development*, *38*(10), 1375-1383.

Dercon, S., & Gollin, D. (2014). Agriculture in African development: theories and strategies. *Annu. Rev. Resour. Econ.*, *6*(1), 471-492.

Global Economic Diversification Index (n.d.): https://economicdiversification.com/the-index/ (retrieved 10.11.2025)

Harbeson, J. W. (2018). Democracy and the State in Sub-Saharan Africa. In *Africa in World Politics* (pp. 111-131). Routledge.

Harbeson, J.W., & Rothchild, D. (Eds.). (2023). *Africa in World Politics: Sustaining Reform in a □urbulent World □rder* (7th ed.). Routledge.

Herfindahl, O. C. (1997). *Concentration in the steel industry*. Columbia university.

Hirschman, A. O. (1980). *National power and the structure of foreign trade* (Vol. 105). Univ of California Press.

Jerven, M. (2013). *Poor numbers: how we are misled by African development statistics and what to do about it*. Cornell University Press.

Legum, C. (1963). Africa in World Politics.

Mkandawire, T. (2011). Running while others walk: Knowledge and the challenge of Africa's development. *Africa Development*, *36*(2), 1-36.

Moss, T. (2018). Reflections on Africa's Rocky love-hate relationship with international capital. In *Africa in World Politics* (pp. 29-44). Routledge.

Moss, T. J., & Resnick, D. (2011). *African development: Making sense of the issues and actors*. Boulder: Lynne Rienner.

Ndlovu-Gatsheni, S. J. (2023). Africa in the Modern World System and Global Orders. In *Africa in World Politics* (pp. 10-28). Routledge

Reno, W. (2023). The international factor in African warfare. In *Africa in World Politics* (pp. 121-140). Routledge.

Shinn, D. H., & Eisenman, J. (2012). *China and Africa: A century of engagement*. University of Pennsylvania press.

Shinn, D. H. (2023). China in Africa. In *Africa in World Politics* (pp. 217-236). Routledge.

Transparency International (2024) *Corruption Perception Index 2024*.: https://www.transparency.org/en/cpi/2024 (accessed 12.11.2025)

Tripp, A. M. (2018). In Pursuit of Autonomy: Civil society and the state in Africa. In *Africa in World Politics* (pp. 89-110). Routledge.

UN Comtrade (n.d.). UN Comtrade database. Trade Data. URL: https://comtradeplus.un.org/TradeFlow (accessed 10.12.2025)

UN Trade & Development (2025) *World Investment Report 2025*: https://unctad.org/topic/investment/world-investment-report (accessed 10.11.2025)

V-Dem (n.d.) Varieties of Democracy. The V-Dem Data-set. https://www.v-dem.net/data/the-v-dem-dataset/ (accessed 12.11.2025)

Van de Walle, N. (2023). Africa and the global economy after aid dependence. In *Africa in World Politics* (pp. 31-47). Routledge.

Wallerstein, I. (2004). World-systems analysis: An introduction. In *World-systems analysis*. duke university Press.

World Bank Open Data (n.d.): https://data.worldbank.org/ (accessed 09.10.2025)

Young, C. (2018). The heritage of colonialism. In *Africa in World Politics* (pp. 9-26). Routledge.

ЛАТИНСЬКА АМЕРИКА ТА КАРИБСЬКИЙ БАСЕЙН У ФОКУСІ ПОЛІТИЧНИХ ІНТЕРЕСІВ ДЕРЖАВ СВІТУ ТА МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

Олег ТКАЧ
Анатолій ТКАЧ

Латинська Америка переживає період швидкої трансформації і пристосування до мінливих міжнародних реалій. Процеси глобалізації і міжнародної інтеграції змінюють звичне розміщення сил у цьому регіоні. Сполучені Штати здавалися лідером у відносинах з Латинською Америкою, відігравали роль у політиці, економіці і фінансах більшості складових держав. Однак на початку XXI ст. ця лідерська роль США була поставлена під сумнів. На зміну американській гегемонії приходить нове розміщення політичних сил, у межах якої за вплив у Латинській Америці борються відразу декілька центрів.

Одночасно Латинська Америка та Карибський басейн (ЛАКБ) отримує самостійність на міжнародній арені, нарощує свій потенціал розвитку. Важливу роль у цьому процесі відіграють інтеграційні процеси латиноамериканських держав, які динамічно розвивають зовнішні зв'язки.

На початку 2010-х років оптимізм щодо прагнення країн ЛАКБ до автономії від традиційних асиметричних відносин з північними державами досяг рекордно високого рівня. Деякі країни, такі як Бразилія, розробляли свої стратегії розвитку як альтернативу неоліберальному капіталізму та формували об'єднання з іншими країнами Глобального Півдня. Інші, на чолі з Венесуелою Уго Чавеса, обрали, принаймні символічно, більш радикальний підхід, святкуючи революційну ностальгію зі своїми кубинськими та нікарагуанськими союзниками. Хоча конкретних успіхів цих зовнішньополітичних починань було мало навіть тоді, мало хто міг би сумніватися, що країни ЛАКБ здобули значну незалежність. За словами відомих авторів у цій галузі, перші активно формулювали та переслідували свої інтереси та розвивали відносини для їх просування, а більшість більше не були периферійними у світових справах.

Такі інтерпретації могли бути дещо гіперболічними, оскільки спостерігачі були вражені економічним зростанням, яке насправді значною мірою було зумовлене китайським попитом на сировинні товари, та обговорювали вплив регіональних організацій, які мали здебільшого декларативний характер. Сучасні дебати щодо ситуації в міжнародній політиці ЛАКБ, здається, просунулися, і, можливо, надмірно, у протилежному напрямку. Політичні дослідники колись бачили значну автономію, інтеграційні процеси та інноваційну, самостійно розроблену політику. Регіон іноді описують як просто пасивну сцену для махінацій великих держав, які повернулися до конкуренції в стилі холодної війни, а у випадку Росії навіть до війни, і відповідно топчуть слабші країни. З нагоди вислання двох російських шпигунів з Боготи колишній міністр закордонних справ Колумбії, нині науковець, навіть описав політичну атмосферу Південної Америки як схожу на атмосферу нейтральної зони Танжера під час Другої світової війни (Londoño, 2020).

Такі різкі зміни у настроях та атмосфері певною мірою типові для світового регіону, який пережив численні квазіциклічні перерви у своєму економічному та політичному розвитку. Іноді систематично, перебільшуються публікаціями, спрямованими переважно на політичну релевантність, які посилюють свій вплив, зображуючи сучасну Латинську Америку як об'єкт серйозних загроз безпеці, з якими зрештою мають справу США. Таким чином, "Росія, Китай та Іран меншою мірою" об'єднані в одну категорію "позарегіональних акторів", які заповнюють вакуум, що утворився внаслідок зменшення участі США в регіоні. Метафора свідчить, що в таких аналізах країни Латинської Америки не вважаються такими, що мають значну роль, представляють геополітичні проблеми. Зокрема, участь Китаю в ЛАКБ часто описується як виконання монолітного генерального плану глобального домінування, без урахування специфіки регіону та труднощів і перешкод для такої участі – і навіть без урахування сценаріїв, за яких самі латиноамериканці можуть активно впливати на хід подій. Такі процеси також можуть активувати патерналістські наративи щодо необхідності демонстрації переваг "демократичних інституцій" регіону (Acharya, с. 9).

Таким чином, думка експертів аналітичних центрів у США щодо взаємодії ЛАКБ з позапівкульними державами, схоже, перейшла від дещо надмірно оптимістичного наративу про успішну автономію до похмурого та різко перебільшеного опису стратегічної пасивності за дуже короткий проміжок часу. Регіон був відкинутий "на задній двір" років Холодної війни. У цьому контексті, можливо, пощастило, що науковці, які ще більше віддалилися від необхідності негайного політичного чи медійного впливу, виявили діяльність неамериканських держав у Латинській Америці як тему, гідну ґрунтовного емпіричного дослідження, а також теоретичного та концептуального осмислення.

Науковці зробили певний внесок у вихід за межі спрощеної бінарності автономії проти пасивності, яка домінувала в багатьох попередніх політологічних працях, зробили висновок, що позапівкульні відносини не можна звести до спрощеного бачення домінантного та підлеглого, концептуальний характер яких підкреслюється тим фактом, що майже всі автори перетинали дисциплінарні межі між історією та міжнародними відносинами. Дослідники підкреслюють взаємодію транснаціональних економічних та інтелектуальних потоків з глобальними структурами влади та висвітлюють здатність латиноамериканських лідерів спрямовувати увагу зовнішніх держав. Наприклад, мексиканський постреволюційний уряд зміг створити сприятливі обставини для своєї політики націоналізації завдяки демонстративному антикомунізму. Він завершується критичним описом регіоналістських проектів.

Дослідники з периферійного реалізму, написали про розвиток Аргентини в контексті послідовної британської та американської гегемонії, підкреслили важливість економічного розвитку Аргентини в залежності від світової системи, керованої Британією, до Другої світової війни; зв'язку, який був зруйнований післявоєнним тиском з боку США через нейтралітет Аргентини у війні. Це започаткувало тривалий період економічного занепаду. Однак, з економічним піднесенням Китаю, фінансове відновлення стало певною мірою можливим, дослідники застерігали від мобілізації антикитайських настроїв проти цього процесу, який, ймовірно, підтримуватиметься аргентинськими урядами будь-яких ідеологічних переконань (Alcántara, 2022 с.81).

В працях про радянську дипломатію в міжвоєнний період розвінчується низку історіографічних міфів, наприклад, ідею підпорядкування радянської зовнішньої політики світовій революції, та розшифровують складні відносини між Комінтерном, радянською державою та партією, мексиканським урядом, який у той час США звинувачували у комуністичних симпатіях, та власне мексиканськими комуністами аж до розриву через підтримку Комінтерном антиурядової діяльності, що відбулося попри деякі справжні симпатії до радянської справи з боку мексиканського уряду. Така підривна діяльність призвела до криз у відносинах з іншими латиноамериканськими країнами, які завершилися лише розпуском Комінтерну.

Зв'язок зовнішньої та внутрішньої політики та дійових осіб також відіграє певну роль в працях дослідників. Відповідні фактори для позиціонування обох країн мали переважно внутрішній або регіональний характер, наголошували на ролі європейських іммігрантських громад, а також на суперництві між Бразилією та Аргентиною. Також Друга світова війна в обох випадках посилила національні ідентичності, що були сформовані в попередньому столітті. З іншого боку, дослідники аналізували роль латиноамериканських країн у процесі заснування Бреттон-Вудських інституцій (Міжнародний валютний фонд, Світовий банк, Міжнародний банк реконструкції та розвитку), зробили висновок, що вони розвивалися переважно в рамках внутрішньорегіонального переговорного процесу з урядом США, але зробили значний внесок у початкову професіоналізацію дипломатичних служб у регіоні. Дослідники аналізували діяльність міжнароднмх організацій (УНАСУР) як зумовлену більше регіональним кризовим менеджментом, ніж бажанням наслідувати інтеграційні процеси в інших регіонах світу.

Дослідники аналізують стратегію США часів Холодної війни, дипломатичні відносини РФ, відносини з Іспанією з 1945 по 2018 рік, історію кубинсько-американських відносин, наслідки чавізму у Венесуелі, прикордонну політику УНАСУР та вплив адміністрації Трампа, саме те, що погляди латиноамериканських еліт на міжнародну політику часто ґрунтуються на довгостроковіших оцінках, а також менше зосереджені на конкретних сферах політики, ніж погляди їхніх північних колег. Загальний контраст як з оптимізмом епохи УНАСУР, так і з

песимістичним аналізом загроз щодо зовнішніх акторів у сучасну епоху конкуренції великих держав, є вражаючим. Це є важливим для розуміння поглядів латиноамериканських країн на позарегіональні відносини та в детальному дослідженні політичної історії відносин (Álvarez, 2021, с.205).

У цьому питанні існує інший підхід. Оскільки дослідники зосереджені на поясненні та інтерпретації поточної хвилі "відновленого активізму" з боку кількох зовнішніх сил, чимало з яких традиційно не присутні в регіоні, чи класичні теорії міжнародних відносин для цього завдання, чи кращими є більш нові концепції, такі як неоекстрактивізм або співпраця Південь-Південь, що розглядаються як протилежні альтернативи із систематичного викладу дослідницьких питань, а також концептуальних та методологічних питань.

Дослідники критикують різні поширені розуміння ролі США в Америці. Серед них розуміння ЛАКБ як однорідного простору, яке слід замінити, визнавши різні кола впливу – Мексику на "внутрішньому", Центральну Америку та Карибський басейн на другому, Південну Америку на третьому та Південний конус на четвертому рівні. У межах цієї просторової структури США здійснюють асиметричний вплив, але не контролюють і не контролювали внутрішні події, як це робила б справжня імперія – за рідкісними винятками, звичайно. Сьогодні зовнішні рівні, загалом, більш відкриті для зовнішньої взаємодії, особливо для китайських комерційних зв'язків. Внутрішні рівні також демонструють сильніші транснаціональні зв'язки зі США, наприклад, через міграцію. Дослідники зробили висновок, що принаймні серед латиноамериканських еліт зв'язки м'якої сили зі США майже повсюдно все ще набагато сильніші, ніж будь-які подібні зв'язки з Китаєм (хоча цей висновок, на перший погляд, здається, порушує його попереднє правило не гомогенізувати регіон) (Rosenberg, 2016, с.129).

Дослідження ЄС у Латинській Америці включають спостереження, що роль Європи не зросла у "сплеску" зовнішніх гравців у Латинській Америці, проте вона стала орієнтиром для власної мрії ЛАКБ про регіональну єдність та прагненням з точки зору інституційного устрою, соціальної згуртованості, економічного успіху, сприяння демократії та захисту прав людини. Європейський інтерес до регіону, з іншого боку, був зумовлений

головним чином вступом Португалії та Іспанії до ЄС і виразився в торговельних угодах та інших формах економічної дипломатії, а також у дипломатичній взаємодії, наприклад, з Кубою та Венесуелою. За іронією долі, незважаючи на свою колоніальну історію, регіон не сприймається як неоколоніальний, на відміну від США чи Китаю. Це може бути результатом складного, децентралізованого підходу до міжрегіональних відносин, а також вигідних торговельних відносин – однак, оскільки значна частина цього підходу побудована на специфічному характері ЄС, поки що незрозуміло, якою може бути конкретна роль ЛАКБ як регіону.

Дослідники зробили історично обґрунтований аналіз ролі Китаю в Латинській Америці. Вибуховий ріст китайського попиту на сировину в 2000-х роках, застав регіон зненацька. Спроби Китаю створити політичні рамки для бурхливо зростаючих комерційних зв'язків зазнали невдачі, в основному складаючись з дещо ефективної публічної дипломатії, спрямованої, зокрема, на багаті на ресурси держави. Водночас немає механізму координації латиноамериканських відповідей на китайські ініціативи. З економічної точки зору, варті уваги відносини з Венесуелою – всупереч усталеному наративу про китайську "боргову пастку", яка зробить країни Глобального Півдня зобов'язаними перед китайськими інтересами у разі дефолту за своїми позиками, насправді саме Венесуела заманила Пекін у кредиторську пастку, і Еквадор не сильно відстає. Держави з функціонуючим регуляторним середовищем та верховенством права досягли кращих результатів. І, незважаючи на ці проблеми, загалом китайський підхід все ще оцінюється більш схвально, ніж політика жорсткої економії, яку просували міжнародні фінансові установи в попередні десятиліття (Kleinschmidt, 2017, с. 9).

Дослідники аналізують роль РФ Латинській Америці, чия присутність на початку кваліфікується як реальна, але не серйозна. Це означає, що діяльність РФ спрямована не на досягнення реальних, відчутних результатів, а радше на переконання російської внутрішньої аудиторії в тому, що їхня країна є потужною та шанованою, і активно створює проблеми для інтересів США на своєму метафоричному задньому дворі. Надії (або побоювання) навколо групи БРІКС зникли, продажі російської зброї впали до низького рівня через економічний

занепад Венесуели, а вражаючі угоди, оголошені під час частих візитів, за деякими винятками, не були успішними. Куба, Нікарагуа та особливо Венесуела цінуються як антиліберальні опори за символічні зв'язки та голоси в Організації Об'єднаних Націй, але спроби більш матеріально значущих взаємодій зазнали невдачі. І навпаки, російські стратегії інформаційної війни, що спостерігаються в західних країнах, можливо, й намагалися застосувати, але не на тому ж рівні та не з кількісно вимірними наслідками. Єдиним винятком є пропагандистське видання RT, яке досягло певного впливу. Проте сприйняття Росії в Латинській Америці залишається переважно негативним, і сприяє цьому жорстока неоімперіалістична агресія проти України (Kleinschmidt, 2019, c.432).

Дослідники визначають часто ігноровану японську участь у регіоні. Порятунок Транстихоокеанського партнерства Японією, Мексикою, Чилі та Перу отримало певну увагу. Посилена японська участь значною мірою мотивована суперництвом з Китаєм і підкреслює порівняно вищу якість її пропозицій в інфраструктурі та торгівлі – і справді, латиноамериканський експорт до Японії містить більше доданої вартості, ніж експорт до Китаю. Відповідно, Японія зосередилася на більш демократичних та інституційно стабільних державах, хоча результати цієї стратегії повністю не розкриті.

Дослідники проаналізували канадське врегулювання кризи у Венесуелі, яке було зумовлене радше інтересом до багатосторонньої взаємодії, ніж будь-якою можливістю досягнення змін у проблемній країні. Аналізували динаміку індійської присутності в Латинській Америці як таку, що базується на економічних факторах, але також згадують підвищений інтерес до взаємодії з Бразилією через спільне членство двох країн у форумах Глобального Півдня, таких як БРІКС. Більш конкретних результатів було досягнуто завдяки прямим іноземним інвестиціям, а також завдяки індійським космічним запускам супутників латиноамериканських країн. Однак, попри очевидну сумісність, надзвичайно позитивний прийом та відсутність будь-яких геополітичних перешкод, жодна зі сторін не відіграє важливої ролі у зовнішньополітичних міркуваннях іншої (Baisotti, 2022, c. 270).

В дослідженнях про роль Туреччини та відносини з Латинською Америкою як такі, що зумовлені низкою південно-південних відносин, але також, з турецького боку, стратегією м'якої сили, підкріпленою об'єднуючим ідеологічним проектом, очолюваним Партією справедливості та розвитку, та деякими успішними спробами продажу військової техніки.

Іран продовжує співпрацю з Латинською Америкою, щоб отримати підтримку для своєї ядерної програми, а також серйозно ставиться до заяв про підтримку Іраном нібито "венесуельської ядерної програми", описуються існуючі контакти Ірану та "Хезболли" з латиноамериканським злочинним світом, щоб створити панікерську картину, в якій нібито ALBA є засобом, за допомогою якого Іран зміг проникнути в Америку. Ці ідеї здебільшого спираються на асоціативний зв'язок фактично повідомлених подій чи заяв (нібито венесуельську ядерну програму риторично вигадав Чавес у 2009 р.) та сформульовані гіперболічно, що існуючі та цілком законні занепокоєння щодо діяльності Ірану можуть бути заплямовані асоціаціями.

Дослідники висвітлюють ранню співпрацю Ізраїлю з кількома латиноамериканськими партнерами та описують коливання між бажаною технічною співпрацею Ізраїлю, особливо в сільськогосподарських питаннях, та солідарністю країн третього світу з палестинськими проблемами. Остання тенденція посилювалася, переважно з лівих політичних кіл, продажем ізраїльської зброї військовим диктатурам та підтримкою американських маріонеток у війнах у Центральній Америці 1980-х років. Сьогодні, незважаючи на епізодичні символічні сварки, більшість країн регіону вітають Ізраїль як незалежного постачальника технологій (наприклад, в секторі безпеки). Однак можливо, що ідеологічна поляризація (і віра деяких в антисемітські теорії змови) з одного боку, та занепокоєння діяльністю Ірану з іншого, знову політизують ізраїльсько-латиноамериканські відносини (Herboth, 2015, с. 121).

Південнп Корея, Тайвань та Індонезія зосереджені переважно на економіці та співробітництві в галузі розвитку. Дослідники скептично оцінюють міжрегіоналізм між АСЕАН та різними латиноамериканськими угрупованнями. Дослідники описують коливання південноафриканської взаємодії з Латинською Америкою як коливання між солідарністю Південь-Південь,

південноатлантичним регіоналізмом та БРІКС, всі з яких стикаються з невизначеним майбутнім. Таким чином, дослідження мають спільну рису: проміжні держави базують свою взаємодію (або невзаємодію) з Латинською Америкою на раніше існуючих наративах зовнішньої політики, а не на якомусь конкретному досвіді в регіоні.

Країни, що розвиваються, з різних регіонів світу розглядали країни ЛАКБ як ідеальних партнерів як для відкриття нових ринків, так і для посилення власної легітимності у світовій політиці. Однак для більшості залучених сторін сплеск активності не був мотивований системним тиском, а радше керувався внутрішніми інтересами та нормами. Інтереси позапівкульних держав також були географічно сконцентрованими, причому США були найбільш актуальними в північних районах ЛАКБ, а ЄС зосереджувався на Бразилії та Мексиці. Водночас країни ЛАКБ загалом були більш пасивною частиною позапівкульних відносин, і ця пасивність може пояснювати принципово незмінні торговельні дисбаланси, які утримують Латинську Америку на її позиції експортера сировинних товарів (Andrade, 2019 c. 238).

Концептуалізація та інтерпретація допомагають сформувати розуміння зовнішніх відносин ЛАКБ. Концептуальною спрямованістю праць дослідників є "субімперіалізм", "неоекстрактивізм". Субімперіалізм є терміном для опису ситуації, коли деякі країни, хоча не є повністю домінуючими (імперіалістичними) отримують вигоду від експлуатації в менших розвинутих країнах. Це виявляється через механізми глобальльних виробничих зв'язків, компанії привласнюють додаткову вартість за рахунок низьких витрат на робочу силу в "глобальному Півдні" та "співпраця Південь-Південь" (це обмін ресурсами, знаннями, технологіями іиж країнами, що розвиваються з метою політичного, економічного прогресу галузі безпеки, освіти, інфраструктури, тристороннє мпівробітництво за участі країн Північ-Південь та міжнародних організацій) оцінюються як корисні дескриптори. Зокрема, сподівання, які часто пов'язують з підходами Південь-Південь, не справдилися у випадку ЛАКБ. Неоекстрактивізм розуміється як стратегія розвитку, за якої держава спирається на експорт природніх ресурсів для фінансування соціальних програм та економічного розвитку, хоча при цьому використовує ту саму модель видобутку ресурсів

замість того, щоб диверсифікувати економіку, не взаємовигідні стосунки. Він відрізняється від традиційного екстрактивізму тим, що використовує зусилля держави з регулювання видодобутку ресурсів через націоналізацію, підвищення податків з метою використання прибутку для соціальних інвестицій, що може призвести до шкоди навколишньому середовищу та до соціальних конфліктів. Він використовувався лівими урядами ЛАКБ (Еквадор, Венесуела, Болівія).

Взаємодія Туреччини з Венесуелою розкриває двосторонні відносини. У цьому випадку мотиви більш змішані. Спочатку ці відносини вважалися просто видовищем і, можливо, зумовлені особистою близькістю між двома сильними лідерами Ердоганом і Мадуро, а також спільною неприязню до США, але економічно вони почали обертатися навколо сприяння Туреччиною експорту венесуельського золота (здебільшого, очевидно, монетизуючи золоті резерви), часто в бартерній торгівлі на продукти харчування, обходячи міжнародні санкції та створюючи додаткове джерело доходу для обох країн. Згодом обидві сторони також знайшли спільну мову з таких питань, як ізраїльсько-палестинський конфлікт. Ірано-венесуельські відносини часто описувалися в загрозливих термінах експертами зовнішньої політики США. Однак, згідно з цим аналізом, це, по суті, випадок, коли дві країни служать одна одній "лицарями" – тобто, вони підтримують одна одну в обході санкцій. Іран також мав значний попередній досвід у взаємодії з фінансовими та торговельними санкціями, який він передав своєму південноамериканському союзнику. Звичайно, обидва партнери також приймають непрозорий характер своєї співпраці та іноді навіть грають на законних побоюваннях тих, хто стежить за їхніми відносинами.

Автократична співпраця Південь-Південь розвінчує міфи, що поширюються політичними аналітиками. Венесуела, незважаючи на морально банкрутний режим з проявами численних форм злочинної поведінки, не є форпостом експансіоністських авторитарних великих держав. Це простір, до якого з різних причин, зазвичай пов'язаних з їхніми конкретними потребами та проблемами в конкретний момент, були притягнуті інші, аутсайдери американоцентричного світового порядку, які опинилися в ситуації кризи.

Визначався низький рівень участі науковців з країн Глобального Півдня у формуванні теоретичних знань у галузі міжнародних відносин та геополітики в контексті латиноамериканського та карибського мислення в галузі міжнародних відносин, яке "не є ні повністю "західним", ані "незахідним".

В працях політологів геополітиків обговорюються альтернативні моделі світового порядку, розроблені в контексті латиноамериканських міжнародних відносин, у регіональному контексті, який часто "нехтували" у планах, розроблених у північних академічних колах. Автори висвітлювали історичний досвід латиноамериканських інтелектуалів з неформальною зовнішньою гегемонією, а також їхню унікальну здатність функціонувати як підприємці норм з невигідного становища. Таким чином робили внесок у формування міжнародно-правових норм невтручання та колективної безпеки. Вони обговорюють вплив цих традицій на такі підходи, як теорія залежності або периферійний реалізм, дійшовши висновку, що специфічний регіональний досвід латиноамериканських міжнародних відносин може зробити свій внесок у сценарії світового порядку, що є важливим для осмислення подій, що виходять далеко за межі самої ЛАКБ.

Периферійний реалізм" – це теорія міжнародних відносин, розроблена Карлосом Ескуде, яка фокусується на особливостях держав, що знаходяться на "периферії" світової системи. На відміну від інших теорій, вона враховує, що національні інтереси таких держав мають визначатися виходячи з добробуту громадян, і що їм слід уникати конфронтації з великими державами та приймати більш прагматичний, неідеалістичний підхід до зовнішньої політики.

В працях дослідників аналізується роль латиноамериканських держав як підприємців норм і використовується як трамплін для заглиблення в питання південної агентності в теорії міжнародних відносин в контексті розгляду переваг і проблем "негегемонної агентності" та "автономії" ("автономія означає ступінь, до якої актори можуть переслідувати власні інтереси за зовнішніх обмежень, агентність стосується здатності діяти на ці сили та трансформувати їх). Латиноамериканський регіоналізм безпеки під час Холодної війни свідчить, що навіть ліберальний регіональний гегемон, такий як США, може поширювати репресивні практики та, таким чином, сприяти

підтримці автократичних режимів. Підтримка цих практик дозволила латиноамериканським авторитарним елітам також порушувати інші аспекти гегемонного лібералізму, такі як норми вільної торгівлі. Визначається недооцінений потенційний внесок карибських традицій мислення у теорії міжнародних відносин, які були сформовані тривалим впливом діяльності зовнішніх колоніальних держав. Розуміння у карибських міжнародних відносинах транснаціональних соціальних структур, расових ієрархій, локальних наслідків глобалізованого капіталізму є сильними моментами, які можуть сприяти поточним та майбутнім дебатам.

Дисциплінарна політика міжнародних відносин у Латинській Америці допомогла зрозуміти концепцію глобальних міжнародних відносин, яка страждає від тих самих парадоксів, що й ліберальні процеси толерантності та інклюзивності, такі як мультикультуралізм, глобальне управління, які неявно припускають існування спільної когнітивної структури.

Вони описують такі підходи, як теорія залежності, школа автономії (які зазвичай вважаються автохтонними латиноамериканськими), мейнстрімні онтологічні припущення (державоцентризм), що зрештою походять від колоніальних моделей мислення. На противагу цьому, інтелектуальні традиції, такі як теологія визволення, дослідження участі в політичних процесах, реляційна думка корінних народів та афропоходження, які досі ігнорувалися в міжнародних відносинах, можуть сприяти деколонізації теорії міжнародних відносин [González 2023, с. 170].

Досліджуються наслідки піднесення Китаю для ЛАКБ через розрив між західним шаблоном і стандартним наративом про ліберальний порядок, очолюваний США, і досвідом ЛАКБ в цьому порядку. Китайські дипломатичні ініціативи у країнах, що розвиваються, довго недооцінювалися західними спостерігачами. Визначається потенційно суперечливим аргументом, враховуючи, що багато детальніших досліджень китайської діяльності в Латинській Америці не вважають ймовірним. З іншого боку, висвітлення потенційного впливу етнічної китайської громади ЛАКБ в цьому відношенні виправляє величезний недолік, виявлений у геополітичній науці.

Регіоналізм як теоретичну концепцію також обговорюють, як таку, що виступає проти поширених поглядів, що зводять

латиноамериканський регіоналізм до сфери обнадійливої фантастики. На рівні соціальних ідентичностей інтеграційні проекти мали вплив на нормативний порядок півкулі.

Розглядається внесок теоретиків залежності в глобальні міжнародні відносини, надаючи історію та типологію різних підходів у межах залежності. Визначаються шляхи майбутнього розвитку теорії, підкреслюючи потенціал причинно-наслідкового механізму та наукових підходів для сучасної версії цієї класичної теорії.

В політичній науці досліджуються відносини між Бразилією та Європейським Союзом (ЄС). Дипломатичні відносини між Бразилією та ЄС (його попередніми інституціями) були встановлені ще в 1960 році. У 1992 році Бразилія й ЄС уклали Рамкову угоду про співробітництво (Framework Cooperation Agreement) , яка стала формальною базою для різних спільних програм у політиці, торгівлі, науці й технологіях. У 2007 році відбувся перший саміт "ЄС-Бразилія", на якому був офіційно заснований Стратегічний партнерський статус між сторонами. З того часу стратегія співпраці розширювалася у секторах енергетики, клімату, інновацій, сталого розвитку тощо. Отже, з історичної точки зору, відносини мають глибоке коріння й декілька "нарощувань" офіційного статусу з розвитку партнерства [Cooley, 2020 с. 89].

ЄС і Бразилія поділяють низку фундаментальних цінностей: демократія, права людини, соціальна інклюзія, сталий розвиток. Сторони беруть участь у діалозі на високому рівні (саміти, переговори, стратегічні консультації). У травні 2025 року президент Європейської Ради Антоніу Кошта здійснив офіційний візит до Бразилії для посилення відносин та започаткування діалогу з інвестицій. Європейський Союз просуває дві важливі стратегії співпраці з Бразилією в новому глобальному контексті: Green Deal/перехід до зеленої економіки та цифрова трансформація. ЄС є одним із головних торгових партнерів Бразилії. В 2023 році торговий потік між Бразилією й ЄС сягав близько 92 млрд дол. (за офіційними даними Бразилії). Основні теми у торгових переговорах: зниження тарифів, усунення нетарифних бар'єрів, інвестиції, інтелектуальна власність, урядові закупівлі, санітарні та фітосанітарні стандарти. Бразилія часто критикується ЄС за високий рівень торговельного

захисту – у певних секторах мита та регуляторні бар'єри залишаються значними. У рамках стратегії "Team Europe" ЄС, Європейський інвестиційний банк і окремі країни-члени об'єднують ресурси для спільних проєктів у Бразилії – зокрема з енергії, клімату, цифровізації.

Співпраця у науці та технологіях: є угоди про науково-технічне співробітництво. Сукупні ініціативи з охорони довкілля – особливо у боротьбі з вирубкою Амазонії, зміні клімату, підтримці сталого розвитку у регіонах з високим екологічним ризиком. Зростає інтерес ЄС до інтеграції "зелених" стандартів (екологічна сертифікація, парникові гази, енергоефективність) у проєкти співпраці з Бразилією. В експорті сільськогосподарської та м'ясної продукції: у травні 2025 року ЄС тимчасово заборонив імпорт птиці та м'яса з Бразилії через спалах пташиного грипу.

Торговельна угода з ЄС як частина "EU-Mercosur Association Agreement" все ще не ратифікована усіма сторонами і зіштовхується з опором у деяких країнах ЄС щодо екологічних стандартів та конкуренції в сільському господарстві. Критика з боку ЄС щодо позицій Бразилії у глобальній політиці (наприклад, її членство у BRICS, або дипломатія щодо Росії/України) інколи стає джерелом напруження. Відставання деяких регіонів Бразилії у цифровій інфраструктурі або доступі до технологій може ускладнити реалізацію проєктів співпраці в "цифровій трансформації". Баланс між розвитком (експансією інвестицій) й контролем за умовами (екологічні, трудові, нормативні) як із боку ЄС, так і Бразилії залишається чутливим моментом.

Екологічні стандарти й тиск громадськості з боку ЄС: якщо Бразилія не контролюватиме вирубку лісів чи виробництво з порушеннями стандартів – це може призвести до торгових бар'єрів або санкцій. Внутрішні політичні зміни в Бразилії або в країнах ЄС, які можуть змінити пріоритети (наприклад, потік популістських рухів, екологічна або аграрна політика). Нерівномірний розвиток: деякі регіони Бразилії можуть не встигати за темпом стандартів і технологій, що ускладнить інтеграцію. Затримки з ратифікацією або протекціоністські бар'єри в ЄС, особливо в аграрному секторі, де фермери ЄС виступають проти конкуренції з дешевшою агропродукцією з Mercosur. Залежність від стабільності глобальних ринків: валютні коливання,

глобальні торгівельні війни, енергетичні кризи можуть порушити вигідність угод.

За основними тенденціями та даними щодо торгівлі між Бразилією і Індією за період приблизно 2020-2025 дослідники визначають контекст і значення торгівельних відносин Індії і Бразилії, членів групи BRICS, історичні та політичні зв'язки, але торговий обмін між ними не такий великий, як між великими економічними партнерами (з ЄС, США, КНР тощо). Обидві країни прагнуть нарощувати співпрацю в аграрному секторі. Так, у 2022 р. обсяг торгівлі між Бразилією та Індією складав 16, 8 млн. дол. Хоча у 2000-2010 р. обсяг торгівлі Бразилії й Індії підвищився у понад15 разів: з 488 до 7 735 млн дол. За той же період обсяг торгівлі з ПАР виріс у 4 рази – з 529 до 2 063 млн дол.

Бразильська дипломатія стала дійсним чемпіоном з висування різноманітних інтеграційних ініціатив у форматі міжрегіонального співробітництва по лінії Південна Америка – Близький та Середній Схід, Південна Америка – Африка й ін. Це відбиває її прагнення стати політичним лідером країн глобального Півдня, об'єднати під своїм керівництвом і підключити їхні ресурси до власного розвитку.

Так, у лютому 2010 р. на самміті лідерів ЛАКБ в Канкуні (Мексика) було прийняте рішення про створення єдиного інтеграційного угруповання – Співтовариства латиноамериканських і карибських держав (Comunidad de Estados Latinoamericanos y lei Caribe, CELAC). Установчий самміт нового об'єднання відбувся в липні 2011 р. у Каракасі. Політична криза стимулювала розвиток інтеграційних процесів у межах нових перспективних проектів. У 2005 р. Бразилія виступила з ініціативою формування в Південній Америці автономного полюса світової сили– Союзу південноамериканських держав (Union de las Naciones del Sur, UNASUR).

Зростаюча інтеграційна активність країн ЛАКБ, протиставлена однобічним діям США в регіоні. Активний розвиток європейсько-латиноамериканських відносин почався в 1990-і рр. XX ст. в результаті соціально-економічної кризи, яка охопила латиноамериканський регіон. До початку XXI ст. ЄС став для багатьох країн ЛАКБ, і зокрема для країн АЛБА, найважливішим торгово-економічним партнером після США і Китаю. Крім того, у результаті натягнутих політичних відносин країн АЛБА зі США відбулося

помітне зближення країн ЄС із членами цього регіонального об'єднання. Критика європейськими ЗМІ дій США стосовно країн АЛБА продиктована спробою ЄС протистояти однополярному політичному устрою світу і проводити самостійну політику розвитку зовнішньополітичних відносин із країнами ЛАКБ і зокрема з країнами АЛБА (González, 2023 с. 168].

Країни ЛАКБ, ЄС та його держави-члени намагаються враховувати темпи нових технологій та переваги цифрових технологій для своїх громадян та бізнесу. Завдяки підтримці EU Global Gateway, вони знайшли в Цифровому альянсі ЄС-ЛАК надійну платформу для просування своєї цифрової трансформації.

Цифровий тиждень у Латинській Америці та Карибському басейні (ЛАК) об'єднав у Сантьяго (Чилі) представників понад 35 країн регіону, а також Європейського союзу (ЄС) та його держав-членів для обговорення можливостей та проблем цифрової трансформації.

Організовано спільно урядом Чилі, Європейською комісією та Економічною комісією для ЛАКБ (ЕКЛАК). Відбулися засідання Цифрового альянсу ЄС-ЛАК, за яким відбулася 9-а Міністерська конференція. ЄС та його держави-члени зустрілися зі своїми колегами з 23 країн ЛАКБ, які підписали Цифровий альянс ЄС-ЛАК, в рамках двох політичних діалогів високого рівня з питань взаємопов'язаності, інклюзивності та штучного інтелекту, за якими після просування проектів напередодні саміту ЄС-СЕЛАК 2025 року (Alianza Digital UE-LAC, 2023).

Усі зацікавлені сторони з обох боків Атлантики, схоже, згодні: цифровий альянс ЄС-ЛАК залишиться, оскільки він досягає своїх цілей прагматично.

В рамках діалогів з питань політики цифрового альянсу ЄС-ЛАК зібралися міністри, високопосадовці, представники приватного сектору, організацій громадянського суспільства, вчені та технічні фахівці з обох регіонів. Метою діалогів був обмін досвідом та передовою практикою з метою зміцнення та гармонізації цифрової політики та нормативно-правової бази з питань, що становлять спільний інтерес, зокрема, в галузі управління даними, електронного управління, кібербезпеки, зв'язку та штучного інтелекту.

Під час діалогу з питань зв'язку та інклюзивності представники обговорили такі ключові галузі, як безпечний зв'язок та

інвестиції в інфраструктуру. Вони закликали до інноваційних інвестиційних моделей на основі державно-приватного партнерства та необхідності розширення інвестицій, у тому числі транскордонного зв'язку та аукціонів з продажу спектру 5G. У рамках Глобальної інвестиційної програми Gateway за участю країн ЛАКБ ЄС реалізує великомасштабні цифрові проекти (деякі з яких мають регіональне охоплення), щоб гарантувати відповідність цифрової трансформації цінностям та інтересам ЄС та його партнерів у регіоні (Alianza Digital UE-LAC, 2025).

У центрі обговорень був інклюзивний характер підключення, що наголошує на відповідальності урядів за розгортання надійних і доступних за ціною з'єднань, щоб громадяни та підприємства могли повною мірою брати участь у цифровому світі для навчання, роботи, спілкування з іншими людьми.

У ході діалогу було розглянуто такі ключові аспекти, як гендерний підхід, інтерсекційність та рішення для забезпечення "останньої милі" зв'язку, які забезпечать стійку та інклюзивну цифрову трансформацію, що підходить для місцевих громад, включаючи мешканців сільських та віддалених районів. Діалог завершився запуском "Мережі жінок-розробників цифрової політики ЄС-ЛАК" заступником міністра інформаційних та комунікаційних технологій Еквадору Вісентою Масіас Месою спільно з послом Німеччини у Чилі Сюзанною Фріс-Гайєр. Мережа надасть майданчик для співпраці, де жінки, які активно займаються цифровою політикою, зможуть обмінюватися передовим досвідом, брати участь у заходах щодо нарощування потенціалу та формувати більш інклюзивне цифрове майбутнє для регіону. Завдяки цій мережі учасники зможуть зробити значний внесок у політичні дебати, впливаючи на розробку політики, яка сприяє гендерній рівності у цифровій сфері та відкриває більшій кількості жінок можливості для участі у цифровій економіці та політиці (EU-LAC Foundetion, 2025).

У разі стихійного лиха надійне високошвидкісне підключення до даних спостереження Землі може стати справжньою проблемою. Наприклад, співробітнику екстрених служб у регіоні Ла-Паса, який займається картографуванням території площею 500 км², потрібно не менше години, щоб завантажити дані ДЗЗ через стандартний комерційний інтернет-сервіс. З 2021 року завдяки високошвидкісному кабелю BELLA,

розроблений ЄС, цей же співробітник може завантажити необхідні дані за сім хвилин. Програма ЄС зі спостереження за Землею "Коперник" (регіональні центри в Чилі та Панамі) робить супутникові дані доступними для вчених, громадян, організацій, політиків та органів державної влади у країнах ЛАКБ (EU-LAC Foundetion, 2025).

В чилійських Андах, у пустелі Атакама, астрономічні телескопи Європейської південної обсерваторії (ESO) є найточнішими у світі спостерігачами Всесвіту. У вересні телескоп ESO отримав найдокладнішу інфрачервону карту нашого Чумацького Шляху за історію спостережень. Обсяг даних становить 500 терабайт (200 000 зображень), що робить цей проект найбільш масштабнішим із коли-небудь реалізованих. Декілька років тому було б неможливо відправити ці дані до штаб-квартири ESO в Німеччині в розумні терміни. Сьогодні BELLA робить це можливим (Digital is the path, 2024).

Перед Європою, Латинською Америкою та країнами Карибського басейну стоїть одне й те саме завдання: як виявити та знизити ризики, пов'язані зі штучним інтелектом (ІІ), одночасно використовуючи можливості соціально-економічного зростання. Під час діалогу на тему ІІ обговорювалися питання управління за допомогою штучного інтелекту, а також високопродуктивні обчислення (HPC), великі мовні моделі (LLM).

Країни ЄС та ЛАКБ прагнуть охопити хвилю розвитку штучного інтелекту та взяти розробку моделей у власні руки на благо своїх галузей та громадян. ЄС є піонером в управлінні ризиками, пов'язаними зі штучним інтелектомІ, завдяки Закону про штучний інтелект, Крім нещодавно прийнятих керівних принципів ЄС, більшість країн ЛАКБ в даний час також розробляють національну політику та стратегії в галузі штучного інтелекту для розвитку талантів, стимулювання досліджень та інновацій, а також створення нормативно-правової бази (Digital is the path, 2024).

Партнери з ЄС та ЛАК вірять у штучний інтелект, орієнтований на людину і захищає її права та основні свободи. Ці загальні принципи можуть сприяти зближенню для ефективного вирішення спільних проблем та стимулювання інновацій.

З цією метою ЄС підтримує законодавчі процеси та співпрацює з промисловістю та іншими зацікавленими сторонами у багатьох країнах ЛАКБ.

У контексті поточної законодавчої ініціативи щодо штучного інтелекту в Сенаті Бразилії ЄС підтримує регулярні контакти з членами Конгресу та законодавчими радниками для надання досвіду ЄС у сфері регулювання штучного інтелекту. "Рада з цифрової індустрії ЄС-Бразилія" – це платформа для обміну досвідом із компаніями ЄС, представленими в Бразилії, та з представниками бразильського уряду, які беруть участь у формуванні політики в галузі штучного інтелекту. Цей обмін досвідом допоможе краще зрозуміти можливості, що відкриваються для приватного сектора в рамках Бразильського плану розвитку штучного інтелекту та інших пов'язаних із ним заходів політики.

Аналогічний підхід застосовується до взаємодії з бразильськими організаціями громадянського суспільства, особливо у питаннях впливу використання біометричної ідентифікації за допомогою штучного інтелекту на основні права. Також ведуться переговори з Вищим виборчим судом Бразилії щодо експертизи ЄС у сфері поширення дезінформації, пов'язаної з виборами, з використанням штучного інтелекту.

Держави-члени також реалізують двосторонні проекти. Іспанський суперкомп'ютерний центр (Барселона) та Національна лабораторія наукових обчислень Бразилії нещодавно підписали Меморандум про взаєморозуміння щодо співробітництва у галузі високопродуктивних обчислень.

Ухвалення Закону ЄС про штучний інтелект також відчутне в Аргентині. Делегація ЄС у Буенос-Айресі організувала заходи для представників творчих професій, інженерів цифрової інженерії та вчених, щоб підвищити поінформованість про ризики та можливості штучного інтелекту. Різноманітність може бути як можливістю, так і проблемою щодо штучного інтелекту. Регіон ЛАКБ відрізняється багатою мовною різноманітністю, тут, крім англійської, іспанської та португальської, використовується безліч мов. ІІ та управління даними можуть сприяти розвитку технічного потенціалу для забезпечення інклюзивності або сприяти дискримінації. У межах Цифрового альянсу ЄС-ЛАКБ Центр D4D (Digital14development) організували онлайн-семінар з технічних

аспектів штучного інтелекту та даних, присвячений широким мовним моделям, щоб вивчити, яке значення штучного інтелекту може мати для мовного розмаїття в регіоні, приділивши особливу увагу мовам корінних народів (Digital14development, 2924).

Обмін досвідом відбувається з обох боків Атлантики. Представники державних установ Бразилії, Чилі та Уругваю відвідали агенції штучного інтелекту в Іспанії та Словенії, приділивши особливу увагу прозорості алгоритмів, дослідженням та інноваціям, а також ролі суперкомп'ютерів у розвитку технологій. Серед відвіданих установ були Іспанська агенція з нагляду за штучним інтелектом та найбільший у Словенії суперкомп'ютерний центр Vega. Аналогічним чином група бразильських дослідників відвідає Європу, щоб ознайомитися з передовим досвідом ЄС у галузі прозорості алгоритмів.

Цифровий альянс ЄС-ЛАК, створений у Боготі (Колумбія) у березні 2023 року за підтримки EU Global Gateway, є модель міжрегіонального цифрового співробітництва. Він уже почав давати плоди, забезпечуючи цифрову трансформацію, яка не залишає нікого позаду (Alianza Digital UE-LAC, 2023).

Складаючи третину Організації Об'єднаних Націй, ЄС та країни ЛАКБ можуть направити глобальне цифрове управління відповідно до цих принципів. Під час Саміту майбутнього, в рамках 78-ї сесії Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй, завдяки рішучій підтримці глобального Півдня було прийнято Договір про майбутнє та додаток до нього – Глобальний цифровий договір. Зміцнюючи співпрацю між Латинською Америкою, Карибським басейном та Європою, обидва регіони можуть сприяти соціальній згуртованості та економічному зростанню, ставлячи в основу людей та права людини (Alianza Digital UE-LAC, 2023).

Глобальна стратегія Gateway як пропозиція ЄС щодо скорочення інвестиційного розриву в усьому світі та розвитку інтелектуальних, екологічно чистих та безпечних зв'язків у цифровому, енергетичному та транспортному секторах, а також зміцненню систем охорони здоров'я, освіти та досліджень. У межах підходу "Команда Європи", що об'єднує Європейський Союз, держави-члени ЄС та європейські інститути фінансування розвитку, ми прагнемо мобілізувати до 300 мільярдів євро державних та приватних інвестицій у період з 2021 по

2027 рік, створюючи необхідні зв'язки замість залежностей та усуваючи нерівність у глобальному масштабі (Global Gateway-Europian, 2024)

Глобальна інвестиційна програма для ЛАКБ (GGIA) виділяє потенційні інвестиційні проекти, що сприяють задоволенню інфраструктурних потреб регіону, одночасно створюючи місцеву додану вартість та сприяючи зростанню, створенню робочих місць та соціальній згуртованості. Глобальна інвестиційна програма ЄС-ЛАК є політичним зобов'язанням щодо спільної роботи над виявленням можливостей для інвестицій у "зелені" та цифрові технології в Латинській Америці та Карибському басейні, які матимуть вигоду від відкритого середовища, створеного торговельними та інвестиційними угодами, та сприятимуть досягненню Цілей сталого розвитку.

Європа, Латинська Америка та Карибський басейн посилюють співпрацю в галузі кібербезпеки. Цифровий альянс ЄС-ЛАК організував політичний діалог високого рівня кібербезпеки у 2024 р. в Санто-Домінго (Домініканська Республіка). Це був перший діалог після конференції Цифрового Союзу 2023 року. Два регіони, одна мета: поєднати зусилля для боротьби з однією з найсерйозніших загроз нашого часу: кібератаками.

В умовах взаємопов'язаного світу, де кіберзагрози не знають кордонів, спеціальний діалог з кібербезпеки між Європейським союзом (ЄС) та країнами ЛАКБ вкрай актуальний. ЄС та ЛАК поділяють загальний підхід до цифрової трансформації, орієнтованої на людину, що закладає міцну основу для цього діалогу та сприятиме подальшому зміцненню їхнього тісного міжрегіонального партнерства.

Для сприяння цьому співробітництву та визначення конкретних ініціатив для спільного просування вперед понад 150 високопоставлених представників урядів країн ЛАКБ, Європейського союзу та його держав-членів, а також громадянського суспільства, наукових кіл та приватного сектору зустрілися в Санто-Домінго (Домініканська Республіка).

Кількість кібератак на критично важливу інфраструктуру в регіоні ЛАКБ зросла в геометричній прогресії. Тому зміцнення цієї інфраструктури має вирішальне значення для забезпечення надійності та стійкості послуг та даних. Міжрегіональний діалог надає урядам та іншим сторонам майданчик для пошуку шляхів зміцнення національних та регіональних екосистем кібербезпеки.

Здійснюється вивчення потенціалу штучного інтелекту в країнах ЛАКБ. Штучний інтелект може змінити світ. В Монтевідео (Уругвай) відбулася зустріч цифрового альянсу ЄС-ЛАК, щоб обговорити, як виявляти та знижувати ризики, пов'язані з штучним інтелектом, використовуючи при цьому можливості для соціально-економічного зростання, які він надає.

У церемонії відкриття взяв участь посол ЄС в Уругваї Паоло Беріцці, а також представники Бразилії, Чилі, Словенії, Іспанії та Уругваю. Юха Хейкіля, старший радник Європейської комісії з питань штучного інтелекту, представив Закон про штучний інтелект. ЄС як стратегічне бачення для сприяння розвитку та використанню ІІ, орієнтованого на людину, стійкого, безпечного, інклюзивного та надійного. Міністр промисловості та торгівлі Чехії Йозеф Сікела виступив із програмною доповіддю на тему "Роль штучного інтелекту у світовій економіці та торгівлі" (Cotton, D., 2023)

Як і всі політичні діалоги високого рівня між ЄС та ЛАК, сесії проходили у багатосторонньому форматі за участю громадянського суспільства, академічних кіл та приватного сектору у гібридному форматі. Програма була зосереджена на трьох основних темах: управління, конвергенція нормативно-правової бази та стандарти; навчання та нарощування потенціалу; використання штучного інтелекту для сталого розвитку.

З точки зору управління, скоординований ЄС план зі штучного інтелекту (2021) та Закон ЄС про штучний інтелект наголошують на важливості глобального співробітництва в галузі створення надійного штучного інтелекту, заснованого на відкритому та ціннісному підході . Цей підхід також відображено у Сант'язькій декларації. Країни ЛАКБ розробляють національну політику та стратегії в галузі штучного інтелекту для розвитку талантів, стимулювання досліджень та інновацій, а також створення нормативно-правової бази. Загальні цінності ЄС та країн ЛАКБ можуть сприяти зближенню для ефективного вирішення цих спільних завдань (EU-LAC Joint Declaration).

У рамках Діалогу учасники обмінялися досвідом використання та застосування штучного інтелекту з метою сталого розвитку, а також продемонстрували інструменти штучного інтелекту для державного сектору. Після цього буде організовано навчання політиків, щоб вони могли скористатися

можливостями, які надає штучний інтелект. Наприклад, Європейська комісія та ЮНЕСКО спільно працюватимуть над проектом вартістю 4 мільйони євро, спрямованим на підтримку країн-партнерів у реалізації Рекомендацій ЮНЕСКО щодо етики штучного інтелекту.

Цей захід проходив у межах підготовчої зустрічі до IX Міністерської конференції з інформаційного суспільства (eLAC-2024), координована Економічною комісією ООН для ЛАКБ (ЕКЛАК), яка відбулася у Чилі. Крім політичного діалогу щодо штучного інтелекту, ЄС бере участь у двох інших сесіях: одна присвячена міжрегіональному співробітництву в цифровій сфері, а інша – зв'язкам та безпеці мереж 5G (EU-LAC Foundation: Homepage).

Міжнародні відносини між Аргентиною та Європейським союзом (ЄС) розвиваються у відповідності до національних інтересів держав. Вони засновані на рамковій угоді 1990 року і фокусуються на торгівлі, науковому співробітництві, політиці та культурі. Аргентина та ЄС є важливими торговими партнерами, причому ЄС є третім за величиною торговим партнером Аргентини. Вони співпрацюють у таких галузях, як технології, інновації та науки про навколишнє середовище, а також розвивають культурні зв'язки за допомогою освітніх та кінопрограм.

Відносини регулюються Рамковою угодою про торгівлю та економічне співробітництво. Наприклад, угода ЄС та МЕРКОСУР стимулює експорт м'яса, молочничних продуктів. Обсяг двосторонньої торгівлі становив в 2024 р. 15,9 млрд. дол. Для Аргентини як частини міжнародної системи існують ризики, пов'язані з подіями, що відбуваються за її межами, такими як тероризм, наркоторгівля, кіберзлочинність, торгівля людьми та поширення зброї масового знищення. Зовнішня політика є інструментом зниження цих ризиків та загроз та забезпечення безпеки аргентинського народу (Gené, 2024 с. 21)].

Аргентина зацікавлена у досягненні прогресу на двосторонньому, регіональному та багатосторонньому рівнях у справі підвищення безпеки своїх громадян шляхом розширення співробітництва перед цими загрозами та обміну досвідом інших країн у розробці відповідних інструментів безпеки.

Насамперед, співпраця з політичними та силовими структурами сусідніх країн необхідна для створення адекватної

основи для ліквідації злочинних організацій із місцевими та транснаціональними зв'язками. Такі загрози, як тероризм, наркоторгівля, кіберзлочинність і торгівля людьми, потребують тісної співпраці та координації з владою країн, з якими ми маємо тисячі кілометрів спільних кордонів.

Аргентинська Республіка також цілком віддана боротьбі з корупцією, яка є одним із стовпів нинішньої адміністрації та однією з цілей Порядку денного у сфері сталого розвитку на період до 2030 року.

На регіональному та багатосторонньому рівні Аргентина бере активну участь у форумах, що сприяють співпраці у цих галузях, серед яких особливе місце займають Організація американських держав та Організація Об'єднаних Націй.

Однією з давніх цілей зовнішньої політики Аргентини є досягнення прогресу у створенні безпечнішого світу шляхом зниження ризику поширення зброї масового знищення (ядерного, хімічного та біологічного) та систем доставки (ракет), а також звичайних озброєнь. Це також знаходить своє відображення у чіткій та цілеспрямованій політиці в галузі ядерного роззброєння та зміцнення глобальних, регіональних, субрегіональних та національних інструментів контролю над звичайними озброєннями.

Аргентина є учасницею всіх міжнародних договорів, що забороняють зброю масового знищення, та активно працює над удосконаленням та зміцненням стандартів нерозповсюдження. Держава визнана надійною країною з високим технологічним потенціалом, що дає привілейоване становище лідера ініціатив щодо посилення глобального контролю за передачею чутливих технологій.

Міністр фінансів визначив, що Аргентині потрібна негайна допомога для вирішення серйозної проблеми з ліквідністю. Лише Сполучені Штати можуть діяти швидко. І ми діятимемо, – визначив Бессент, уточнивши, що цього четверга Міністерство фінансів США придбало аргентинські песо в рамках підтримки країни, прагнучи зміцнити песо, курс якого з початку року знизився на 27% до долара. Це надзвичайний захід, який Сполучені Штати вживали вже чотири рази з 1996 року.

Спільний комітет, відповідальний за нагляд за виконанням угоди, також сприяв галузевому політичному діалогу, який зосереджувався на регіональному розвитку, енергетиці,

цифровізації, макроекономічних питаннях, правах людини та міжнародному співробітництві, серед інших тем. Спільний комітет востаннє зустрічався у червні 2022 року, і ЄС та Аргентина домовилися розпочати процес перегляду та оновлення своєї двосторонньої правової бази (Ramírez, 2024 с. 33].

У 2019 році ЄС завершив переговори щодо торговельної угоди з чотирма країнами-засновниками Меркосур (Аргентина, Бразилія, Парагвай та Уругвай) в рамках дворегіональної Угоди про асоціацію.

ЄС та Аргентина стикаються зі спільними викликами у досягненні більш інклюзивного, справедливого та сталого суспільства. ЄС сприяє розвитку відносин співпраці з Аргентиною шляхом технічної допомоги, обміну досвідом та створення мережі. У рамках Угоди про економічне співробітництво та Угоди про наукове співробітництво ЄС та Аргентина розвинули обмін та співпрацю за участю багатьох гілок влади, а також приватного сектору та громадянського суспільства. Наразі пріоритети зовнішнього співробітництва ЄС на період 2021-2027 років підтримують глобальні пріоритети ЄС.

ЄС є третім за величиною торговельним партнером Аргентини (13,6%) Позики від Європейського інвестиційного банку 655 мільйонів євро (2022). Обсяг прямих іноземних інвестицій ЄС становив 44% від загального обсягу прямих іноземних інвестицій Аргентини. 800 компаній ЄС (290 000 робочих місць). В основному в енергетиці (невідновлюваній та відновлюваній), фінансових послугах, хімічній продукції та пластмасах, автомобілях/автозапчастинах, продуктах харчування та напоях, а також телекомунікаціях. В основному промислова продукція (машини, побутова техніка) та хімічна продукція. В основному перероблена сільськогосподарська продукція, хімікати, риба та морепродукти.

Аргентина є ключовим гравцем у технологічному секторі регіону. ЄС та Аргентина мають угоду про наукову співпрацю з 2001 року. Існує взаємний інтерес до поглиблення цієї співпраці для інновацій у прикладній науці, екологічних технологіях та цифровій трансформації. ЄС та Аргентина мають особливий інтерес до співпраці в галузі космічних технологій. У 2022 році технічна місія дійшла висновку, що такі системи ЄС, як Copernicus та Galileo, можуть посилити вже високий потенціал

Аргентини в таких сферах, як точне землеробство; застосування Industry 4.0, транспорт та енергетика; моніторинг лісової діяльності; та управління надзвичайними ситуаціями, такими як великі пожежі та інші, що впливають на країну. Ці системи вже доступні та пропонують відкриті дані дослідникам, компаніям та державним службам (Oliveros, 2022 с. 156].

Європа та Аргентина також мають важливу основу для співпраці в космосі, а саме присутність Європейського космічного агентства (ЄКА, ESA) в Аргентині. Телескоп Deep Space 3–Malargue є найсучаснішою антеною для моніторингу місій ЄКА з дослідження глибокого космосу. Аргентинські вчені мають доступ до станції та можуть використовувати її для своїх досліджень.

Тісні культурні зв'язки, які з історичних причин державичлени ЄС підтримують з Аргентиною, відображаються в активній політиці просування культури, яка сприяє зміцненню культурних та торговельних відносин між Європою та Аргентиною. Ці політики включають: сприяння академічним зв'язкам між вищими навчальними закладами через програму Erasmus; підвищення європейської кіноіндустрії через програму European Film Encounter.

Висновки. Регіональний досвід науковців, які спеціалізуються на Латинській Америці, часто не враховується, наративи покладаються на те, щоб зробити Латинську Америку актуальною для північної аудиторії, вказуючи на участь китайських, російських, іранських або інших акторів "жорсткої сили" в регіоні. Це може бути політично вигідною, але інтелектуально недосконалою стратегією.

Дослідники відкидають бінарний характер підходів у відносинах між Латинською Америкою як автономним актором та регіоном як пасивною шахівницею зовнішніх сил. Певною мірою цей концептуальний дефіцит був рисою теоретичної взаємодії з Глобальним Півднем, хоча він може бути помітним у Латинській Америці через її позиційність як частини Півдня.

Концептуальний потенціал "соціальної множинності" як узагальнення попередньої парадигми "нерівномірного та комбінованого розвитку", яка вже натякає на її тісний зв'язок з латиноамериканськими теоріями залежності (в основі підходу множинності є усвідомлення того, що взаємодія різних соціальних утворень виходить за межі спрощених анархічно-

ієрархічних бінаризацій, які пронизують класичну теорію міжнародних відносин, і часто має більш креативні форми, такі як "діалектична зміна" суспільних структур). Концепції також можуть бути основою для майбутніх досліджень щодо входження ЛАКБ у світову політику, а радше стає важливим через пряму взаємодію, культурну адаптацію, міграцію.

Латинська Америка сьогодні є одним із ключових регіонів геополітичної конкуренції між США, Китаєм та Європейським Союзом. Її стратегічне положення, величезні природні ресурси, зростаючі ринки та політична вага на міжнародній арені роблять її ареною перетину інтересів трьох глобальних центрів сили.

Для США Латинська Америка традиційно розглядається як частина "зони життєвих інтересів" – простору, де Вашингтон прагне зберегти політичну стабільність, економічну інтеграцію та безпекову контрольованість. Однак у XXI ст. американський вплив поступово зменшився через внутрішню політичну поляризацію, втому від інтервенційної політики та зростання антиамериканських настроїв серед латиноамериканських еліт.

КНР, натомість, активно використовує економічну дипломатію як основний інструмент впливу через кредити, інвестиції в інфраструктуру, закупівлю сировини та розвиток торгівлі. Ініціатива "Один пояс, один шлях" дала КНР можливість посилити позиції в регіоні, зокрема у сфері енергетики, видобувної промисловості й цифрових технологій. Пекін не висуває політичних умов, що робить його привабливим партнером для країн, які прагнуть зменшити залежність від США.

ЄС є полюсом впливу, який прагне зміцнити співпрацю через цінності демократії, сталого розвитку й "зеленого переходу". Хоча ЄС не має настільки агресивної економічної експансії, як Китай, він використовує "м'яку силу", інвестиції у соціальні програми, екологічні проєкти та освіту. Європа розглядає Латинську Америку як природного партнера у формуванні багатополярного світу, заснованого на правилах і взаємній вигоді.

Отже, Латинська Америка перетворюється на лабораторію нової моделі глобальної взаємодії, де три геоекономічні сили змагаються не лише за ресурси, але й за моделі розвитку та політичний вплив. Майбутнє регіону визначатиметься

здатністю латиноамериканських країн балансувати між цими центрами сили, захищаючи власні інтереси та посилюючи регіональну інтеграцію. Успішна стратегія для Латинської Америки – це не вибір між Вашингтоном, Пекіном чи Брюсселем, а формування самостійного курсу, що поєднує економічну вигоду з політичною автономією та соціальною справедливістю.

Список використаних джерел

1. Acharya, Amitav, Melisa Deciancio and Diana Tussie (eds.). 2022. Latin America in Global International Relations. New York: Routledge. 280 pages.
2. Adelante is the European Union's flagship programme dedicated to fostering Triangular Cooperation between the EU, Latin America and the Caribbean (LAC international-partnerships.ec.europa.eu).
3. Alcántara Sáez, Manuel. 2022. Political Cycles during the Last Four Decades in Latin America." In: Problems and Alternatives in the Modern Americas, edited by Pablo A. Baisotti. New York: Routledge, pp. 64-82.
4. Alianza Digital UE-LAC: liderando una Inteligencia Artificial ...www.eeas.europa.eu Jul 3, 2025 ... La Alianza Digital UE-LAC se reúne en Estonia para impulsar la gobernanza electrónica. 28.05.2025.
5. Alliance, the D4D Hub (Digital4Development) ... centre, the Vega Supercomputer. Likewise, a group of .ec.europa.eu Jul 16, 2023 ... The European Union (EU) and Argentina, The Bahamas, Barbados, Belize (joined in February 2024)*, Bolivia (joined in January 2025),
6. Álvarez, S. T. (2021). Relaciones Internacionales e historia en América Latina: los caminos para reconocer nuestros mundos. Revista De Historia De América, (161), 173–214.
7. Andrade, V. M. (2019). La Teoría Crítica y el pensamiento decolonial: hacia un proyecto emancipatorio post-occidental. Revista Mexicana De Ciencias Políticas Y Sociales, 65. 238-241.
8. Baisotti, Pablo A. (ed.). 2022. A New Struggle for Independence in Modern Latin America. New York: Routledge. 382 pages.
9. Cooley, A., and Nexon, D. (2020). Exit from Hegemony. The Unraveling of the American Global Order. Oxford University Press.
10. Cotton, D., Cotton, P., and Shipway, R. (2023). Chatting and cheating: Ensuring academic integrity in the era of ChatGPT. Innovations in Education and Teaching International. 10.1080/14703297.2023.2190148
11. Desch, Michael C. 2019. Cult of the Irrelevant: The Waning Influence of Social Science on National Security. Princeton: Princeton University Press. 219 p.
12. Digital 4 Development Hub (D4D Hub) Capacity4dev capacity4dev.europa.eu D4D Hub is a platform open to all EU MS, that ensures engagements, coordination, and synergies among the EU, MSs, their development agencies and IFIs.

13. Digital is the path to growth in Latin America & the Caribbean EEAS www.eeas.europa.eu Nov 8, 2024 ... ... EU's Global Gateway, the EU-LAC ... [2] EU-LAC Joint Declaration : https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/statement_23_3892

14. EU-LAC Foundation:Homepage eulacfoundation.org The EU-LAC Foundation is an International Organisation dedicated to foster the strategic partnership between the European Union, Latin America.

15. EU-LAC: Joint Declaration on a Digital Alliance. Europa y América Latina y el Caribe intensifican la cooperación www.cepal.org

16. Gené, Mariana. 2024. El ascenso de la derecha electoral Argentina en el siglo XXI. Revista Uruguaya de Ciencia Política 33 (1): 1–25.

17. Global Gateway – European Commission commission.europa.eu

18. González, R. (2023). El análisis de la política exterior: ¿Cómo explicar el comportamiento de los Estados nación en el escenario internacional? Política internacional, 5(1), 164-171.

19. Herboth, B. (2015). Do We Need 195 Theories of Foreign Policy? In Hellmann, G., & Jorgensen, K. (Eds.), Theorizing Foreign Policy in a Globalized World (pp. 101-125). Palgrave Macmillan.

20. Kleinschmidt Cf, Jochen, and Pablo Gallego Pérez. 2017. Differentiation Theory and the Ontologies of Regionalism in Latin America. Revista Brasileira de Política Internacional 60 (1): 1-21.

21. Kleinschmidt Cf., Jochen. 2019. Offensive Realism, Differentiation Theory, and the War in Ukraine. International Politics 56 (4): 427-443.

22. Kleinschmidt, Jochen. 2018. Differentiation Theory and the Global South as a Metageography of International Relations. Alternatives 43 (2): 59-80.

23. Lund, B., Wang, T., Mannuru, N., Nie, B., Shimray, S. and Wang, Z. (2023). ChatGPT and a new academic reality: Artificial Intelligence-written research papers and the ethics of the large language models in scholarly publishing. Journal of the Association for Information Science Technology. 10.1002/asi.24750.

24. Londoño Paredes, Julio. 2020. Colombia, ¿'Tánger de Suramérica'? December, : https://www.semana.com/opinion/articulo/colombia-tanger-de-suramerica/202035/.

25. Oliveros, Virginia, y Gabriel Vommaro. 2022. Argentina 2021: elecciones en contexto de crisis. Revista de Ciencia Política 42 (2): 153–173

26. Ramírez, Ignacio, y Gabriel Vommaro. 2024. Milei, ¿por qué? Hechos e interpretaciones de una erupción electoral. Más Poder Local, no 55, 161–71.

27. Rosenberg, Justin. 2016. International Relations in the Prison of Political Science. International Relations 30 (2): 129.

УРБАНІЗАЦІЯ ЯК ВИКЛИК І МОЖЛИВІСТЬ: ПРОСТОРОВІ ТА СОЦІАЛЬНІ ПАРАДОКСИ МІСТ ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ

Ольга ЛЮБІЦЕВА
Анатолій ПАРФІНЕНКО
Ірина КОЧЕТКОВА

Вступ. У XX–XXI століттях урбанізація стала однією з найбільш визначальних глобальних тенденцій, проте ніде її наслідки не проявилися так гостро і парадоксально, як у країнах Латинської Америки. Регіон, що має один із найвищих показників міського населення у світі, переживає справжній "міський вибух". З одного боку, концентрація економічної діяльності, інновацій та людського капіталу у великих агломераціях, як-от Мехіко, Сан-Паулу чи Буенос-Айрес, безперечно, сприяє економічному розвитку та модернізації. Міста виступають динамічними центрами, що генерують значну частку національного ВВП і пропонують доступ до освіти, охорони здоров'я та глобальних ринків.

З іншого боку, стрімка, часто неконтрольована урбанізація Латинської Америки стала каталізатором і чинником, що поглиблює структурні проблеми регіону. Колосальний приплив сільського населення та внутрішня міграція в містах лише підкреслюють разючий розрив між заможними районами та розростанням неформальних поселень (фавел, барріос). Цей процес не лише поглиблює соціальну нерівність, створюючи провалля між "центром" і "периферією" всередині самих міст, а й стає потужним джерелом внутрішньої дестабілізації. Напруга, викликана відсутністю адекватного житла, інфраструктури, доступу до гідної роботи та підвищенням рівня злочинності, ставить під сумнів саму стійкість демократичних інститутів та соціального миру.

Розуміння того, як великі латиноамериканські міста одночасно є локомотивами прогресу та епіцентрами соціальних конфліктів, є критично важливим для формування ефективної регіональної політики, спрямованої на сталий розвиток, зменшення бідності та забезпечення соціальної справедливості. Таким чином, аналіз процесів урбанізації в Латинській Америці – це не лише вивчення географічної та демографічної

динаміки, а й ключовий інструмент для осмислення сучасних викликів, що стоять перед глобальним Півднем.

Вивчення процесів урбанізації в Латинській Америці є ***актуальним*** для країнознавства, оскільки вони суттєво впливають на просторову структуру та моделі розвитку держав регіону

Стрімке зростання міст є ключовим фактором, що переформатовує географію регіону. Актуальність полягає в необхідності вивчення того, як подвійна роль урбанізації – як потужного рушія економіки та, водночас, каталізатора нерівності – створює критичні регіональні диспропорції. Країнознавство повинно аналізувати просторовий розподіл багатства і бідності, а також функціонування мегаполісів як центрів економічної концентрації та осередків соціальної напруги. Розуміння того, як ці внутрішні розриви впливають на внутрішньодержавну єдність та розвиток периферійних територій, є фундаментальним.

Крім того, ця тематика є вкрай важливою для політичної географії. Урбанізаційні виклики, як-от неконтрольована забудова, перенаселення та зростання рівня злочинності у великих агломераціях, безпосередньо впливають на ефективність державного управління та інституційну стабільність. Країнознавче дослідження дозволяє оцінити, як нездатність влади забезпечити базові потреби стрімко зростаючого міського населення стає джерелом внутрішньої дестабілізації і впливає на політичні процеси та регіональну безпеку.

Урбанізація кардинально змінює місцеві ідентичності Латинської Америки, створюючи унікальні міські культури, які є сумішшю глобальних тенденцій та місцевих традицій. Вивчення цих змін дозволяє країнознавству глибше зрозуміти національну ідентичність, соціальні рухи та чинники, що визначають поведінку міського населення в контексті економічних трансформацій.

Таким чином, комплексний аналіз парадоксів латиноамериканської урбанізації є ключовим для прогнозування майбутнього соціально-економічного та політичного розвитку регіону, а також для розробки дієвих стратегій регіонального планування.

Наукові дослідження урбанізації Латинської Америки охоплюють надзвичайно широке коло аспектів, відображаючи складність і динаміку регіону. Вони вивчають просторові патерни зростання міст та їхні економічні наслідки (Friendly, 2021; Barros et al, 2024), аналізують соціальну нерівність, що посилюється

міськими процесами (Deneulin & Sánchez-Ancochea, 2017; Reyes & Gasparini, 2022), і досліджують політику міського управління та її вплив на розвиток (Barreto, 2018; Zazyki, et al, 2022). Зокрема, дослідження, присвячені нетрям (favelas, villas miserias, barrios) є центральними і торкаються питань самозабудови, прав на житло та землю, неформальної економіки як способу виживання, а також соціальної інклюзії/ексклюзії їхніх мешканців. Наприклад, у статті (Davis, 2013) досліджує глобальне зростання міських нетрів як один із найважливіших викликів XXI століття. Він показує, що більшість приросту міського населення в країнах Глобального Півдня відбувається не через формальну урбанізацію, а через розширення неформальних поселень. Автор аналізує структурні причини цього явища: неоліберальну економічну політику, скорочення державної участі в соціальному житлі, масову міграцію з села та нестачу формальних робочих місць. Автор наголошує, що мільйони людей змушені виживати в екологічно небезпечних, перенаселених та інфраструктурно незабезпечених умовах. Він критично ставиться до популярних рішень, таких як легалізація землі чи мікрофінансування, вважаючи їх недостатніми без глибших соціально-економічних змін. Стаття закликає до переосмислення глобальної урбаністичної політики, яка часто ігнорує права найбідніших мешканців міст. Стаття (Ferguson & Navarrete, 2003) аналізує, як країни Латинської Америки можуть зменшити кількість нетрів (slums) через ефективні фінансові засоби – поєднання різних інструментів, реформ і програм. Стаття (Schicchi, & Samora, 2018) досліджує еволюцію нетрів (інформальних поселень) у Латинській Америці та перспективи їх розвитку в умовах урбанізації та соціально-економічних змін. Автор статті (Angotti, 2013) аналізує, як у Латинській Америці сучасні міста формуються у залежності від трьох ключових факторів: насильства, енклавів (закритих, ексклюзивних просторів) та боротьби за землю. Він показує, що урбанізація не просто зростає кількісно, але супроводжується соціальним розшаруванням, конфліктами з приводу землі, силовими методами контролю, і зменшенням права бідних верств населення на справедливе міське середовище. Дослідження урбанізації Латинської Америки і проблем нетрів не обмежується лише згаданими аспектами нерівності, житла чи економіки. Ця наукова сфера надзвичайно перспективна і постійно розвивається. Вона охоплює також теми міграційних потоків

усередині регіону, вплив зміни клімату на міську інфраструктуру, розвиток "розумних міст" (Smart Cities) у контексті глибокої соціальної нерівності, а також роль культури, ідентичності та мистецтва у трансформації міських просторів. Крім того, значна увага приділяється екологічним викликам, пов'язаним зі швидким і часто неконтрольованим розширенням міст, включаючи забруднення, водопостачання та стійкість міських систем.

Виклад основного матеріалу. У середині XX століття Латинська Америка була ще переважно аграрним регіоном: у містах проживало лише близько 40-45 % населення (Arsht, 2014). Проте вже в 1970-1990-х роках відбувся стрімкий стрибок урбанізації – частка міських жителів зросла до 60-70 %, а наприкінці XX ст. становила майже 70-80 % (Cities and Urbanization, 2025; Villa & Rodrguez).

На початку XXI століття урбанізація ще більше посилилася: сьогодні приблизно 80-82 % населення регіону мешкає у містах. При цьому є значні відмінності між країнами: в Уругваї рівень урбанізації сягає 95-96 %, тоді як у Гватемалі – трохи більше половини (53-54 %). У більшості великих країн, як-от Бразилія, Мексика чи Колумбія, показник становить понад 80 %.

За прогнозами, до середини 2020-х років частка міських жителів у регіоні зросте до 83-84 %, а в деяких країнах перевищить 90 %. Таким чином, упродовж XX–XXI ст. Латинська Америка пройшла шлях від відносно сільського регіону до одного з найбільш урбанізованих у світі (World Urbanization Prospects, 2018).

Урбанізація в країнах Латинської Америки є багатофакторним і комплексним явищем, зумовленим взаємодією економічних, демографічних, політичних та екологічних чинників. Цей процес значною мірою ґрунтується на так званих "виштовхувальні та приваблювальні чинники міграції/урбанізації".

З одного боку, міста виступали як потужні "магніти" ("чинники притягування"). Економічна концентрація, пов'язана з промисловістю та швидким розвитком сектору послуг, створювала більшу кількість робочих місць, концентруючи фінанси, офіси та інфраструктуру (Cities and Urbanization, 2025; Nallari et al, 2012). Міста також ставали вузловими центрами торгівлі, іноземних інвестицій та інтеграції у світовий ринок, забезпечуючи, хоча б потенційно, вищі доходи та економічні можливості.

Водночас, потужним соціально-культурним чинником було прагнення кращої якості життя: доступу до освіти, охорони здоров'я, культурних благ і комунікацій, які були практично недоступні на селі.

З іншого боку, сільська місцевість активно "виштовхувала" населення. Це відбувалося внаслідок механізації сільського господарства, що зменшило потребу в ручній праці. Крім того, колоніальна спадщина та нерівність у володінні землею (зокрема, збереження великих латифундій) часто призводили до стиснення дрібних фермерів, посилюючи бідність і стимулюючи міграцію (Rodríguez-Vignoli & Rowe, 2018).

Ці процеси посилювалися демографічними чинниками: високі темпи природного приросту населення в минулому забезпечили велику кількість молоді, яка, досягаючи працездатного віку, шукала можливостей саме у містах. Це спричинило масову внутрішню міграцію з сільських районів до міських центрів.

Не менш важливу роль відігравали інституційні та політичні чинники. Державна політика часто була орієнтована на інвестиції в інфраструктуру (дороги, транспорт, водопостачання) саме великих міст, залишаючи сільські райони поза увагою. Крім того, на урбанізацію все більше впливають чинники навколишнього середовища: деградація земель, зміни клімату, посухи та інші екстремальні погодні явища, які ставлять під загрозу сільське господарство та змушують населення шукати більш стабільні засоби до існування у містах (Irazábal, 2024).

Зараз найбільші міські агломерації Латинської Америки – такі як Сан-Паулу, Мехіко, Буенос-Айрес та Богота – є не просто місцями проживання мільйонів людей, а потужними локомотивами економічного розвитку та ключовими вузлами глобальної інтеграції. Вони функціонують як центри концентрації економічної діяльності, інновацій та людського капіталу, генеруючи значну, іноді непропорційно велику, частку національного валового внутрішнього продукту (ВВП) і забезпечуючи доступ до благ вищого порядку.

Концентрація економічної активності у великих містах створює потужні економічні мультиплікатори та ефекти синергії. Коли в одному місці географічно зосереджуються фірми, фінансові установи, банки та критична інфраструктура, це неминуче підвищує продуктивність. Виникають ефективні ланцюги

постачання, розвиваються спеціалізовані ділові послуги та формуються галузеві кластери. Ці синергетичні ефекти забезпечують вищу економічну віддачу, ніж у розсіяних територіях, що дозволяє мегаполісам генерувати левову частку ВВП країни. Міста стають фінансовими та логістичними вузлами, які притягують іноземні інвестиції, розміщують штаб-квартири міжнародних корпорацій та ефективно забезпечують експортні зв'язки, інтегруючи національну економіку у світовий ринок.

Наприклад, *Мехіко* (Mexico City) функціонує як домінантний економічний та адміністративний полюс Мексики, підтверджуючи свій статус головного генератора економічної вартості в країні. Економічне значення столичної агломерації є критичним для національної економіки, про що свідчить її значна частка у валовому внутрішньому продукті (ВВП). За офіційними оцінками, протягом 2020-2022 років внесок ВВП безпосередньо Мехіко та її метрополійної зони коливався в межах 15-22 % ВВП Мексики (Soria, 2023), залежно від використаної методології розрахунку (місто чи агломерація). Крім того, Мехіко утвердилося як ключовий логістичний і фінансовий вузол. Столиця концентрує головні центри торгівлі, послуг, фінансів, а також є місцем розташування штаб-квартир транснаціональних корпорацій. Ця концентрація капіталу та інфраструктури забезпечує компаніям, розташованим у місті та агломерації, прямий і пріоритетний доступ до глобальних експортних ланцюгів, зокрема в межах Північної Америки та світу. В Аргентині агломерація Великий Буенос-Айрес (AMBA / Greater Buenos Aires) концентрує значну частину населення та промисловості Аргентини: різні оцінки показують, що столична агломерація формує понад 35-45 % національного ВВП. У місті розташовані основні біржові та товарні майданчики Аргентини (Territorial development in Argentina, 2020)

Міські центри слугують критично важливим середовищем для агрегації талантів і знань. Наявність великих і престижних університетів та дослідницьких центрів (як-от Національний автономний університет Мексики (Universidad Nacional Autnoma de México – UNAM), Університет Сан-Паулу (Universidad Santa Paula – USP), чи Університет Буенос-Айреса (Universidad de Buenos Aires – UBA) гарантує постійний приплив висококваліфікованих кадрів і забезпечує основу для

досліджень та розробок. Завдяки зосередженню інтелектуального капіталу активізується створення інноваційних центрів і стартапів. Зокрема, у таких містах, як Сан-Паулу та Мехіко, інтенсивно розвиваються стартапи, інкубатори та акселератори. Наприклад, *Сан-Паулу* посідає провідні позиції серед латиноамериканських екосистем стартапів: за рейтингами (Startup Genome, StartupBlink тощо) місто лідирує в регіоні за показниками знань, фінансування і продуктивності екосистеми (велика кількість стартапів, інвесторів, exit-ів і венчурних угод) (The Startup Ecosystem of Sao Paulo, 2025; Wolfgang, 2025). Це створює сприятливі умови для швидкого зростання інноваційних проєктів та активного залучення венчурного капіталу, що є ключовим для модернізації економіки регіону.

Крім економічної функції, великі агломерації пропонують населенню критичний доступ до послуг вищого рівня. Це стосується як освіти, зосередженої навколо провідних університетів, так і охорони здоров'я. У містах концентруються великі госпітальні комплекси та провідні клініки, які надають високоспеціалізовану медичну допомогу, що часто недоступна в провінційних районах. Ця концентрація найкращих закладів освіти та медицини є потужним стимулом для міграції та підвищує загальний рівень людського капіталу в країні.

Проте, надмірна концентрація економічної діяльності у великих агломераціях, а також характерне для міст Латинської Америки поширення неформальної економіки створюють комплементарні ризики – макроекономічну вразливість і соціальну нестабільність (Jordán et al, 2010). Остання також підсилюється соціально-психологічними наслідками перенаселеності і пов'язаного з цим стресу, який є реакцією на соціальну нерівність і сегрегацію, обмежений доступ до якісних послуг, транспортну кризу та перевантаження інфраструктури.

Проблема перевантаження інфраструктури та транспортних криз у великих міських центрах Латинської Америки є гострою проблемою, що має значні соціально-економічні наслідки. Приклади таких мегаполісів, як Сан-Паулу та Буенос-Айрес, чітко ілюструють системні дисфункції. Зокрема, спостерігається значна втрата часу населенням у транспортних заторах, яка вимірюється десятками годин на рік на одного мешканця (Calatayud et al, 2021). Це безпосередньо корелює з

тривалістю середніх комутаційних маршрутів, що рутинно становлять від півгодини до години й більше в один бік. До прикладу середній час подорожі у *Буенос-Айресі* складає 49.82 хвилин за одне спрямування (Traffic in Buenos Aires…, 2025). Крім того, критичною проблемою є нерівномірний доступ до якісного громадського транспорту, що особливо виражено у периферійних районах (The preparatory survey for …, 2010). Ця нерівність у доступі посилює операційну нестабільність громадських транспортних систем, які постійно функціонують в умовах перевантаження, затримок та переповненості, що негативно позначається на якості життя та продуктивності міського населення. Наприклад, за індексом TomTom Traffic Index, Сан-Паулу має досить високий рівень заторів: середній показник заторів у місті – близько 33-34 % уповільнень (traffic congestion) за певні періоди. Великий автопарк (у 2009 році в муніципалітеті Сан-Паулу зареєстровано близько 6,5 млн транспортних засобів (The preparatory survey for …, 2010)) та відносно слабка альтернатива громадському транспорту у віддалених районах створює високу потребу у дорогах й призводить до заторів. В одному з рейтингів міст із найгіршими заторами, в Сан-Паулу середній водій витрачав 77 годин на рік у заторах (Desjardins, 2017).

Соціальна нерівність яскраво виражена у географічній сегрегації. Райони з нижчим рівнем доходу, які часто розташовані на периферії, характеризуються гіршою інфраструктурою та обмеженим доступом до публічних шкіл, лікарень, клінік та аптек. При цьому доступність цих послуг визначається не лише фізичною відстанню, а й якістю транспортного сполучення. Так дослідження по Мехіко показано, що мешканці заможних районів мають 113 разів кращий доступ до госпітальних ліжок, 21 раз кращий доступ до громадського транспорту і 1,5 раз більше доступу до продовольчих точок (магазини, ринки) порівняно з мешканцями бідних районів (Global perspectives on urban health, 2019; Insight into the health sector in Mexico, 2019).

Ця сегрегація підсилюється концентрацією ресурсів: значна частина університетів, спеціалізованих лікарень, висококваліфікованих викладачів та сучасного обладнання зосереджена у центральних або заможних районах. Як наслідок, освітні заклади у бідних районах мають гіршу оснащеність, менші

фінансові ресурси та обмежені можливості для позакласної роботи (Martínez-Martínez, Rodríguez-Brito, 2020). Відтак, освітні траєкторії молодих людей відрізняються в залежності від соціального класу і території, де вони виросли. Діти, що виросли в районах із меншою соціально-економічною можливістю, мають меншу ймовірність досягти вищої освіти (Boniolo et al., 2021)

Якість доступу до соціальних послуг безпосередньо корелює з рівнем доходу та формальністю праці. Особи, зайняті у неформальній економіці або з низькими доходами, часто не мають формального медичного страхування і змушені покладатися на державні заклади, які, як, наприклад, у Мексиці (27 % мешканців Мексики не мають соціального або медичного страхування через відсутність формальної роботи) та Аргентині, можуть бути перевантажені або недостатньо обладнані (Insight into the health sector in Mexico, 2019).

Ці нерівності мають серйозні наслідки для здоров'я та тривалості життя (Trotta et al., 2023). У бідних районах фіксуються вищі показники смертності, частіше трапляються хронічні захворювання, а доступ до спеціалізованої медичної допомоги є обмеженим. Умови проживання (проблеми з чистою водою, каналізацією та загальний поганий санітарний стан) додатково підсилюють ризики для здоров'я населення. Нерівність є також віддзеркаленням екологічних проблем, вплив яких поглиблюється неоднаковим доступом до місць відпочинку на природі – зелених зон міст (парки, сквери, бульвари). Найбагатші райони Мехіко (Benito Juárez, Miguel Hidalgo, Cuauhtémoc, Coyoacán) мають у 6 разів більше зелених просторів і публічних просторів (Castillo, 2018), ніж бідні райони (Xochimilco, Cuajimalpa, Tláhuac, Magdalena Contreras).

Найгострішим і найбільш візуально очевидним наслідком описаних вище процесів нерівномірної урбанізації та найкритичнішим проявом соціальної нерівності є масове формування неформальних поселень – ***нетрів*** (slums). Це явище, характерне насамперед для країн Латинської Америки та Африки, у регіоні відоме під назвами фавели (Бразилія), барріос популярес (Мексика), побласіонес каламітас (Чилі) або вілья місерія (Аргентина). Аналіз генезису, структури та функціонування цих поселень є ключовим для розуміння соціально-економічних викликів, що стоять перед латиноамериканськими мегаполісами.

Масове *формування неформальних поселень у Латинській Америці* припадає на період середини XX століття (1950-1970-ті роки), який характеризувався інтенсивними хвилями швидкої урбанізації в регіоні (Fernandes, 2011; Carlos A. Gordón B, 2025).

Міські адміністрації виявилися непідготовленими до стрімкого зростання населення: швидко виник дефіцит адекватного житла, інфраструктури та соціальних послуг. У результаті, мігранти були змушені вдаватися до самовільного захоплення землі на периферійних територіях мегаполісів та спорудження тимчасових і неформальних житлових конструкцій.

Генезис нетрів, є типовим процесом самоорганізованої урбанізації, що відбувається в кілька етапів. Початковий етап характеризується самозахопленням землі, коли окремі родини або організовані групи поселенців несанкціоновано займають ділянки, які часто є юридично неврегульованими ("нічиїми"), або розташовані на територіях, непридатних для офіційної забудови (наприклад, пустирі, круті схили пагорбів, заплави річок). У таких містах, як Ріо-де-Жанейро (де виникли фавели), поселення масово займають круті схили навколишніх гір (Verniz et al., 2025). У Буенос-Айрес (вілья місерія), поселення часто виникають на затоплюваних територіях, уздовж річок або на болотистих ґрунтах (Vera & Sordi, 2025).

Спочатку житлові споруди зводяться з початкових (тимчасових) матеріалів – використовуються будь-які доступні та дешеві підручні ресурси. Наступний етап передбачає поступове покращення (консолідацію) поселень. З часом тимчасові конструкції замінюються капітальнішими матеріалами (цегла, бетон), і поселення облаштовується комунікаціями: спочатку, як правило, нелегально підключеною електрикою, а пізніше, у випадку часткового визнання владою, може бути забезпечене водопостачанням чи каналізацією (Bertelli, 2021; Montaner, 2020; Almansi et al., 2020).

Кульмінацією процесу є соціальне укорінення. Нетрі еволюціонують від тимчасових таборів до сталих мікрорайонів, які мають власну внутрішню економіку (переважно неформальний сектор: дрібна торгівля, ремесла, послуги), специфічні культурні традиції та часто є джерелами інноваційних процесів (Joly et al., 2014; Correa, 2025), розвивають механізми неформального

самоврядування для вирішення внутрішніх соціальних питань і комунікації з офіційними структурами.

Фавели (офіційно – "нерегулярні агломерати") трапляються по всій Бразилії, але найбільш відомі й щільно представлені в метрополіях – насамперед Ріо-де-Жанейро і Сан-Паулу, а також великих містах північного та східного узбережжя (Сальвадор, Ресіфі), у столиці та її околицях, у Лімітах Амазонії та інших регіонах. За підрахунками перепису 2022 р., фавели і споріднені спільноти нараховуються у 12 348 локальних одиницях і мешкають у них близько 16,39 млн осіб, що становить близько 8,1 % населення країни (Biller & Jeantet, 2024). Згідно з цим же переписом, 22% населення Ріо-де-Жанейро проживає в одній з приблизно 1000 фавел міста (Sørbøe & Braathen, 2022). У Rocinha проживає близько 100 000 чоловік на площі 1,4 км², це найбільша фавела з найвищої щільністю населення. (Rodrigues, 2020).

Історія фавел сягає XIX ст. (перші поселення, відомий приклад – Morro da Providência в Ріо, заснований 1897 року), але масове формування нетрів відбулося у середині XX століття та інтенсивно триває після 1940-1950-х рр. (Williamson, 2018; Green & Thomas, 2021). Зараз фавели Бразилії є значними економічними суб'єктами. Дванадцять мільйонів осіб, які проживають у фавелах по всій країні, генерують річний обсяг комерційної діяльності, еквівалентний 38,6 мільярда реалів. Ця сума, для порівняння, приблизно відповідає валовому внутрішньому продукту (ВВП) Болівії, що підкреслює економічну вагу цих спільнот. Протягом останнього десятиліття спостерігалася суттєва соціальна мобільність у фавелах. У 2001 році 60% мешканців належали до нижчого класу, а 37% – до середнього. До 2013 року ця структура кардинально змінилася: частка нижчого класу зменшилася до 32%, тоді як частка середнього класу зросла до 65%. Цей соціальний зсув корелював із суттєвим зростанням доходів. Середня заробітна плата у фавелах зросла на 54,7% за період з 2003 року (з 269 до 460 доларів США у 2013 році). Загальна купівельна спроможність жителів бразильських фавел становить 119,8 мільярда реалів (27,7 мільярда доларів США) на рік, що перевищує дохід 20 з 27 бразильських штатів. Важливо відзначити, що це зростання значно перевищило середній показник по країні,

який за аналогічний період становив лише 37,9%. Це свідчить про інтенсивну економічну динаміку саме в цих раніше маргіналізованих районах (Bôas, 2020; Rio Favela Facts).

Фавели – молодіші за середньостатистичне міське населення (велика частка працездатного віку (15-59), значна частка дітей); сім'ї, що там проживають – чисельніші. Наприклад, у Rocinha (перепис 2022) – вікова структура: 0–14 років ≈14 294; 15–59 ≈51 156; 60+ ≈6 701.

В Аргентині поширений локальний термін villa miseria (крім цього "villa", "barrio popular", "asentamiento informal"). У міжнародній літературі також використовують "slum", "informal settlement", "shantytown". Стиль і значення термінів мають політичний і академічний сенс – одні дослідники підкреслюють маргіналізацію (slum), інші – соціальну організованість та права мешканців (villa, barrio popular) (Massidda, 2022).

Згідно з опитуванням 2016-2017 років, в Аргентині налічується 4100 вілл. З них 1 612 – у провінції Буенос-Айрес. Це майже 40% вілл (в Буенос-Айресі проживає близько 32% всього населення Аргентини) (Ghettos / Slums…, 2020). У Буенос-Айрес спостерігається зростання населення вілл, у них проживає 10% населення міста, а це понад 300 000 осіб. (Buenos Aires Upgrades …, 2019). У Кордоба (Córdoba), Росаріо (Rosario), Мендоса (Mendoza), Санта-Фе та низки північних провінцій (наприклад, Chaco) – і, загалом, у більшості великих і середніх міст країни є свої вілли. Деякі поселення також з'являються в охоронних зонах чи природоохоронних територіях у віддалених провінціях.

Перші великі поселення з'явились у 1930-1950-х роках (Codebò, 2020). Більше половини від загальної кількості вілл в Аргентині були засновані до 2000 року, і майже 1/4 з них були засновані після 2010 року (Ghettos / Slums…, 2020).

Зараз 38% мешканців мають вік до 20 років і 3% – старше 65 років. (Ghettos / Slums…, 2020). Суттєвий відсоток мешканців – внутрішні мігранти з північних (сільських) провінцій Аргентини та міжнародні мігранти з Парагваю, Болівії, Перу. Це формує етнокультурну мозаїку в певних поселеннях. (Bastia, 2014) 66 % жителів нетрів не мають доступу до офіційного постачання електроенергії, 92 % не мають питної води, а 97 % не підключені до жодної каналізаційної системи (With poverty on rise, NGOs …,2024).

Неформальні міські поселення, відомі як "colonias populares" (також "pueblos jóvenes"), мають широке поширення по всій Мексиці, концентруючись навколо основних економічних полюсів та зон швидкого зростання.

Найбільша концентрація спостерігається у метрополії Мехіко (Valle de México / AMB / Estado de México). Тут colonias populares густо представлені як у самій столиці, так і в суміжних муніципалітетах штату Мехіко (зокрема, Nezahuacóyotl, Ecatepec, Chalco, Ixtapaluca). Цей регіон є класичним прикладом того, як десятиліттями неформальні поселення зростали на периферійних зонах та землях ejido (традиційні комунальні землі).

Крім того, значні масиви неформальної забудови сформувалися у великих регіональних та північних прикордонних центрах, таких як Тіхуана, Монтеррей та Гвадалахара. Ці поселення часто розташовані поруч із промисловими зонами або на землях із невирішеними питаннями титулювання власності.

Особливою тенденцією останніх років є зростання нерегулярних поселень у курортних і прибережних зонах, що швидко розвиваються, наприклад, в околицях Канкуна та Тулума. Це явище спричинене інтенсивною внутрішньою міграцією та дефіцитом доступного житла для працівників сфери туризму. Місцеві дослідження фіксують проживання сотень тисяч мешканців у таких barrios sin nombre (районах без назви). Загалом, феномен colonias populares простягається по всій країні, включаючи такі міста, як Пуебла, Леон та Веракрус, де поселення часто виникають у прибережних низинах або на околицях (United Nations Human …, 2003).

Campamento (табори) в чилійському вжитку – це неформальне поселення, що зазвичай складається з мінімум кількох (критерій – від ~8 домогосподарств) тимчасових/напівкапітальних споруд і позбавлене хоча б одного важливого інженерного сервісу (офіційний/практичний підхід, яким оперує TECHO-Chile і MINVU) (Alegría & Dovey, 2022). Campamentos є по всій країні, але "гарячі точки" – Великий Сантьяго, північні міста гірничодобувного поясу та узбережжя Вальпараїсо (Catastro nacional de campamentos …, 2025). Згідно з останніми даними Національного кадастру Campamentos 2024–2025 років (Catastro nacional de campamentos …, 2025), проблема неформальних поселень у Чилі досягла історично високих

показників. Наразі в країні зареєстровано 1428 активних campamentos, що свідчить про значне географічне поширення цього явища. Загальна кількість сімей, що проживають у цих поселеннях, становить 120 584, що є найвищим показником за останні три десятиліття. За приблизними демографічними оцінками, загальна чисельність населення, що мешкає в цих неформальних агломераціях, сягає близько 400 тисяч осіб. Ця тенденція демонструє стійку негативну динаміку: порівняно з попереднім звітним періодом (2022–2023 роки), спостерігається зростання кількості неформальних поселень на 10,6%.

Накопичення структурних проблем урбанізації та глибока соціальна нерівність, інституціоналізована у неформальних поселеннях, неминуче генерують гостре соціально-політичне напруження та загрожують стабільності.

Бідність сама по собі не є причиною злочину, але поєднання з відсутністю соціальної мобільності, безробіттям та "паралельними економіками" (наркотрафік, нелегальна торгівля, контрабанда) формує криміналізовані простори. Згідно з опитуванням (With poverty on rise, NGOs …,2024), кожне четверте домогосподарство Аргентини (26,5%) визначає продаж наркотиків як такий, що відбувається в їхньому кварталі чи районі. У Буенос-Айресі цей показник становить 12,1 %, але зростає до 31,1 % у Великому Буенос-Айресі та 32,8 % у Росаріо, що вище середнього показника для великих та середніх міст (26,7 % та 25,7 % відповідно). Тим часом, сприйняття продажу наркотиків поблизу зростає до 49,2 % в нетрях і 41,2 % в районах з низьким рівнем доходу. Для порівняння, цей ризик знижується до 20,3 % в районах середнього класу і до 3,9 % в районах з вищим середнім класом.

Соціальні протести в Латинській Америці протягом останнього десятиліття стали ключовим чинником внутрішньої дестабілізації, оскільки вони є прямим відображенням глибоких і невирішених соціально-економічних проблем: хронічної нерівності, обмеженого доступу до якісних державних послуг, високої вартості життя та тотальної недовіри до інституцій.

Цей феномен є регіонально поширеним, про що свідчать приклади найбільших криз.

У Чилі "Estallido Social" 2019 року, формально спричинений незначним підвищенням вартості проїзду в метро Сантьяго,

насправді був кульмінацією глибокого невдоволення. Глибші причини включали високу соціально-економічну нерівність, а також недоступність освіти, медицини та житла. Протести, що почалися як студентські акції, переросли у багатотижневі масові виступи, які частково супроводжувалися насильством. Наслідком стало ініціювання урядом конституційної реформи, спрямованої на зміну конституції, прийнятої ще за часів диктатури Піночета.

Аргентина демонструє іншу модель, де протести мають переважно економічне походження, спричинене хронічною інфляцією (яка у 2023–2024 роках перевищувала 100% річних), девальвацією песо та скороченням соціальних програм. Типові форми вираження невдоволення включають масові страйки профспілок проти політики "жорсткої економії" та організовані блокування доріг і транспортних вузлів, що регулярно дестабілізують логістику та політичний порядок денний уряду.

У Колумбії у 2021 році спалахнув Національний страйк ("Paro Nacional"), безпосереднім приводом для якого стала оголошена урядом податкова реформа, що передбачала збільшення ПДВ та найбільше вдарила б по середньому та бідному класах. Фундаментальні причини включали високий рівень нерівності, безробіття (особливо серед молоді) та глибоке невдоволення корупцією. Протести охопили всі великі міста (Калі, Богота, Медельїн), супроводжувалися зіткненнями та людськими жертвами. Хоча уряд відкликав реформу, інцидент призвів до подальшого падіння довіри до державних інституцій.

Нарешті, Перу пережила хвилю протестів у 2022–2023 роках, спричинену політичною кризою після відсторонення президента Педро Кастільйо. Протести, що характеризувалися блокуванням доріг і залізниць та зупинкою роботи гірничодобувних компаній (Перу є великим світовим експортером міді та срібла), були особливо активними в регіонах Анд. Глибші причини полягали у відчутті маргіналізації провінційних регіонів, нерівному доступі до державних ресурсів та корупції. Наслідки включали десятки загиблих у зіткненнях та значне падіння туристичного потоку, що призводило до тимчасового закриття таких об'єктів, як Мачу-Пікчу.

Одним із ключових, хоча часто недооцінених чинників протестів є проблеми агломерацій та неформальних поселень.

Саме вони стають точками перетину структурної нерівності, високої вартості життя та політичного відчуження, що слугує тригером для перетворення соціального невдоволення у масові протести. Так відбувається оскільки великі агломерації є просторами найвищої концентрації нерівності та соціальної фрустрації. Саме тут найбільш гостро відчувається висока вартість життя та диспропорція доходів. Показовим прикладом став соціальний вибух у Сантьяго-де-Чилі 2019 року, коли формальним приводом до протестів було підвищення вартості проїзду в метро. Для мешканців периферійних районів та неформальних поселень, змушених витрачати години на щоденну комутацію, навіть невелике зростання транспортних витрат перетворилося на символ глибшої соціальної несправедливості. Аналогічно, хронічне перевантаження інфраструктури – затори, перебої з водо- та електропостачанням у бідних кварталах – поглиблює відчуття маргіналізації та підштовхує до колективного протесту.

Географічний поділ на привілейовані центри та периферійні нетрі надає нерівності видимої форми. Жителі нетрів не лише об'єктивно позбавлені доступу до якісної освіти, медицини та безпеки, але й щодня бачать контраст із заможними районами метрополій. Це породжує глибоке відчуття соціальної несправедливості. У випадках Колумбії (2021) чи Чилі (2019) саме просторово виражена сегрегація стала одним із факторів радикалізації протестів. Додатково варто враховувати расовий і соціальний вимір: у фавелах Бразилії з високою часткою афронаселення дискримінація у сфері праці та підвищена вразливість до насильства (Rio Favela Facts) надають протестам расово забарвленого характеру.

Неформальні поселення виконують не лише роль "жертви нерівності", а й бази для організації протестного руху. Висока щільність населення, наявність горизонтальних форм самоврядування та активність громадських асоціацій забезпечують швидку мобілізацію значної кількості учасників. У містах на кшталт Боготи чи Буенос-Айреса саме мешканці периферійних районів організовують блокування доріг, перетворюючи просторовий ресурс на інструмент політичного тиску.

Таким чином, проблеми агломерацій та неформальних поселень у Латинській Америці не можна розглядати як другорядний

фон соціальних конфліктів. Вони є ключовим механізмом, що трансформує соціально-економічне невдоволення у відкриту політичну дію. Саме тут поєднуються економічні труднощі, просторово закріплена нерівність і соціальна мобільність "знизу", що у підсумку породжує внутрішню дестабілізацію та визначає політичну динаміку всього субконтиненту.

Висновки. Комплексний аналіз просторового переформатування регіону є критично актуальним для сучасної географії та країнознавства Латинської Америки, оскільки цей процес виходить за рамки простого опису демографічного руху. Подальші дослідження більше не може обмежуватися лише первинними мегаполісами-полюсами (Мехіко, Ріо-де-Жанейро), оскільки їхня абсолютна домінантність послаблюється. Справжня динаміка соціального та економічного розвитку регіону нині визначається явищем деконцентрації та зростанням вторинних центрів. Лише 14 % містян проживають у мегаполісах, решта – у інших містах, що швидко зростають – "вторинних мегаполісах" (Maldonado, 2014). Ці міста середнього розміру перетворюються на нові регіональні магніти, які поглинають значну частину міграційних потоків (понад половина міського населення проживає саме в них), знижуючи тиск на столиці та створюють нові, часто неформальні, економічні та соціальні моделі.

Таким чином, розуміння того, як вторинні метрополіси (наприклад, Кордоба, Росаріо) інтегруються у національну та глобальну економіку, як вони справляються з нерівністю та інфраструктурною кризою, є ключем до прогнозування політичної стабільності та розробки ефективних стратегій збалансованого регіонального розвитку на субконтиненті.

Список використаних джерел

Alegría V, Dovey K. (2022). Morphogenesis of contemporary informal settlement in Chile. Urban Des Int. 14:1–17. – https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC9281333/

Almansi, F., Motta, J. M., & Hardoy, J. (2020). Incorporating a resilience lens into the social and urban transformation of informal settlements: the participatory upgrading process in Villa 20, Buenos Aires (2016–2020). Environment & Urbanization, 32(2), 407-428. https://doi.org/10.1177/0956247820935717

Angotti, T. (2013). Urban Latin America: Violence, enclaves, and struggles for land. Latin American Perspectives, 40(2), 5-20. – https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/0094582X12466832

Arsht, A (2014). Atlantic Council Urbanization in Latin America – https://www.atlanticcouncil.org/commentary/article/urbanization-in-latin-america/

Barreto, M. A. (2018). The (desired) future of precarious settlements in Latin America. Oculum Ensaios, 15(3), 365-375. https://www.redalyc.org/journal/ 3517/351757994002/html/

Barros, J., Feitosa, F. D. F., & Araujo, A. S. D. (2024). Revisiting urban inequalities and segregation in Latin America: progress within and beyond research traditions–Special Section Editorial. urbe. Revista Brasileira de Gestão Urbana, 16, e20240000. https://www.scielo.br/j/urbe/a/ShSNz3dnjqzbDypTrPf69Vn/?format=html&lang=en

Bastia, T. (2014). Transnational migration and urban informality: Ethnicity in Buenos Aires' informal settlements. Urban Studies, 52(10), 1810-1825. https://doi.org/10.1177/0042098014540346

Bertelli, L. (2021). What kind of global city? Circulating policies for 'slum' upgrading in the making of world-class Buenos Aires. Environment and Planning A: Economy and Space, 53(6), 1293-1313. https://doi.org/10.1177/0308518X21996356

Biller, D. & Jeantet, D. (2024) 16 million people live in neighborhoods Brazil calls "subnormal". It's finally changing the name – https://apnews.com/article/brazil-favelas-rio-census-e150fdf0be519c3b1c7c64e159fcb38d

Bôas, B. V. (2020) Brazilian Favelas Hold US$27.7 Billion in Purchasing Power – https://rioonwatch.org/?p=57787&

Boniolo, P., Leston, B. E. & Carrascosa, J. (2021). Educational Trajectories in the Metropolitan Area of Buenos Aires: Class and Territorial Inequalities. Foro De Educacion, 19(2), 163-191. – https://forodeeducacion.com/ojs/index.php/ fde/article/view/164

Buenos Aires Upgrades its Informal Settlements (2019) – https://www.c40.org/case-studies/buenos-aires-re-urbanization/

Calatayud, A., González, S. S., Bedoya-Maya, F., Zúñiga, F. G., & Márquez, J. M. (2021). Urban road congestion in Latin America and the Caribbean: characteristics, costs, and mitigation. – https://publications.iadb.org/en/urban-road-congestion-latin-america-and-caribbean-characteristics-costs-and-mitigation

Carlos A. Gordón B. (2025) Shantytowns and favelas: a century of urban informality in Latin America – https://latinoamerica21.com/en/shantytowns-and-favelas-a-century-of-urban-informality-in-latin-america/

Castillo, S. N. (2018) La desigualdad se vive hasta en la cantidad de parques públicos – https://www.chilango.com/noticias/reportajes/desigualdad-en-el-espacio-publico-en-la-cdmx/

Catastro nacional de campamentos 2024 – 2025 (2025) – https://cdn.techochile.org/catastro/CN24-25-informecompleto.pdf

Cities and Urbanization. Encyclopedia of Latin American History and Culture. (2025). https://www.encyclopedia.com/humanities/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/cities-and-urbanization

Codebò, A. (2020). Villas Miseria in Buenos Aires. In: Tambling, J. (eds) The Palgrave Encyclopedia of Urban Literary Studies. Palgrave Macmillan, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-319-62592-8_29-1

Correa A.-D. (2025). Start-up culture is booming in Brazil's favelas – https://www.lemonde.fr/en/economy/article/2025/08/14/start-up-culture-is-booming-in-brazil-s-favelas_6744363_19.html

Davis, M. (2013). Planet of slums. New Perspectives Quarterly, 30(4), 11-12. – https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/npqu.11395

Deneulin, S., & Sánchez-Ancochea, D. (2017). Urban inequality, youth and social policy in Latin America: introduction to special section. Oxford Development Studies, 46(1), 3–9. https://doi.org/10.1080/13600818.2017.1383375

Desjardins, J. (2017) The Most Congested Cities in the World. Visual Capitalist – https://www.visualcapitalist.com/congested-cities-world/

Ferguson, B., & Navarrete, J. (2003). A financial framework for reducing slums: lessons from experience in Latin America. Environment and urbanization, 15(2), 201-216. – https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/095624780301500210

Fernandes, E. (2011). Regularization of informal settlements in Latin America (p. 52). Cambridge, MA: Lincoln Institute of Land Policy. – https://www.lincolninst.edu/app/uploads/legacy-files/pubfiles/regularization-informal-settlements-latin-america-full_0.pdf

Friendly, A. (2021). Latin American Urbanization and the Political Economy of Inequality. Latin American Perspectives, 48(6), 223-226. https://doi.org/10.1177/0094582X211029289

Ghettos / Slums “Villas" in Argentina: An Overview of Covid19 in Buenos Aires (2020) – https://vamospanish.com/discover/ghetto-slums-villas-buenos-aires-argentina/

Global perspectives on urban health (2019). Impact on Urban Health – https://urbanhealth.org.uk/insights/reports/global-perspectives-on-urban-health

Green, J. N. & Thomas E. (2021). Favelas in Rio de Janeiro, Past and Present. Brazil: Five Centuries of Change. Oxford University Press. – https://library.brown.edu/create/fivecenturiesofchange/chapters/chapter-9/favelas-in-rio-de-janeiro-past-and-present/

Insight into the health sector in Mexico (2019) – https://backbone.lu/wp-content/uploads/2023/11/Health-at-a-glance-Mexico-EN.pdf

Irazábal, C. (2024). Latin American Perspectives on the Urban Century: Planning Challenges and Opportunities. Latin American Perspectives, 51(2), 116-124. https://doi.org/10.1177/0094582X241257500

Joly, M., Cipolla, C., & Manzini, E. (2014). Informal; formal; collaborative: Identifying new models of services within favelas of Rio de Janeiro. – https://ep.liu.se/ecp/099/006/ecp14099006.pdf

Jordán, R., Rehner, J., & Samaniego, J. (2010). Regional Panorama. Latin America: Megacities and Sustainability. – https://repositorio.cepal.org/server/api/core/ bitstreams/99363ab9-eb0c-4d4e-9bf3-2150b500d51a/content

Maldonado, D. (2014) Informal Urbanization of Latin America: The Post-Global Proto-Cities. – https://www.researchgate.net/publication/350060803_Informal_Urbanization_of_Latin_America_The_Post-Global_Proto-Cities

Martínez-Martínez, O.A., Rodríguez-Brito, A. (2020). Vulnerability in health and social capital: a qualitative analysis by levels of marginalization in Mexico. Int J Equity Health 19, 24 https://doi.org/10.1186/s12939-020-1138-4

Massidda, A. L. (2022). Slums, Villas Miseria, and Barriadas: Why Terms Matter. Journal of Urban History, 49(3), 552-570. https://doi.org/10.1177/00961442221127308

Montaner, J. M. (2020). Remaking Slums: International Examples of Upgrading Neighbourhoods. Buildings, 10(12), 216. https://doi.org/10.3390/buildings10120216

Nallari, R., Griffith, B., & Yusuf, S. (2012). Geography of growth: spatial economics and competitiveness. International Bank for Reconstruction and Development / International Development Association or The World Bank – https://openknowledge.worldbank.org/server/api/core/bitstreams/0cc312b9-5a20-5446-b21b-14819920ba3f/content

Reyes, G., & Gasparini, L. (2022). Are fairness perceptions shaped by income inequality? Evidence from Latin America. The Journal of Economic Inequality, 20(4), 893-913.

Rio Favela Facts – https://catcomm.org/favela-facts/

Rodrigues, T. (2020) Where Brazil's neglected people live – https://www.dandc.eu/en/article/favelas-are-particular-kind-disadvantaged-neighbourhoods-brazilian-cities

Rodríguez-Vignoli, J., & Rowe, F. (2018). How is internal migration reshaping metropolitan populations in Latin America? A new method and new evidence. Population Studies, 72(2), 253–273. https://doi.org/10.1080/00324728.2017.1416155

Schicchi, M. C. D. S., & Samora, P. R. (2018). The future of slums in latin america. Oculum ensaios, 15(3), 347-348. – https://www.redalyc.org/journal/3517/351757994001/351757994001.pdf

Sørbøe, C. M., & Braathen, E. (2022). Contentious politics of slums: Understanding different outcomes of community resistance against evictions in Rio de Janeiro. International Journal of Urban and Regional Research, 46(3), 405-423. – https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/1468-2427.13082

Soria, V. D. (2023). Market Snapshot Report – Mexico City – https://apps.fas.usda.gov/newgainapi/api/Report/DownloadReportByFileName?fileName=Market+Snapshot+Report+-+Mexico+City_Mexico+City+ATO_Mexico_MX2023-0039&

Territorial development in Argentina: using differentiated policies to reduce disparities and spur economic growth. Volume 2. (2020) International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank – https://documents1.worldbank.org/curated/en/432421593510214235/pdf/Territorial-Development-in-Argentina-Using-Differentiated-Policies-to-Reduce-Disparities-and-Spur-Economic-Growth.pdf

The preparatory survey for urban transport development project in sao paulo (2010). São paulo Transporte S.A. The Federative Republic of Brazil. – https://openjicareport.jica.go.jp/pdf/12079588_01.pdf

The Startup Ecosystem of Sao Paulo (2025). StartupBlink – https://www.startupblink.com/startup-ecosystem/sao-paulo-br

Traffic in Buenos Aires, Argentina. (2025). Numbeo – https://www.numbeo.com/traffic/in/Buenos-Aires

Trotta, A., Bilal, U., Acharya, B. et al. (2023). Spatial Inequities in Life Expectancy in Small Areas of Buenos Aires, Argentina 2015–2017. J Urban Health 100, 577–590 https://doi.org/10.1007/s11524-023-00730-1

United Nations Human Settlements Programme, & Global Urban Observatory. (2003). Slums of the world: The face of urban poverty in the new millennium?. United Nations Human Settlements Programme (UN-HABITAT). – https://unhabitat.org/sites/default/files/download-manager-files/Slums%20of%20the%20World%20The%20face%20of%20urban%20poverty%20in%20the%20new%20millennium%20.pdf

Vera, F. & Sordi, J. (2025) Risks of Informal Settlements in Argentina: Forms of Vulnerability in the Face of a Transforming Climate – https://urbannext.net/risks-of-informal-settlements/

Verniz, D. , Duarte, J. & Queiroz, M. (2025) “Informal housing settlements and code compliance: the case of Santa Marta favela", Architecture_MPS. 31(1). doi: https://doi.org/10.14324/111.444.amps.2025v31i1.003

Villa, M & Rodrguez, J. Demographic trends in Latin America's metropolises, 1950-1990. United Nations University – https://archive.unu.edu/unupress/unupbooks/uu23me/uu23me05.htm

Williamson, T. (2018) Community Land Trusts in Rio's Favelas – https://www.lincolninst.edu/publications/articles/community-land-trusts-rios-favelas/

With poverty on rise, NGOs seek state support for five million living in villas (2024) – https://www.batimes.com.ar/news/argentina/with-poverty-on-rise-ngos-seek-state-support-for-five-million-living-in-villas.phtml

Wolfgang, K. (2025). Latin America Strengthens Its Global Presence in GSER 2025: Startup Genome – https://startupgenome.com/library/latin-america-strengthens-its-global-presence-in-gser-2025

World Urbanization Prospects (2018). Department of Economic and Social Affairs Population Division. – https://population.un.org/wup/assets/WUP2018-Report.pdf

Zazyki, M. A., da Silva, W. V., de Moura, G. L., Kaczam, F., & da Veiga, C. P. (2022). Property rights in informal settlements. Cities, 122, 103540. https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S026427512100439X

УРБАНІЗАЦІЯ АФРИКИ: ТЕНДЕНЦІЇ, ЧИННИКИ ТА ПРОСТОРОВІ ТРАНСФОРМАЦІЇ

Ольга ЛЮБІЦЕВА
Ірина КОЧЕТКОВА

Вступ. Урбанізація є не стільки процесом кількісного зростання міст та чисельності міського населення, скільки процесом поширення міського способу життя з характерними для нього соціально-економічними ритмами, які задаються змінами в економічному житті (розвиток промисловості, третинного та четвертинного секторів економіки, кожен з яких формує свій ритм зайнятості та стиль життя зайнятого населення), соціальній сфері (диверсифікація соціальної структури населення, зміна соціальних функцій, специфіка "соціального ліфту"), формуючи неповторну міську культуру (планувальні та архітектурні особливості і розташування, які формують культурний ландшафт, "образ" міста у поєднанні з місцевими традиціями тощо). Міста протягом історії свого розвитку ставали центрами концентрації можливостей для розвитку конкретної особистості: від можливості отримати роботу і засоби для існування до можливості творчо розвиватися.

У різних країнах і макрорегіонах ці тенденції мають свої особливості, що й робить дослідження урбанізації завжди актуальним. Це процес, який потребує моніторингу на всіх ієрархічних рівнях функціонування – від глобального до локального, а дослідження урбанізації в країнах Африки, де вона динамічно розвивається, є актуальним з огляду на соціально-економічні і політичні процеси на континенті та його зростаючу роль в глобальному світі. Україна також фокусує свої зовнішні інтереси на країнах Африки, що робить різні країнознавчі аспекти дослідження цього регіону актуальними і своєчасними.

Метою даного дослідження є виявлення специфіки урбанізаційних процесів в Африці, їх регіональних особливостей.

Методологічну основу дослідження становлять положення суспільної географії, геоурбаністики, демографії, країнознавства, регіональної економіки, урбаністики, просторового планування, соціології міста та суміжних дисциплін,

присвячених вивченню закономірностей розвитку урбанізаційних процесів, систем розселення, міграцій, просторової організації населення й міського розвитку. Дослідження ґрунтується на комплексному суспільно-географічному підході, який поєднує аналіз демографічних, соціально-економічних, історичних, інституційних і просторових чинників урбанізації Африки.

Основою дослідження стало опрацювання та узагальнення значного масиву зарубіжних наукових праць, присвячених урбанізації Африки, розвитку міст, неформальних поселень, міграційним процесам, просторовому плануванню, міській економіці, демографії та соціальній географії. Добір джерел здійснювався шляхом пошуку у міжнародних наукометричних базах даних і наукових пошукових системах (Scopus, Web of Science, Google Scholar), а також на академічних платформах (ResearchGate, Academia.edu). Для розширення кола джерел застосовувався метод "сніжної кулі", що передбачав аналіз бібліографічних списків уже відібраних публікацій та подальший пошук релевантних досліджень.

Під час формування джерельної бази перевага надавалася новітнім публікаціям, якщо дослідження стосувалися актуальних статистичних показників, поточних урбанізаційних процесів або сучасного стану розвитку міст. Водночас під час аналізу історичних передумов, еволюції урбанізаційних процесів, формування теоретичних концепцій і понятійного апарату використовувалися фундаментальні праці незалежно від року їх опублікування.

За можливості перевага надавалася роботам дослідників із країн Африки. Такий підхід зумовлений тим, що місцеві науковці часто мають кращий доступ до архівних матеріалів, даних національного законодавства, усних джерел інформації та інших специфічних локальних матеріалів, краще обізнані з інституційними, історичними й культурними особливостями відповідних країн, а також володіють місцевими мовами. Це дає змогу залучати значний масив наукових публікацій і джерел, які нерідко залишаються поза увагою або є малодоступними для багатьох іноземних дослідників, що сприяє більш повному й контекстуалізованому висвітленню урбанізаційних процесів.

Провідним методом дослідження став *аналіз наукових джерел*, який дав змогу систематизувати сучасні наукові підходи до розуміння урбанізаційних процесів Африки, виявити основні

напрями досліджень, визначити дискусійні питання та оцінити ступінь їх наукового опрацювання. На основі *методу наукового узагальнення* були виділені ключові закономірності сучасної урбанізації Африки, визначено її специфічні риси, основні чинники розвитку, особливості функціонування міських систем і поширення неформальних поселень. Узагальнення результатів численних досліджень дозволило сформувати цілісну концептуальну модель сучасної урбанізації Африки, яка стала основою подальшого аналізу.

Важливе місце у дослідженні посів *порівняльно-географічний метод*, який використовувався для зіставлення урбанізаційних процесів між окремими країнами Африки, її макрорегіонами та іншими регіонами світу. Це дозволило виявити як спільні закономірності розвитку міських систем, так і регіональні особливості, пов'язані з відмінностями історичного розвитку, природних умов, колоніальної спадщини, демографічних процесів та соціально-економічної структури господарства. Порівняльно-географічний метод також був використаний для аналізу окремих міських кейсів, що дозволило конкретизувати загальні закономірності на прикладі міст і неформальних поселень із різними історичними, демографічними та соціально-економічними умовами розвитку.

Для дослідження еволюції урбанізаційних процесів використовувався *історико-географічний метод*, що дозволив простежити зміну чинників розвитку міст, трансформацію систем розселення, формування неформальних поселень і зміну ролі окремих урбанізаційних процесів у різні історичні періоди.

Під час аналізу демографічних аспектів урбанізації застосовувалися статистичний метод та демографічний аналіз, які використовувалися для оцінювання рівня урбанізації, темпів приросту міського населення, ролі природного приросту, міграції, вікової структури населення та інших демографічних показників. Для виявлення територіальних закономірностей розвитку міського розселення, поширення неформальної забудови та просторової диференціації урбанізаційних процесів використовувалися *картографічний метод і просторовий аналіз*, що ґрунтувалися на опрацюванні картографічних матеріалів, схем, супутникових зображень та результатів просторових досліджень, наведених у науковій літературі.

Побудова дослідження підпорядкована логіці послідовного переходу від загального до конкретного, від теоретичного осмислення урбанізації як глобального процесу до аналізу її специфічних проявів в Африці, а далі – до детального розгляду найхарактернішої просторової ознаки сучасної африканської урбанізації – неформальних поселень.

На початку розділу розглядаються теоретичні засади урбанізації як складного демографічного, соціального, економічного та просторового процесу, визначаються її основні закономірності й місце серед глобальних трансформацій сучасного світу. Це створює понятійне підґрунтя для подальшого аналізу. Наступним етапом є характеристика сучасних світових урбанізаційних тенденцій, що дозволяє розглянути урбанізацію Африки не ізольовано, а в контексті глобальних процесів розвитку міського розселення.

Після цього увага зосереджується безпосередньо на Африці. Спочатку аналізуються сучасні тенденції урбанізації континенту, його місце у світових демографічних процесах та прогнозні зміни системи розселення. Далі розглядаються історичні передумови формування сучасної мережі міст, що дає можливість простежити вплив доколоніального розвитку, колоніальної політики та постколоніальних трансформацій на сучасний характер урбанізації. Логічним продовженням є аналіз регіональної диференціації урбанізаційних процесів, який демонструє, що, попри значні відмінності між окремими регіонами Африки, сучасна урбанізація континенту характеризується низкою спільних рис.

Саме ці спільні особливості стають предметом подальшого детального аналізу. Окремі розділи присвячені демографічним і міграційним чинникам зростання міст, ролі вторинних міст у розвитку систем розселення, а також феномену урбанізації без індустріалізації та поширенню неформальної економіки як однієї з визначальних рис сучасного міського розвитку Африки. Таким чином формується цілісне уявлення про основні механізми, що визначають специфіку урбанізаційних процесів на континенті.

Наступний етап дослідження присвячений просторовому прояву цих процесів – неформальним поселенням, які розглядаються як одна з найхарактерніших ознак сучасної урбанізації Африки. Спочатку формується понятійно-термінологічна основа дослідження, уточнюється зміст основних понять і

проводиться їх розмежування. Після цього аналізуються масштаби поширення неформальних поселень, їх територіальна диференціація та просторові особливості. Лише після характеристики сучасного стану здійснюється перехід до аналізу чинників їх формування, серед яких особливу увагу приділено демографічним процесам, міграції, конфліктам, кліматичним змінам, економічним умовам та інституційним чинникам. Така послідовність дозволяє спочатку показати сам феномен, а вже потім пояснити механізми його виникнення та розвитку.

Завершальні підрозділи присвячені історії формування неформальних поселень, особливостям вибору місця їх розташування, питанням землеволодіння й правового статусу, різноманітним формам їх просторової організації, а також особливостям повсякденного життя їхніх мешканців. Окремо розглядаються теми, які безпосередньо пов'язані з проблематикою неформальних поселень, однак виходять за межі основного предмету дослідження або потребують більш ґрунтовного опрацювання в майбутніх дослідженнях.

Особливістю побудови цього розділу монографії є поступовий перехід від аналізу загальних закономірностей урбанізації до розгляду конкретних прикладів їх прояву. Якщо у перших підрозділах основний акцент зроблено на максимально повному узагальненні статистичних даних, результатів міжнародних досліджень і встановлених фактів, необхідних для характеристики масштабів та закономірностей урбанізаційних процесів, то в подальших розділах дедалі більшого значення набуває аналіз окремих міст, міських агломерацій і неформальних поселень, що дозволяє показати механізми розвитку урбанізаційних процесів у конкретних просторових умовах.

Під час підготовки результатів дослідження автори свідомо відмовилися від дублювання великої кількості загальнодоступних картографічних матеріалів, статистичних таблиць і графіків, які широко представлені у звітах міжнародних організацій та спеціалізованих наукових виданнях. Крім того, статистичні дані щодо урбанізації та неформальних поселень нерідко є неповними, отриманими за різними методиками й можуть суттєво відрізнятися залежно від використаного джерела. У тих випадках, коли такі розбіжності мають наукове значення, вони навмисно збережені в тексті як відображення сучасного стану

дослідженості проблеми, а не штучно уніфіковані. *З огляду на це основною науковою цінністю дослідження є не створення нових статистичних чи картографічних матеріалів, а комплексне узагальнення, систематизація та інтерпретація сучасних знань про урбанізацію Африки, які, наскільки відомо авторам, досі не були представлені в настільки цілісному вигляді в українській науковій літературі.*

До **джерельної бази** увійшли монографії, статті у фахових наукових виданнях, аналітичні доповіді міжнародних організацій, статистичні збірники, картографічні матеріали, результати переписів населення, національні програмні документи, а також окремі публіцистичні й журналістські матеріали, які використовувалися переважно для висвітлення сучасних подій, локальних практик, прикладів міського розвитку та опису окремих кейсів, що ще не отримали достатнього відображення у науковій літературі.

У дослідженні широко використаний звіт "*Africa's Urbanisation Dynamics 2025: Planning for Urban Expansion*", опублікований OECD Publishing у Парижі у співпраці з African Development Bank, Cities Alliance та UCLG Africa (OECD et al., 2025). Це найновіше дослідження, присвячене аналізу процесів урбанізації в Африці та плануванню розширення міст. Статистична база звіту охоплює 54 африканські країни та понад 11000 урбаністичних агломерацій, включаючи великі та середні міста, що дозволяє всебічно оцінити тенденції урбанізації та їх просторового розвитку. Дані з цього звіту лягли в основу огляду тенденцій міського зростання в Африці, а аналіз напрямів та чинників урбанізаційних процесів інтегрований у всі складові дослідження, слугуючи концептуальним підґрунтям для інтерпретації територіальних трансформацій регіону.

Для уточнення динаміки урбанізаційних процесів в Африці була використана офіційна аналітична публікація Програми ООН з населених пунктів (UN-Habitat), присвячена аналізу майбутнього міст у глобальному контексті. Глава 2 цього звіту (United Nations Human Settlements Programme (UN-Habitat). Chapter 2, 2022) зосереджена на сценаріях майбутніх тенденцій урбанізації та вимірюванні урбаністичного розвитку з використанням гармонізованих підходів до класифікації поселень,

що дає змогу зрозуміти демографічні та просторові зміни у міському-сільському континуумі.

Також була розглянута публікація "*Urbanization (Chapter 6). In Development Challenges in Africa owards 2050*" (JICA Research Institute, 2013), що є окремою главою з великого аналітичного звіту, підготовленого Японською агенцією міжнародного співробітництва у рамках проєкту "Development Challenges in Africa Towards 2050". Результати аналізу викладеного в цьому розділі співпадають з висновками звітів, про які йшлося вище, і це є підтвердженням зваженого погляду на панафриканські урбанізаційні і демографічні тенденції.

Загальносвітові урбанізаційні тенденції, на тлі яких розглядаються процеси в Африці, були описані на основі "*World Urbanization Prospects 2025: Summary of Results*" – офіційного звіту Організації Об'єднаних Націй (United Nations, 2025), який узагальнює ключові дані й тенденції глобальної урбанізації станом на 2025 рік, а також містить історичні оцінки (1950–2025) і прогнози до 2050 року.

Звернення до історичного контексту є фундаментальною передумовою для комплексного осмислення специфіки африканської урбанізації, оскільки воно дозволяє простежити тяглість структурних змін та виявити першопричини сучасних просторових викликів. Інформація про формування давніх міських систем є загальнодоступною, проте вона була уточнена зі статей, які часто мають опосередковане відношення до тематики підрозділу (Blier, 2012; Freund, 2007; Coret et al, 2020; Coquery-Vidrovitch, 2020; Meier zu Selhausen, 2021). Огляд тенденцій останнього століття поданий на основі звіту Організації Об'єднаних Націй про тенденцій урбанізації у світі станом на 2018 рік (United Nations, 2019) та даних з літератури, яка зосереджується на окремих аспектах урбанізації в Африці як у загально-теоретичному, так і в регіонально-просторовому вимірах.

При аналізі сучасних тенденцій урбанізації в Африці і її регіональних аспектів були використані статті, присвячені впливу Китаю як в загальному геополітико-економічному контексті, так і через призму процесів супутніх швидкому розростанню міст. Останні дослідження про афро-китайські взаємини висвітлюють, як китайські інвестиції та інфраструктурні проєкти впливають на процеси урбанізації в африканських містах. Зокрема, легкорейкові системи,

дороги, залізниці та житлові комплекси, реалізовані за участі китайських компаній, формують нові міські ландшафти, змінюють мобільність населення та взаємодію з простором (Alade et al., 2019; Goodfellow & Huang, 2020). Дослідження підкреслюють, що ці проєкти часто адаптуються до місцевих умов, але при цьому можуть посилювати соціально-економічну нерівність і непрямо впливати на формування периферійних та неформальних поселень (Chen & Myers, 2013; Fei, 2025).

Для ілюстрації причин міграції у міста Африки використано ряд статей, у яких досліджуються конкретні приклади міграційних мотивів (Gibson & Gurmu, 2012; Bezu & Holden, 2014; Nweke, 2019; Gwanshak et al., 2022; le Roux & Choumert-Nkolo, 2021; Gwanshak et al., 2022; Mueller et al., 2016*).*

Проблематика вторинних міст в Африці розглядається в сучасній літературі з різних аналітичних перспектив – просторової, демографічної, економічної та управлінської. У відповідних дослідженнях вторинні міста постають не лише як демографічні центри зростання, а й як ключові елементи регіональних систем міст, вузли міграційних потоків і простори реалізації політик територіального розвитку. Саме така багатоаспектність підходів простежується у низці аналітичних звітів міжнародних організацій, які по-різному акцентують увагу на ролі вторинних міст в урбанізаційних процесах Африки. Зокрема документ "*Cities and Spatial Interactions in West Africa*" (OECD/SWAC, 2017) пропонує кількісний аналіз просторових зв'язків між містами Західної Африки на основі кластерного підходу, підкреслюючи роль вторинних міст і взаємодії між агломераціями як ключові чинники регіональної урбанізації та економічної інтеграції. Звіт "*Managing Migration and Urban Expansion in Secondary Cities*" (Cities Alliance, 2022) обґрунтовує важливість просторового планування для управління міграцією та урбаністичним зростанням у містах середнього рівня і демонструє практичні рішення та кейси, які дозволяють містам краще адаптуватися до стрімкого притоку населення та планувати сталий розвиток. Дослідження "*The Dynamics of Systems of Secondary Cities in Africa: Urbanisation, Migration and Development*" (African Development Bank & Cities Alliance, 2022) зосереджено на ролі вторинних і середніх міст у процесах урбанізації та міграції в Африці. Воно показує, що ці міста

відіграють ключову роль у національних системах міст, але стикаються з низкою викликів через обмежені ресурси та недостатню політичну увагу, і пропонує практичні рекомендації щодо розвитку цієї категорії міських центрів у контексті загального урбаністичного зростання континенту. У висвітленні теоретичних аспектів цікавою є стаття (Ammann et al., 2021.), в якій автори пропонують підхід до вивчення міст, що базується не на кількісних критеріях (наприклад, чисельності населення), а на соціокультурному досвіді мешканців та їхніх власних уявленнях про урбаністичність. Через аналіз та інтерпретацію даних з інтерв'ю та спостережень за містянами вторинних міст Західної Африки (Канкан і Буáке) в статті показано, як мешканці цих міст сприймають своє місто у порівнянні з великими міськими центрами та сільськими районами, і як це впливає на їхню ідентичність, мобільність та перцепцію міського простору.

Вивчення неформальної економіки є важливим напрямом сучасних досліджень урбанізації в Африці, оскільки саме вона значною мірою визначає соціально-економічну життєздатність міст у контексті швидкого зростання міського населення за умов обмеженого формального промислового розвитку. У цьому контексті показовою є стаття "*The Role of Informal Economies in African Urban Growth*" (Smith & Giles, 2025), у якій неформальна економіка розглядається не як периферійне або тимчасове явище, а як ключовий структурний елемент міського розвитку. Спираючись на емпіричні дані та тематичні аналізи з кількох великих африканських міст (Аккри, Найробі та Лагоса) автори демонструють, як неформальні економічні практики формують повсякденне міське життя, забезпечують адаптацію населення до економічних обмежень і підтримують функціонування міських систем. Таким чином, неформальна економіка постає як фундаментальний механізм міського виживання, соціальної інтеграції та економічної динаміки.

Важливим емпіричним доповненням до цього підходу є дослідження "*Informal sector and informal employment: Overview of data for 11 cities in 10 developing countries*" (Herrera et al., 2012), яке вирізняється масштабністю та системністю зібраного матеріалу. У ньому здійснено порівняльний статистичний аналіз неформального сектору та неформального працевлаштування в низці міст країн, що розвиваються, зокрема в кількох

африканських столицях (Абіджан, Антананаріву, Бамако, Котону, Дакар, Ломе, Ніамей, Уагадугу). Використання уніфікованих соціально-економічних опитувань дозволяє авторам репрезентативно відобразити структуру неформальної зайнятості, її внутрішню диференціацію та просторову специфіку. Завдяки цьому звіт виступає однією з найґрунтовніших емпіричних основ для порівняльного аналізу неформальної економіки в міських контекстах Африки. а також у Азії та Латинській Америці (Ханой, Хо-Ші-Мін і Ліма).

Сучасне масштабне дослідження "*Urban informality in Sub-Saharan Africa: Profiling workers and firms in an urban context*" (Cunningham et al., 2024) пропонує найповніший на сьогодні континентальний огляд неформальної економіки у містах Суб-Сахарської Африки. Воно базується на емпіричних даних майже з усіх країн регіону та детально профілює робітників і підприємства в урбаністичному контексті. Звіт демонструє різноманітність і масштаб неформальної зайнятості, описує демографічні відмінності серед працівників, внутрішню структуру сектору та проблеми, з якими стикаються неформальні підприємства.

Аналіз процесів урбанізації і окремих прикладів базувався на даних із національних, регіональних і міських звітів. Зокрема, були використані: звіт "*Niger Urbanization Review: Supporting Niger's Modern □ases" (*World Bank, 2021*)*, який є аналітичним огляд урбанізації в Нігері; аналітична довідка "*Climate, Peace and Security Fact Sheet: Somalia*" (de Coning et al., 2023), яка представляє короткий огляд взаємозв'язків між змінами клімату, миром та безпекою у Сомалі; аналітичний звіт, підготовлений Агентством Європейського Союзу з питань притулку (EUAA, 2025), що описує ситуацію безпеки і її вплив на цивільне населення у Судані (станом на 2025 рік). Цікавим і багатоаспектним є звіт "*No Going Back: □he New Urban Face of Internal Displacement in Somalia*" (Halakhe & Miller, 2023) організації Refugees International, який аналізує сучасні тенденції внутрішнього переміщення людей у Сомалі, актуалізуючи урбанізацію як новий прояв кризи переміщення.

Тематика неформальних поселень є багатогранною й охоплює дослідження їх просторової організації, морфології, демографічних процесів, міграції, неформальної економіки, правового статусу земель, умов проживання населення,

екологічних ризиків, міського планування та модернізації. Значна кількість праць присвячена аналізу неформальних поселень на рівні окремих країн, зокрема Намібії (Weber & Mendelsohn, 2017). Іншу групу становлять дослідження окремих міст, серед яких Луанда (Andre & Polito, 2020; Barros & Balsas, 2019; Moreira, 2018), Мапуту (Mottelson & Venerandi, 2023; Cabrita et al., 2024; Morrison, 2025), Лусака (Kapembwa & Mubanga, 2021), Кітве (Taylor et al., 2015), Найробі (Ren et al., 2020), Лагос (Gandy, 2006) і Великий Каїр (Kipper & Fischer, 2009). Окремий напрям становлять дослідження конкретних неформальних поселень, як широко відомих (Chibolya, Makoko, Kibera, Chicala), так і менш відомих локальних прикладів, що дозволяють детально простежити особливості їх виникнення, просторової організації, соціальної структури та функціонування. Водночас останніми роками з'явилися й узагальнюючі міжнародні проєкти, серед яких особливе місце займає Atlas of Informality (Samper et al., 2020), у межах якого створено глобальну базу даних і картографовано понад 260 неформальних поселень у різних країнах світу за уніфікованою методикою, що дало змогу вперше здійснити їх системне порівняння на локальному рівні.

Проведений аналіз джерельної бази показав, що дослідження урбанізації Африки здійснюються на різних просторових рівнях – від глобальних і континентальних оглядів до аналізу окремих міст і неформальних поселень. Саме ця багаторівневість наукових досліджень визначила логіку побудови даного дослідження, у якій послідовно поєднуються загальноконтинентальний, регіональний і локальний рівні аналізу, що дозволяє комплексно розкрити особливості сучасної урбанізації Африки.

Урбанізація як багатовимірний суспільний процес

У науковому дискурсі *поняття урбанізації* використовується у двох взаємопов'язаних, але аналітично відмінних значеннях – вузькому демографічному та широкому соціокультурному. *У першому розумінні – урбанізація постає як масовий демографічний процес, що охоплює зростання чисельності та частки міського населення, міграцію з сільської місцевості до міст, а також просторове розширення міст і міських агломерацій*. Саме цей вимір урбанізації піддається

кількісному виміру, порівнянню між країнами та регіонами і фіксується за допомогою демографічних показників. У такому значенні *урбанізацію зазвичай визначають як процес зростання чисельності й питомої ваги міського населення*.

Водночас *у широкому, соціокультурному сенсі урбанізація означає поширення міського способу життя, що включає трансформацію стилів повсякденного існування, типів зайнятості, моделей споживання, системи цінностей, ритмів життя та форм соціальних взаємодій*. Цей аспект урбанізації не обмежується фізичним переміщенням населення до міст, а може розгортатися і без прямої міграції, охоплюючи передмістя, сільські території та малі міста. Більше того, соціокультурна урбанізація здатна тривати навіть за умов уповільнення або стабілізації демографічного зростання міст, що свідчить про її відносну автономність від суто кількісних змін.

Історично первинною формою урбанізації виступала саме демографічна, пов'язана з індустріалізацією, концентрацією населення та економічної діяльності в містах. Лише згодом міські норми, практики та моделі поведінки почали поширюватися за межі власне міського простору, поступово набуваючи домінантного характеру в масштабах усього суспільства. З часом соціокультурний вимір урбанізації дедалі більше відокремлюється від демографічного: міський стиль життя поширюється швидше й ширше, ніж відбувається зростання міст як таких.

З огляду на це, найбільш продуктивним у сучасних соціальних науках є *комплексне трактування урбанізації. Вона постає як багатовимірний процес, що поєднує зростання частки міського населення з одночасним поширенням міських форм організації життя, соціальних практик і цінностей за межі традиційного міського середовища*.

Урбанізація за глибиною та масштабом свого впливу на суспільство є процесом, співмірним із ключовими цивілізаційними зрушеннями в історії людства, зокрема з неолітичною революцією, індустріалізацією та демографічним переходом. Як і неолітична революція, що заклала підвалини осілого способу життя, урбанізація формує стійкі просторові структури проживання людей, у межах яких відбувається концентрація населення, ресурсів і соціальних взаємодій. Водночас, на відміну від первинної осілості, міське життя передбачає значно

вищий рівень соціальної диференціації, спеціалізації та інституціоналізації, що радикально змінює способи організації повсякденного буття.

Подібно до індустріалізації, урбанізація трансформує економічні основи суспільства, сприяючи концентрації виробництва, розвитку промисловості, а згодом – сфери послуг і економіки знань. Міста стають просторовими осередками технічного прогресу, інновацій і капіталу, де індустріальні та постіндустріальні процеси набувають конкретної матеріальної форми. У цьому сенсі урбанізація не лише супроводжує індустріалізацію, а й забезпечує її просторову реалізацію, створюючи інфраструктуру та соціальне середовище, необхідні для функціонування складних виробничих систем.

Крім того, урбанізація тісно пов'язана з демографічним переходом, який характеризується зниженням рівнів народжуваності та смертності, зростанням тривалості життя і зміною структури сім'ї. Саме в міському середовищі ці демографічні зміни проявляються найбільш інтенсивно, оскільки доступ до медицини, освіти, ринку праці та соціальних сервісів сприяє трансформації репродуктивної поведінки й моделей сімейного життя. Таким чином, урбанізація виступає не лише наслідком демографічного переходу, а й одним із його ключових каталізаторів.

Узагальнюючи, можна стверджувати, що урбанізація фактично матеріалізує у просторі низку фундаментальних історичних процесів, поєднуючи осілість, індустріальне виробництво та демографічні трансформації в єдину просторово-соціальну конфігурацію. Через міста ці глибинні зрушення набувають видимої, інституційно закріпленої форми, що визначає довготривалу траєкторію розвитку сучасних суспільств.

Урбанізація докорінно змінює просторову організацію суспільства, трансформуючи не лише характер розселення населення, а й способи використання території та повсякденні практики життя. Одним із ключових наслідків цього процесу є зміна просторової структури населення, що відображає перехід від аграрного до урбанізованого типу суспільства. В аграрних умовах більшість населення проживає розпорошено, у відносно дрібних та автономних поселеннях, а економічна діяльність безпосередньо прив'язана до землі як основного засобу виробництва. Натомість в урбанізованому суспільстві

населення концентрується в містах і міських агломераціях, з'являються мегаполіси, тоді як значні за площею території можуть залишатися малозаселеними або майже незаселеними.

Ця трансформація особливо наочно проявляється у зміні способів використання простору та форм житлової забудови. Якщо для аграрного суспільства характерне горизонтальне розширення життєвого простору у вигляді великих приватних господарств, то урбанізація зумовлює перехід до компактного, переважно вертикального проживання. Така зміна безпосередньо пов'язана з економікою землі: у сільській місцевості земля є відносно доступним і ключовим ресурсом, необхідним для виробництва, тоді як у місті вона стає дефіцитною й дорогою. За цих умов вертикальна щільність забудови є найбільш раціональним способом розміщення великої кількості людей на обмеженій території. Багатоповерхова забудова дозволяє значно підвищити ефективність використання землі, роблячи економічно доцільними розвиток транспортної інфраструктури, систем громадського транспорту та централізованих комунікацій.

Перехід до компактного проживання супроводжується також відмовою від автономного господарського устрою на користь сервісної моделі міського життя. У сільському середовищі домогосподарство функціонує як відносно самодостатня одиниця: мешканці самостійно забезпечують опалення, водопостачання, утилізацію відходів і часто виробляють частину продуктів харчування. Такий спосіб життя вимагає значних площ і поєднує житлові та виробничі функції в межах одного простору. У місті ці функції делегуються спеціалізованим інституціям і сервісам: централізованому опаленню, водопроводу, системам вивезення сміття, торговельним мережам. Унаслідок цього житловий простір міської квартири звільняється від виробничих потреб і переорієнтовується на відтворення повсякденного життя, відпочинок і приватність.

Водночас компактне міське проживання трансформує саме уявлення про приватний і спільний простір. На відміну від великих приватних господарств, де межі приватності чітко окреслені територією власного подвір'я, багатоповерхова забудова передбачає наявність розгалужених спільних зон – під'їздів, ліфтів, дворів, прибудинкових територій та дитячих майданчиків. Це зумовлює потребу в нових формах регуляції співжиття,

формальних і неформальних правилах користування простором, а також у розвитку механізмів колективної відповідальності.

Таким чином, урбанізація змінює просторову організацію суспільства не лише кількісно, через концентрацію населення в містах, а й якісно, формуючи нові моделі житла, побуту та соціальної взаємодії.

Зміна просторової структури населення внаслідок *урбанізації має безпосередні наслідки для організації транспорту та інфраструктури*, оскільки концентрація населення в межах міст і агломерацій створює принципово інші умови для забезпечення життєдіяльності суспільства. Зосередження населення в межах обмеженої території створює умови для розвитку централізованої інфраструктури – водопостачання, енергетики, транспорту, зв'язку та інших базових сервісів, які в розосереджених поселеннях є технічно складними або економічно невиправданими через їх високу вартість. У міському середовищі одна інфраструктурна мережа може обслуговувати тисячі домогосподарств, що знижує витрати на одного споживача, підвищує доступність послуг і робить можливим ефективний громадський транспорт із масовим пасажиропотоком, на відміну від сільських територій, де домінує приватний транспорт. Концентрація також підвищує енергетичну ефективність, зокрема через централізоване теплопостачання, та забезпечує вищу надійність і стійкість інфраструктури завдяки дублюванню мереж і альтернативним каналам постачання.

Урбанізація є одним із ключових чинників структурної трансформації сучасних суспільств, оскільки вона докорінно змінює економічні, соціально-професійні та культурні основи їх функціонування. *Передусім урбанізаційні процеси зумовлюють глибокі зрушення в економіці*, пов'язані з переходом від аграрного типу виробництва до індустріального, а згодом – до домінування сфери послуг і економіки знань. Міста стають просторовими центрами економічної активності, у яких концентруються промислові підприємства, фінансові установи, науково-дослідні організації та сервісні галузі.

Особливе значення в цьому контексті має так званий "ефект агломерації", що виникає внаслідок просторової концентрації населення, капіталу, інфраструктури та людського потенціалу.

Скупчення висококваліфікованих кадрів, підприємств і наукових інституцій у межах одного міського простору сприяє інтенсивному обміну знаннями, ідеями та інноваціями, що, своєю чергою, прискорює економічний розвиток. Саме завдяки цим процесам міста генерують переважну частину світового валового внутрішнього продукту – близько 80 %, що підкреслює їхню провідну роль у глобальній економіці.

Паралельно з економічними зрушеннями урбанізація трансформує соціально-професійну структуру суспільства. Вона означає поступовий відхід від домінування аграрної зайнятості та зростання частки населення, зайнятого в промисловості, а згодом – у сфері послуг, управління, науки, освіти й креативних індустріях.

Урбанізація виступає фундаментальною передумовою формування нових професійних груп, оскільки міське середовище поєднує низку умов, відсутніх або слабо розвинених поза містом. Висока концентрація населення створює стабільний попит на спеціалізовані послуги, поглиблений поділ праці дозволяє містянам зосереджуватися на виконанні окремих функцій, а наявність розвинених інститутів – ринку, державного управління, освіти, медицини – формує постійну потребу у фахівцях для їх обслуговування. Важливу роль відіграє ринкова економіка, у межах якої оплачуються не продукти самозабезпечення, а праця, знання, навички та послуги.

Історично в містах виникли й закріпилися адміністративно-управлінські професії, пов'язані з управлінням складними соціальними й економічними системами (чиновники, податкові збирачі, міські планувальники), індустріальні спеціальності, обумовлені розвитком фабрично-заводського виробництва, а також розгалужена сфера послуг (перукар, ресторатор, офіціант, готельний працівник), що спирається на щільність населення та постійний споживчий попит. Паралельно міське середовище стало осередком інтелектуальних і креативних професій (журналісти, редактори, дизайнери, архітектори, викладачі вищої школи), розвиток яких залежить від концентрації освіти, комунікацій і культурних інституцій, а також професій соціального контролю та підтримання порядку (поліцейські, судді, адвокати, соціальні працівники), необхідних за умов анонімності й складності міського життя. Окрему групу становлять

професії, пов'язані з функціонуванням міської інфраструктури (водопровідник, електрик, диспетчер транспорту), адже місто є технічно й організаційно складною системою, що потребує постійного обслуговування.

Навіть у цифрову епоху, коли частина фахівців може працювати дистанційно, більшість так званих "міських професій без міста" залишається функціонально пов'язаною з міською економікою, інституціями, ринками та системами освіти.

Отже, у міському середовищі виникають нові професії та види діяльності, які або взагалі не існують поза містом, або не можуть там набути масового характеру. Це зумовлює ускладнення соціальної структури, появу нових соціальних груп і зміну співвідношення між ними.

У результаті трансформується соціальна структура суспільства, зростає роль освіти як ключового ресурсу доступу до престижних і високооплачуваних професій, а також змінюються механізми соціальної мобільності. Якщо в аграрному суспільстві соціальний статус значною мірою визначався походженням і володінням землею, то в урбанізованому суспільстві вирішального значення набувають рівень освіти, професійні навички та здатність адаптуватися до динамічних змін ринку праці.

Глибинний характер урбанізації полягає в тому, що вона не є тимчасовим або зворотним процесом. Міста формують розгалужену інфраструктуру, складну економічну систему та специфічну культуру повсякденного життя, які не лише приваблюють населення, а й утримують його в міському просторі. Освітні та медичні заклади, транспортні мережі, ринки праці, культурні інституції й соціальні сервіси створюють умови, за яких повернення до доміського, переважно аграрного способу життя стає малоймовірним. Таким чином, *урбанізація постає як структурна й незворотна трансформація суспільства, що змінює не лише просторову організацію населення, а й фундаментальні засади економічного та соціального порядку*.

Міграція населення до міст, що є невід'ємною складовою урбанізаційних процесів, має виразно селективний характер і *суттєво впливає на статево-вікову структуру як міських, так і сільських територій*. Передусім до міст переїжджають молоді та працездатні групи населення, які перебувають на

етапі здобуття освіти, входження на ринок праці та формування професійної кар'єри. Особливо помітною є участь жінок у міграційних потоках, що пояснюється концентрацією у містах освітніх закладів, робочих місць у сфері послуг, адміністративного управління, охорони здоров'я та соціальної інфраструктури, а також ширшими можливостями економічної та соціальної самореалізації.

Селективність міграції зумовлює глибокі структурні наслідки для територіального розподілу населення. Сільські території втрачають передусім молодь, що призводить до швидкого старіння населення, скорочення частки осіб репродуктивного та працездатного віку і, як наслідок, до депопуляції. Зменшення чисельності молодих жінок у сільській місцевості додатково послаблює відтворювальний потенціал цих територій, оскільки обмежує можливості створення сімей і народження дітей. Натомість міста акумулюють молодше за віковою структурою населення, що сприяє оновленню трудових ресурсів, підвищенню інноваційного потенціалу та динамізму міського розвитку.

Водночас міграційні потоки змінюють співвідношення статей у різних регіонах: у містах часто зростає частка жінок молодого та середнього віку, тоді як у сільській місцевості може формуватися дисбаланс на користь чоловічого населення старших вікових груп. Такі зрушення мають довготривалі соціально-демографічні наслідки, впливаючи на шлюбну структуру, народжуваність, ринок праці та систему соціального забезпечення. У підсумку формується структурний ефект самопосилення: концентрація молодого та активного населення в містах стимулює подальший економічний і соціальний розвиток, що приваблює нові міграційні потоки, тоді як депопуляція й старіння сільських територій зменшують їхню привабливість і поглиблюють демографічний спад.

Урбанізація справляє глибокий і комплексний вплив на демографічну поведінку населення, насамперед трансформуючи інститут сім'ї та структуру домогосподарств. У міському середовищі спостерігається тенденція до пізнішого вступу в шлюб, що пов'язано з подовженням періоду освіти, зростанням ролі професійної самореалізації та економічною автономією. Водночас знижується народжуваність: міські родини, як правило, мають меншу кількість дітей або свідомо

відмовляються від батьківства, що зумовлено високою вартістю виховання, обмеженістю житлового простору та орієнтацією на якість життя.

Зміна демографічної поведінки супроводжується трансформацією типів домогосподарств: зростає частка одинаків, бездітних пар, альтернативних форм сімейної організації, тоді як середній розмір домогосподарства зменшується. Це означає відхід від традиційної сільської моделі, у межах якої кілька поколінь проживали разом або в безпосередній близькості, а догляд за дітьми й літніми людьми здійснювався силами розширеної родини. Натомість у місті домінує нуклеарна сім'я, що складається з батьків і дітей, або індивідуалізовані форми проживання без сімейних зв'язків. Просторова роз'єднаність родичів, високий темп життя та дефіцит часу послаблюють міжпоколінні контакти й зменшують роль родини як універсального соціального інституту.

Унаслідок цього значна частина традиційних сімейних функцій передається спеціалізованим соціальним інституціям: виховання, нагляд і соціалізація дітей здійснюються через систему дошкільної та шкільної освіти, позашкільні гуртки й сервіси догляду, а підтримка літніх людей дедалі частіше набуває інституційних форм. Таким чином, урбанізація не лише змінює кількісні показники демографічної поведінки, а й формує якісно нову модель сімейного життя, засновану на індивідуалізації, різноманітності сімейних форм і послабленні традиційних родинних зв'язків.

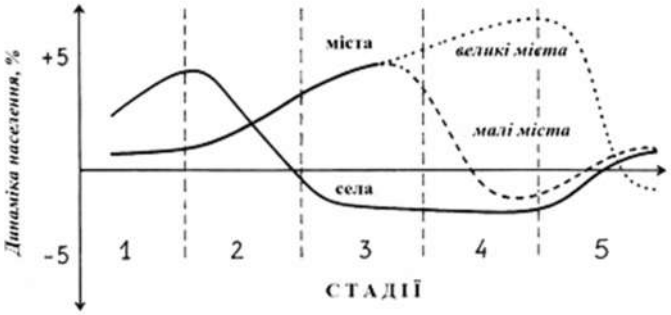

Рис. 1. Стадії урбанізації Дж. Джибса

Стадія урбанізації	Приблизна стадія демографічного переходу	Характеристика стадії урбанізації	Зв'язок із демографічним переходом
1. Преурбанізація	I стадія – початок II	Міста малі й відстають у зростанні від сіл.	Населення переважно сільське, смертність починає знижуватися, міста ще невеликі.
2. Початкова урбанізація	II стадія	Міста ростуть швидше за села, темпи зростання сіл сповільнюються.	Високий природний приріст забезпечує надлишок сільського населення, який мігрує до міст. Урбанізація швидко прискорюється.
3. Класична урбанізація	Пізня II – III стадія	Села депопулюються через відтік населення до міст.	Масовий відтік із сіл, міста ростуть найшвидше. Народжуваність уже починає знижуватися.
4. Пізня урбанізація	III – IV стадія	Пік зростання великих міст; села й малі міста втрачають населення.	Природний приріст низький, великі міста досягають максимуму розвитку, сільська місцевість і малі міста втрачають населення.
5. Контрурбанізація (деконцентрація)	IV – V стадія	Темпи зростання поселень різного розміру вирівнюються.	Народжуваність і смертність низькі, природний приріст нульовий або від'ємний. Люди переселяються у передмістя чи малі міста.

Складено авторами

Фази демографічного переходу та етапи урбанізації є взаємопов'язаними процесами модернізації суспільства, однак вони не є тотожними й не завжди синхронними. Урбанізація створює умови для трансформації демографічної поведінки, водночас демографічні зрушення впливають на просторову динаміку населення.

Урбанізація спричиняє глибокі та довготривалі трансформації культурного середовища і соціальних зв'язків, змінюючи не лише просторову організацію життя, а й систему цінностей та моделей соціальної взаємодії. Міське середовище формує нові культурні орієнтації, для яких характерні індивідуалізм, раціоналізація повсякденних практик і секуляризація, тобто послаблення ролі традиційних релігійних норм у регулюванні суспільного життя. На відміну від сільських спільнот, де домінують сталі звичаї та колективні форми контролю, міська культура ґрунтується на плюралізмі поглядів, толерантності до відмінностей і свободі особистого вибору, що сприяє появі різноманітних стилів життя та форм самовираження.

Зміни культури супроводжуються трансформацією соціальних зв'язків. У сільській місцевості соціальна структура зазвичай базується на тісних родинних і сусідських відносинах, що характеризуються високим рівнем взаємної залежності та неформального соціального контролю. У містах ці зв'язки стають менш інтенсивними й персоналізованими, проте водночас значно розширюється коло соціальних контактів. Міський житель взаємодіє з великою кількістю людей у різних соціальних ролях – професійних, освітніх, культурних, – формуючи розгалужену та різноманітну мережу знайомств. Це призводить до заміни традиційної "громади за місцем народження" на нові типи спільнот, засновані на спільності інтересів, професій, стилів життя або ціннісних орієнтацій.

Міста також виступають осередками інтенсивного культурного обміну, де відбувається взаємодія різних етнічних, релігійних і світоглядних груп. Така концентрація різноманіття сприяє формуванню космополітичного світогляду та інтеграції локальних культур у ширші глобальні процеси. Унаслідок цього *урбанізація стає одним із ключових чинників становлення*

сучасного глобалізованого суспільства, у якому соціальні ідентичності є більш гнучкими та множинними.

Тенденції та масштаби міського зростання в Африці

У середині XX ст. урбанізація не була поширеним явищем: у 1950 році лише близько 20% світового населення – приблизно 500 млн осіб із 2,5 млрд – проживали у містах, які в класифікації ООН визначаються як населені пункти з чисельністю населення не менше 50 тис. осіб і щільністю щонайменше 1500 осіб на км² (United Nations, 2025). Решта 80% населення була порівну розподілена між містечками (малими міськими поселеннями) та сільською місцевістю. У наступні десятиліття чисельність населення, що проживало в містах і містечках, зростала значно швидше, ніж сільське населення. Уже до середини 1970-х років сукупна чисельність мешканців міст і містечок перевищила чисельність сільського населення, хоча містечка залишалися найпоширенішим типом поселення у світі. У 1996 році відбувся подальший перелом, коли чисельність населення великих міст уперше перевищила чисельність мешканців містечок, після чого як абсолютна кількість міських жителів, так і їхня частка у світовому населенні почали стабільно зростати.

Станом на 2025 рік рівень глобальної урбанізації досяг суттєвих показників: за методикою ООН, згідно якої міськими поселеннями вважаються населені пункти з чисельністю населення не менше 50 тис. осіб і щільністю щонайменше 1500 осіб на км², у містах проживає 45 % населення планети (приблизно 3,7 млрд з 8,2 млрд осіб – United Nations, 2025), а згідно простому підрахунку чисельності населення, що проживають у населених пунктах, які вважаються містами та містечками за національними визначеннями – 58% (Population Reference Bureau, 2024), що більш ніж удвічі перевищує показник 1950 року. Прогнозується, що до 2050 року кількість країн, де місто є домінантним типом розселення, зросте зі 104 до 127.

Паралельно зі зростанням чисельності міського населення відбувалися суттєві зміни у структурі міських поселень. Кількість мегаполісів (міст із населенням понад 10 млн осіб) зросла в чотири рази – з восьми у 1975 році до 33 у 2025 році, причому

19 із них розташовані в Азії. Очікується, що до 2050 року кількість мегаполісів зросте до 37.

Попри зростання ролі великих агломерацій, у глобальній системі розселення й надалі домінують малі та середні міста. Протягом 1975-2025 років загальна кількість міських центрів у світі зросла понад удвічі, сягнувши приблизно 12 тис. поселень. Характерно, що 96% із них мають населення менше 1 млн осіб, а 81% – не перевищують поріг у 250 тис. мешканців. Такий розподіл підтверджує, що основна частина містян світу зосереджена не в мегаполісах, а саме в малих і середніх міських центрах. За прогнозними оцінками, до 2050 року чисельність міських поселень перевищить 15 тис., переважно внаслідок розширення мережі поселень із населенням до 250 тис. осіб.

Динаміка зростання міст також має виразну регіональну специфіку. Із приблизно 400 міст, що демонстрували темпи зростання понад 4% на рік у період 2015-2025 років, близько третини розташовані в країнах Африки на південь від Сахари, а ще чверть – у Центральній та Південній Азії.

Попри загальносвітову тенденцію до урбанізації, містечка залишаються найпоширенішим типом поселення у 71 країні світу у 2025 році. Очікується, що містечка в країнах Африки на південь від Сахари, а також у Центральній і Південній Азії продовжать стабільно зростати до 2050 року, тоді як в інших регіонах чисельність їх населення вже стабілізувалася або почала скорочуватися.

У 2025 році сільське населення переважало в 62 країнах, порівняно зі 116 у 1975 році; до 2050 року очікується скорочення цього показника до 44. До таких країн належать окремі держави Європи, а також численні країни Африки на південь від Сахари. У 26 країнах світу, включаючи Бутан, Есватіні, Лаоську Народно-Демократичну Республіку та Зімбабве, понад половина населення досі проживає у сільській місцевості.

Водночас урбанізація має неоднорідний регіональний характер, що зумовлює істотні відмінності у темпах і формах просторової концентрації населення.

Одним із ключових регіонів сучасної та майбутньої глобальної урбанізації є Африка. Згідно з оцінками ООН (United Nations, 2025), Африка на південь від Сахари є єдиним регіоном світу, де протягом останніх десятиліть спостерігалося суттєве зростання

чисельності сільського населення, водночас саме на цей регіон припадає переважна частина майбутнього глобального приросту населення. До 2012 року більшість населення регіону проживала в сільській місцевості, однак надалі дедалі більша його частина зосереджувалася в міських поселеннях. У 2025 році 1,27 млрд жителів країн Африки на південь від Сахари були майже рівномірно розподілені між трьома типами поселень: 38% проживали у великих містах, 32% – у містечках, і 30% – у сільській місцевості. Частка населення, що проживає у містах, зросла з 7% у 1950 році до 36% у 2025 році і, за прогнозами ООН, досягне 42% до 2050 року. В абсолютному вимірі чисельність міського населення регіону зросла з менш ніж 15 млн осіб у 1950 році до понад 441 млн у 2025 році.

Водночас альтернативні оцінки, засновані на функціональному агломераційному підході, свідчать про ще вищий рівень урбанізації Африки. Зокрема, за даними бази Africapolis (OECD et al., 2025; United Nations Human Settlements Programme (UN-Habitat). Chapter 2, 2022), яка визначає міські території на основі безперервної забудови та інтенсивних соціально-економічних зв'язків, у період з 2000 по 2020 рік чисельність населення, що проживало в міських агломераціях Африки, зросла на 469 млн осіб – з 248 млн до 717 млн, що еквівалентно середньодобовому приросту близько 58 тис. міських мешканців. У межах цієї методології у 2020 році близько 54% населення континенту проживало в урбанізованих районах, а кількість міських агломерацій з населенням понад 1 млн осіб досягла 90.

За прогнозами Africapolis (OECD et al., 2025; United Nations Human Settlements Programme (UN-Habitat). Chapter 2, 2022), у період 2020-2050 років міське населення Африки подвоїться – з 717 млн до приблизно 1,4 млрд осіб, що відповідатиме середньорічному темпу зростання близько 2,3%. Очікується, що внаслідок цього Африка стане континентом із другим за величиною міським населенням у світі після Азії. Основними рушійними силами цього процесу залишатимуться природний приріст населення в містах, інтенсивна внутрішня міграція з сільських територій до міських центрів, а також розширення та перекласифікація міських агломерацій. За оцінками, близько 80% загального демографічного приросту континенту в цей період припадатиме на міське населення, а темпи його зростання

будуть у кілька разів вищими, ніж темпи зростання сільського населення.

Інтенсивне зростання міського населення супроводжуватиметься суттєвими структурними змінами міських мереж. Очікується, що кількість міських утворень з населенням понад 10 тис. осіб зросте більш ніж на 2 тис. – з близько 9 тис. у 2020 році до понад 11 тис. у 2050 році. До цього часу на континенті може налічуватися до 159 міських агломерацій із населенням понад 1 млн осіб та близько 17 мегаполісів із населенням понад 10 млн осіб, що виводитиме Африку на одне з провідних місць у світовій ієрархії найбільших міських утворень. Сукупність цих процесів свідчить про те, що *урбанізація Африки відбувається з масштабами та швидкістю, які не мають історичних аналогів, формуючи нову просторову, соціально-економічну та демографічну реальність континенту на десятиліття вперед*.

Виникнення та еволюція африканських міських систем

Сучасні масштаби та темпи урбанізації Африки неможливо повноцінно зрозуміти без аналізу її історичного розвитку. Хоча нинішнє міське зростання континенту часто сприймається як феномен другої половини XX – початку XXI століття, формування міських осередків в Африці має багатотисячолітню традицію. Різні регіони континенту переживали власні хвилі урбаністичного розвитку, пов'язані з державотворчими процесами, торговельними мережами, релігійними центрами та міжцивілізаційними контактами. Від давніх міст долини Нілу й середземноморських полісів до середньовічних транссахарських центрів та портів Індійського океану, а згодом – колоніальних адміністративних вузлів і постколоніальних мегаполісів, африканська урбанізація проходила кілька якісно відмінних етапів. Розгляд цих історичних фаз дозволяє виявити як структурну спадкоємність, так і розриви у розвитку міських систем, що зумовили специфіку сучасної системи розселення континенту.

Упродовж *давнього та середньовічного періодів розвиток міських поселень* в Африці мав нерівномірний характер і був зосереджений у окремих регіонах континенту. Водночас у Північній, Західній, Східній та Південній Африці сформувалися розвинені міські та протоміські системи, які виконували політичні,

економічні, релігійні й культурні функції задовго до колоніального періоду (Blier, 2012). Це свідчить про глибокі історичні витоки африканської урбанізації, що передували сучасним демографічним трансформаціям.

Генезис міського розселення в *Північній Африці* має тисячолітню історію, що пройшла кілька етапів цивілізаційного впливу. Витоки цього процесу сягають Стародавнього Єгипту, де понад 4000 років тому виникли такі потужні центри, як Мемфіс та Фіви. Вони функціонували як ключові вузли державної влади, релігійного життя та регіональної торгівлі, заклавши підвалини міської культури в долині Нілу (Freund, 2007).

Наступний етап містоутворення припадає на добу античності, коли під впливом фінікійської, грецької та римської цивілізацій на узбережжі Середземного моря з'являються нові поліси, зокрема Карфаген та Олександрія. Ці міста стали не лише торговельними форпостами, а й центрами інтеграції Африки до міжнародних торговельних і культурних мереж.

Згодом вектор міського розвитку змістився у бік ісламської традиції, що сприяло розквіту провідних міст Середньовіччя, таких як Каїр, Фес, Триполі, Туніс, Авдагуст та Азугі.

Послідовна зміна цих епох сформувала мережу північноафриканських міст, які протягом століть залишалися важливими політичними, економічними та культурними центрами континенту (Freund, 2007*)*.

У *Західній Африці* ключовим чинником міського розвитку стало формування середньовічних імперій Гана, Малі та Сонгай. У регіоні Сахелю виникли такі стратегічні центри, як Тімбукту, Дженне та Ґао, які виконували подвійну функцію: вони були осередками ісламської інтелектуальної думки та критично важливими вузлами транссахарської торгівлі золотом, сіллю та невільниками. Хоча деякі дослідники, на прикладі даних з розкопок Дженне, відкидають вплив арабської торгівлі та вважають ці системи поселень радше проявом горизонтальної мережі взаємодіючих центрів, організованих через корпоративні структури, а не жорсткі політичні ієрархії (Coret et al, 2020). Паралельно з цим на узбережжі Гвінейської затоки розвивалися міські системи цивілізацій Йоруба та Бенін, що свідчить про багатовекторність міського розвитку у цьому регіоні (Freund, 2007; Coquery-Vidrovitch, 2020; Meier zu Selhausen, 2021).

Східне та Південне узбережжя континенту демонстрували іншу модель розвитку, засновану на морській торгівлі. Починаючи з X століття, уздовж суахілійського узбережжя процвітали міста-держави – Кілва, Момбаса та Занзібар. Завдяки інтенсивним обмінам із Близьким Сходом, Індією та Китаєм, ці центри стали ключовими вузлами торговельних маршрутів Індійського океану (Meier zu Selhausen, 2021). Водночас у глибині Південної Африки в XII-XV століттях сформувався унікальний політико-економічний центр – Велике Зімбабве, навколо якого сформувалася система прилеглих поселень.

На формування мережі міських поселень вплинув і фактор природніх умов території. Як зазначають у своїй статті К.Коре́, Р.Цаугґ та Ж.Шуен "Серед численних функцій міських центрів у цьому контексті необхідно особливо підкреслити їхню роль як вузлів на перехрестях торговельних мереж – роль, що передусім була регіональною, але також і далекодистанційною. Справді, слід зауважити, що в субсахарській Африці такі "міста-торгові пости" часто виникали на межах різних екологічних зон, іноді розділених різними транспортними системами, між якими вони здійснювали економічне посередництво. Такі міста розташовувалися, зокрема, вздовж вигину річки Нігер – у перехідній зоні між Сахарою, де основним транспортним засобом був верблюд, і Сахелем, де використовувалися коні, мули та річкові човни; між Сахелем і зоною тропічних лісів (де клімат, сприятливий для мухи цеце, робив тваринну трипаносомозу ендемічною і тим самим унеможливлював розведення в'ючних тварин, перетворюючи людських носіїв на єдиний доступний засіб сухопутного транспорту); на узбережжі Суахілі – справжньому інтерфейсі між саванами внутрішніх районів і світом Індійського океану (де мусони ще з першого тисячоліття нашої ери сприяли формуванню навігаційної системи між Південною Азією, Аравійським півостровом та Східною Африкою); на Африканському Розі; а також – починаючи з XV століття, коли іберійська навігація відкрила нові морські шляхи й тим самим каталізувала інтеграцію Атлантичного простору, – на узбережжях Західної та Центральної Африки, які стали точками з'єднання океану (а отже, європейського субконтиненту й Америк) із субсахарською лісовою зоною. Міста, розташовані в цих лімінальних регіонах, іноді функціонували як так звані держави-посередники, яким вдавалося утвердитися як гарантам

достатньо стабільних інституційних рамок, необхідних для розвитку торгівлі між віддаленими просторами, навіть за відсутності їхнього політичного об'єднання" (Coret et al, 2020).

Узагальнюючи цей історичний етап, можна констатувати, що хоча урбанізація мала нерівномірний характер і залежала від доступу до торговельних шляхів, у багатьох регіонах Африки існували високорозвинені та функціонально складні міські системи задовго до початку колоніального періоду. Це спростовує уявлення про виключно зовнішню природу африканського міста та підкреслює глибоку історичну спадкоємність розселення на континенті.

Період європейського колоніального панування (XVI (XIX) – середина XX ст.) позначився радикальною зміною парадигми розвитку африканських міст. Замість традиційних осередків, що формувалися навколо внутрішніх торговельних шляхів, європейські держави започаткували мережу нових адміністративних і портових центрів. Такі міста, як Кейптаун, Найробі, Хараре, Дакар, Абіджан та Лагос, були або засновані "з нуля", або докорінно перебудовані для обслуговування інтересів метрополій. Впровадження сучасної на той час інфраструктури – залізниць, глибоководних портів та урядових кварталів – було підпорядковане єдиній меті: ефективному вилученню ресурсів та забезпеченню адміністративного контролю.

Ключовою ознакою колоніального містобудування стала дуалістична структура розселення, заснована на жорсткій просторовій сегрегації. Міста чітко поділялися на привілейовані "європейські" квартали з розвиненою інженерною інфраструктурою та санітарними службами, і так звані "африканські" райони (тауншипи). Останні слугували місцями зосередження дешевої робочої сили, де робітники проживали в умовах стихійної забудови та обмеженого доступу до базових послуг.

Особливо характерними прояви просторової сегрегації були для міст британських колоній, таких як Найробі, Лагос та Кейптаун. Побічним ефектом такої політики стала поява розгалужених неформальних поселень поза офіційними межами міст. Цей штучний поділ заклав підвалини системної нерівності у доступі до житла, роботи та соціальних благ, що залишається однією з найгостріших проблем сучасних африканських мегаполісів (так закладалися витоки сучасної кризи нетрів).

Натомість французька політика спиралася на асиміляційну модель і жорстке централізоване управління. Такі міста, як Дакар, Абіджан та Бамако, проектувалися як величні адміністративні центри з розвиненою залізничною та портовою інфраструктурою. Хоча просторовий поділ на європейські та африканські квартали зберігався, французька система була більш регламентованою, що на початкових етапах стримувало виникнення стихійних поселень порівняно з британськими колоніями. Урбанізація тут розглядалася як інструмент культурної та адміністративної інтеграції регіону в систему метрополії.

Попри активне будівництво, урбанізація в цей період залишалася інституційно обмеженою. Колоніальна адміністрація застосовувала жорсткі інструменти контролю над міграцією, прагнучи запобігти "надмірному" зростанню міст і зберегти африканське населення у статусі тимчасових трудових мігрантів (de Haas, Frankema, 2025). До прикладу, португальська модель планування та управління міськими поселеннями, представлена, наприклад, в Луанді та Мапуту, відзначалася менш розвиненою інфраструктурою та виразним акцентом на прямій експлуатації природних ресурсів. Міста залишалися переважно невеликими адміністративно-портовими вузлами, де контроль над населенням був менш формалізованим ніж у британських і французьких колоніях і часто здійснювався через локальні військові структури. Міграційні обмеження в португальських колоніях не мали такого систематичного характеру, як у британців, проте вкрай низький рівень економічного розвитку та інвестицій природним чином обмежував темпи зростання міських поселень.

Як наслідок колоніальної політики, до середини XX століття частка міських жителів у більшості країн континенту була порівняно низькою і становила лише 10-15 % (Cohen, 2006; United Nations, 2019), за винятком Північної Африки та Південно-Африканської Республіки, де процеси промислового та міського розвитку відбувалися інтенсивніше.

Формування міського простору в колоніальній Африці визначалося специфічними політичними та економічними підходами держав-метрополій, що зумовило появу різних типів міських структур. Таким чином, колоніальний період став етапом примусової трансформації африканського простору, де

місто виконувало функцію інструменту економічної експлуатації та адміністративного нагляду.

У *ранній постколоніальний період*, що охоплює 1950-1980-ті роки, урбанізація в Африці набула стрімкого й переважно неконтрольованого характеру (Mabogunje, 1990). Після здобуття незалежності більшість нових держав скасували колоніальні обмеження на внутрішню міграцію, що призвело до масового переселення населення з сільської місцевості до міст. Міські центри сприймалися як осередки економічних можливостей, доступу до освіти, медицини та адміністративних послуг, а також як символи модернізації та державного суверенітету. Додатковим стимулом до зростання міст стало створення нових столиць і адміністративних центрів, які концентрували політичні та управлінські функції.

Важливу роль у цих процесах відігравали економічні чинники. У багатьох регіонах континенту спостерігався занепад сільського господарства, зумовлений як колоніальною спадщиною, так і несприятливими природними умовами та браком інвестицій. Водночас економіки постколоніальних держав здебільшого зберігали орієнтацію на експорт сировини, що сприяло концентрації робочих місць у портових містах, столицях і промислових вузлах. Це посилювало міграційний тиск на міста, які не мали достатніх ресурсів для прийому нових мешканців.

Процеси урбанізації також прискорювалися демографічним вибухом, характерним для Африки другої половини XX століття. Високі показники природного приросту населення означали, що зростання міського населення відбувалося не лише за рахунок міграції, а й унаслідок швидкого збільшення чисельності самих міських громад. У результаті такі міста, як Лагос, Кіншаса, Найробі, Абіджан, Дар-ес-Салам, Аккра та Аддис-Абеба, а в Північній Африці – Каїр, Касабланка, Туніс і Алжир, перетворилися на великі багатомільйонні агломерації.

Водночас урбанізаційні процеси мали виразно нерівномірний характер. Найшвидше зростання міст спостерігалося в Західній та Східній Африці, тоді як у внутрішніх регіонах континенту темпи урбанізації залишалися нижчими через слабший економічний розвиток і обмежену транспортну доступність. У більшості випадків стрімке зростання міст значно випереджало спроможність держав здійснювати ефективне

міське планування. Хронічна нестача житла, слабкий розвиток інфраструктури та відсутність регуляторних механізмів призвели до формування великих районів неформальної забудови. Саме в цей період у багатьох африканських містах виникла значна частина нетрів, які стали структурною ознакою постколоніальної урбанізації.

У період з 1990-х до 2010-х років урбанізація в Африці вступила у *фазу відносної стабілізації*, поєднаної з подальшим кількісним і просторовим зростанням міських поселень. На відміну від раннього постколоніального етапу, міський розвиток цього часу характеризувався появою нових тенденцій, зокрема зростанням не лише національних столиць, а й великих та середніх міст, які поступово перетворювалися на регіональні центри з населенням у кілька мільйонів осіб. Паралельно формувалися складні агломераційні системи, серед яких особливо показовими є міські пояси Лагос-Ібадан у Нігерії (Muritala, 2024) та двоміське ядро Кіншаса-Браззавіль, розділене, але водночас поєднане річкою Конго (Brülhart & Hoppe, 2011).

Подальше зростання міст відбувалося на тлі глибоких економічних трансформацій. Скорочення державних витрат, дерегуляція ринків праці та приватизація значною мірою обмежили можливості держав інвестувати в житлове будівництво й міську інфраструктуру. За цих умов міста зростали переважно як центри сфери послуг та неформальної економіки, а не як осередки індустріального розвитку, що зумовило феномен так званої "урбанізації без індустріалізації" (Gollin et al, 2016). Попри це, міграція з сільської місцевості до міст тривала, хоча її відносна роль у зростанні міського населення поступово зменшувалася.

Вирішальним чинником динаміки міського зростання в цей період залишався високий природний приріст населення. На відміну від більшості європейських та азійських країн, де урбанізаційні процеси переважно підтримуються міграцією або субурбанізацією, в африканських містах значна частка приросту забезпечувалася високою народжуваністю серед уже міського населення. Це призводило до постійного демографічного тиску на міські системи навіть за умов уповільнення темпів сільсько-міської міграції.

Стрімке розширення міських агломерацій супроводжувалося загостренням структурних проблем. Міська інфраструктура, зокрема транспортні мережі, системи водопостачання та енергозабезпечення, не встигала за темпами зростання населення, що спричиняло хронічні перевантаження та регулярні транспортні колапси. Особливо гострою залишалася проблема зайнятості молоді, яка дедалі частіше знаходила роботу в неформальному секторі економіки. Це, у свою чергу, посилювало соціальну та просторову поляризацію міст, де модернізовані ділові та житлові квартали співіснували з великими зонами неформальної забудови.

Водночас у цей період поступово змінювалися підходи до міського управління. Посилилися процеси децентралізації, зросла роль муніципальних органів влади, міжнародних донорів, неурядових організацій і приватного сектору у вирішенні міських проблем. Проте обмежені фінансові та інституційні ресурси часто не дозволяли перетворити ці управлінські інновації на системні механізми сталого міського розвитку.

Сучасний етап урбанізації Африки, що охоплює 2010-ті – 2020-ті роки, характеризується надзвичайно швидкими темпами зростання міст, завдяки чому континент став найшвидше урбанізованим регіоном світу. Однією з провідних тенденцій є мегаполісизація: вже понад 50 африканських міст мають населення більше 1 мільйона осіб, і ця кількість постійно зростає (African Development Bank Group). Серед найбільших мегаполісів виділяються Кіншаса, Лагос, Каїр, Дар-ес-Салам, Найробі та Аддис-Абеба. Водночас урбанізація поширюється не лише на прибережні території, а й на внутрішні регіони Африки – швидко зростають такі міські центри, як Лубумбаші, Кампала, Кумасі та Бамако. (Useni Sikuzani et al., 2018; Muchelo et al., 2024; ALBATROSS Project, 2025; Diawara, 2025). Значних змін зазнає й економічна та соціальна сфера: активно розвивається IT-індустрія (зокрема Найробі відомий як "Силікон-Саванна" – Akamanzi et al., 2016), зростають інвестиції Китаю в інфраструктуру (Chen & Myers, 2013; Fei, 2025), впроваджуються нові транспортні системи, включно з легкорейковими лініями та швидкісними магістралями (Alade et al., 2019; Goodfellow & Huang, 2020). Разом із цим характерною проблемою сучасної африканської урбанізації залишається так звана "неофіційна

урбанізація", оскільки в багатьох містах понад половина міського населення проживає в неформальних поселеннях, що є наслідком слабкого міського планування та надто швидкого приросту населення.

Історія урбанізації Африки суттєво відрізняється від шляхів, якими розвивалися міста Європи, Америки та Азії. Ще задовго до колоніальної доби на континенті існували розвинені міські центри, які виконували торгівельні, культурні й освітні функції. *Тому сучасну урбанізацію Африки слід розглядати не як зародження міського способу життя, а як нову фазу вже існуючого урбанізму, що розгортається в специфічних глобальних умовах XX-XXI століть*.

Однією з ключових рис цієї фази є *надзвичайно стислі темпи урбанізації*. У Європі перехід від приблизно 15% до 40% міського населення тривав близько 110 років (1800-1910 рр.), тоді як в Африці подібний демографічний зсув відбувся приблизно за 60 років (1950-2010 рр.). Така швидкість створює серйозні виклики, адже міські інституції, економічні структури та інфраструктура часто не встигають перебудовуватися під потреби стрімко зростаючого населення. Водночас ці темпи є не ознакою хаотичності, а наслідком включення африканських міст у глобальні економічні й демографічні процеси майже одночасно.

Важливою відмінністю є й *економічна база урбанізації*. У європейському, північноамериканському та східноазійському контекстах місто зазвичай формувалося як центр промислового виробництва: фабрики й заводи створювали масові робочі місця, що приваблювали мігрантів із сільської місцевості. *В Африці ж урбанізація відбувалася в умовах обмеженої індустріалізації*. Багато міст зростали як адміністративні, торговельні та сервісні центри, пов'язані з експортом природних ресурсів або з внутрішньою та регіональною торгівлею. Це інша логіка міста – не фабрики, а вузли обміну.

Особливим є і *джерело зростання міського населення*. Як і в інших регіонах світу, важливу роль відіграє міграція із сільської місцевості. Проте в Африці до цього додається *високий природний приріст безпосередньо в самих містах*. Населення африканських мегаполісів зростає не лише через приплив нових мешканців, а й через збереження високої народжуваності, що різко відрізняє цей процес від європейського досвіду XIX – початку XX століття.

Ці чинники формують специфічну соціальну структуру африканських міст. *Через нестачу формальних робочих місць значна частина міських жителів зайнята в неформальній економіці* – дрібній торгівлі, сервісах, самозайнятості. У європоцентричних інтерпретаціях це часто описують як проблему або "хибну урбанізацію". Проте неформальний сектор можна розглядати як прояв гнучкості та винахідливості міського населення, яке створює власні економічні та соціальні механізми виживання. В умовах, де темпи будівництва не встигають за потребами, "інфраструктурою" в Африці часто стають самі люди. *Родинні зв'язки, релігійні громади та земляцтва виконують роль соціального страхування, замінюючи державну підтримку*. Саме в цьому контексті слід розуміти і широке поширення *нетрів*, де проживає понад 60% міського населення Африки: вони є не лише простором бідності, а й формою самоорганізованого міського життя за умов обмеженої державної підтримки. Активне будівництво нетрів, характерне для африканських міст пов'язане також із сприятливими для цього кліматичними умовами. У помірному кліматі Європи існувала чітка фізіологічна межа виживання, пов'язана з низькими температурами. Тривале проживання в тимчасових або слабко ізольованих спорудах без опалення в зимовий період – небезпечно для життя. Унаслідок цього неформальні форми житла не могли функціонувати як масове й довгострокове рішення, навіть за умов гострої житлової кризи. Це не означає, що європейські міста не мали нетрів або самобуду: вони існували протягом тривалого часу, зокрема в індустріальних центрах XIX століття. Проте холодний клімат сприяв терміновому переходу від тимчасових форм проживання до капітальної забудови, а необхідність захисту систем водопостачання та каналізації від промерзання зумовила їх розміщення під землею на значній глибині, а згодом – розвиток централізованих тепломереж. Будівництво з каменю та цегли, а також використання опалювальних систем вимагали значних фінансових ресурсів і технічної координації. Як наслідок, міське житло дедалі більше залежало від довгострокового планування, інвестицій і стабільних інституцій, що ще більше посилювало роль держави та муніципалітетів у міському розвитку. Перехід до багатоквартирних будинків у європейських містах XIX століття був

зумовлений не лише економічною доцільністю, а й фізичною необхідністю: щільну забудову було простіше й дешевше обігрівати, ніж розрізнені поселення з індивідуальним опаленням.

Окрему роль відігравали санітарні міркування. У холодному кліматі населення значну частину часу проводило в закритих приміщеннях, що за умов перенаселення, високої вологості та поганої вентиляції сприяло поширенню інфекційних захворювань, зокрема сухот. Це перетворювало житлове питання з приватної проблеми бідних верств на загрозу для всієї міської спільноти, а отже, актуалізувало активне втручання в просторову організацію міста, знос нетрів, запровадження будівельних норм та розвиток системи соціального житла.

Сучасні зміни клімату також впливають. У багатьох африканських містах екстремальна спека, посилена ефектом теплових островів, робить неформальні поселення небезпечними для здоров'я, особливо через використання металевих дахів і відсутність зелених зон. Водночас у європейських містах будівлі, спроєктовані для максимального збереження тепла, дедалі частіше стають джерелом ризику під час спеки, оскільки вони не пристосовані до високих температур.

Регіональні моделі розвитку міст у сучасній Африці

Сучасна урбанізація Африки характеризується глибокою *регіональною диференціацією*, де загальноконтинентальні тренди приховують полярні демографічні та просторові реалії. Хоча прогнозується, що середній рівень урбанізації на континенті зросте з 54% у 2020 році до 65% у 2050 році, цей рух відбувається за принципово різними траєкторіями: від вибухового зростання в Центральній і Східній Африці до поступової стабілізації в Північній та Південній.

Регіональна специфіка цих процесів формує п'ять переважних напрями урбанізаційного розвитку:

- Північна Африка зберігає статус найбільш урбанізованого регіону зі стабільно високими показниками та мінімальною динамікою приросту міського населення.
- Центральна Африка демонструє найбільше зростання рівня урбанізації, яке супроводжується швидким розвитком міської мережі та розширенням урбанізованих територій.

• Східна Африка відзначається найвищим відносним приростом, однак через низький початковий рівень урбанізації залишатиметься найменш урбанізованим макрорегіоном.

• Західна Африка характеризується великою різнорідністю урбанізаційних моделей: поряд із мегаполісами з населенням понад 10 млн осіб зберігаються сільські території, де відбувається активна урбанізація через зростання чисельності населення та перекласифікацію сільських поселень у міські.

• Південна Африка демонструє високий ступінь сформованості міської системи, що супроводжується уповільненням темпів урбанізації в економічно більш розвинених країнах регіону.

Еволюція поселенської структури Африки до середини століття визначається не лише демографічним зростанням, а й фундаментальними змінами у формі та організації міст і агломерацій. Основними рушіями цих трансформацій є: укрупнення існуючих агломерацій, що особливо характерно для Західної та Центральної Африки; зростання домінування мегаполісів, таких як Лагос, Абіджан чи Найробі; масове переведення малих і середніх поселень (сіл і містечок) у статус міських агломерацій; а також формування щільних, компактних мереж поселень у специфічних природно-кліматичних умовах, зокрема в аридних районах Нігеру, де концентрація населення обумовлена обмеженістю водних ресурсів та інших життєвих факторів.

Західна Африка зберігатиме позиції регіону з найбільшою чисельністю міського населення на континенті. До 2050 року міське населення регіону досягне 436 млн осіб, що є найвищим показником серед усіх макрорегіонів Африки. Визначальну роль у цьому процесі відіграє Нігерія, де чисельність міського населення прогнозується на рівні 250 млн осіб, що виведе країну на перше місце в Африці і четверте місце у світі за цим показником.

Урбанізація Західної Африки формується не лише за рахунок природного приросту, а й через активну просторову експансію міст та поглинання сільських територій. Цей механізм особливо виразний у країнах із нечисельним населенням та обмеженими територіями, зокрема у Гамбії, де до 2050 року міська територія країни зросте з 3% до 18% від загальної площі. Столиця цієї країни – Банджул, стане домінантною агломерацією: її населення досягне 2,8 млн осіб, що складатиме 91% всього міського населення та 95% урбанізованої території країни. Даний приклад

ілюструє, як територіальне розширення агломерацій є ключовим чинником зростання міського населення. Загалом урбанізаційний процес у регіоні має поліцентричний характер і супроводжується швидким розвитком як великих, так і середніх міст (OECD et al., 2025; Ammann et al., 2021.)

Водночас Західна Африка вирізняється високою внутрішньорегіональною диференціацією урбанізаційних траєкторій. Саме тут зосереджена більшість країн, які у 2050 році зберігатимуть рівень урбанізації нижче 50% (Буркіна-Фасо, Гвінея-Бісау, Ліберії, Малі, Нігер). Попри це, Нігер входить до десятки країн із найшвидшим зростанням чисельності міського населення та одним із найбільших приростів частки міського населення (World Bank, 2021), що свідчить про інтенсивні трансформації навіть у традиційно аграрних державах. Паралельно існують країни з уже значною часткою міського населення, як-от Того (61% у 2020 році), яке демонструє один із найбільших темпів зростання частки міського населення (OECD et al., 2025).

Західна Африка є також епіцентром перебудови міських мереж континенту, де поєднуються зростання кількості агломерацій, концентрація населення у мегаполісах і масштабні процеси злиття. Найбільш показовим є приклад Лагоса, який до 2050 року зіллється з 42 сусідніми агломераціями і акумулюватиме 22% усього населення Нігерії. Водночас Нігерія матиме більше 20 міст із населенням понад 1 млн осіб, але частка населення, зосередженого у великих агломераціях, залишатиметься лише трохи вищою за середньоафриканський рівень через поліцентричний характер урбанізації.

Для країн з меншою чисельністю населення характерна висока його концентрація в одному домінантному центрі. Одночасно спостерігається ослаблення ролі великих нестоличних міст на користь національних центрів, зокрема у парах Бобо-Діуласо-Уагадугу та Буаке-Абіджан (Ouedraogo et al., 2023; OECD et al., 2025).

Окрім укрупнення великих агломерацій, регіон демонструє найвищі в Африці темпи появи нових міських утворень. У Нігері кількість агломерацій зросте з 102 у 2020 році до 365 у 2050 році, тоді як у Сенегалі та Малі кількість міських агломерацій зросте відповідно на 103% і 98%. Просторово ці процеси

тяжіють до річкових долин і зон впливу головних метрополісів, формуючи щільну систему міського розселення регіону.

Згідно з даними Economist Intelligence Unit, до 2035 року сформується прибережний урбанізований пояс протяжністю приблизно 600 км, який охопить територію від Абіджана в Кот-д'Івуарі через Гану, Того та Бенін до Лагоса в Нігерії, і буде одним із найбільших міських коридорів світу з чисельністю населення понад 50 млн. осіб (Savage, 2024).

Східна Африка демонструє одні з найвищих темпів урбанізаційного зростання на континенті: прогнозується, що до 2050 року чисельність міських жителів регіону сягне 355 млн осіб. Попри стрімкий відносний приріст рівня урбанізації – з 44% у 2020 році до 57% у 2050 році – макрорегіон залишатиметься найменш урбанізованим в Африці. Ця специфіка зумовлена значною вагою сільського населення в демографічній структурі таких країн, як Ефіопія, Мадагаскар та Танзанія, де рівень урбанізації навіть до середини століття не подолає позначку 50% (OECD et al., 2025), хоча середньорічні темпи приросту населення міст Аддіс-Абеба, Кампала, Дар-ес-Салам становитимуть 10,6%, 9% і 9% відповідно (Savage, 2024).

Ключовим рушієм урбанізаційних процесів у регіоні є не лише природний приріст, а й масштабна просторова експансія, що супроводжується поглинанням прилеглих сільських територій. Яскравим прикладом є Уганда, де розширення міських меж формує розгалужені агломерації з дифузними межами між міським і сільським територіями. Така трансформація поселень часто випереджає загальну демографічну динаміку, змінюючи просторову організацію розселення.

Просторова організація міських мереж у регіоні відзначається співіснуванням декількох відмінних моделей розвитку. Зокрема, у Бурунді та Кенії домінує тенденція до гіперконцентрації, що веде до формування моноцентричних мегасистем, де майже вся національна міська мережа поступово зливається у єдину надвелику агломерацію. На противагу цьому, Сомалі демонструє модель дифузного зростання із розсіяним міським каркасом. Хоча в країні спостерігається значна кількість малих міст, їхня частка в загальній структурі міського населення скоротиться з 27% у 2020 році до 14% у 2050 році внаслідок їхнього поступового укрупнення та трансформації у

середні міста. В Ефіопії, навпаки, розвиток відбувається навколо кількох великих міст. До 2050 року в країні сформуються дев'ять великих міських центрів, що сприятиме більш рівномірному розселенню населення та розвитку територій.

Таким чином, урбанізація Східної Африки поєднує в собі інтенсивну розбудову нових міських одиниць із консолідацією існуючих агломерацій, зберігаючи при цьому значний потенціал для подальшої трансформації традиційно аграрних ландшафтів.

Центральна Африка готується стати лідером континенту за темпами урбанізаційного зростання: прогнозується, що у період 2020–2050 років чисельність міських жителів регіону збільшиться у 2,4 рази, сягнувши позначки 199 млн осіб. Очікується, що саме цей макрорегіон продемонструє найбільший приріст рівня урбанізації на континенті – з 50% до 66%. Така стрімка трансформація свідчить про докорінну перебудову поселенської структури та остаточний перехід до переважно міського способу життя, хоча внутрішньорегіональні контрасти залишатимуться помітними (зокрема, у Чаді рівень урбанізації до 2050 року все ще не подолає 50%).

Вирішальний вплив на ці процеси має Демократична Республіка Конго, де міське населення прогнозується на рівні 111 млн осіб. Це виведе країну на третє місце в Африці за цим показником. У ДР Конго формується одна з найпотужніших міських систем континенту, яка до 2050 року включатиме 17 великих міст. Характерною рисою розвитку регіону є не просто поява нових поселень, а інтенсивна концентрація населення у агломераціях, що супроводжується масштабними процесами злиття міст, часто випереджаючи розвиток необхідної інфраструктури.

Особливістю урбанізації Центральної Африки є її укрупнювальний характер. Попри швидке виникнення малих міст (середній темп зростання – 2,6% на рік), цей процес зазвичай є транзитною фазою: малі міста стрімко поглинаються більшими центрами. Найбільш радикально ця модель проявляється в Бурунді. Попри аномально високий темп зростання населення в малих містах (8,4%), їхня кількість до 2050 року критично скоротиться – зі 159 одиниць до лише 8. Відповідно, частка населення, зосередженого у малих містах, впаде з 41% до 1% (OECD et al., 2025), що підтверджує тенденцію до формування надзвичайно великих і компактних агломераційних систем.

Північна Африка вирізняється серед інших макрорегіонів континенту найповільнішими темпами зростання міського населення (в середньому 1,2% на рік), що зумовлено завершальною стадією урбанізаційного переходу. Вже у 2020 році регіон мав статус найбільш урбанізованого на континенті з показником 82%, а до 2050 року цей рівень досягне 87%. Такі цифри наближають Північну Африку до параметрів найбільш розвинених регіонів світу, де подальше зростання частки містян обмежене природною насиченістю міського простору.

Ключовим демографічним центром залишається Єгипет, чиє міське населення до 2050 року сягне 147 млн осіб (другий показник в Африці). Країна демонструє високу щільність і зрілість урбанізаційної мережі, що підтверджується прогнозованим формуванням 12 великих агломерацій. Проте на тлі єгипетської динаміки в інших країнах, зокрема в Тунісі, спостерігається майже повна стагнація (приріст лише +9% за 30 років) та депопуляція внутрішніх територій, що поглиблює просторові дисбаланси між узбережжям та периферією.

На відміну від Західної та Центральної Африки, де активно відбуваються злиття міських агломерацій і швидко формуються нові міські поселення, Північна Африка характеризується стабільною, ієрархічно організованою системою розселення. Яскравим прикладом є Лівія, де домінування Тріполі над Бенгазі лише зростатиме, закріплюючи моноцентричну модель. Відсутність радикальних структурних змін свідчить про те, що міський каркас регіону вже пройшов етап інтенсивного формування і зараз перебуває у фазі якісної консолідації.

Південна Африка, за аналогією з Північною, вступає у фазу помірної урбанізаційної динаміки із середньорічними темпами зростання близько 2,1%. Високий базовий рівень урбанізованості більшості країн регіону суттєво обмежує потенціал для подальшої екстенсивної експансії, зміщуючи акцент на якісну перебудову міських ієрархій. Найбільш радикальним прикладом демографічного зсуву є Маврикій – це єдина країна континенту, де до 2050 року прогнозується скорочення як загального, так і міського населення.

Попри загальну тенденцію до стабілізації, регіон зберігає внутрішню диференціацію. Такі країни, як Малаві та Зімбабве, до 2050 року все ще матимуть частку міського населення нижче

50%. При цьому Зімбабве демонструє унікальну для Африки статичність рівня урбанізації протягом наступних десятиліть. Водночас у Ботсвані та Мозамбіку спостерігається активне розширення міських мереж (прогнозований приріст +61% та +54% відповідно), що відбувається переважно за рахунок функціональної трансформації великих сільських поселень у міста.

Важливою рисою регіонального розвитку Південної Африки є перебудова міських систем, яка відбувається у двох взаємопов'язаних, але різноспрямованих напрямах. З одного боку, спостерігається посилення ролі столиць як головних економічних і адміністративних центрів. У таких країнах, як Зімбабве та Замбія, зростання зосереджується насамперед у Хараре та Лусаці, тоді як значення вторинних промислових міст – Булавайо, Кітве та Ндоли – поступово зменшується. Це свідчить про концентрацію інвестицій, робочих місць і управлінських функцій у провідних міських центрах.

З іншого боку, в країнах із менш сформованою міською мережею відбувається швидке зростання ролі середніх міст, які стають ключовими вузлами регіонального розвитку. Найбільш показовими є приклади Лесото та Малаві, де частка населення, що проживає в середніх міських агломераціях, істотно зростає: у Лесото – майже до 85%, а в Малаві – з 15% до 35% (до 2050 року). Це вказує на поступове зміщення урбанізаційної динаміки від одного домінантного центру до більш збалансованої мережі міст.

У цілому Південна Африка демонструє перехід від кількісного зростання урбанізації до її структурної консолідації. Основні зміни відбуваються не стільки через збільшення частки міського населення, скільки через перерозподіл населення та функцій усередині міської ієрархії, насамперед у співвідношенні між столицями та середніми містами.

Отже, регіональні відмінності урбанізації в Африці зумовлені поєднанням історичних, демографічних, економічних і природно-географічних чинників, що сформували різні траєкторії розвитку міських систем континенту. Попри спільну тенденцію до стрімкого зростання міського населення, Африка не є однорідним урбаністичним простором. Її міська мережа розвивається за різними моделями – від домінування мегаполісів до посилення ролі вторинних міст; від приморських портових

агломерацій до внутрішніх адміністративних і видобувних центрів. Саме ця багатовекторність траєкторій визначає складність сучасних викликів і водночас відкриває різні можливості для просторового планування, економічної диверсифікації та формування більш збалансованих систем розселення.

Міграція та природний приріст як ключові чинники урбанізації в Африці

Урбанізація в Африці формується *під впливом двох взаємопов'язаних чинників: масової міграції населення з сільської місцевості та високого природного приросту безпосередньо в містах*. Як зазначалося вище, така модель суттєво відрізняється від європейської історії урбанізації, де розширення міст переважно супроводжувало індустріалізацію, економічне зростання та створення нових робочих місць, а також від сучасних тенденцій у країнах глобальної Півночі.

В африканському контексті міграція з сіл у міста часто не є результатом свідомого вибору на користь вищої якості життя. Натомість вона дедалі частіше виступає стратегією виживання. *Для багатьох домогосподарств переїзд до міста означає втечу від кліматичних потрясінь (посух, повеней), деградації земель, збройних конфліктів і загальної небезпеки, які руйнують традиційні сільські способи господарювання.* У таких умовах міста стають не стільки простором економічних можливостей, скільки відносно безпечнішим середовищем, де зосереджені гуманітарна допомога, базові послуги та мінімальні можливості для відновлення засобів до існування.

Показовим прикладом є Кенія, де кліматичні потрясіння дедалі сильніше впливають на внутрішню міграцію. Згідно з глобальним звітом Центру моніторингу внутрішнього переміщення (IDMC, 2022), наприкінці 2022 року щонайменше 187 тис. дітей у країні були змушені переміститися всередині країни через кліматичні шоки і це є різке зростання порівняно з 27 тис. переміщених дітей у 2021 році.

Дослідження в окрузі Гарісса підтверджує домінуючу роль клімату як чинника міграції. За результатами опитування проведеного у жовтні 2023 року, 98,4 % респондентів назвали зміну клімату основною причиною виїзду. Водночас міграція мала багатофакторний характер: 41,4 % вказали на пошук

кращих економічних можливостей, 31,5 % – на конфлікти та загальну небезпеку, 19,1 % – на відсутність соціальних послуг, а 15,8 % – на потребу в медичній допомозі (Gichuki, 2024). Ці дані демонструють, що міграція з сільських районів Кенії до міст є результатом поєднання кліматичних, економічних і безпекових чинників.

Ще більш виразною є ситуація в Сомалі, яке має один із найвищих темпів урбанізації в Африці. Більшість внутрішніх переміщень у країні відбувається з сільських і скотарських громад до міських і приміських районів, насамперед до Могадішо та Байдоа (de Coning et al., 2023; Halakhe & Miller, 2023).

За даними ООН, 6,83 мільйона осіб, або 45 % населення Сомалі (15,18 млн), уже проживали у міських районах, і ще близько 4 мільйонів очікувалося до 2025 року. За прогнозами, до 2026 року міське населення країни перевищить сільське, що матиме фундаментальні наслідки для соціально-економічних процесів, адже через втрату худоби та доступу до землі більшість мігрантів не мають реальної можливості повернутися до сільського життя. Їх переміщення призвело до постійних змін у засобах існування: колишні скотарі втрачають сільськогосподарські навички, стикаються з труднощами працевлаштування, примусовими виселеннями та відсутністю соціальних зв'язків і підтримки, які могли б допомогти їм адаптуватися до міського життя (Halakhe & Miller, 2023). Водночас демографічне зростання у Сомалі є одним із найшвидших у світі: щороку на ринок праці виходить близько 400 тис. молодих людей, і ці темпи можуть подвоїтися протягом наступних 25 років, а, отже, демографічний тиск посилиться, виштовхуючи безробітну молодь у міста.

Особливістю сомалійської урбанізації є її вимушений характер. Населення країни стало жертвою найсильнішої за останні 40 років посухи. Пересихання річок, втрата врожаїв та трьох чвертей поголів'я худоби поставило на межу виживання 40% населення країни. В цих умовах міграція до міст лишається єдиною можливістю зберегти життя. Саме це пояснює надзвичайно високі темпи зростання міського населення країни. У Сомалі налічується понад 2400 місць проживання внутрішньо переміщених осіб, і близько 85 % з них – це неформальні поселення на приватних землях у міських районах (Halakhe & Miller, 2023).

Вплив має не тільки внутрішня, а й транскордонна міграція. Зі стрімким збільшенням кількості біженців стикаються міста, що розташовані близько до кордону з країною походження мігрантів. Так, у жовтні 2024 року близько 65 тис. суданських біженців, що тікали від війни, перетнули кордон Лівії через муніципалітет Куфра, сформувавши щоденне надходження у межах 300-400 осіб (Alharathy, 2024). Як наслідок, у місті з населенням не більше 50 тис. осіб, кількість суданських біженців почала становити половину населення, що спричинило проблеми з доступом до різноманітних муніципальних послуг, передусім у закладах охорони здоров'я (Sudanese refugees flow into Al-Kufra city, 2024; EUAA, 2025).

Стандартними залишаються причини міграції з сіл у міста, пов'язані з пошуком роботи, можливостями для освіти та загалом покращенням умов життя. Наприклад, дослідження в одній із громад, що на півдні Ефіопії, показало, що основною заявленою причиною міграції було прагнення до середньої освіти (75%) або працевлаштування на тимчасовій найманій праці (13%) у сусідніх невеликих містах, хоча час перебування на новому місці обмежувався, переважно, одним роком з подальшим поверненням додому (Gibson & Gurmu, 2012). Інше дослідження міграційних мотивів молоді центральних районів Ефіопії показує, що найпоширенішою (56%) причиною міграції до міських районів є пошук роботи або прийняття пропозиції про працевлаштування (Bezu & Holden, 2014). Регіональна диференціація міграційних мотивів є наслідком специфічних наборів "виштовхувальних" з сіл і "приваблюючих" до міст факторів. Для південного штату Анамбра, що в Нігерії (Nweke, 2019), серед міграційних мотивів переважають можливості працевлаштування (27%) та збагачення (24%), так само важливими є наявність інфраструктурних зручностей (20%) та якісної освіти (20%). Та у центральному штаті Плато, до вищезгаданих мотивів пошуку роботи і можливостей освіти доєднується ще безпековий чинник, оскільки для цих територій Нігерії характерні численні етнорелігійні конфлікти (Gwanshak et al., 2022). Для країн зі стабільною соціально-економічною ситуацією домінуючим чинником переїзду в міста є можливість покращити умови життя та мати доступ до соціальних послуг. У ПАР в період 2008-2017 років близько 19% сільських жителів

переїхали до міст, щоб покращити свої побутові умови, зокрема, для отримання доступу до електроенергії. У ще 50% сільських домогосподарств щонайменше один член мігрував у міста з тієї ж причини (le Roux & Choumert-Nkolo, 2021). Ще одним фактором міграції в міста є шлюб (Gwanshak et al., 2022; Mueller et al., 2016).

Традиційно швидке зростання африканських міст пояснювали насамперед інтенсивною міграцією із сільської місцевості. Однак емпіричні дані свідчать, що в сучасних умовах дедалі вагомішу роль відіграє *природний приріст міського населення*, зумовлений поєднанням високої народжуваності та поступового зниження смертності. Яскравим прикладом є Нігер, де чисельність міського населення, за прогнозами, зросте з 3,5 млн осіб до майже 20 млн до 2050 року, що еквівалентно близько 500 тис. нових міських жителів щороку. Столиця країни, Ніамей, за оцінками, подвоїть чисельність населення вже до 2030 року, причому цей ріст значною мірою забезпечується надзвичайно високою міською фертильністю – 5,3 дитини на жінку в Ніамей та 5,8 в інших міських районах (World Bank, 2021).

У класичних моделях демографічного переходу міста зазвичай характеризуються нижчою народжуваністю порівняно з селом. Однак африканський контекст суттєво відрізняється від європейського чи північноамериканського досвіду. Багато африканських країн перебувають на проміжних етапах демографічного переходу, коли смертність, зокрема дитяча, вже зменшується завдяки розвитку медицини, санітарії та вакцинації, тоді як народжуваність залишається відносно високою навіть у містах.

Аналіз 19 великих міст Африки на південь від Сахари демонструє загалом високі рівні фертильності (сумарний коефіцієнт народжуваності – СКН) – від 1,8 до 4,8 дітей на жінку. Лише Аддіс-Абеба демонструє рівень СКН – 1,8. До групи міст із високою народжуваністю (СКН ≥ 4,0) належать Бамако (4,8), Луанда (4,3), Абуджа (4,1) та Кіншаса (4,0), де природний приріст є потужним джерелом міського зростання. Водночас, Йоганнесбург (2,6), Найробі (2,8), Аккра (2,7), Дакар (2,9) та Мапуту (2,9) демонструють істотне зниження народжуваності, однак не до рівня, який би суттєво стримував природний приріст. А у низці великих мегаполісів – Лагосі (3,4), Дар-ес-Саламі (3,9), Кампалі (3,5), Конакрі (3,7) та Лусаці (3,6) – фертильність

залишається помірно високою, що свідчить про повільніший темп демографічного переходу в урбанізованому середовищі (Mekonnen & Telake, 2024).

Важливим структурним чинником високого рівня міської народжуваності є молода вікова структура населення. Значна частка жінок перебуває у репродуктивному віці, що автоматично підвищує абсолютну кількість народжень. Таким чином, навіть за умов поступового зниження середньої кількості дітей у сім'ї, загальний обсяг народжуваності в містах залишається високим і сприяє стійкому природному приросту.

В статті (Mekonnen & Telake, 2024), де автори аналізують, чому в найбільших містах Африки на південь від Сахари народжуваність знижується повільніше, ніж очікувалося (попри швидку урбанізацію), виділено кілька ключових соціальних чинників, що впливають на рівень міської фертильності. Одним із них є шлюбна поведінка. Шлюб залишається основним інститутом, у межах якого реалізується більшість народжень. Міста з високою часткою заміжніх жінок характеризуються значно вищими рівнями фертильності. Так, у Бамако, де 68,6% жінок віком 15-49 років перебувають у шлюбі, зафіксовано найвищий рівень народжуваності (СКН = 4,8). Подібна ситуація спостерігається в Абуджі (63,5%; СКН = 4,1) та Луанді (СКН = 4,3), що свідчить про збереження ранніх шлюбів і високої поширеності шлюбності навіть у міському середовищі. Натомість Аддіс-Абеба, де лише 34,3% жінок перебувають у шлюбі, демонструє найнижчий рівень фертильності (СКН = 1,8). Низький індекс шлюбу за моделлю Бонгаартса (0,343) підтверджує вирішальну роль відкладення шлюбу та зниження шлюбної фертильності у скороченні народжуваності.

Не менш важливим чинником є доступність і використання контрацепції. У містах із високим рівнем її поширеності рівень фертильності суттєво нижчий. Наприклад, у Хараре, де контрацепцією користуються 70,4% жінок, та в Йоганнесбурзі (60,8%) рівень народжуваності становить 2,6 дитини на жінку. Натомість у містах з обмеженим доступом до контрацепції фертильність залишається помірно або дуже високою: Конакрі (16,4%; СКН = 3,7), Ломе (19,7%; 3,3) та Кіншаса (19%; 4,0). Це свідчить про те, що на середніх етапах демографічного

переходу саме контрацепція відіграє ключову роль у стримуванні народжуваності.

Рівень абортів у містах Африки на південь від Сахари радше відображає незадоволені потреби в контрацепції, ніж свідоме регулювання народжуваності. Найвищі показники зафіксовані в Аккрі (29%) та Кампалі (20,3%), де фертильність залишається на середньому рівні. Натомість у містах із високим охопленням контрацепцією аборти мають мінімальний вплив на загальний рівень народжуваності.

Ще одним універсальним фактором для підтримання високої народжуваності в містах Африки є поєднання традиційних репродуктивних установок із новими міськими умовами життя (Menashe-Oren & Sánchez-Páez, 2023). Для багатьох міських родин, особливо серед першого та другого покоління мігрантів, велика кількість дітей залишається важливим соціальним і економічним ресурсом. Обмежений доступ жінок до стабільної зайнятості та освіти в багатьох містах додатково знижує стимули до різкого скорочення народжуваності. Таким чином, навіть у процесі урбанізації африканські міста зростають не лише за рахунок міграції, а й через високу внутрішню демографічну динаміку, що принципово відрізняє їх від урбанізаційних траєкторій інших регіонів світу.

Роль вторинних міст у сучасних урбанізаційних процесах Африки

Вторинні міста (малі та середні міські поселення) відіграють системоутворюючу роль в урбанізаційних процесах Африки й є ключовою, хоча часто недооціненою, ланкою формування континентальної мережі розселення. Сучасні дослідження свідчать (Cities Alliance, 2022; African Development Bank & Cities Alliance, 2022; Korah & Wimberly, 2024; Zimmer et al., 2020), що африканська урбанізація не зводиться виключно до вибухового зростання мегаполісів, а має багаторівневу структуру, у якій вторинні міста виконують важливі демографічні, економічні та просторові функції. Деякі дослідження стверджують (JICA Research Institute, 2013), що близько 70% зростання міст Африки відбуватиметься у вторинних містах і ці швидкозростаючі вторинні міста стануть домівкою для понад півмільярда нових мешканців.

Вторинні міста є значними реципієнтами урбанізаційного приросту. Вони приймають великі потоки сільського населення та часто виступають початковим етапом урбанізації, коли міграція відбувається не безпосередньо до столиць або мегаполісів, а до ближчих регіональних центрів. Численні емпіричні дослідження на національному та регіональному рівнях показують (Sondou et al., 2024; Korah & Wimberly, 2024; Walther, 2021; OECD/SWAC, 2017), що в *багатьох країнах Африки саме вторинні міста демонструють вищі темпи зростання населення, ніж великі міста.* Це особливо характерно для міст внутрішніх районів, прикордонних, транспортно-вузлових або адміністративних центрів, які активно залучають міграційні потоки та розширюються за рахунок природного приросту.

Так, середні темпи зростання населення вторинних міст Африки на південь від Сахари становлять приблизно 5,2 % щорічно, а темпи розширення їхніх урбанізованих територій – близько 6,1 % на рік. За таких показників площа міських територій у регіоні може подвоїтися приблизно за 12 років. Понад 50 % приросту міського населення Африки на південь від Сахари припадатиме саме на вторинні міста (Cities Alliance, 2022). Станом на 2025 рік у містах з населенням менше 1 млн проживало понад 60 % міського населення Західної Африки, а до 2030 року 65% міського населення Західної Африки житимуть у таких містах (Korah & Wimberly, 2024). Оцінка розширення 1603 міст у чотирьох урбанізованих країнах Західної Африки (Нігерія, Гана, Бенін, Того) показала, що темпи розширення були вищими у малих і середніх містах, ніж у великих, а річні темпи розширення великих міст з часом знижувалися, тоді як у малих і середніх містах залишалися стабільними або зростали (Korah & Wimberly, 2024). У абсолютних показниках населення малих і середніх міст в Африці зростатиме й надалі (OECD et al., 2025), що підтверджує їхню реальну участь у розширенні міського населення континенту.

Крім демографічної ролі, *вторинні міста є опорними елементами національних систем розселення*. Вони виконують адміністративні, торговельні, транспортні та сервісні функції, забезпечують зв'язок між сільськими територіями та великими міськими агломераціями, сприяють регіональній економічній інтеграції та доступу населення до базових послуг. Саме через

мережу вторинних міст формується просторово збалансована структура розселення, без якої урбанізація набуває надмірно поляризованого характеру.

Водночас у відносному вимірі роль вторинних міст змінюється. Згідно з прогнозами, частка населення, що проживає у малих і середніх містах, поступово зменшуватиметься, оскільки основна маса приросту міського населення концентрується у великих агломераціях і мегаполісах. Зокрема, у сегменті малих міст (із населенням від 10 тис. до 100 тис. осіб) очікується чисельне зростання з 209 млн до 275 млн жителів. Попри цей значний приріст, їхня питома вага в загальній міській популяції суттєво скоротиться – з 29% до 19%. Аналогічна тенденція простежується і в категорії середніх міст (із населенням від 100 тис до 1 млн осіб). Попри прогнозоване збільшення кількості мешканців зі 183 млн до 310 млн, їхній відносний показник у структурі міського населення також демонструє спадну траєкторію – з 26% до 22% (OECD et al., 2025). Таким чином, *незважаючи на високі темпи зростання вторинних міст в окремих регіонах, загальна динаміка свідчить про поступову концентрацію населення в найбільших агломераціях*, що призводить до посилення просторової концентрації населення у верхніх рівнях міської ієрархії.

У контексті політики розвитку вторинні міста часто розглядаються як потенційний інструмент стримування надмірної концентрації населення в мегаполісах і зменшення навантаження на столичні агломерації. Проте сучасні дослідження наголошують, що цей потенціал не реалізується автоматично. Більшість вторинних міст Африки зростає в умовах урбанізації без індустріалізації, із слабкою економічною базою, обмеженими фінансовими ресурсами та недостатньою інституційною спроможністю. Унаслідок цього вони часто відтворюють проблеми великих міст – неформальну зайнятість, житлову нестачу, дефіцит інфраструктури – але мають значно менше можливостей для їх подолання.

Одним із чинників динамічного розвитку вторинних міст в Африці є їхня інтеграція в систему транскордонної торгівлі та логістичних коридорів. На відміну від мегаполісів, зростання яких часто визначається концентрацією адміністративних функцій, політичної влади або масштабних прямих іноземних

інвестицій, *багато середніх і малих міст африканського континенту формуються та розширюються як стратегічні вузли транзиту товарів, послуг і робочої сили*. У цьому сенсі вторинні міста виконують не допоміжну, а системоутворюючу роль у просторовій та економічній організації регіонів.

Міста, розташовані вздовж ключових транспортних артерій або в прикордонних зонах – такі як Касумалеса на кордоні Замбії та Демократичної Республіки Конго (Useni Sikuzani et al., 2024) чи Бусіа між Кенією та Угандою (UG Diplomat Reporter, 2025) – функціонують як опорні міста регіональних торговельно-логістичних систем, що поєднують національні економіки в єдиний регіональний простір. Їхня функціональна специфіка проявляється насамперед у концентрації логістичної інфраструктури: складських комплексів, транспортних сервісів, терміналів перевалки вантажів. Це, своєю чергою, формує локальні ринки праці та джерела доходів, відносно незалежні від економічної кон'юнктури столичних центрів.

Важливою характеристикою таких міст є їхня транскордонна мережевість. Економічні та соціальні зв'язки вторинних прикордонних міст нерідко є інтенсивнішими з населеними пунктами сусідніх держав, ніж із власними національними центрами. У результаті формуються транскордонні міські кластери, які сприяють регіональній інтеграції "знизу догори", минаючи формальні державні механізми. У цьому середовищі активно розвивається неформальна економіка – дрібна торгівля, обмін валют, неформальні фінансові послуги та мікрокредитування, – що підвищує адаптивність місцевих громад і забезпечує їхню економічну життєздатність навіть у періоди загальнонаціональних криз.

Наприклад, Касумалеса сформувалася не як класичне міське поселення, а як наслідок концентрації логістичних операцій, пов'язаних із тривалими митними процедурами на кордоні між Замбією та Демократичною Республікою Конго. Систематичні затримки вантажного транспорту сприяли виникненню локальної економіки, орієнтованої на обслуговування транзитних потоків. У місті сформувався комплекс складської, готельної та сервісної інфраструктури, а також мережа неформальної торгівлі, що забезпечує потреби значної кількості водіїв і експедиторів. Незважаючи на наявність державного

кордону, Касумалеса функціонує як єдиний транскордонний міський простір, у межах якого регулярне перетинання кордону є невід'ємною складовою економічної діяльності. Регулювання цих процесів має змішаний характер і здійснюється як офіційними органами місцевої влади, так і неформальними об'єднаннями торговців і транспортних операторів.

З просторової точки зору формування вторинних міст уздовж торговельних коридорів сприяє подоланню "острівного" характеру африканської урбанізації, коли економічний розвиток концентрується переважно в прибережних зонах або навколо столиць. У цьому контексті вторинні міста виступають опорним каркасом децентралізації, розширюючи зону економічного впливу вглиб континенту. Вони не лише поглинають міграційні потоки, а й трансформують їх у ресурс для розвитку внутрішніх регіонів, формуючи більш збалансовану та стійку мережу розселення.

Хоча розвиток вторинних міст уздовж транспортних коридорів є глобальним явищем і спостерігається в Латинській Америці, Центральній Азії чи Південно-Східній Азії, африканський контекст надає цьому процесу специфічних рис. Міста, розташовані на шляхах інтенсивних товарних потоків, зростають швидше за ізольовані поселення та стають центрами транзитної економіки. Водночас унікальність Африки полягає, по-перше, історично сформованим характером державних кордонів, які в багатьох випадках були встановлені без урахування етнокультурної та соціальної структури населення. У результаті одна й та сама етнічна або родинна спільнота нерідко опиняється розділеною між двома або кількома державами. За таких умов прикордонна торгівля набуває не лише економічного, а й соціального значення, стаючи інтегрованою частиною повсякденних практик, засобом підтримання родинних, культурних і господарських зв'язків по обидва боки кордону. По-друге, африканські вторинні міста характеризуються високим рівнем неформальності, що відрізняє їх від азійських аналогів, орієнтованих на державні вільні економічні зони або великі промислові підприємства. По-третє, обмеженість альтернативної транспортної мережі (часто наявність лише одного ключового коридору) робить міста на цьому шляху безальтернативними вузлами регіонального розвитку, фактично прирікаючи їх на швидке та вибухове зростання.

Важливою, але часто недооціненою функцією вторинних міст Африки є їхня *роль у просторовій організації аграрного виробництва, розподілу та первинної переробки сільськогосподарської продукції*. Завдяки територіальній близькості до сільських районів малі та середні міста виступають ключовими ланками взаємодії між сільським господарством і міською економікою, забезпечуючи інтеграцію дрібних сільськогосподарських виробників у національні та регіональні ринки (Haysom, 2023). На відміну від мегаполісів, які здебільшого функціонують як кінцеві пункти споживання, вторинні міста виконують роль первинних центрів комерціалізації аграрної продукції, де відбувається її акумуляція, сортування, зберігання та первинний збут.

Просторово вторинні міста формують зони аграрного тяжіння радіусом у кілька десятків кілометрів, охоплюючи навколишні сільські громади, для яких вони є основними ринковими та сервісними центрами. Через регулярні ринкові цикли, транспортні маршрути та соціальні зв'язки ці міста забезпечують щоденну циркуляцію товарів, робочої сили та капіталу між селом і містом. У цьому контексті межа між міським і сільським простором набуває гібридного характеру, а вторинні міста виступають як функціональні центри аграрних мікрорегіонів, динаміка розвитку яких тісно пов'язана з сезонністю сільськогосподарського виробництва та врожайністю (Zimmer et al., 2022).

Особливе значення має концентрація у вторинних містах різних форм первинної та низькорівневої переробки сільськогосподарської продукції. Йдеться не про великі індустріальні агропідприємства, а про розгалужену мережу дрібних і середніх виробництв (млинів, олійниць, коптилень, сушильних та пакувальних пунктів), часто напівформального або кооперативного характеру. Саме ці види діяльності створюють значну частку міських робочих місць, забезпечують додану вартість без залучення масштабного капіталу та сприяють формуванню локальних ланцюгів виробництва й споживання. У цьому сенсі вторинні міста репрезентують проміжну, гібридну форму урбанізації, яка поєднує аграрну основу з елементами індустріального та сервісного розвитку.

Виконуючи функцію посередників між селом і великими міськими агломераціями, вторинні міста відіграють важливу роль у забезпеченні стабільності системи продовольчого

постачання. Агрегація продукції, наявність складської інфраструктури та локальних торговельних мереж дозволяють зменшувати післязбиральні втрати, стабілізувати постачання та частково згладжувати цінові коливання. За відсутності таких міських вузлів дрібні виробники залишаються залежними від посередників, тоді як мегаполіси стають більш уразливими до перебоїв у постачанні та зростання цін на продовольство. Таким чином, вторинні міста мають системне значення не лише для регіонального розвитку, а й для національної продовольчої безпеки (Food and Agriculture Organization of the United Nations, 2019; African Development Bank & Cities Alliance, 2022; Proctor & Berdegué, 2016).

У ширшому контексті урбанізації Африки роль вторинних міст у переробці та розподілі сільськогосподарської продукції підкреслює їхню системоутворюючу функцію. Вони не лише поглинають демографічний приріст, а й трансформують його в економічний ресурс, сприяючи просторово більш збалансованому розвитку та зменшенню поляризації між аграрною периферією й міськими ядрами.

У сукупності зазначені вище фактори визначають критично важливу роль вторинних міст у сучасній африканській урбанізації та регіональному розвитку, перетворюючи їх на ключові елементи економічної інтеграції та просторової трансформації континенту. Отже, вторинні міста є невід'ємним елементом урбанізаційних процесів Африки. Вони забезпечують значну частину демографічного приросту, відіграють ключову роль у територіальній організації суспільства та економіки.

Феномен урбанізації без індустріалізації

В Африці спостерігається феномен *урбанізації без індустріалізації, який характеризується швидким зростанням міського населення за відсутності відповідного розвитку промислового та виробничого секторів*. Вторинні міста та мегаполіси континенту часто розширюються насамперед за рахунок міграційних потоків із сільських районів та природного приросту населення, а не через індустріалізацію, яка могла б забезпечити стале економічне зростання і створення формальної зайнятості.

Причини цього явища частково пов'язані з історичною структурою економіки африканських країн, де промислове виробництво формувалося концентровано, часто в столиці чи у портових містах, а регіональні та прикордонні центри залишалися переважно адміністративними чи торговими вузлами. Вторинні міста швидко зростають як логістичні, торговельні та сервісні центри, але не набувають промислової бази, необхідної для диверсифікованої економіки.

Африканська траєкторія урбанізації суттєво відрізняється від європейських та азійських моделей XIX-XX століть, у межах яких зростання міст було тісно пов'язане з індустріалізацією та розвитком масового виробництва. У класичній моделі місто функціонувало як "виробничий центр", де промисловість створювала робочі місця, притягувала робочу силу із сільських районів і забезпечувала зростання продуктивності, що стимулювало економічний розвиток національного рівня. Натомість у значній частині країн Африки сформувалася модель так званих "споживчих міст", у яких урбаністичне зростання не супроводжується розширенням виробничої бази.

Економічним підґрунтям цієї моделі є рентна структура господарства, де рентою є дохід, який отримується не внаслідок виробничої діяльності чи підвищення продуктивності, а завдяки контролю над рідкісним ресурсом. Багато африканських економік залежать від експорту сировини (нафти, газу, мінеральних ресурсів) або обмеженого набору експортно-орієнтованих сільськогосподарських культур (какао, кави, бавовни, чаю та пальмової олії). Доходи від цього експорту концентруються в руках державних інституцій та національних еліт, які, як правило, локалізовані в столицях або великих портових містах. Ресурсна рента циркулює в міській економіці переважно через сектор неторговельних послуг: державне управління, будівництво та нерухомість, роздрібну торгівлю імпортованими товарами, ресторанний бізнес і приватні сервіси. За умов зміцнення національної валюти, імпорт готової продукції стає дешевшим за локальне виробництво, що суттєво знижує стимули до індустріальних інвестицій. У результаті міська економіка орієнтується на споживання ресурсних доходів, не формуючи власної промислової бази.

У такій структурі ринку праці основним "поглиначем" робочої сили стає сектор послуг, здебільшого низькопродуктивний

і неформальний. Міграція із сільських районів, спричинена бідністю, демографічним тиском або кліматичними факторами, не веде до працевлаштування у промисловості, а трансформується в самозайнятість у дрібній торгівлі, охоронних послугах, транспорті чи побутових сервісах. Така зайнятість не супроводжується суттєвим зростанням доданої вартості. Місто в цій моделі виступає радше простором розподілу вже наявних доходів, ніж місцем їхнього створення.

Найбільш уразливими до цієї логіки є вторинні міста. Якщо столиці можуть підтримувати економічну динаміку за рахунок державних видатків, штаб-квартир корпорацій і концентрації адміністративних функцій, то регіональні міста часто перетворюються на великі торговельно-логістичні вузли без власної індустріальної основи. Вони виконують роль посередників між імпортними потоками зі столиці та регіональними ринками, а також пунктів збору сировини для експорту, не маючи достатніх ресурсів для інвестування в інфраструктуру чи переробну промисловість. Така модель робить "споживчі міста" надзвичайно чутливими до коливань світових цін на сировину: зниження експортних доходів швидко дестабілізує сектор послуг за відсутності внутрішніх індустріальних механізмів економічної стабілізації.

Показовим прикладом є Луанда (Jenkins et al., 2002; Venâncio, 2013; Tvedten et al., 2018). Тривала концентрація нафтових доходів у столиці Анголи сприяла розвитку елітної нерухомості, фінансових та сервісних секторів і зробила місто одним із найдорожчих у світі для іноземців. Водночас промислове виробництво залишалося маргінальним, а більшість населення міста проживає в неформальних поселеннях і зайнята у дрібній торгівлі та сервісах, що обслуговують потреби обмеженого багатого центру.

Ця африканська специфіка розвитку міст тісно пов'язана з феноменом *передчасної деіндустріалізації*. На відміну від розвинених країн, де деіндустріалізація розпочалася після досягнення високих рівнів доходу та піку промислової зайнятості, в Африці скорочення або стагнація промислового сектору відбувається на значно нижчих рівнях економічного розвитку і за мінімальної частки зайнятих у промисловості. Замість переходу від сільського господарства до фабричного виробництва

значна частина робочої сили одразу спрямовується в низькопродуктивний сектор послуг.

Таким чином, поєднання споживчої моделі міста та передчасної деіндустріалізації закріплює специфічну форму урбанізації без індустріалізації, у межах якої африканські міста зростають демографічно та просторово, але залишаються економічно вразливими й структурно залежними від зовнішніх джерел доходу.

Ці процеси призводять до низки специфічних соціально-економічних наслідків. По-перше, *більшість зайнятих у міських центрах працює у неформальному секторі економіки* (дрібній торгівлі, приватних сервісах, ремеслах та тимчасовій роботі), що не забезпечує стабільних доходів і соціальних гарантій. По-друге, швидке зростання населення призводить до дефіциту житла та інфраструктури, недостатнього доступу до води, електрики та системи управління відходами.

Дані, щодо кількості населення залученого до неформальної зайнятості різняться в залежності від методик її підрахунку та наявної інформаційної бази. Так, за даними звіту "Including the excluded: Supporting informal workers for more equal and productive cities in the global south" (Chen & Beard, 2018), 76 % робочих місць у містах Африки є неформальними, що значно перевищує світовий середній рівень (44 %). У дослідженні також додається, що неформальний сектор Африки здебільшого складається з працівників, які не наймають інших (наприклад, вуличних торговців), що ставить під сумнів здатність сектору створювати робочі місця у більшому масштабі (Sow, 2018).

За оцінками Міжнародної організації праці (Cilliers & Chipanda, 2026), 85 % усіх робочих місць у Африці є неформальними.

За даними Африканського банку розвитку неформальний сектор становить близько 55 % ВВП країн на південь від Сахари та 80 % їх робочої сили (African Development Bank Group, 2013). Інші джерела (Smith & Giles, 2025) оцінюють, що близько 60% усіх міських працівників у країнах Африки на південь від Сахари зайняті у неформальному секторі (з них самозайняті становлять 52%, а неформально оплачувані – 33%). У цьому ж дослідженні зазначається, що неформальний сектор в цих регіонах особливо поширений серед молоді (95,8% у віці 15-24 років) та жінок (92,1%). У дослідженні Світового банку, яке

присвячено аналізу неформальної економіки в містах країн Африки на південь від Сахари (Cunningham et al., 2024) зазначається, що неформальний сектор охоплює від 56,3% до 64,6% міської зайнятості (коливається від приблизно 20% у ПАР до понад 90% у Беніні), а в разі виключення з вибірки таких країн, як Нігерія та ПАР, де рівень неформальності відносно нижчий, ця частка зростає до 70-76%. Таким чином, неформальна зайнятість становить основне джерело робочих місць у більшості міських економік регіону.

Регіональні та національні відмінності значні. Неформальний сектор забезпечує понад 75 % міських робочих місць у країнах Сахелю, становить близько 80 % нових робочих місць і генерує приблизно половину національного багатства, підтримуючи доходи, товари та послуги поза межами формальної економіки (Zoma & Sawadogo, 2022). У країнах Північної Африки відсоток неформальної зайнятості порівняно нижчий – близько 60% (Cardarelli et al., 2022) та має тенденцію до зниження протягом останніх двох десятиліть (Bizimana & Arzoumanian, 2023).

Зазначається, що у ряді столиць, наприклад в Кампалі (86%), Ломе (83%), Бамако (82%), Котону (81%), Уаґадуґу (80%), Дакарі (80%), частка неформальної зайнятості серед міського населення домінує і є нормою, а не винятком (Sow, 2018). У Кот-д'Івуарі робочі місця у формальному секторі економіки займають лише 17,5% міського працездатного населення, а внесок неформального сектору до ВВП оцінюється в 20%. Неформальний сектор у Найробі створює 60% робочих місць і має стабільні висхідні тенденції (Zoma & Sawadogo, 2022), а за оцінками дослідження 1995 року, 54,1% сімей Луанди отримували доходи від неформального сектору, який у цьому місті охоплює майже всі економічні види діяльності – від ринку праці, транспорту та освіти до водопостачання та електроенергії, ринку землі, ринку нерухомості та будівництва (Venâncio, 2013).

Неформальний сектор економіки часто пов'язують із поширенням бідності та нестабільними умовами працевлаштування. За даними Африканського банку розвитку (African Development Bank Group, 2013), у країнах із середнім рівнем доходу частка неформальної економіки менша, проте рівень

безробіття там вищий порівняно з найбіднішими країнами. Африканські підприємці використовують неформальні канали для зменшення витрат на заробітну плату, пенсійні відрахування та інші соціальні гарантії. Так, неформальна економіка відіграє ключову роль у динамічних міських економіках, забезпечуючи різноманітні джерела доходу та підтримуючи значну частину населення, тоді як політика, яка придушує, ігнорує або стигматизує цей сектор, лише посилює вразливість найбідніших груп (Dasgupta & Lloyd-Jones, 2018).

Поширеність неформальної діяльності також тісно пов'язана з проблемами в інституційній сфері, зокрема у сфері оподаткування, регулювання та прав власності. Високі податки та складні фіскальні процедури стримують легалізацію бізнесу, а тривалі процедури реєстрації, ліцензування та інспекційні вимоги створюють додаткові бар'єри для підприємців.

Обмежений доступ до капіталу є ще однією суттєвою перепоною, яка активізує діяльності у неформальному секторі. Нестача професійних навичок, освіти та підготовки також ускладнює інтеграцію в формальну економіку. Дослідження країн на південь від Сахари вказує, що частка міських самозайнятих осіб з низькою освітою втричі більша, ніж частка міських самозайнятих осіб з вищою освітою (Cunningham et al., 2024). До інших факторів належать обмежений доступ до технологій та недостатній розвиток інфраструктури.

Масштабне дослідження, проведене на замовлення Світового банку (Cunningham et al., 2024) свідчить, що *міська неформальна економіка в країнах Африки на південь від Сахари є масштабною, стійкою та структурно складною*. Суголосні висновки раніше були зроблені під час досліджень ряду міст Південної Африки, таких як Ніамей, Уагадугу, Бамако, Дакар, Абіджан, Ломе, Котоноу, Антананаріву (Herrera et al., 2012). Результати досліджень свідчать про те, що у короткостроковій перспективі міська неформальна економіка не демонструє системного руху до формалізації, а економічне зростання саме по собі не гарантує зменшення масштабів неформальної зайнятості, що підкреслює її глибоку вбудованість у міське економічне середовище регіону.

Між рівнем неформальної зайнятості та ВВП на душу населення в цих країнах простежується чітка зворотня кореляція:

країни з вищою часткою неформальної економіки, як правило, мають нижчий рівень доходів на душу населення. Водночас короткострокова динаміка неформальності не є однорідною. У деяких країнах спостерігається зниження частки неформальної зайнятості, тоді як в інших – її зростання. При цьому ці коливання не мають прямого зв'язку з темпами економічного зростання в короткостроковій перспективі. Різні сегменти неформального сектору реагують на економічне зростання по-різному: неформальна наймана праця має тенденцію до зростання разом із ВВП, тоді як частка самозайнятих працівників з низьким рівнем освіти, навпаки, скорочується. Це свідчить не стільки про загальний перехід до формальності, скільки про внутрішні структурні зрушення в межах самого неформального сектору, зокрема поступовий відхід від неоплачуваної праці до більш організованих, хоча й неформальних форм зайнятості.

Структурно міська неформальна економіка переважно представлена самозайнятими працівниками з низьким рівнем освіти. Саме ця група є найбільш поширеним типом зайнятості в містах Африки й формує від 25% до 57% усіх міських робочих місць залежно від країни. Другу за значенням групу становлять неформальні наймані працівники. Разом ці дві категорії охоплюють майже половину всієї міської зайнятості та більшість неформального сектору.

Неформальна економіка в містах країн Африки на південь від Сахари має чітко виражену соціальну структуру, яка відрізняється за статтю, віком, рівнем освіти та економічною вразливістю.

Жінки є непропорційно широко представленими в міській неформальній економіці. Хоча вони становлять менше половини міської робочої сили, їхня частка серед неформальних працівників є вищою, особливо в сегментах неоплачуваної праці та самозайнятості з низьким рівнем освіти. Саме ці форми зайнятості значною мірою домінують у неформальному секторі. Натомість серед неформальних і формальних найманих працівників жінки представлені суттєво менше. Жінки-власниці неформальних підприємств, частіше, ніж чоловіки, належать до самозайнятих з вищим рівнем освіти.

За віковою структурою міська неформальна економіка переважно спирається на працівників працездатного віку (25-55 років), які формують основну частину як загальної міської

зайнятості, так і неформального сектору. Водночас усередині неформальної економіки спостерігаються суттєві відмінності. Молодь віком 15-24 років у неформальній самозайнятості практично відсутня. Навпаки, працівники старшого віку мають підвищену схильність до неформальної самозайнятості, і значно рідше працюють як неформальні наймані працівники. Це свідчить про вікову сегментацію неформального сектору, де самозайнятість часто виступає формою економічної активності наприкінці трудового життя.

Хоча неформальна економіка часто асоціюється з бідністю, більшість міських неформальних працівників не належать до категорії крайньої бідності. Частка осіб, які живуть нижче глобальної межі крайньої бідності, серед неформальних працівників є вищою, ніж у формальному секторі, однак вона не є домінуючою.

Розподіл характеристик робочих місць у міській неформальній економіці країн на південь від Сахари свідчить про її структурну близькість до формального сектору за видами економічної діяльності, водночас зберігаючи суттєву внутрішню неоднорідність. Міські неформальні та формальні працівники часто зосереджені в одних і тих самих секторах економіки, насамперед у сфері послуг, хоча інтенсивність участі в окремих секторах відрізняється залежно від типу неформальної зайнятості. За професійною структурою більшість міських неформальних працівників зайняті на робочих місцях середнього рівня кваліфікації, які потребують спеціалізованих, але не високопрофесійних навичок. Також виділяється окрема категорія – неоплачувані працівники – категорія зайнятих у неформальному секторі, які працюють у сімейних чи домашніх господарствах без отримання індивідуального доходу. Переважно це жінки (58,1%) та молодь (61,8% для осіб 15-24 роки), здебільшого з низьким рівнем освіти, що робить їх економічно вразливою групою. Ця форма зайнятості домінує серед найменш кваліфікованих сегментів неформальної економіки (часто – сільськогосподарською діяльністю), поряд із низькоосвіченою самозайнятістю

Територіально неформальні підприємці тяжіють до споживача або безпосереднього місця проживання співробітників (чи самозайнятої особи). Картографування щільності неформальних

фірм у Великій Кампалі показало (Kathage, 2018), що існує три видимі їх кластери розташовані поблизу Центрального ділового району (де можуть бути клієнти) і неподалік житла для малозабезпечених. Адже 97% неформальних компаній продають товари безпосередньо окремим особам або домогосподарствам, а не іншим підприємствам. Тобто чинниками локалізації є близькість до скупченості населення та житла. 84% компаній знаходяться у межах 30 хвилин ходи клієнта. У центральному діловому районі Найробі (Kinyanjui, 2013) неформальна економічна діяльність охопила значну частину міського простору, зокрема головні торгові вулиці, де формальні магазини були трансформовані у дрібні торгові кабінки та відкриті прилавки неформальних торговців одягом і побутовими товарами.

Один з немало важливих аспектів неформальної зайнятості, а саме найбільш поширеного її прояву – вуличної торгівлі – це її значення у контексті продовольчої безпеки. Вулична торгівля забезпечує фізичну та економічну доступність продуктів харчування для найбільш уразливих соціальних груп, зокрема в районах із обмеженою присутністю мережевих форм торгівлі (супермаркетів). Гнучкість неформальних торговців у питаннях ціноутворення, фасовки товарів та відтермінування платежів на основі довіри робить їх ключовою ланкою життєзабезпечення африканського мегаполіса. Близько 70% домогосподарств купують їжу щодня або щотижня у неформальних магазинах (Crush & Frayne, 2011).

Неформальна зайнятість у країнах Африки на південь від Сахари та Північній Африці відрізняється за своїми структурними, демографічними та інституційними характеристиками. У країнах Субсахарської Африки неформальна зайнятість, зокрема в міських районах, є домінантною формою економічної активності та виконує функцію довгострокового механізму поглинання робочої сили в умовах обмеженого формального сектору; вона характеризується високою участю жінок, переважанням працівників з низьким рівнем освіти та широким охопленням усіх вікових груп, що відображає структурну нестачу альтернатив формальній зайнятості. Масштабних досліджень саме міської неформальної зайнятості у країнах Північної Африки вкрай мало, проте дослідження (Cardarelli et al., 2022; Bizimana & Arzoumanian, 2023), які стосуються

загальної неформальної зайнятості в цих країнах дають можливість стверджувати, що у Північній Африці неформальна зайнятість має більш сегментований і дуалістичний характер: вона непропорційно зосереджена серед молоді, включає значну частку працівників із середньою та вищою освітою та часто виступає перехідною або вимушено-очікувальною формою зайнятості в контексті обмеженого створення формальних робочих місць і домінування державного сектору. Гендерний профіль також відрізняється: якщо в країнах Африці на південь від Сахари жінки масово представлені в міській неформальній економіці, то в Північній Африці їхня присутність на ринку праці є загалом нижчою й більш селективною, зумовленою як інституційними, так і соціальними обмеженнями у доступі. У сукупності ці відмінності свідчать про те, що в Субсахарській Африці неформальна зайнятість є переважно структурною та постійною характеристикою економічного розвитку, тоді як у Північній Африці вона радше відображає інституційну сегментацію ринку праці та дисбаланс між зростанням освітнього рівня і попитом на формальну працю.

Досліджуючи тему специфіки урбанізації без індустріалізації із подальшою неформалізацією економічного життя та ринку праці міст, варто також акцентуватися на потенційних соціально-політичних наслідках, супутніх цим особливостям. *Значна кількість молоді у поєднанні з високим рівнем міської неформальної зайнятості* створює у містах Африки умови, які *потенційно сприяють підвищенню протестних настроїв.* Молоді люди, особливо віком від 15 до 24 років, часто стикаються з нестабільними або низькооплачуваними робочими місцями в неформальному секторі, що забезпечує мінімальний соціальний захист і обмежені перспективи кар'єрного зростання. Відсутність стабільної роботи і доходів формує у молоді відчуття економічної вразливості та несправедливості, особливо у порівнянні з тими, хто працює у формальному секторі або має доступ до державних послуг. Проте важливо підкреслити, що соціальна нестабільність формується комплексно, через поєднання економічних, політичних та соціальних чинників. У такій багатофакторній моделі молодь у неформальному секторі виступає одним із ключових каталізаторів напруженості, оскільки її обмежені економічні можливості та нестабільна

зайнятість можуть легше перетворюватися на соціальну активність, включно з протестами, особливо коли відсутні ефективні механізми включення в ринок праці та соціальні гарантії. Таким чином, міська неформальна зайнятість, в тому числі серед молоді не є єдиним визначальним чинником протестної активності, але відіграє значущу роль у формуванні соціально-економічного тиску, що підживлює протестні настрої.

У звіті, де неформальний сектор розглядається в контексті соціальної напруженості (Gallien, 2018), наводяться приклади подій, що стали каталізаторами протестів у Тунісі та Марокко. У грудні 2010 року Мохамед Буазізі, неофіційний продавець у туніському місті Сіді-Бузід, підпалив себе після сутички з місцевою поліцією, ставши одним із перших символів Туніської революції та Арабської весни. У жовтні 2016 року Мухсін Фікрі, неофіційний продавець риби в марокканському місті Ель-Хосейма, був розчавлений на смерть у сміттєвозі, намагаючись врятувати свою продукцію, конфісковану поліцією. Після його похорону у місті почалися протести, які охопили весь регіон Риф. Автор робить висновки, що згуртованість неофіційного бізнесу і чуйність до його проблем з боку членів місцевих громад – складові поштовху переходу протестних настроїв у протестні дії. Адже проблеми з якими стикаються неформальні зайняті є квінтесенцією соціально-економічних проблем держави – економічної нерівності та економічної маргіналізації, безробіття серед молоді, соціальної несправедливості, підзвітності державі та безпорадності перед її силовими органами, нездатності держави сприяти інклюзивному розвитку.

Про безробіття і витискання освіченої молоді у неформальний сектор зайнятості, як каталізатор протестів пишеться і у статті The Guardian (Savage, 2024), де аналізуються фактори протестів в Кенії, Уганді, Нігерії, Гані, Анголі, Малаві та Сенегалі.

У звіті про перспективи розвитку Африки до 2050 року, підготовленого Дослідницьким інститутом ім. Оґати (JICA-RI) у межах роботи для Tokyo International Conference on African Development (JICA Research Institute, 2013) серед проблем, що вже характерна для африканських міст зазначено "некеровану соціальну напруженість, насильство та конфлікти". Зазначається, що "міста, які давно визнані центрами креативності та інновацій, є також найімовірнішими місцями виникнення політичних заворушень"

прикладом чого слугує "Арабська весна", яка "демонструє, як розчарування молоді може швидко набирати обертів, особливо в міських районах, де доступ до послуг та можливостей обмежений" (JICA Research Institute, 2013, ст. 102)

Отже, наслідком урбанізації без індустріалізації є зростання соціальної поляризації та економічної вразливості міських жителів, особливо у малих і середніх містах. Водночас ці міста продовжують виконувати критичні функції: вони приймають мігрантів із сільських районів, забезпечують первинний розподіл і переробку сільськогосподарської продукції та підтримують регіональні ринки праці. Відтак, урбанізація без індустріалізації формує уникальну африканську модель розвитку міст, де демографічна та логістична роль міст переважає над їх економічним потенціалом у виробництві.

Узагальнюючи викладені вище процеси, можна стверджувати, що урбанізація, яка відбувається передусім під впливом міграційних потоків і високого природного приросту населення, домінування вторинних міст у структурі міського зростання та розвитку міських економік без відповідної індустріальної бази формують комплексні структурні передумови для поширення неформальної забудови в містах Африки. Швидке зростання міського населення, зумовлене як інтенсивною міграцією із сільських районів, так і високим природним приростом, відбувається за умов обмеженої спроможності міст забезпечувати формальну житлову пропозицію, що призводить до хронічного дефіциту доступного житла. Особливо гостро ця проблема проявляється у вторинних містах, які зростають швидше за столиці, але водночас мають значно слабші фінансові, інституційні та планувальні ресурси. Відсутність ефективного просторового планування, недосконалі системи управління земельними ресурсами та повільний розвиток інфраструктури створюють умови, за яких значна частина міського розширення відбувається поза межами формального регулювання. Паралельно з цим урбанізація без індустріалізації формує міські економіки, у яких домінує неформальна зайнятість і нестабільні джерела доходу, що обмежує здатність домогосподарств брати участь у формальному ринку житла. За таких обставин неформальна забудова постає не як тимчасовий або маргінальний феномен, а як системна та адаптивна

відповідь міського населення на структурну невідповідність між темпами демографічного зростання, характером економічної інтеграції та інституційною спроможністю міст. Саме в цьому контексті нетрі та інші форми неформальних поселень слід розглядати не лише як прояви бідності або наслідок "провалів" міської політики, а як просторове втілення ширших соціально-економічних процесів, притаманних африканській траєкторії урбанізації. *Це зумовлює необхідність детального аналізу неформальної забудови як ключового елементу сучасного міського розвитку Африки, що визначає умови проживання значної частини міського населення та має довгострокові наслідки для соціальної стійкості, просторової структури та економічної динаміки міст.*

Неформальні поселення як просторовий прояв сучасної урбанізації Африки

Неформальні поселення – це житлові забудови, що формуються поза межами офіційно затверджених містобудівних планів і правових механізмів регулювання землекористування.

Ключовою ознакою неформальних поселень є відсутність або невизначеність правового статусу землі та житла. Мешканці таких районів, як правило, не володіють формальними правами власності або оренди, що робить їх соціально та економічно вразливими. Будівництво житла здійснюється самочинно, без дотримання будівельних норм і стандартів безпеки. Інфраструктурне забезпечення (водопостачання, каналізація, електроенергія, транспорт) або відсутнє, або розвивається фрагментарно й неофіційно.

Водночас неформальні поселення не є однорідним явищем. Їхній рівень благоустрою та соціально-економічного розвитку може істотно відрізнятися. Частина таких територій із часом може зазнавати процесів поступової інтеграції в міську структуру через легалізацію землеволодіння, підведення інженерних мереж та покращення житлових умов. Отже, неформальність у цьому контексті передусім означає інституційну та правову неврегульованість, а не обов'язково крайню бідність.

Неформальні поселення і нетрі не є тотожними поняттями, хоча між ними існує тісний зв'язок. Нетрі можна трактувати як крайній, найбільш маргіналізований прояв неформальності в

міському просторі. Вони характеризуються концентрацією багатоаспектної бідності та сукупністю негативних соціальних, економічних і санітарних умов. У міжнародних дослідженнях нетрі визначаються як міські райони, мешканці яких позбавлені доступу до безпечного житла, чистої води, належної санітарії та мають обмежені можливості для соціальної мобільності.

До прикладу, у країнах Європи неформальні поселення локалізовані і мають принципово інший соціальний профіль порівняно з країнами Глобального Півдня. Вони не становлять домінантної форми міського розвитку й зазвичай охоплюють вузькі та соціально маргіналізовані групи населення. Найпоширенішими формами є поселення ромських громад у країнах Південної та Західної Європи, зокрема в Італії, Франції, Румунії та Болгарії, а також тимчасові табори мігрантів і шукачів притулку. Окрему категорію становлять міські сквоти – самовільно зайняті будівлі у великих європейських містах, які, однак, рідко трансформуються в стабільні житлові райони та зазвичай перебувають під постійним адміністративним контролем.

Азійські нетрі є структурно інтегрованим елементом міської економіки та просторової організації. Вони тісно пов'язані з промисловістю, будівельним сектором і сферою послуг, забезпечуючи міста дешевою робочою силою та широким спектром неформальних сервісів, тоді як африканські нетрі менш інтегровані у формальну економіку та часто виникають у містах із низькою індустріалізацією.

Латиноамериканські нетрі є значно старшими за африканські та формувалися протягом інколи століть. Значна частина таких районів частково інтегрована в міську інфраструктуру, має доступ до електроенергії, водопостачання й транспортних мереж. Крім того, латиноамериканські нетрі в багатьох країнах пройшли етапи легалізації, регуляції землеволодіння та реалізації соціальної політики, спрямованої на покращення умов життя, що істотно відрізняє їх від більш нестабільних і слабо інституціоналізованих африканських нетрів.

У контексті опису самочинної забудови, як прояву урбанізаційних процесів з подальшими соціально-економічними і культурними проявами, що формуються в межах таких анклавів, а також стосовно формування міської політики в сфері управління та планування міського середовища застосовується *нейтральний*

термін "неформальне поселення" (informal settlements). Часто, щоб підкреслити стихійність забудови і невідповідність планам розвитку міст, а також відсутність дозволу на будівництво, застосовують назви "непланові поселення" (unplanned settlements) і "несанкціоновані поселення" (unauthorized settlements). Термін "нетрі" (slums) застосовують у соціально-гуманітарних дослідженнях, особливо у зв'язку з аналізом бідності в усіх її проявах. Використання цього терміну у публіцистиці вважається емоційно забарвленим, із негативним сенсом, тож його уникають. Водночас існує безліч національних і регіональних відповідників, які вживаються у значенні як неформальних поселень, так і нетрів. Кожна така назва ілюструє не тільки топонімічну специфіку, а й глибокі і багатоманітні культурні особливості, притаманні таким формам поселення. "Несанкціоновані колонії" (unauthorized colonies) та "Jhuggi-Jhopri" (нетрі) в Індії; "klongs" – поселення на берегах каналів у Бангкоку; "estero settlements" – поселення вздовж вузьких проток та дренажних каналів Маніли; "favelas" – Бразилія; "villas miseria" – Аргентина; "pueblos jóvenes" – Перу. "campamentos" – Чилі; "barrios de invasión" – Колумбія. Наведений перелік охоплює найбільш уживані локальні назви спонтанної забудови.

В Африці, в кожній країні і навіть регіоні країни можуть побутувати *автентичні терміни*, які описують явище неформального заселення території. Назва "bidonvilles" виникла в Марокко у 1930-х роках і використовується для позначення неформальних поселень у всіх франкомовних країнах Африки (від Магрибу до Західної та Центральної Африки). "Ashwa'iyyat" – самовільно забудовані багатоповерхівками сільськогосподарські землі навколо міст у Єгипті. "Musseques" – неформальні поселення Луанди (Ангола), назва яких перекладається як "червоний пісок" і походить від назви кольору неасфальтованих доріг. "Chereka Betoch" – самовільна забудова в Ефіопії, зокрема навколо столиці Аддіс-Абеби, назва якої перекладається як "місячні будинки" і символізує швидке незаконне будівництво (буквально "побудовані за ніч"). Назва "caniço" ("очерет") в Мозамбіку має відсилку до матеріалу, з якого зводили найпростіші житлові споруди в колоніальний період, тобто "очеретяне місто", а назва "quartiers de fortune" в Сенегалі та Кот-д'Івуарі відображає невизначеність становища мешканців – "квартали удачі". "Matiti", що з місцевої мови народів

Габону перекладається як "бур'ян" або "кущі", як назва нетрів закріпилася через те, що ці поселення спочатку виникали на околицях міста, які заросли травою та є натяком на неконтрольований ріст забудови, що розростається так само швидко і хаотично, як бур'ян. "Bustee" є запозиченням з індійської назви нетрів, що було завезене британськими колоністами і поширене у деяких південних та центральних штатах Нігерії, а "Ajegunle", хоч і є назвою конкретного району неформальної забудови, часто використовується у південно-західній Нігерії (де поширена мова йоруба, з якої і походить цей термін, що означає іронічне "земля достатку") як узагальнююча назва нетрів.

Надалі у тексті вживається термін "неформальне поселення" для означення вищеописаних поселень, а термін "нетрі" є допоміжним, коли мова йде про крайні вираження бідності.

Перелік особливостей цих поселень може включати відсутність прав на землю, відсутність інфраструктури, інженерних мереж, брак доступу до базових послуг, неформальність підприємницької діяльності і зайнятості населення, засміченість, забрудненість та деградацію земель, злочинність та крайню бідність. Проте набір цих особливостей є унікальним не тільки для неформальних поселень кожної країни, а й кожного міста і конкретного такого простору.

Важливо підкреслити, що неформальне поселення (нетрі) це не просто район, який був нелегально забудований самоселами, це явище – історичне, архітектурне, планувальне, культурне, соціально-економічне – яке є специфічною формою опанування і привласнення простору, його "ідентифікації" (встановленням відчуття нерозривного зв'язку між людиною – громадою – територією, як середовищем існування) та перцепції (сприйняття). Їх виникнення і функціонування нерозривно пов'язане з характеристиками міських і приміських ландшафтів, з природними особливостями території.

Згідно офіційних даних ООН (United Nations, 2024) у 2022 році 24,8% міського населення світу проживало в неформальних поселеннях. Понад 85% таких мешканців були зосереджені у трьох регіонах: Центральна та Південна Азія (334 мільйони), Східна та Південно-Східна Азія (362 мільйони) та Африка на південь від Сахари (265 мільйонів). Також понад

половина (60,9%) містян найменш розвинених країн проживає в неформальних поселеннях.

Частка міського населення світу, що проживає в неформальних поселеннях, після зниження до рівня менше 25% у 2015 році, знову демонструє тенденцію до зростання і у 2022 році досягла 24,8%. Африка на південь від Сахари має найвищий відсоток міського населення, яке проживає в неформальних поселеннях – 53,6% (за даними African Cities Research Consortium (Dodman et al., 2022) – близько 60%), у Центральній та Південній Азії – 42,9%. За даними "Atlas of Informality" неформально заселені території в Африці та Латинській Америці зростають швидше, ніж в Азії. Очікується, що країни Африки на південь від Сахари зазнають найбільшого пропорційного збільшення як кількості мешканців, що проживають у районах неформальної забудови, так і площі самозаселених районів (Samper et al., 2020).

Водночас специфіка наявності неформальної забудови має регіональні особливості. У Північній Африці відсоток мешканців нетрів становить близько 18% і має тенденцію до зменшення (United Nations, 2024). Водночас, у 2022 році UN Habitat (UN-Habitat, 2023) відзначила наступні країни з найвищим відсотком міського населення, що живе в нетрях (від понад 90% до понад 60%): Афганістан, Ангола, Бенін, Центральноафриканська Республіка, Чад, Демократична Республіка Конго, Ефіопія, Гвінея-Бісау, Ліберія, Мадагаскар, Мавританія, Мозамбік, Сан-Томе і Прінсіпі, Сомалі, Південний Судан і Судан. Конкретні дані щодо кількості містян, які проживають у неформальних поселеннях є спорадичними і залежать від особливостей збору та обробки національних статистичних даних. Наприклад, у Нігерії, яка є найбільш населеною країною Африки, частка міського населення, що проживає в нетрях та інших неформальних поселеннях, за оцінками UN-Habitat у 2022 році становила 48,5%, що відповідало приблизно 56,3 млн осіб. Попри поступове скорочення частки населення нетрів в цій країні (із 74,1 % у 2000 році), їх абсолютна чисельність продовжує зростати внаслідок швидкої урбанізації та демографічного приросту населення (UN-Habitat, 2024, Table A.3).

Загалом у більшості країн Африки на південь від Сахари понад половина міського населення проживає в умовах

неформальної забудови, хоча масштаби цього явища суттєво різняться. Наприклад, в Танзанії 80% міського населення проживає в неформальних поселеннях (Magina et al., 2020). До країн із надзвичайно високим рівнем поширення непланової забудови (понад 70%) належать Малаві, Ботсвана, Замбія, Гвінея-Бісау, Кабо-Верде, ДРК, Ліберія та Коморські острови (Adams, 2018; United Nations Country Team, 2021; Taylor et al., 2015; Housing Finance in Africa Yearboo, 2021; United Nations Human Settlements Programme, 2020 b, a). У Мадагаскарі, Камеруні, Руанді, Зімбабве частка міського населення, що проживає в неформальних поселеннях, перевищує 60% (World Bank, 2024; United Nations Human Settlements Programme, 2020). Водночас у Кенії 54,7% населення проживає в самовільно створених поселеннях (UN-Habitat, 2016), в Гані – 56%, в Того – понад 50% (United Nations Human Settlements Programme, 2020 b). Проте, окремі країни демонструють суттєво нижчі масштаби поширення неформальної забудови. Так, у Сенегалі частка міського населення, що проживає в неформальних поселеннях, становить 40%, у Конго – 45% (United Nations Human Settlements Programme, 2020 b), тоді як у Південно-Африканській Республіці – лише близько 11,5% (Comins, 2023).

Наведені національні показники не відображають значної просторової неоднорідності поширення неформальної забудови в межах окремих країн. Найбільш масштабні масиви неформальних поселень, як правило, формуються у великих агломераціях і столичних містах, де концентрація населення, інтенсивна міграція та дефіцит доступного житла сприяють їх швидкому розростанню. Саме тому *аналіз окремих міст дозволяє краще зрозуміти масштаби, просторову організацію та різноманітність форм неформальної урбанізації.*

У Лагосі – економічній столиці Нігерії та одному з найбільших міст Африки – за різними оцінками від 60% до 70% населення проживає в неформальних поселеннях (Ogundeji, 2025; Adelekan, 2010). Ще у 1995 році дослідження проведене Програмою розвитку ООН визначило 42 найбільш занедбаних неформальних поселення у цьому місті, серед яких 9 були виділені, як найбільш деградовані (Badia, Ajegunle, Amukoko, Ilaje, Bariga, Agege, Ijeshatedo/Itire, Iwaya, Makoko). Сучасні

дослідження стверджують про понад 100 чи 200 таких поселень, розкиданих у різних районах Лагоса (Olajide, 2015; Adagun, 2021; World Bank, 2015; Gandy, 2006).

У столиці Кенії та діловому центрі Східної Африки місті Найробі приблизно 1,1 мільйони людей (близько чверті населення) проживають у самовільних поселеннях, але розміщуються лише у 5% житлових районів, що займають 1% усієї території міста. Під час дослідження динаміки щільності населення у таких неформальних районах дослідники ідентифікували 45 неформальних поселень Найробі, кожне з яких займало площу понад 2 гектари. Серед них виявили 14 основних неформальних поселень, кожне з яких займає площу понад 40 гектарів (найбільшими були Huruma, Mathare та Kibera) (Ren et al., 2020).

У агломерації Луанди, столиці Анголи, існує 65 неформальних поселень, у яких проживає 7265850 осіб (1816463 сімей) – приблизно 70% містян, із середньою кількістю 4 особи у сім'ї. Чисельність населення масивів неформальної забудови варіюється від 1 тис. (Boavista) – 2 тис. (Avô Cumbe, Curtume, Frescura, Terra Nova, Cassequel) поселенців до 879 тис. (Camama), 789 тис (Petrangol) чи 758 тис. (Palanca) (Barros & Balsas, 2019).

Подібні тенденції характерні й для інших великих столиць Африки, хоча масштаби поширення та просторова організація неформальної забудови в них мають свої особливості.

У Мапуту, столиці Мозамбіку, приблизно 80% міста складається з неформальних поселень (Cabrita et al., 2024; Morrison, 2025), проте неформальність має різну силу прояву в залежності від району міста: міський район KaMpfum мав низький відсоток неформального житла – 12,6%, тоді як у KaMaxaquene – понад 80% (Morrison, 2025). У Мадагаскарі в м.Антананариву 77% містян проживають у несанкціонованих поселеннях (World Bank, 2024), у прибережних містах, таких як м.Манакара – 75%, а у важливому транспортному вузлі – м. Мораманга, близько 65% житла не відповідає будівельним нормам (Republic of Madagascar, 2020). У Фрітауні (Сьєрра-Леоне), де 60-75% мешканців проживає в нетрях (Barrass, 2024), налічується від 27 до 61 неформального поселення (Koroma et al., 2018). У місті Лусака (столиця Замбії) наразі є 37 визнаних самовільних поселень, в яких проживає понад 70% населення міста (Mwamba,

2020). У Найробі, столиці Кенії, близько 2 млн мешканців, або 55% населення міста, проживають у 158 неформальних поселеннях (нетрях), які займають лише 2,1% території міста (Kagia, 2024). В Тунісі майже 1400 несанкціонованих поселень, де проживає близько 1 мільйона тунісців (Atoui, 2025).

Поряд із великими агломераціями існують країни, де особливий інтерес становить не стільки масштаб окремих міських поселень, скільки специфіка формування мережі неформальної забудови або особливості державної політики щодо її регулювання.

В Малаві налічується 39 неформальних поселень з яких в м. Лілонгве – 14, в м. Блантайр – 16 (580 тис 914 ос), в м. Мзузу – 4, в м. Зомба – 5 (United Nations Human Settlements Programme, 2023). У Ботсвані теж великі неформальні поселення не сформувалися. Найбільшими та задокументованими неформальними районами є Old Naledi (Габороне), Mogoditshane (Франсістаун) та Peleng (Лобатсе) з 19 тис, 14 тис та 7 тис. осіб відповідно. В столичній агломерації також розростаються Tlokweng і Mogoditshane. Формування самозаселених районів стримує знесення та суворі штрафи за спробу самозведення будівель (United Nations Country Team, 2021). У столиці Зімбабве Хараре в 20 поселеннях проживає приблизно 6000 нелегальних поселенців (Mtomba, 2015).

Наведені приклади засвідчують значні відмінності в масштабах і формах поширення неформальної забудови в африканських містах. Водночас кількість поселень, їхня площа та частка міського населення, що в них проживає, не повною мірою характеризують інтенсивність використання міського простору й умови проживання. *Важливим показником внутрішньої просторової організації неформальних районів є щільність населення та забудови*, яка суттєво відрізняється як між окремими містами, так і в межах одного поселення.

Щільність населення неформальних районів заселення зазвичай вища, ніж в інших районах. У місті Найробі щільність населення в неформальних поселеннях становить 63 тис. осіб на км^2, тоді як у районах з високим рівнем доходу – 500 осіб на км^2. У трьох найбільших неформальних поселеннях міста (Huruma- 766,98 ос/га, Mathare – 546,27 ос/га, Kibera – 475,27 ос/га) щільність населення зростає найбільш швидкими

темпами, що також пов'язано з їхньою близькістю до центру міста, тоді як віддаленіші нетрі менш перенаселені і демонструють повільніші темпи збільшення щільності населення. (Ren et al., 2020). В Лагосі щільність населення в нетрях коливається від 790 до 1240 ос/га, і понад 75% їх мешканців живуть в однокімнатних домогосподарствах, де в середньому розміщується 4,6 особи в кімнаті. Зазвичай 8-10 домогосподарств проживають в одному будинку, користуючись спільними кухонними та санітарними приміщеннями (Adelekan, 2010). У Луанді середня щільність населення у неформальних поселеннях – 661,054 особи/км² (Barros & Balsas, 2019). У Мапуту самозаселені райони можуть займати значні площі проте мати незначну, в порівнянні з іншими країнами, щільність. Так, неформальний масив Inhagoia B при площі 154 га (Cabrita et al., 2024), має щільність населення 101 ос/га (15481 мешканця). В Лусаці теж щільність населення у неформальних поселеннях незначна – 148 осіб/га (Chiwele et al., 2022).

Щільність забудови неформальних поселень зростає з часом. Дослідники вказують на кореляцію розміру житла та тривалості проживання (Mottelson & Venerandi, 2023), а ущільнення населення в центрально розташованих неформальних поселеннях обмежує периферійне розширення міста, в т.ч. за рахунок приміських нетрів.

До того ж, щільність забудови може бути не однаковою в різних мікрорайонах неформальних районів. Приклад Лусаки показує, що дві сусідні ділянки – Зона 98 та зона 100 різняться не тільки за соціальним становищем його мешканців і побутовими умовами, а і, як наслідок, щільністю забудови. У Зоні 98, населення якої менш заможне, будинки були густонаселені без під'їзних шляхів, а сам мікрорайон перенаселений, де понад 2500 домогосподарств проживало на площі 600 тис м^2, тобто в середньому на ділянці 15м х 15 м на домогосподарство. Водночас у сусідньому мікрорайоні – Зона 100 – великі двоповерхові будинки з присадибними ділянками і наявністю під'їзних шляхів. Цей мікрорайон не так щільно заселений – приблизно 500 домогосподарств проживають на площі приблизно 400 тис м^2, тобто в середньому 40м х 20м кожна ділянка (Kapembwa & Mubanga, 2021).

Проте, *інтерпретація статистичних даних щодо неформальних поселень потребує обережності, оскільки їх кількісні*

та просторові характеристики часто мають оціночний характер. Визначення чисельності населення, площі, кількості поселень та інших параметрів ускладнюється різноманітністю форм неформальної забудови, відсутністю єдиних критеріїв її визначення, використанням різних методик обліку, картографування та статистичних спостережень, невизначеністю меж поселень, швидкою динамікою їх розвитку, а також неоднаковою статистичною й адміністративною спроможністю державних установ. У деяких країнах на повноту та достовірність обліку можуть впливати також адміністративні й політичні чинники. Унаслідок цього офіційні та експертні оцінки нерідко суттєво різняться і щодо однієї країни, і навіть окремого міста чи конкретного неформального поселення. До прикладу, в Єгипті, за даними Центрального агентства державної мобілізації та статистики (CAPMAS) за 2001 рік, у 909 неформальних поселеннях розміщувалося 5,7 млн осіб, при тому, що у 2000 році Німецька агенція технічного співробітництва (GTZ) нарахували 8,3 млн осіб лише у Великому Каїрі (тоді як місцева влада оцінювала цю кількість у 2,8 млн осіб, тобто майже у тричі менше). Ще більш разючі розбіжності спостерігалися на локальному рівні: для неформального масиву Ezbet al-Haggana офіційний облік CAPMAS фіксував лише 412 мешканців, тоді як інші джерела оцінювали його населення приблизно в 1 млн осіб (Sabry, 2009).

Неформальні поселення не становлять однорідної категорії ні за своїми просторовими характеристиками, ні за умовами формування, функціонування чи рівнем соціально-економічного розвитку. Вони суттєво різняться між країнами, містами і навіть між окремими районами одного міста. Відмінності простежуються у причинах виникнення, історії розвитку, правовому статусі землекористування, природних умовах розміщення, планувальній структурі, щільності забудови, рівні забезпеченості інженерною та соціальною інфраструктурою, формах взаємодії з міською владою, способах самоорганізації населення, а також у характері соціальних, економічних та екологічних проблем. *Тому поняття "неформальне поселення" об'єднує широкий спектр урбаністичних явищ, які не можуть бути зведені до єдиної універсальної моделі чи узагальнення*. Саме тому аналіз неформальних поселень потребує врахування конкретного історичного, соціально-економічного, інституційного та природно-географічного

контексту їх формування, а їхні особливості доцільно розглядати на рівні окремих міст і поселень.

Неформальні поселення не виникають під впливом окремих специфічних *чинників*. Вони є просторовим проявом тих самих демографічних, міграційних, соціально-економічних та інституційних процесів, що визначають сучасну урбанізацію Африки. Проте саме у сфері неформальної забудови дія цих чинників проявляється найвиразніше, що робить неформальні поселення своєрідним індикатором структурних особливостей африканської урбанізації.

Так, внутрішня міграція є одним із головних чинників зростання міського населення, однак саме неформальні поселення найчастіше стають першим місцем проживання новоприбулих мігрантів. Показовим є приклад Віндгука, де за даними перепису 2011 року 62 % жителів народилися за межами регіону Хомас, в якому розташована столиця (Weber & Mendelsohn, 2017). У неформальних поселеннях роль міграції є ще відчутнішою: частка осіб, народжених поза Віндгуком (столиця Намібії), у неформальних районах є вищою, ніж у формальних – понад 80% голів неформальних домогосподарств столиці народилися у сільській місцевості (Nickanor, 2014). Аналогічні процеси демонструє й Луанда (Ангола), де лише 1 % голів домогосподарств у досліджених неформальних поселеннях народилися в тому самому адміністративному районі, де проживають, ще 3,1 % – у межах того самого муніципалітету, тоді як 69,1 % прибули з інших провінцій країни, переважно із сільської місцевості. (Tvedten et al., 2018). Так само і в Камеруні: внутрішні мігранти на 11–16 % частіше проживають у неформальних поселеннях, ніж немігранти, що підтверджує ключову роль міграції у їх формуванні (Djomo & Epo, 2023).

Водночас вимушене переміщення населення, спричинене війнами, політичними кризами чи природними катастрофами, через втрату житла й матеріальних ресурсів особливо часто сприяє розширенню саме неформальних районів, що залишається найбільш доступною формою житлової адаптації для соціально вразливих груп. Так, воєнні міграції відігравали помітну роль у формуванні та розширенні неформальних поселень у Сьєрра-Леоне, Мозамбіку, Ліберії, Анголі, Гані, а на прикладі Хартума можна простежити поєднання економічного та

безпекового чинника: перша хвиля міграції (1960–1980-ті роки) була зумовлена переважно пошуком роботи та кращих умов життя, тоді як у другій хвилі (1980–2000-ті роки) головною причиною переселення стали громадянські війни, що охопили різні регіони Судану (Elnoor, 2022). До того ж, тимчасові поселення внутрішньо переміщених осіб нерідко набували довготривалого характеру (CCCM, 2017) і, за відсутності належного планування, інфраструктури та правового статусу землекористування, поступово перетворювалися на неформальні поселення або інтегрувалися до вже наявних нетрів. Окрім збройних конфліктів, розширенню неформальних районів сприяли політичні потрясіння, зокрема революції та зміна політичних режимів, оскільки крім вищенаведених факторів такі події нерідко супроводжувалися ослабленням державного контролю за містобудівною діяльністю, системи управління земельними ресурсами та механізмів просторового планування, що створює сприятливі умови для швидкого поширення самовільної забудови. Важливим чинником урбанізаційних процесів стали також кліматичні зміни та пов'язані з ними тривалі посухи. Втрата врожаїв, деградація земель і скорочення можливостей для ведення сільського господарства змушували населення переміщуватися до міст, де значна частина вимушених мігрантів оселялася в неформальних поселеннях, як це було у Марокко (Oulfakir, 2022), на початку XX ст. чи у Намібії на початку XXI ст (Weber & Mendelsohn, 2017). Водночас посухи змінювали й способи господарювання: зі зниженням прибутковості землеробства продаж сільськогосподарських земель у приміських районах під житлову забудову ставав для місцевого населення альтернативним джерелом доходу, як це відбулося в агломерації Дакара у 1970-х рр (Cissé, 2022)

Однак у реальному розвитку міст перелічені чинники діють не ізольовано, а у взаємозв'язку, причому їхня відносна роль змінюється в часі.

Приклад Великого Каїра (Séjourné, 2009) є показовим не тому, що повністю відображає ситуацію в усіх африканських містах, а тому, що дає змогу простежити трансформацію ролі окремих чинників формування неформальних поселень протягом кількох десятиліть. Перші великі неформальні поселення Каїру почали формуватися одразу після Другої світової війни, коли

швидке економічне зростання столиці та індустріалізація, започаткована урядом Гамаля Абделя Насера, спричинили масову міграцію населення з Верхнього Єгипту та дельти Нілу. Спочатку мігранти орендували житло в центральних районах міста, однак із накопиченням заощаджень почали купувати дешеві земельні ділянки на околицях навколишніх сіл або самовільно займати державні землі, що стало початком формування перших великих неформальних поселень. У 1960-х роках процес неформальної урбанізації значно прискорився. Річні темпи приросту населення Великого Каїра у 1960–1966 роках досягли 4,4 %, а розширення міста відбувалося переважно за рахунок забудови приватних сільськогосподарських земель у та північній частинах агломерації. Важливим чинником цього процесу стала економічна привабливість продажу землі під забудову: попри високу продуктивність сільськогосподарських угідь, прибуток від їх реалізації для житлового будівництва значно перевищував доходи від сільськогосподарського використання, що спонукало власників земельних ділянок продавати їх забудовникам. Попри запровадження Закону № 59 (1966), який забороняв будівництво на сільськогосподарських землях, попит на житло продовжував зростати швидше, ніж можливості державної житлової політики. Державні житлові програми не забезпечували достатньої кількості доступного житла, тому неформальна забудова поширювалася не лише на приватних сільськогосподарських угіддях, а й на державних пустельних землях. Родини, які не могли придбати ділянки сільськогосподарського призначення, самовільно займали державні землі або купували їх через місцевих посередників.

Наймасштабніший етап розвитку неформальних поселень припав на 1970-ті роки. За оцінками, 84 % нових квартир, збудованих у Великому Каїрі в цей період, були незаконними. Одним із ключових чинників цього процесу стала економічна лібералізація, започаткована президентом Анваром Садатом у 1974 році, яка відкрила економіку для приватних інвестицій і спростила трудову міграцію єгиптян до нафтовидобувних країн. Під час нафтового буму 1973 і 1979 років Ірак, Лівія, Саудівська Аравія та інші країни регіону відчували гостру потребу в робочій силі, що спричинило масову трудову міграцію єгиптян. Заощадження, отримані від роботи за кордоном, значною

мірою інвестувалися у придбання земельних ділянок і будівництво житла, переважно в неформальному секторі, оскільки державна житлова політика не забезпечувала достатньої кількості доступного житла. Водночас дедалі більшого значення набував внутрішній демографічний приріст міського населення. У 1960 році близько 35% жителів Каїра народилися за межами міста (у 1996 році їхня частка скоротилася до 12%), що свідчить про поступове зменшення ролі зовнішньої міграції у процесах розростання Каїру. У цей період істотно зріс попит на житло з боку молодих сімей, які прагнули створити власні домогосподарства. Через високу вартість житла, обмежені можливості оренди та дефіцит доступних квартир на формальному ринку значна частина цього попиту задовольнялася через неформальний сектор, який забезпечував житлом не лише малозабезпечені, а й сім'ї із середніми доходами. Водночас державні житлові програми були орієнтовані переважно на населення із середніми та вищими доходами. Додатково житлову кризу поглибили війни 1967 і 1973 років, які призвели до різкого скорочення державних інвестицій у житлове будівництво.

У 1977 році уряд започаткував політику будівництва нових міст у пустельних районах навколо Каїра, прагнучи стримати урбанізацію сільськогосподарських земель і подолати житлову кризу. Проте ця політика не досягла поставленої мети, оскільки нове житло залишалося малодоступним для населення з низькими доходами та було розташоване далеко від основних місць прикладання праці. Починаючи з 1980-х років темпи розростання неформальних поселень дещо сповільнилися, однак це не було наслідком реалізації політики нових міст. Основними причинами стали скорочення трудової міграції єгиптян до нафтовидобувних країн після падіння світових цін на нафту у 1983–1984 роках та вплив ірано-іракської війни (1980–1988). Одночасно з середини 1980-х років почали знижуватися темпи природного приросту населення та майже припинилася міграція із сільської місцевості, що зменшило демографічний тиск на міську забудову. Проте розвиток неформальних поселень не припинився. Нові великі райони майже не виникали, однак існуючі швидко ущільнювалися та продовжували зростати. У 1986–1996 роках середньорічні темпи приросту населення неформальних поселень становили 3,4 % порівняно лише

з 0,3 % у формальних районах, а темпи неформального будівництва досягали 3,2 % на рік проти 1,1 % у легальній забудові.

Після трагедії в громаді Manshiyet Nasser у 2008 році, коли обвал порід із гори Мокаттам спричинив загибель понад 100 осіб, підхід держави до неформальних поселень було переглянуто. Створений того ж року Фонд розвитку неформальних поселень (ISDF) запровадив розмежування між небезпечними та непланованими територіями. До першої категорії віднесли райони, де існувала безпосередня загроза життю, здоров'ю, безпеці житла або правам володіння; вони потребували термінового втручання, переселення чи реконструкції. Непланованими визначалися райони, що виникли з порушенням містобудівного законодавства, але не становили прямої загрози для мешканців і тому мали підлягати переважно модернізації та інтеграції в міську структуру. За оцінками, небезпечні поселення охоплювали близько 1 % житлових одиниць у міських районах, тоді як непланована забудова займала близько 40 % міських територій (Diab et al., 2020). Таким чином, із кінця 2000-х років державна політика поступово змістилася від узагальненого трактування всіх ashwa'iyyat як проблемних зон до диференційованого підходу, що поєднував переселення з небезпечних ділянок із модернізацією переважної більшості непланованих районів.

Водночас слід враховувати, що Великий Каїр є винятково потужним центром тяжіння населення – найбільшою міською агломерацією Африки та одним із найбільших урбанізованих центрів світу. Александрія, друге за чисельністю населення місто Єгипту, майже утричі менша за столицю, тоді як у самому Каїрі проживає майже половина всього міського населення країни. Крім того, саме тут зосереджена значна частина промислового виробництва, адміністративних установ і робочих місць у виробничому та сервісному секторах (Kipper, 2009). За таких умов інтенсивний приплив мігрантів до столиці є закономірним. Разом з тим приклад Великого Каїра свідчить, що в міру розвитку урбанізації змінюється і співвідношення чинників, які визначають розвиток неформальних поселень. Якщо на ранніх етапах їх формування головним джерелом приросту населення є сільсько-міська міграція, то в містах із тривалою історією урбанізації дедалі більшого значення набуває

природний приріст уже сформованого міського населення. Ще одним підтвердженням цього є приклад Макоко – одного з найстаріших неформальних поселень Лагоса, де 51,0 % опитаних зазначили, що народилися саме там (Akinwale et al., 2013). Водночас така трансформація не є універсальною для всіх країн Африки. У державах, де урбанізація та формування неформальних поселень набули інтенсивного характеру лише в останні десятиліття, основним рушієм їхнього зростання й надалі залишається міграція із сільської місцевості.

Історія більшості сучасних неформальних поселень Африки налічує кілька десятиліть, а окремих – понад століття. Їх виникнення пов'язане не лише зі стрімкою урбанізацією другої половини XX ст., а й із колоніальним періодом, коли європейські адміністрації закладали нові міські центри або перебудовували наявні міста відповідно до власних політичних, економічних і расових пріоритетів. Колоніальні міста створювалися насамперед для забезпечення функціонування адміністративного апарату, портів, залізниць і промислових підприємств, тоді як житлове забезпечення африканського населення здебільшого не належало до пріоритетів колоніальної політики. Зростання чисельності робітників і службовців за таких умов супроводжувалося формуванням поселень із самочинною забудовою на міській периферії або на територіях, непридатних для офіційного будівництва.

Одним із визначальних чинників формування таких поселень часто була просторова й расова сегрегація колоніальних міст. У Мапуту міський простір поділявся на дві нерівнозначні частини: Cidade Cimento – "цементне місто" із сучасною інфраструктурою, призначене переважно для європейського населення, та Cidade Caniço – "дерев'яне місто", де африканцям дозволялося споруджувати житло лише з недовговічних матеріалів. Подібні процеси простежувалися і в Луанді, де перші мусеки (musseques) – неформальні поселення – виникли ще в колоніальний період і були безпосередньо пов'язані з расовою сегрегацією населення (Barros & Balsas, 2019). За даними перепису 1898 р., у центральній частині Луанди проживало 20 106 осіб, у мусеках – 6676. (Pepetela, 1990, цит. за: Moreira, 2018, с. 108). У Найробі майбутнє неформальне поселення Kibera також сформувалося за колоніального правління: після

Першої світової війни британська адміністрація дозволила нубійським військовослужбовцям оселитися на тодішній околиці міста як винагороду за службу. Після здобуття Кенією незалежності правовий статус цих земель залишився неврегульованим, тоді як поселення продовжувало розростатися та приймати мігрантів з інших районів країни (Desgroppes & Taupin, 2011). Крім вищезазначеного, швидке зростання неформальних поселень тривалий час стримувалося колоніальними обмеженнями на переселення африканського населення до міст. Подібні обмеження діяли, зокрема, у ПАР та Намібії.

Після здобуття незалежності більшість африканських держав успадкувала міста, просторова структура та житловий фонд яких не були розраховані на швидке демографічне зростання. Масова міграція із сільської місцевості, високий природний приріст міського населення, дефіцит доступного житла та обмежені можливості державного житлового будівництва спричинили розширення вже наявних неформальних поселень і появу нових.

Отже, хоча окремі неформальні поселення мають колоніальне походження, основний етап їх поширення припав на період незалежного розвитку африканських держав. Показовим є приклад Луанди, де історія мусеки (musseques) охоплює кілька етапів міського розвитку (Morrison, 2025). Найдавніші поселення виникли ще в колоніальний період, тоді як інші сформувалися наприкінці колоніальної доби та після здобуття Анголою незалежності. Водночас поселення колоніального часу становлять лише незначну частину сучасної неформальної забудови міста. За результатами обстеження 44 неформальних поселень Луанди лише п'ять виникли в колоніальний період, тоді як переважна більшість сформувалася після здобуття незалежності, особливо в останні десятиліття (Barros & Balsas, 2019).

Несанкціоновані поселення могли формуватися не лише на раніше незаселених міських околицях, а й шляхом повторного заселення залишених або функціонально деградованих територій. Подібну трансформацію пережило поселення Чіболья в Лусаці. У 1930-х роках на його місці розташовувався житловий комплекс для працівників міської ради, мешканців якого згодом переселили через незадовільні санітарні умови. Покинуті будівлі та прилеглі території поступово зайняли працівники центрального ділового району Лусаки та малозабезпечені

мешканці міста. Відсутність офіційного правового статусу, належного дренажу, соціальної та комунальної інфраструктури сприяла перетворенню колишнього службового житлового комплексу на стале неформальне поселення (Mwamba, 2020). Під час громадянської війни 1977–1992 рр. до Мапуту переселилися сотні тисяч сільських жителів, які займали залишені будівлі в центральній частині міста.

Неформальні житлові масиви могли виникати не лише всупереч діям міської влади, а й унаслідок перетворення тимчасових державних рішень на постійні форми розселення. Так, у Віндгуку на початку 1990-х років міська влада створила так звані "зони прийому" для тимчасового розміщення малозабезпечених мігрантів до їх переселення у постійне житло. Однак через нестачу підготовлених земель і доступного житла ці території швидко набули постійного характеру, а неформальна забудова почала поширюватися як усередині, так і за їхніми межами (Weber & Mendelsohn, 2017).

Водночас не всі сучасні неформальні поселення виникли внаслідок самочинного освоєння міської периферії. Окремі з них мають значно давніше походження. Показовим прикладом є Макоко в Лагосі, яке сформувалося не пізніше XVIII ст. як рибальське поселення народу егун, традиційні землі якого охоплюють узбережжя сучасних Нігерії та Беніну (Lawanson et al., 2023). У процесі територіального розширення Лагоса колишнє самостійне поселення опинилося в межах міської забудови й поступово стало сприйматися як неформальне поселення.

Історія формування неформальних поселень дає змогу простежити не лише часові етапи їх виникнення, а й певні *закономірності їхнього просторового розміщення*. Попри значне різноманіття природних умов, систем землекористування та містобудівної політики в різних країнах Африки, вибір місця для виникнення неформальної забудови підпорядковувався схожим принципам. Поселення формувалися не випадково, а на територіях, які одночасно залишалися доступними для заселення та забезпечували відносну близькість до джерел зайнятості, транспортної інфраструктури або інших можливостей отримання доходу.

Найчастіше забудова виникала на незайнятих міських територіях – пустирях, околицях міст, вільних державних землях

або ділянках із невизначеним правовим статусом, що тривалий час не використовувалися для офіційного будівництва. У міру розширення міст саме такі території ставали першими об'єктами самочинного освоєння. У багатьох випадках цьому сприяло й те, що навколо міст зберігалися сільськогосподарські землі, власники яких поступово продавали або неофіційно передавали окремі ділянки під забудову. Так формувалися цілі квартали напівлегальної забудови, особливо характерні для приміських зон міст Західної Африки.

Водночас значна частина неформальних поселень виникала на територіях малопридатних для формального будівництва й тому малопривабливих для інвесторів. Це були заболочені низини, лагуни, заплави річок, вузькі долини, круті схили, території з поганим дренажем, намивні узбережжя, а також ділянки вздовж залізниць, автомобільних магістралей чи інших інженерних споруд. Саме низька ринкова вартість таких земель або неможливість їх повноцінного освоєння в межах офіційного містобудування створювали передумови для їх самочинного заселення. Показовими прикладами є Makoko в лагуні Лагоса, низинні водно-болотні та заплавні території Мапуту, намивні землі Chicala-2, а також поселення Лусаки, сформовані на територіях із поганим природним дренажем, розкидані вздовж узбережжя та схилів несанкціоновані райони Фрітауна.

Показовим прикладом взаємодії природних умов і просторової організації неформальної забудови є Луанда. Місто сформувалося на різко вираженому уступі між прибережною низовиною та плато. Саме на підвищеній частині португальська колоніальна адміністрація розмістила адміністративний, політичний і релігійний центр міста, використовуючи стратегічні переваги підвищеного рельєфу для кращого огляду, контролю над територією та захисту від можливих нападів. Нижні прибережні території тривалий час залишалися периферійними й менш привабливими для офіційної забудови. Саме тут, на намивних землях узбережжя, поступово сформувалися мусеки, зокрема Chicala I, II і III. Їх виникненню сприяли не лише нижча цінність цих територій, а й наявність придатної для будівництва глини, винесеної ерозією з глинистих уступів на узбережжя. Таким чином, геологічна будова території вплинула не лише на просторове розміщення неформальних поселень, а й на вибір будівельних матеріалів. Водночас межа між плато й

узбережжям набула символічного значення, перетворившись на своєрідний кордон між "верхнім" і "нижнім" містом, тобто між формальною та неформальною забудовою (André et al., 2020).

Схожий вплив природних умов спостерігається у Великому Каїрі, де природні особливості місцевості вплинули не лише на просторове розміщення неформальних поселень, а й на формування їхньої внутрішньої структури. Після багаторазових переселень громада забалінів (збирачів сміття) остаточно оселилася між схилами гори Мокаттам і Північним кладовищем (неформальний район Маншіят-Насері) – на території, яка тривалий час залишалася малопридатною для престижної міської забудови. Просторова організація поселення значною мірою визначається рельєфом: заможніші мешканці концентруються вздовж головної вулиці біля підніжжя схилів, тоді як із наближенням до скелястих урвищ і на вищих ділянках проживає бідніше населення (до яких, переважно, належать забаліни). Таким чином, перепад висот відображає не лише природні особливості місцевості, а й соціальну стратифікацію поселення (Gerlach, 2009a). Водночас у повсякденній мові мешканців цього району сформувалося характерне просторове протиставлення: про решту Каїра вони говорять як про "людей там, внизу" (Gerlach, 2009b), маючи на увазі формальне місто. Отже, природний бар'єр перетворився не лише на фізичну, а й на символічну межу між двома міськими просторами. Водночас таку роль можуть відігравати й штучні інфраструктурні бар'єри. Так, у Булак ад-Дакрурі (іншому незапланованому районі Каїру) мешканці називають формальний Каїр "іншим боком", маючи на увазі райони, розташовані по інший бік залізничної колії, яка в їхньому сприйнятті відокремлює простір із кращими житловими умовами та міською інфраструктурою (Gerlach, 2009b). Цей же район є прикладом того, як просторова структура неформального поселення успадковує попереднє використання території. Сформувавшись на місці колишніх сільськогосподарських угідь, район зберіг планувальну схему, що значною мірою наслідує мережу колишніх дренажних каналів, які сьогодні визначають конфігурацію вузьких, прямих і надзвичайно довгих вулиць.

Вибір місця визначався не лише доступністю земельної ділянки, а й можливістю забезпечити повсякденне існування.

Для більшості мешканців неформальних поселень вирішальне значення мала близькість до місць роботи, оскільки регулярні транспортні витрати були для них непосильними. Саме тому значна частина таких поселень концентрувалася поблизу портів, промислових підприємств, ринків, транспортних вузлів або центральних ділових районів міст. Так, поселення Chibolya виникло поряд із центральним діловим районом Лусаки, Kibera – біля промислової зони Найробі, Makoko – поруч із традиційними районами рибальства та центральною частиною Лагоса, а Chicala – поблизу порту Луанди.

Проте просторове розміщення неформальних поселень саме по собі не пояснює особливостей їхнього функціонування. Не менш важливим чинником є правовий режим землекористування, який визначає можливості забудови, характер володіння землею та рівень захищеності мешканців.

Однією з найхарактерніших особливостей неформальних поселень є невизначений правовий статус земель і житла. Попри поширене уявлення, що всі неформальні поселення є результатом самовільного захоплення земель, реальна ситуація є значно складнішою. Порівняння різних країн Африки свідчить, що способи отримання доступу до землі можуть істотно відрізнятися, однак їх об'єднує спільна риса – *відсутність повної юридичної визначеності та державних гарантій володіння.* У більшості випадків мешканці фактично користуються земельними ділянками, можуть передавати їх у спадок, продавати чи здавати в оренду, проте ці права не забезпечують повного юридичного захисту або не визнаються державою.

Одним із найпоширеніших способів отримання доступу до земельних ділянок є їх самовільне зайняття. Такі поселення зазвичай виникають на незабудованих державних землях або територіях, що тривалий час не використовувалися. Саме цей механізм найчастіше призводить до хаотичного розширення міської забудови, а його мешканці залишаються найбільш вразливими до примусових виселень.

Водночас у багатьох країнах швидко формується власний неформальний земельний ринок. Дослідження Намібії показують, що земельні ділянки в неформальних поселеннях можуть купуватися, продаватися, успадковуватися, передаватися всередині родини або виділятися місцевими лідерами громад. Крім того,

окремі ділянки розподіляються органами місцевого самоврядування, які фактично визнають існування поселень, хоча й без надання повноцінних майнових прав. У результаті виникає своєрідний проміжний стан між формальною та неформальною системами землекористування, коли мешканці очікують майбутньої легалізації своїх ділянок (Weber & Mendelsohn, 2017).

Подібна ситуація спостерігається і в інших країнах. У середніх містах Нігерії право користування землею часто ґрунтується на успадкуванні або рішеннях місцевих громад. Земельні ділянки, спочатку зарезервовані для громадських об'єктів чи державних проєктів, після припинення їх реалізації з часом забудовуються житлом і поступово переходять у фактичне користування окремих сімей. Неформальний характер мають і житлові відносини: оренда здебільшого оформлюється усними домовленостями без письмових договорів, що суттєво знижує рівень правового захисту як власників, так і орендарів (Essien & Jesse, 2026).

Ще складнішими є випадки, коли неформальність виникає не через відсутність будь-яких документів, а внаслідок невідповідності між фактичним використанням території та чинним земельним законодавством. Так, у передмістях Дакара значна частина житлової забудови формується на землях, які були офіційно виділені для сільськогосподарського використання. Муніципалітети погоджують їх поділ на ділянки, забудовники продають ці ділянки, а покупці отримують муніципальні сертифікати й навіть можуть оформити дозволи на будівництво. Проте юридична процедура зміни цільового призначення земель часто не завершується, тому повноцінне право власності не виникає. За оцінками місцевих дослідників, у деяких громадах до 90 % земельних ділянок перебувають саме в такому проміжному правовому статусі (Cissé, 2022).

Подібні приклади демонструє і Великий Каїр. Значна частина неформальної забудови виникла на приватних сільськогосподарських землях, які офіційно перебували у приватній власності. Землевласники продавали ділянки або поступово забудовували їх житлом, однак сама забудова суперечила містобудівному законодавству та не відповідала цільовому призначенню земель. Таким чином, незаконним було не саме право власності на землю, а спосіб її використання. Саме ця особливість пояснює, чому значна частина неформальних районів Каїра існує десятиліттями,

маючи сформований ринок нерухомості, але залишаючись поза межами повної правової легалізації.

Поступово між повністю формальними та повністю неформальними поселеннями виникають різноманітні проміжні форми. Так, у Chibolya (Лусака) міська влада розпочала реєстрацію житлових будинків, присвоєння їм адрес і стягнення плати за користування землею та комунальні послуги. Хоча такі заходи ще не означають набуття повноцінного права власності, вони свідчать про поступове адміністративне визнання поселення та інтеграцію його до системи міського управління.

Особливий різновид правового статусу неформальних поселень характерний для країн, де значна частина земель перебуває у звичаєвому землеволодінні. Так, у Гані близько 80 % земель перебуває під контролем традиційних громад і вождів, які здійснюють їх розподіл відповідно до звичаєвого права (Ubink, 2009). У передмістях Кумасі саме традиційні керівники виділяють земельні ділянки під житлову забудову, видаючи документи, що підтверджують право користування землею відповідно до місцевих традицій. Для місцевого населення такі документи є достатньою підставою для будівництва й визнаються легітимними, хоча з позицій державного земельного та містобудівного законодавства вони не завжди забезпечують повний комплекс майнових прав. У результаті одна й та сама забудова може одночасно бути законною в межах звичаєвої системи землеволодіння та залишатися юридично невизначеною в межах формального державного права. Приклад Гани демонструє, що поняття "неформальне поселення" не завжди означає самовільне захоплення землі. Тому неформальність полягає не у відсутності будь-яких прав, а у співіснуванні двох систем легітимності – традиційної та державної.

Таким чином, аналіз різних країн свідчить, що *головною ознакою неформальних поселень є не відсутність права власності як такого, а невизначеність правового статусу землі та житла*. Вона може проявлятися у відсутності офіційної реєстрації, невизнанні державою традиційних або громадських форм землеволодіння, використанні земель не за цільовим призначенням чи відсутності юридичних гарантій захисту від виселення. Саме ця інституційна невизначеність формує специфічний характер функціонування неформальних поселень і

водночас забезпечує достатню гнучкість для розвитку власних механізмів земельного ринку, житлових відносин та місцевого самоврядування.

Водночас невизначений правовий статус не завжди відображає реальні умови проживання населення. Як зазначає М. Халіфа, використання неформальності як головного критерію для віднесення поселень до категорії "нетрів" може призводити до спрощеного сприйняття їхнього характеру. Невідповідність забудови вимогам містобудівного або земельного законодавства не обов'язково супроводжується низькою якістю житла, відсутністю інфраструктури чи високою соціальною вразливістю населення. Показовим є приклад Великого Каїра, де значна частина ашваїятів (ashwa'iyyat)є районами незапланованої, але капітальної забудови, що істотно відрізняються від класичних нетрів багатьох міст Африки (Khalifa, 2011).

Водночас сама межа між формальною та неформальною забудовою в багатьох африканських країнах значною мірою визначається особливостями успадкованих систем містобудівного регулювання (Venâncio, 2015). У більшості держав законодавство про землекористування та планування міського розвитку сформувалося ще в колоніальний період і значною мірою зберегло його основні принципи. Ці норми розроблялися європейськими адміністраціями відповідно до власних економічних, соціальних і просторових потреб і далеко не завжди враховували природні умови, традиційні форми землеволодіння та особливості урбанізації африканських суспільств. Унаслідок цього значна частина сучасної забудови класифікується як неформальна насамперед через її невідповідність нормативним вимогам, а не через низьку якість житла чи відсутність соціальної організації. Подібні труднощі виникають і під час застосування універсальних міжнародних критеріїв оцінки неформальних поселень. Запропоновані глобальні стандарти не завжди враховують місцевий історичний, правовий і соціокультурний контекст, що може призводити до ототожнення принципово різних моделей неформальної урбанізації.

Попередній аналіз показав, що неформальність міської забудови не зводиться лише до відсутності правового статусу земель чи житла. Не менш різноманітними є й самі *форми неформальних поселень*. Самовільно забудовані території не

утворюють єдиного типу міського середовища, а являють собою своєрідну еклектичну сукупність різних моделей урбанізації, що сформувалися під впливом місцевих природних, історичних, соціальних та інституційних умов.

Найбільш відомою формою є класичні нетрі – великі масиви самочинної забудови, для яких характерні низька якість житла, висока щільність населення, недостатній розвиток інженерної інфраструктури та концентрація соціально вразливого населення. Саме такі поселення сформували міжнародне уявлення про міські нетрі й широко представлені в багатьох містах Тропічної Африки – Kibera в Найробі, Makoko в Лагосі, численних мусеке Луанди, районах Хартума тощо.

Водночас, навіть серед таких поселень спостерігається значна внутрішня неоднорідність. У Намібії поряд із повністю самовільно зайнятими територіями існують поселення, що вже частково інтегровані до системи міського управління, забезпечуються окремими інженерними мережами та визнаються муніципалітетами, хоча формально ще не мають повноцінного юридичного статусу. Подібна неоднорідність характерна і для Луанди, де старі центральні мусеки співіснують із новішими периферійними районами, які поступово переходять від тимчасової забудови до більш капітального житла.

Окрему групу становлять незаплановані райони, де головною ознакою неформальності є не низька якість житла, а порушення містобудівних або земельно-правових вимог. Найхарактернішим прикладом є ашваїяти Великого Каїра, які переважно складаються з багатоповерхової капітальної забудови, забезпеченої основними комунальними мережами, але сформованої поза межами офіційного планування міста. Саме такі поселення найбільш виразно демонструють, що поняття "неформальне поселення" не можна автоматично ототожнювати з поняттям "нетрі".

Водночас просторова ізоляція не завжди збігається з периферійним розташуванням. У багатьох містах неформальні поселення можуть безпосередньо межувати з престижними кварталами. Показовим прикладом є поселення Kosmos у муніципалітеті Мадібенг (ПАР), яке виникло поряд із однойменним елітним житловим районом. Його поява стала причиною тривалого конфлікту між мешканцями неформального поселення,

місцевою владою та власниками дорогого житла, які вимагали виселення громади, аргументуючи це зниженням вартості своєї нерухомості. Незважаючи на судове рішення про переселення, значна частина мешканців відмовилася залишати поселення (Kekana et al., 2023). Подібне сусідство спостерігається і в Kibera, оточеній одними з найбагатших районів Найробі.

Нарешті, в окремих містах сформувалися унікальні форми неформального розселення, поява яких безпосередньо пов'язана зі специфічними природними або історичними умовами. Найвідомішим прикладом є Makoko в Лагосі – одне з найбільших у світі прибережних неформальних поселень, більша частина якого розташована безпосередньо над водами лагуни (Lawanson et al., 2023). Житлові будинки споруджені на дерев'яних палях, а основним засобом пересування між ними залишаються човни, які виконують функцію міських вулиць. Така просторова організація сформувалася як адаптація традиційної рибальської громади до життя у прибережному середовищі й не має аналогів серед більшості африканських неформальних поселень.

Іншим своєрідним прикладом є "Місто мертвих" у Каїрі, де житлова функція виникла на території історичного некрополя. Як зазначається "існує давня традиція проживання на території кладовища серед поховань. Єгиптяни ховають померлих у поховальних камерах, розташованих під землею. Над такою камерою зазвичай споруджується невеликий будинок із відкритим подвір'ям. Це дає змогу родичам у спокої оплакувати померлих і, за потреби, залишатися там на ніч. На території мавзолеїв завжди проживали бідні люди, які доглядали за могилами. Починаючи з 1950-х років дедалі більше таких доглядачів стали переселяти сюди свої сім'ї, де народжувалися й виростали їхні діти та онуки" (Gerlach, 2009a, с. 51).

Неформальність не завжди набуває форми окремого поселення. У деяких містах вона представлена розпорошеними осередками житлової депривації, інтегрованими у формальну забудову. Наприклад, Аль-Габа у Сфаксі (Туніс) сформувалася на місці колишньої приміської зони садів і сезонних заміських будинків, що поступово перетворилася на урбанізований простір із розвиненою інфраструктурою та близькістю до промислових районів міста. Із 1980-х років сюди почали масово переселятися малозабезпечені жителі внутрішніх районів

Тунісу, яких приваблювали робочі місця й відносно низька орендна плата. У відповідь власники нерухомості, здебільшого представники корінних мешканців середнього класу, що почали біднішати, стали переобладнувати старі будинки, гаражі й господарські приміщення або зводити дешеві малогабаритні помешкання для оренди (Abdelmoula, 2022). Подібним є явище невеликих житлових споруд у ПАР, які зводяться у дворах формальних будинків і які користуються вже наявною інфраструктурою власників (Lemanski, 2009). У результаті неформальна забудова сформувалися не як окремий район, а як мережа розсіяних житлових одиниць, прихованих усередині формального міського середовища.

Аналіз різних африканських міст свідчить, що *соціальний склад неформальних поселень* є значно різноманітнішим, ніж це зазвичай припускається. Поряд із поселеннями, де переважають найбідніші верстви населення, вимушені переселенці та неформально зайняті працівники, існують райони зі змішаною соціальною структурою, де проживають представники робітничого й середнього класу. Так, дослідження неформальних поселень Намібії показують широкий діапазон щомісячних доходів їхніх мешканців – від 300 до 35 000 намібійських доларів, причому до трьох чвертей голів домогосподарств мають офіційну зайнятість, що свідчить про істотну соціально-економічну неоднорідність населення (Weber, 2017). У Великому Каїрі неформальні райони забезпечують житлом не лише міську бідноту, а й молодь, представників середнього класу, освічені сім'ї, студентів університетів і працівників державного сектору, які не можуть придбати житло на формальному ринку (Kipper & Fischer, 2009). Показовим є навіть "Місто мертвих", яке часто сприймається як ізольований простір крайньої маргінальності. Дослідження його мешканців виявило чотирирівневу соціальну структуру: поряд із безробітними, літніми людьми й вуличними торговцями тут проживають ремісники, власники невеликих майстерень, офісні та державні службовці, а також окремі представники професій, характерних для середнього класу. Останні опинилися тут не внаслідок тривалого зубожіння, а тому, що після руйнування або втрати житла були змушені переселитися до родинних мавзолеїв. За різними обстеженнями, роботу мали від 48 до 73 % дорослого населення, причому

лише близько 10 % працювали безпосередньо на кладовищі, тоді як решта були інтегровані до ширшого ринку праці Каїра (Fahmi & Sutton, 2014). Натомість у суданському Хартумі окремі поселення, навпаки, концентрують населення, що перебуває в умовах крайньої бідності, де добовий дохід окремих домогосподарств не перевищує еквівалента кількох десятків американських центів (Elnoor, 2022). Саме тому соціальна неоднорідність є однією з фундаментальних рис неформальних поселень Африки, а їх зведення до простору виключно бідності не відображає реальної різноманітності африканських міст.

Матеріальні характеристики житла в неформальних поселеннях Африки не утворюють єдиної моделі. *Використані будівельні матеріали* визначаються не самим фактом неформальності, а поєднанням природних умов, доступності місцевих ресурсів, історії формування поселення, матеріального становища населення та тривалості його існування. Тому поряд із тимчасовими спорудами з глини, соломи, дерева, картону чи металевих листів поширені й капітальні цегляні, кам'яні та бетонні будинки, зокрема багатоповерхові.

Вибір матеріалів значною мірою залежить від природного середовища. Так, у водній частині Makoko житло споруджується переважно з дерева, тоді як у Луанді традиційно використовували місцеву глину, саман і дерево, а поширення бетону й цементу стало наслідком поступової капіталізації забудови.

Для багатьох неформальних поселень характерне поступове вдосконалення житла: тимчасові матеріали замінюються довговічнішими, будинки добудовуються й надбудовуються відповідно до зростання сімей. Отже, матеріал будинку часто відображає не тип поселення, а стадію його розвитку.

Величина, конфігурація та щільність житла в неформальних поселеннях Африки відрізняються не менше, ніж матеріали, з яких воно споруджене. Поряд із невеликими одноповерховими будинками й тимчасовими хатинами існують багатоповерхові житлові споруди, розгалужені родинні комплекси, адаптовані господарські приміщення та колишні нежитлові об'єкти. Тому неформальне житло не можна описувати як єдиний архітектурний тип. Його конфігурація залежить від походження поселення, доступної площі, складу домогосподарства, тривалості

проживання мешканців і можливості розширювати будинок у горизонтальному або вертикальному напрямку.

У поселеннях із відносно низькою щільністю переважає горизонтальна забудова. Для традиційних мусеків Луанди характерними були окремі будинки з огородженими подвір'ями – quintas. Подвір'я виконувало важливу господарську й соціальну функцію: там готували їжу, приймали гостей, вирощували рослини, утримували тварин і виконували домашню роботу (Tvedten et al., 2018). У Chicala подібну роль відігравало патіо, навколо якого організовувалося повсякденне життя родини (André et al., 2020). Водночас навіть у межах одного мусеке могли співіснувати невеликі тимчасові споруди та великі дво- або триповерхові будинки заможніших домогосподарств.

Розмір житла часто змінюється разом із життєвим циклом родини. Будинок не обов'язково споруджується як завершений об'єкт, а поступово розширюється шляхом прибудови кімнат, заселення подвір'я або зведення окремих помешкань для молодших поколінь. В одному з описаних домогосподарств Луанди під одним дахом проживали дванадцять осіб: подружжя, неодружені й одружений сини, невістка та п'ятеро онуків. Це демонструє поширену модель багатопоколінного проживання, за якої після одруження діти не завжди утворюють окреме домогосподарство, а залишаються в батьківському будинку або поруч із ним, а до того ж ще й підселяються неповнолітні родичі з села (Tvedten et al., 2018). Подібний процес описаний і в алжирських нетрях, де навколо первісного будинку поступово з'являлися нові кімнати та оселі синів, перетворюючи його на родинний житловий комплекс.

Таке розширення поступово змінює структуру поселення. Вільні ділянки й подвір'я забудовуються, відстань між будинками скорочується, а відкритий простір втрачає свої первісні функції. У щільному луандському районі Catambor будинки безпосередньо примикають один до одного або розділяються лише дуже вузькими вимощеними проходами. В інших мусеках нові житлові одиниці займають залишкові вільні ділянки й подвір'я. У результаті горизонтальне розширення окремих домогосподарств стає одним із механізмів загального ущільнення поселення.

Проте не всі неформальні поселення характеризуються надзвичайно щільною забудовою. У матеріалах про Малаві (Mwau & Schermbrucker, 2012), навпаки, зазначено відносно низьку щільність і наявність біля більшості будинків відкритих ділянок, що використовуються для міського землеробства. Отже, наявність подвір'я не завжди є лише культурною особливістю житла: вона також залежить від вартості землі, розташування поселення та можливості його територіального розширення.

Інший тип становлять райони вертикального ущільнення, особливо характерні для Великого Каїра. У Bulaq al-Dakrur переважають п'яти–семиповерхові будинки, розташовані вздовж надзвичайно вузьких вулиць. Через висоту й щільність забудови, виступи балконів та майже повну відсутність відкритих просторів у житлові приміщення й на рівень вулиці потрапляє мало світла та повітря. В Al-Munib високі будинки складаються з малих квартир, розділених тонкими стінами, а балкони приєднуються до житлової площі, щоб отримати додатковий метр приміщення. Деякі поверхи поділяються на окремі кімнати з невеликими ванними, призначені для найбідніших сімей і самотніх мігрантів. В одному з описаних випадків подружжя з трьома дітьми проживало у квартирі площею не більше 40 м², що складалася з двох кімнат і ванної (Rabie, 2022). Таким чином, вертикальна забудова не усуває перенаселеності, а лише змінює її форму. У горизонтальних поселеннях ущільнення відбувається через добудову подвір'їв і скорочення відстані між будинками; у багатоповерхових – через надбудову поверхів, мінімізацію площі квартир, забудову балконів і поділ помешкань на окремі кімнати.

Особливо складну конфігурацію має каїрське "Місто мертвих". Не всі його мешканці живуть у гробницях. Ще за переписом 1897 року безпосередньо у гробницях проживала 1/3 всіх поселенців некрополя, і з того часу кількість самобудів значно збільшилась. Між мавзолеями й навколо них почали зводити звичайні житлові будинки, а в центральних частинах кладовища сформувалася щільна багатоповерхова забудова. Більшість обстежених споруд залишалася одно- або двоповерховою, але частина мала від трьох до п'яти поверхів. При цьому рівень внутрішньої скупченості становив 2,7 особи

на кімнату, а 88 % домогосподарств проживали у двох кімнатах або менше (Fahmi & Sutton, 2014).

Makoko демонструє адаптацію конфігурації житла до водного середовища. Частина будинків розташована на палях над лагуною, а простір між ними функціонує як мережа водних вулиць. У забудові трапляються житлові кімнати, розміщені одна навпроти одної вздовж спільного проходу, а також невелика частка бунгало й дуплексів. Типова житлова одиниця вміщує від шести до десяти осіб, середній розмір домогосподарства становить близько восьми осіб (Oyinloye et al., 2017). Інше дослідження трьох поселень Лагоса, включно з Makoko, показало, що 32 % опитаних проживали в однокімнатних помешканнях із середнім показником близько п'яти осіб на кімнату, а понад половина – в умовах, де на кімнату припадало більше шести осіб (Akinwale et al., 2013).

Інфраструктурна забезпеченість неформальних поселень визначається не лише наявністю електромережі, водопроводу чи каналізації, а й надійністю, вартістю, безпечністю та фактичною доступністю послуг. У різних поселеннях базові мережі можуть бути відсутні, замінюватися приватними або громадськими системами чи функціонувати з регулярними перебоями.

Найпомітніші відмінності стосуються палива для приготування їжі. У досліджених мусеках Луанди переважає газ, яким користуються понад дев'ять десятих домогосподарств, тоді як деревне вугілля та електроенергія мають другорядне значення. Подібна ситуація характерна для каїрського "Міста мертвих", де основним джерелом енергії для приготування їжі був балонний газ, хоча майже чверть домогосподарств користувалася гасом.

Натомість у низці поселень південної та субсахарської Африки зберігається значна залежність від дров, деревного вугілля, тирси й гасу. У Chibolya деревне вугілля постачається з-за меж Лусаки й продається на периферії поселення, а його виробництво спричиняє вирубування лісів і деградацію земель. У південноафриканському Kosmos через відсутність електроенергії мешканці використовують дрова й гасові печі, іноді долаючи до шести кілометрів у пошуках деревини. У поселеннях Намібії витрати на паливо можуть становити 13–16 % бюджету домогосподарства й перевищувати витрати на освіту або транспорт. Таким чином, вид палива залежить не лише від доходів, а й від доступності

газорозподільних і торговельних мереж, наявності електроенергії та близькості природних ресурсів. Використання твердого палива водночас підвищує ризики забруднення повітря, пожеж і респіраторних захворювань.

Рівень *електрифікації* також коливається від повної відсутності мережі до майже загального, але нестабільного підключення. У Jabarona біля Хартума мешканці купують мінімальну кількість електроенергії у власників приватних генераторів. Щомісячна плата забезпечує лише роботу одного телевізора та лампи, що становить значне навантаження за середнього добового доходу близько одного долара. В окремій частині поселення електричні стовпи лише встановлювалися як підготовка до майбутнього підключення.

В Al-Munib мережа вже існує, однак електроенергію щодня вимикають на кілька годин, а належне вуличне освітлення відсутнє. Мешканці самостійно збирають кошти на лампи, попри те що держава регулярно стягує плату за електропостачання (Rabie, 2022). У Chibolya електрична мережа фізично проходить через поселення, але більшість домогосподарств не може оплатити підключення, що стимулює небезпечні неофіційні з'єднання.

Іншу модель демонструють алжирські нетрі, де мешканці спочатку самостійно під'єдналися до електричної вежі. Згодом енергетична компанія встановила індивідуальні лічильники й фактично легалізувала користування послугою. Рахунки за електроенергію та воду стали не лише підтвердженням оплати, а й документальним свідченням адреси проживання. Отже, підключення до інфраструктури може поступово перетворюватися на механізм адміністративного визнання неформального поселення.

Каїрські приклади загалом свідчать про вищий рівень електрифікації, ніж у багатьох класичних нетрях Тропічної Африки. Однак формальна наявність мережі не усуває проблем перебоїв, незаконних з'єднань і нерівномірного охоплення. У "Місті мертвих", наприклад, частка домогосподарств, які використовували електричне освітлення, значно перевищувала частку офіційно підключених, що пояснювалося спільними та неформальними підключеннями.

Водопостачання є однією з найскладніших проблем неформальних поселень Африки. При цьому нерівність полягає не лише у відсутності централізованих мереж, а й у різній можливості фактично користуватися ними. Навіть там, де водогін формально існує, водопостачання часто є нестабільним, а значна частина населення змушена звертатися до альтернативних джерел. У результаті формується своєрідний паралельний ринок води, на якому найбідніші домогосподарства нерідко сплачують за одиницю води більше, ніж мешканці з індивідуальним підключенням.

У досліджених мусеках Луанди лише близько третини домогосподарств мали кран у власному будинку або подвір'ї. Інші залежали від сусідів, громадських колонок, резервуарів, автоцистерн і мобільних продавців. Заможніші родини могли спорудити підземні резервуари й купувати воду великими обсягами, тоді як бідніші мешканці оплачували окремі двадцятилітрові каністри. Подібні альтернативні моделі існують і в інших країнах. У багатьох містах Малаві, а також Замбії, Кенії та Уганді важливу роль відіграють так звані водні кіоски – громадські пункти продажу очищеної води, що забезпечують мешканців районів без індивідуальних підключень. Вони дозволяють отримувати безпечнішу воду, однак їхня кількість часто є недостатньою, а навіть невелика плата залишається відчутною для найбідніших домогосподарств.

Водночас у різних поселеннях проблема набуває різних форм. У Jabarona воду доставляють возами, а придбаний обсяг лише мінімально покриває щоденні потреби родини. У Chibolya на все поселення припадає лише дев'ятнадцять громадських водорозбірних пунктів, через що частина населення використовує неглибокі колодязі, а приватні продавці встановлюють значно вищі ціни. У Kosmos, навпаки, мешканці користуються тим самим магістральним водогоном, що й сусідній формальний район, завдяки чому безпосереднє сусідство з престижною забудовою забезпечує їм доступ до води.

В Al-Munib та інших неформальних районах Каїра проблема полягає переважно не у відсутності мережі, а в її нестабільній роботі. Вода подається лише протягом кількох годин на добу, тому мешканці змушені постійно наповнювати пластикові резервуари. У Manshiet Nasser окремі домогосподарства

отримують воду від сусідів, а в "Місті мертвих" лише частина житла мала власне підключення, тоді як інші користувалися громадськими кранами або водовозами. Приклад Аль-Габи у Сфаксі демонструє ще одну форму нерівності: інженерні мережі існують у межах району, однак мешканці переобладнаних орендованих приміщень нерідко не мають до них належного підключення або не можуть оплачувати послуги. Отже, фізична близькість до інфраструктури ще не гарантує реального доступу до водопостачання.

Санітарні умови варіюються від наявності індивідуальних *туалетів* і септиків до повної відсутності належної санітарної інфраструктури. У луандських поселеннях основним способом відведення стоків є септики, хоча значна частина населення користується традиційними або вдосконаленими вигрібними туалетами. У Намібії муніципалітети споруджують спільні туалети зі змивом, проте одним туалетом можуть користуватися приблизно шість сімей. Через відсутність чіткого розподілу відповідальності за прибирання й ремонт частина таких споруд стає брудною або непридатною для використання.

У Chibolya близько чверті мешканців не мають санітарних приміщень, а понад дев'ять десятих користуються вигрібними ямами. Поширені також "літаючі туалети" – використання поліетиленових пакетів з подальшим викиданням на відкритих ділянках (Mwamba, 2020). Під час дощів нечистоти з вигрібних ям можуть потрапляти в неглибокі колодязі, безпосередньо пов'язуючи санітарну проблему із забрудненням води. Автори дослідження нетрів середніх міст Нігерії зазначають, що "у 87% населення Авки немає базового туалету, а мешканці неформальних поселень рано вранці або ввечері, коли темно, долають близько 2 км, щоб справити нужду в сусідніх кущах або на сільськогосподарських угіддях, щоб уникнути потрапляння до рук власників ферм" (Essien & Jesse, 2026, с. 17250). У Jabarona, через відсутність туалетів у більшості домогосподарств, прилегле сміттєзвалище використовується як спільний відкритий туалет. В Al-Munib, навпаки, каналізаційна мережа проведена, але труби постійно забиваються й переповнюються, тому мешканці самостійно усувають аварії.

У Makoko санітарна проблема безпосередньо пов'язана з водним середовищем: однією громадською вбиральнею може

користуватися близько п'ятнадцяти домогосподарств, а стічні води, екскременти й кухонні відходи потрапляють безпосередньо в лагуну. У "Місті мертвих" більшість обстежених домогосподарств мала туалет зі змивом, проте лише незначна частка була підключена до централізованої каналізації.

Недостатній рівень санітарної інфраструктури створює не лише гігієнічні, а й безпекові проблеми. У багатьох неформальних поселеннях туалети розташовані поза межами житла або є спільними для великої кількості домогосподарств, тому користування ними, особливо вночі, пов'язане з ризиком насильства. Насамперед це стосується жінок і дітей, які через погане освітлення, значну відстань до вбиралень або небезпеку пересування нерідко відкладають їх відвідування до світлого часу доби або змушені користуватися альтернативними засобами. Подібні проблеми описані в дослідженнях неформальних районів Лусаки, Хартума, Макоко та інших африканських міст, де відсутність безпечної санітарної інфраструктури безпосередньо впливає не лише на здоров'я, а й на повсякденну мобільність, приватність і відчуття особистої безпеки мешканців.

На відміну від інших комунальних послуг, які можуть бути повністю відсутніми або, навпаки, частково забезпечуватися, проблеми зі *збиранням і видаленням твердих побутових відходів* тією чи іншою мірою характерні практично для всіх досліджених неформальних поселень Африки. Відмінності полягають насамперед не в наявності самої проблеми, а в способах її вирішення – від нерегулярного муніципального обслуговування до самоорганізації мешканців, спалювання, захоронення чи стихійного скидання сміття. У деяких поселеннях Віндгука муніципалітет надає пакети для сміття й щотижня спорожнює контейнери, хоча периферійні частини обслуговуються нерегулярно. У Kosmos сусідні престижні квартали отримують регулярне вивезення відходів, тоді як неформальне поселення може залишатися без послуги протягом кількох днів, оскільки не сплачують за цю послугу. Мешканці змушені спалювати сміття, а вітер розносить його територією.

У мусеках Луанди частина населення користується контейнерами, тоді як інші домогосподарства закопують відходи у дворах або скидають їх у яри, водовідвідні канави та стихійні звалища. Якщо сміття не вивозиться, його спалюють або

очікують, що воно буде знесене дощовою водою. У Calawenda природні ерозійні канави використовуються одночасно для людських, твердих і токсичних відходів.

Особливо складною є ситуація в Makoko, де сміття й нечистоти накопичуються безпосередньо у воді. Забруднена лагуна набуває маслянисто-чорного кольору й стає непридатною для рибальства, а відходи блокують дренаж і посилюють затоплення. У Jabarona величезне звалище не лише оточує поселення, а й стає місцем праці дітей, які збирають пляшки, метал і зламані предмети для продажу.

Водночас у деяких поселеннях відсутність муніципальної послуги компенсується самоорганізацією. В Al-Munib мешканці збирають щомісячні внески й домовляються зі сміттєвозами з Manshiet Nasser про вивезення відходів. У Bulaq al-Dakrur перехід від приватного щоденного збирання до недостатньо забезпеченої державної системи, навпаки, призвів до накопичення сміття на вулицях. Це показує, що формалізація послуги сама по собі не гарантує її поліпшення.

Загалом інфраструктурна депривація в неформальних поселеннях проявляється не лише у повній відсутності базових послуг. Не менш поширеними є нестабільне постачання, економічна недоступність, перевантаження мереж, спільне користування, небезпечні неофіційні підключення та залежність від приватних продавців. При цьому окремі види інфраструктури взаємопов'язані: дефіцит води обмежує використання туалетів зі змивом, відсутність каналізації забруднює джерела води, сміття блокує дренаж і посилює затоплення, а ненадійна електроенергія ускладнює зберігання продуктів і погіршує безпеку вулиць. Тому умови проживання слід оцінювати не за формальним принципом "послуга є або її немає", а за її доступністю, надійністю, вартістю, безпечністю та сталістю.

Освіта й медичне обслуговування належать до тих видів міської інфраструктури, доступ до яких у неформальних поселеннях є особливо нерівномірним. При цьому проблема полягає не лише у відсутності шкіл чи медичних закладів. Навіть коли вони існують, їхня кількість, якість роботи та доступність часто не відповідають чисельності населення, а бідність мешканців істотно обмежує можливість користуватися приватними освітніми й медичними послугами.

У відносно давніх і великих неформальних районах школи та медичні заклади поступово з'являються, однак зазвичай працюють із значним перевантаженням, як у Каїрі, де у класі може бути 75 дітей, а навчання у школах – позмінне. Натомість у молодших або периферійних поселеннях проблема часто полягає у майже повній відсутності соціальної інфраструктури. У Jabarona на околиці Хартума мешканці змушені долати значні відстані до медичних закладів, а обмежені доходи нерідко роблять лікування недоступним. Аналогічно в багатьох неформальних поселеннях Луанди державні школи й медичні установи існують лише в окремих районах, тоді як значна частина населення користується приватними, релігійними або громадськими ініціативами, які частково компенсують недостатню присутність держави. Найбільш показовою є ситуація в районі Paraíso в Луанді, де дослідники зафіксували майже повний занепад державних інституцій. Тут недостатньо шкіл і медичних пунктів, існують серйозні проблеми з водопостачанням та електроенергією, а населення часто змушене звертатися до приватних послуг, вартість яких є непосильною для більшості мешканців. Оскільки офіційна медична допомога малодоступна, мешканці луандійських самовільно організованих громад деколи звертаються до знахарів.

Проблеми зі здоров'ям у неформальних поселеннях безпосередньо пов'язані із сукупною дією житлових, санітарних та екологічних чинників. Саме поєднання перенаселеності, нестачі безпечної води, незадовільної санітарії, накопичення відходів, поганого дренажу та обмеженого доступу до медичної допомоги формує характерний комплекс ризиків для здоров'я населення. У дослідженні трьох неформальних поселень Лагоса (Ajegunle, Ijora Oloye і Makoko) встановлено, що мешканці проживають у перенаселених будинках з поганою вентиляцією та із недостатнім водопостачанням, перевантаженими санітарними спорудами, відсутністю належного збору сміття та дренажу. Унаслідок цього найпоширенішими захворюваннями стали малярія, діарейні хвороби, застудні захворювання та кашель, а регулярні підтоплення лише посилюють ризики поширення інфекцій (Akinwale et al., 2013). У Віндгуку діарея є третьою за поширеністю причиною звернення до лікарні та

другою за поширеністю причиною ушпиталення дітей (Weber & Mendelsohn, 2017).

Етнічний склад неформального поселення є не лише демографічною характеристикою. Він визначає моделі взаємодопомоги, мову повсякденного спілкування, способи самоорганізації, просторову структуру громади та механізми соціальної інтеграції нових мешканців. Водночас велика кількість африканських несанкціонованих районів формувалися внаслідок тривалих міграційних процесів і є поліетнічними, проте поряд із ними існують райони, де переважають вихідці з окремих регіонів або представники певних етнічних груп.

Навіть у межах одного міста неформальні поселення можуть суттєво різнитися за ступенем етнічної однорідності: одні зберігають локальне етнічне ядро, тоді як інші перетворюються на поліетнічні громади, сформовані міграцією з різних регіонів країни. Так, у Луанді історично сформовані мусеки не були етнічно однорідними. Вони виникали як простір спільного проживання африканського населення різного походження, а в окремих районах – і європейців (Venâncio, 2013). Водночас окремі квартали зберігали регіональну специфіку: наприклад, Chicala I традиційно заселялася переважно представниками аксілуанда, тоді як Chicala II і III сформувалися пізніше внаслідок міграції населення з інших провінцій Анголи (Andre & Polito, 2020). Так само Jabarona сформувалася переважно як поселення вимушених переселенців нуба із Південного Кордофану та Нубійських гір, але район Fatimiya, навпаки, населяють вихідці з усіх регіонів Судану (Elnoor, 2022).

Показовим прикладом є неформальні поселення Лагоса, етнічний склад (Akinwale et al., 2013) яких істотно відрізняється залежно від історії їх формування та локалізації. Дослідження трьох найбільших поселень міста засвідчило, що Ijora Oloye залишається переважно йорубським районом (92,7 % населення), що пов'язано з його тривалим розвитком (55 % опитаних народилися безпосередньо в поселенні, а понад 45 % проживали в ньому більше п'ятнадцяти років) на території історичного ареалу розселення народу йоруба (Кочеткова, 2021). Натомість Ajegunle, розташоване поблизу порту та промислової зони, сформувалося як один із головних приймальних районів внутрішньої міграції, де поряд із йоруба (41,4 %)

значну частку становлять ігбо (27,9 %) та численні інші етнічні групи – іджо, іладже, урхобо. Останні, будучі мандрівними торговцями й ремісниками оселялися там, де їхня професійна діяльність була найбільш затребуваною та формували громади в припортових районах Лагоса (Ofuafor, 2024). Саме етнічна строкатість Ajegunle пояснює також поширення нігерійського піджину (Mazzoli, 2017) як спільної мови повсякденного спілкування (наряду з йоруба та англійською). Makoko також має змішаний склад населення: хоча у вибірці переважали йоруба (77,8 %), у поселенні проживають представники еґун, іладже, ігбо, хауса (які походять з півночі країни) та інших народів, що відображає тривалі міграційні процеси й розвиток Лагоса як найбільшого економічного центру Нігерії.

Етнічне й регіональне походження мешканців визначає не лише склад населення неформальних поселень, а й *характер соціальних відносин*, взаємодопомоги, локальної самоорганізації та формування відчуття належності до громади. Нові мігранти часто оселяються поруч із вихідцями зі свого регіону, спираючись на земляцькі та родинні зв'язки, що полегшує адаптацію й формує локальні громади.

Показовим є приклад Луанди (Tvedten et al., 2018). Мешканці добре пам'ятають етнічне походження своїх районів і зазначають, що новоприбулі зазвичай селяться серед "своїх", створюючи відчуття приналежності в новому середовищі. Водночас етнічна належність залишається основою взаємних стереотипів і впливає на повсякденні відносини. Подібні мережі формують і іноземні мігранти. У мусеках дрібну торгівлю значною мірою контролюють вихідці з Малі, Сенегалу, Екваторіальної Гвінеї, Нігерії та Мавританії, які утворюють власні торговельні мережі, що нерідко стають джерелом економічної конкуренції з місцевими жителями.

Громадські простори – насамперед кафе, чайні та невеликі заклади харчування – нерідко виконують функцію неформальних соціальних інституцій. Вони стають місцем зустрічі земляків, обміну інформацією про роботу й житло, пошуку взаємодопомоги та інтеграції новоприбулих до локальних мереж взаємодопомоги. Водночас характер їх використання часто відображає соціальні й культурні межі між різними групами населення.

Якщо в одних поселеннях земляцькі зв'язки насамперед полегшують адаптацію новоприбулих, то в інших вони можуть ставати основою тривалого соціального розмежування між місцевими жителями та мігрантами. У районі Аль-Габа у Сфаксі (Туніс) корінні мешканці та новоприбулі мігранти співіснують на одній території, однак залишаються соціально розмежованими. Мігранти, які прибувають переважно з одних і тих самих регіонів або племінних спільнот, формують власні мережі солідарності, взаємодопомоги й працевлаштування, підтримують сімейні контакти, разом відзначають релігійні свята та укладають шлюби переважно всередині своєї групи. Водночас корінні жителі району належать до давніх міських родин, є збіднілими представниками середнього класу і орендодавцями зберігають власні соціальні мережі й дистанціюються від новоприбулих, яких нерідко сприймають як "чужинців". Як пише автор, джерелом такої поляризації є "культурні та історичні чинники, що стосуються не лише міста Сфакс, а й усієї країни […] Хоча Туніс не страждає від сектантства чи етнорелігійних конфліктів, він переживає регіоналізм і напруженість між міськими та малими містечковими чи сільськими жителями. Більш усталені мешканці великих міст не підкоряються племінним структурам, а мають власні знайомі структури, де статус кожної родини залежить від їхнього давнього походження, багатства та впливу. З іншого боку, більшість новоприбулих походять із регіонів, де племінні структури досі існують, чи то у людських стосунках, чи у звичаях і традиціях. Крім того, ця "ксенофобія" має своє власне історичне та психологічне підґрунтя. Були конфлікти навколо землі між мешканцями міста та племенами в його околицях; тобто, на додаток до страху, що деякі племена нападуть на місто, що продовжувалося аж до дев'ятнадцятого століття. Така заряджена пам'ять вважала б хвилю тисяч новоприбулих новим типом "рейду" та звинувачувала б її у зростанні рівня злочинності та "втраті ідентичності" міста" (Abdelmoula, 2022). Унаслідок цього в межах одного району фактично співіснують дві соціальні спільноти, контакти між якими залишаються обмеженими.

Відчуття належності до неформально існуючої громади також залежить від тривалості проживання в ній. Мешканці, які народилися в неформальному поселенні або живуть там

багато років, частіше сприймають його як власний дім. Натомість новоприбулі нерідко зберігають тісні зв'язки з регіоном походження й розглядають життя в нетрях як тимчасовий етап, плануючи повернення або подальший переїзд.

Незважаючи на міський характер неформальних поселень, у них часто зберігаються окремі *елементи сільського способу життя*. Це пов'язано з тим, що значна частина їхніх мешканців є мігрантами першого покоління або підтримує тісні зв'язки з регіонами свого походження. Водночас ці практики не відтворюють традиційне село, а *поступово трансформуються під впливом міського середовища, формуючи своєрідний гібридний спосіб життя*.

Дослідження неформальних поселень Луанди демонструє як традиційні родинні інститути поступово змінюються під впливом міського життя. Розширена сім'я втрачає частину своїх функцій, а літні члени родини дедалі частіше повертаються до рідних сіл, хоча традиційна культура передбачає їхнє утримання дітьми, які, проте, не мають таких фінансових можливостей. Офіційні шлюби рідко укладаються, а перевага надається співмешканню або традиційному шлюбу, що укладається неофіційно, звичаєвими практиками у сільській місцевості звідки походить хтось із подружжя.

Попри тривале проживання в місті, мешканці неформальних районів Африки часто зберігають тісні соціальні й культурні зв'язки з регіонами свого походження. Саме там нерідко відбуваються традиційні весілля, родинні свята, поховання та інші обрядові події, а участь у них залишається важливим засобом підтримання родинної ідентичності та соціальних зв'язків.

Збереження таких зв'язків знаходить вияв не лише у сімейних відносинах, а й у способі організації повсякденного життя та використання житлового простору. Мешканці постколоніальної Луанди кінця 70-х рр. XX ст., освоюючи простори залишених португальцями (які виїхали) квартир, пристосовували їх до свого способу життя, який ще був квазісільським: заселившись сім'ями по 10-12 осіб, на балконах утримували свійських тварин, у ваннах вирощували рослини, готували їжу на підлозі, розпалюючи багаття з паркету (Pepetela, 1990, цит. за: Moreira, 2018). Подібне вже зараз простежується у незаконно збудованих районах на околицях марокканського Агадіра. Попри

поступову модернізацію інфраструктури, окремі сільські практики продовжують існувати після фізичної урбанізації простору: мешканці і далі утримують овець і птицю, а вулицями поряд із автомобілями пересувається гужовий транспорт (Oulfakir, 2022).

Попри збереження багатьох елементів сільського способу життя, неформальні поселення поступово виробляють *власну локальну ідентичність*, яка формується навколо спільного досвіду повсякденного виживання, адаптації до складних умов, взаємодопомоги, самоорганізації та сусідських зв'язків. Водночас громади мають неоднаковий досвід формування прив'язаності мешканців до свого району та рівня внутрішньої згуртованості. І якщо мешканці Makoko вважають, що поселення "це їхня єдина культура, і тому її має зберігати уряд" (Lawanson et al., 2023, с. 4), то жителі мусеке зазначають, що їх район "не є гарним місцем для дорослішання їхніх дітей, і якби у них були інші альтернативи, вони б ніколи там не лишались" (Tvedten et al., 2018, с. 59).

Не менш неоднозначними є оцінки рівня соціальної згуртованості таких громад. Частина дослідників розглядає неформальні поселення як простір взаємодопомоги й солідарності. Наприклад, у нетрях Хартума саме взаємна підтримка розглядається мешканцями як одна з головних умов виживання (Elnoor, 2022). Подібним чином деколи автори стверджують, що переселення мешканців до формальних житлових комплексів нерідко супроводжується руйнуванням усталених сусідських зв'язків і практик взаємодопомоги, формування відчуття відчуження у міських мешканців, ствердження їх як справжньої громади (Rachik, 2022). Водночас досвід інших міст не підтверджує універсальності такого висновку. Так, у Луанді більшість мешканців зазначає, що довіряє лише членам своєї родини та найближчим сусідам, а почуття належності дедалі частіше пов'язується не з усім поселенням, а лише з найближчим кварталом або кількома прилеглими вулицями.

На відміну від формальних міських районів, де значна частина суспільних функцій забезпечується державними або муніципальними інституціями, у неформальних поселеннях їх нерідко доводиться компенсувати силами самих мешканців. Саме тому самоорганізація стає однією з ключових рис їхнього

соціального життя, хоча її форми та ефективність істотно відрізняються в різних містах і країнах.

Самоорганізація охоплює управління територією, підтримання порядку, вирішення конфліктів, утримання спільної інфраструктури, представництво інтересів громади перед владою та взаємодопомогу в кризових ситуаціях. Форми такої самоорганізації істотно відрізняються між окремими поселеннями, поєднуючи традиційні інститути, місцеве самоврядування та нові громадські ініціативи. У мусеках Луанди центральну роль відіграють Комітети мешканців (Comissões de Moradores), які виступають посередниками між населенням і владою. Хоча формально вони створювалися як органи місцевого самоврядування, на практиці їхній статус є подвійним: вони одночасно представляють інтереси громади й виконують функції держави. Саме тому дослідники характеризують їх як "сутінкові інституції", розташовані між державою та громадянським суспільством. Їхня діяльність охоплює питання землекористування, доступу до послуг, вирішення локальних проблем та представництва інтересів мешканців, хоча залежність від державних структур нерідко обмежує їхню автономію. Подібні механізми існують і в інших країнах, хоча їхні інституційні форми відрізняються. У неформальних поселеннях Лагоса важливу роль відіграють традиційні місцеві лідери – baale, які представляють громаду, координують вирішення локальних проблем і виступають посередниками між мешканцями та владою (Lawanson et al., 2023, с. 4). У Jabarona значна частина побутових конфліктів вирішується через традиційного "султана" – цивільного лідера племені, який виконує функції посередника й арбітра, хоча у справах тяжких злочинів мешканці звертаються до державних органів. У Chibolya діє добровільна асоціація сусідського спостереження, яка бере участь у профілактиці злочинності (Mwamba, 2020). У Камеруні напередодні сезону дощів місцеві лідери координують колективне очищення дренажних каналів і взаємодопомогу постраждалим домогосподарствам, а участь у таких роботах фактично є обов'язковою, оскільки від неї залежить доступ до окремих спільних ресурсів і підтримки громади (Kenmegne et al., 2026). У Кенії мешканці контролюють стан спільної інфраструктури, повідомляють про пошкодження, беруть участь у виробленні правил користування громадськими

об'єктами, а конфлікти здебільшого вирішуються шляхом переговорів за участю місцевих лідерів.

Водночас слабкість державних інституцій сприяє формуванню неформальних механізмів влади та соціального регулювання. У таких умовах поширюються дрібна повсякденна корупція (плата за нелегальне підключення, хабарі місцевим чиновникам, продаж доступу до послуг), клієнтаризм (схоже до кумівства чи патронажу або те, що формулюється "друзям – все, ворогам – закон"). Автори дослідження самоорганізованих громад Луанди зазначають: "хоча доступ до державних послуг формально є універсальним та безкоштовним, на практиці ці послуги розглядаються як привілей тих, хто має соціальні зв'язки в цих державних установах або має гроші, щоб за них оплатити" (Tvedten et al., 2018, с. 18). Вирішення конфліктів нерідко здійснюється поза офіційною судовою системою, інколи навіть у формі самосуду. Крайнім проявом неформальних механізмів влади стає концентрація неформальної влади в руках місцевих кримінальних лідерів, до яких мешканці звертаються для вирішення побутових конфліктів, а політики використовують їхній вплив для мобілізації виборців і залякування суперників.

Злочинність у неформальних поселеннях Африки, як своєрідний інший прояв згуртованості та самоорганізації, не є їхньою універсальною або визначальною ознакою, однак вона часто формується як наслідок бідності, соціальної маргіналізації, слабкої присутності держави та поширення неформальних механізмів управління.

Водночас деякі дослідники бачать переваги неформальних поселень перед формальними. Аналізуючи неформальні райони Каїра, Діна К. Шехаєб звертає увагу на низку їхніх функціональних переваг, які значною мірою пояснюють їхню життєздатність і привабливість для мешканців. До них належать фінансова доступність житла, яке створюється поступово власними силами населення без державних субсидій чи бюджетних програм, компактність і змішане функціональне використання території, що забезпечує близькість житла, місць праці, торгівлі, освіти й повсякденних послуг, пішохідний характер середовища, а також самодостатність районів, де поєднуються житлові, комерційні та виробничі функції. Важливу роль відіграє і соціальне середовище: вулиця нерідко стає

продовженням дому, діти граються просто неба, сусіди постійно взаємодіють і добре знають одне одного, що сприяє формуванню локальної довіри та відчуття безпеки. Відтак, неформальні території є прикладом належного планування району "такого, де планування вулиць і розміщення комерційної діяльності сприяють сталому розвитку, де співвідношення ціни та якості є оптимальним, що дає мешканцям можливість контролювати й привласнювати громадський простір, а також заохочує їх інвестувати у спільні об'єкти та утримання свого району" (Shehayeb, 2009, с. 43).

Однак саме цей приклад демонструє ще один важливий парадокс неформальних поселень. Попри функціональні переваги й сформовані локальні громади, їхніх мешканців часто об'єднує *спільний досвід соціальної стигматизації*. Неформальні райони нерідко сприймаються владою й суспільством як простір бідності, небезпеки, безладу та злочинності, що позначається не лише на доступі до інфраструктури й послуг, а й на самовідчутті їхніх мешканців. Навіть тоді, коли повсякденне життя в окремих аспектах не поступається формальним районам мешканці продовжують відчувати себе громадянами "другого сорту". Саме це породжує, за висловом одного з респондентів, своєрідний "неформальний стан душі" (Gerlach, 2009b): відчуваючи байдужість держави мешканці неформальних районів відповідають їй взаємністю – перестають очікувати підтримки від влади, зосереджуючись лише на вирішенні власних повсякденних проблем.

Стигматизація неформальних поселень має не лише символічні, а й цілком практичні наслідки для міської політики. Тривалий час вони розглядалися владою як простір хаосу, злочинності, антисанітарії та містобудівної "аномалії", яку необхідно усунути. Саме тому перші *підходи до регулювання неформальної забудови* ґрунтувалися переважно на її знесенні, примусовому виселенні мешканців та очищенні території для подальшого містобудівного освоєння. Особливо часто такі рішення застосовувалися щодо поселень, розташованих на територіях із високою ринковою вартістю землі, де інтереси забудовника переважали інтереси місцевих громад.

Показовим прикладом є Луанда, де реконструкція набережної та інших престижних міських просторів супроводжувалася

знесенням неформальних поселень і переселенням їхніх мешканців на периферію. Зокрема, у 2006 р. було ліквідовано поселення Irak, Bagdad і Bom Chapeu (Fubu), а близько трьох тисяч мешканців переселено до Kilamba Kiaxi. К. Баррос та К Бальсас характеризують ці процеси як прояв інституційної джентрифікації, коли очищені території використовуються для реалізації комерційних і житлових проєктів, орієнтованих на забезпеченіші верстви населення (Barros & Balsas, 2019). Водночас окремі країни намагалися поєднати ліквідацію нетрів із масштабними державними житловими програмами. Найвідомішим прикладом стала марокканська програма "Міста без нетрів", започаткована у 2004 р., яка передбачала переселення мешканців нетрів до нового житла. Уже до кінця 2015 р. 55 із 85 марокканських міст були офіційно оголошені "вільними від нетрів", тоді як близько 82 % домогосподарств, які проживали в нетрях, отримали нове житло або гарантії його надання.

Однак наприкінці XX – на початку XXI ст. підходи до регулювання неформальних поселень поступово почали змінюватися. Дослідники дедалі частіше наголошують, що ліквідація нетрів не усуває причин їх виникнення, а лише переміщує проблему в інші частини міста. Тому сучасна міська політика дедалі більше орієнтується не на знесення, а на поетапну модернізацію, легалізацію та інтеграцію неформальних поселень у міську структуру.

Одним із найбільш послідовних прикладів такого підходу є Намібія. Там неформальні поселення пропонують розглядати не як однорідну категорію, а як різні стадії урбанізованих територій, головною проблемою яких є не якість житла, а відсутність гарантованих прав на землю (Weber & Mendelsohn, 2017). Тому раннє містобудівне планування, мінімальне інженерне облаштування, поетапна формалізація землекористування та поступове покращення житла самими мешканцями є значно ефективнішим, ніж перепланування вже сформованих щільних поселень.

Подібний перехід від політики знесення до політики інтеграції відбувся й у Замбії. Закон про житло 1974 р. надав місцевим органам влади право офіційно визнавати неформальні поселення, забезпечувати їх базовою інфраструктурою та надавати мешканцям гарантії володіння землею. Сьогодні Chibolya є одним із тридцяти семи офіційно визнаних неформальних

поселень Лусаки, а мешканці можуть отримувати тридцятирічні сертифікати користування землею (Mwamba, 2020). Схожих принципів дотримуються й сучасні рекомендації щодо розвитку інших африканських міст. Для агломерації Дакара пропонується відмовитися від практики ліквідації неформальних поселень на користь їхньої реструктуризації, розвитку інженерної інфраструктури, легалізації землекористування та забезпечення населення підготовленими земельними ділянками для контрольованого самобудівництва (Cissé, 2022). У Танзанії державна політика також еволюціонувала від програм модернізації самовільних поселень у 1960–1980-х рр. до програм їхньої легалізації та юридичного оформлення, які реалізуються з середини 2000-х років (Magina et al., 2020).

Водночас цей перехід залишається далеко не завершеним. У багатьох країнах політика інтеграції поєднується з вибірковими знесеннями, особливо у районах із високою вартістю землі або під час реалізації масштабних інвестиційних проєктів. Так, у середніх містах Нігерії органи влади одночасно використовують знесення, компенсацію та переговори, однак це не перешкоджає появі нових неформальних забудов (Essien & Jesse, 2026). У Old Fadama (Аккра) громада не заперечувала проти переселення в межах державної програми очищення та реконструкції лагуни Корле, але вимагала участі в його плануванні, побоюючись переміщення до ще менш придатних для життя периферійних районів (Farouk & Owusu, 2012). Подібна суперечність простежується і в Makoko, де після укладення у 2014 р. меморандуму про співпрацю між владою та громадою, який передбачав обмежене знесення забудови, у 2025 р. уряд знову розпочав масштабний демонтаж житла, фактично порушивши досягнуті домовленості (Ali & Idowu, 2026).

Попри поширене уявлення про неформальні поселення як простір крайньої бідності, самі їхні мешканці нерідко оцінюють власне становище значно позитивніше. Порівнюючи своє нинішнє життя з умовами, у яких проживають їхні родини в сільській місцевості, або з рівнем життя батьків, мешканці незапланованих районів Каїру стверджують, що саме переїзд до міста, навіть за умови проживання в нетрях, відкрив для них нові економічні можливості та підвищив добробут (Gerlach, 2009b). За результатами опитування внутрішніх мігрантів, які проживають у

неформальних поселеннях Old Fadama та Nima (Аккра), 88 % респондентів зазначили, що після переїзду до міста їхній загальний добробут покращився (Awumbila et al., 2014).

Така оцінка свідчить, що неформальні поселення не можна розглядати виключно як осередки бідності, занепаду та соціальних проблем. Для значної частини населення африканських міст вони є звичайним середовищем повсякденного життя, роботи й соціальної мобільності. У багатьох країнах саме в неформальних районах проживає більшість міського населення, тому вони становлять не виняток із міського розвитку, а одну з його основних форм. Відповідно, дослідження неформальних поселень дає змогу простежити ключові соціальні, економічні, демографічні та політичні процеси, характерні для сучасної урбанізації Африки.

Обговорення. Попри прагнення максимально комплексно висвітлити сучасні процеси урбанізації в Африці, представлене дослідження не претендує на вичерпне охоплення всіх аспектів цієї надзвичайно багатогранної проблематики. Низка важливих напрямів сучасних урбаністичних досліджень залишилася поза межами цього розділу або була розглянута лише побіжно.

Насамперед це стосується екологічних аспектів урбанізації, які набувають дедалі більшого значення в умовах швидкого розширення африканських міст. Перспективними напрямами подальших досліджень є оцінка впливу урбанізації на міські екосистеми, біорізноманіття, якість атмосферного повітря, стан водних ресурсів і ґрунтів, а також аналіз екологічної стійкості міських територій та їхньої адаптації до наслідків зміни клімату.

Окремої уваги заслуговує проблема забезпеченості населення зеленими зонами та їхньої доступності для рекреації. У багатьох африканських містах швидке розростання забудови відбувається за рахунок скорочення природних територій і відкритих громадських просторів, що безпосередньо впливає на якість життя населення, стан здоров'я та можливості для відпочинку. Особливо яскраво нерівність у доступі до можливості відпочинку на природі проявляється у неформальних поселеннях і віддзеркалює загальну майнову нерівність.

Перспективним напрямом є також вивчення міського землеробства, яке в багатьох країнах Африки виконує важливі соціально-економічні та екологічні функції.

Поза межами дослідження також залишився широкий спектр питань, пов'язаних із міською культурою, формуванням міської ідентичності та символічним осмисленням міського простору.

Окремим перспективним напрямом досліджень є аналіз міського простору як носія історичної пам'яті, політичних смислів та культурної спадщини. Просторова організація міста відображає історичні етапи його розвитку, суспільні суперечності та співіснування різних моделей колективної пам'яті. Особливої актуальності ця проблематика набуває для більшості африканських країн, міста яких формувалися в умовах колоніального панування та зберігають численні елементи колоніальної просторової організації, топоніміки, монументального мистецтва й архітектури. У постколоніальний період ці елементи нерідко стають предметом суспільних дискусій, переосмислення або символічної трансформації через перейменування вулиць, демонтаж чи переінтерпретацію пам'ятників, створення нових меморіальних просторів та переосмислення старих, формування символічних центрів міста. Дослідження таких практик дозволяє краще зрозуміти, як через міський простір відображаються процеси переосмислення історичного минулого, формування національної та локальної ідентичності, а також трансформація суспільної пам'яті. Подібні процеси характерні не лише для країн Африки, а й для багатьох держав із постколоніальним або постімперським минулим, що робить цей напрям досліджень актуальним у ширшому порівняльному контексті, зокрема з подібними процесами в Українській державі.

Таким чином, урбанізація Африки залишається надзвичайно багатогранним явищем, яке потребує подальших міждисциплінарних досліджень.

Висновок. Проведений аналіз дозволив комплексно узагальнити сучасні уявлення про урбанізаційні процеси в Африці та показати їх як один із визначальних чинників просторової, соціально-економічної та демографічної трансформації континенту. Урбанізація розглядається не як ізольований демографічний чи містобудівний процес, а як комплексний індикатор суспільних трансформацій, через який розкриваються особливості історичного розвитку, економічної структури, демографічної динаміки, міграційних процесів, соціальної організації та просторової диференціації країн Африки. Такий підхід дозволяє інтегрувати

різнорідні природні, історичні, соціальні, економічні та політичні чинники в єдину аналітичну систему, що є одним із фундаментальних завдань сучасного країнознавства.

Водночас дослідження демонструє, що попри наявність спільних для континенту закономірностей урбанізації, кожна країна Африки характеризується власним поєднанням історичних передумов, колоніальної спадщини, демографічних тенденцій, моделей господарського розвитку та особливостей просторової організації міст. Саме тому урбанізація виступає важливим інструментом порівняльного країнознавчого аналізу, який дозволяє не лише виявляти спільні риси розвитку регіону, а й пояснювати відмінності між окремими державами та субрегіонами.

Узагальнення значного масиву сучасної англомовної наукової літератури, матеріалів міжнародних організацій і регіональних досліджень дозволило сформувати систематизований огляд сучасних урбанізаційних процесів, який, наскільки відомо авторам, є одним із найбільш комплексних в українській країнознавчій літературі. Це створює підґрунтя для подальших досліджень урбанізації Африки, розширює методологічний інструментарій сучасного країнознавства та може бути використаний як основа для порівняльних досліджень урбанізаційних процесів в інших регіонах світу.

Список використаних джерел

Кочеткова, І. В. (2021). Ніґерія. В Енциклопедія Сучасної України. Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. https://doi.org/10.5281/zenodo.19777173

Abdelmoula, M. R. (2022, June 1). Invisible slums: "Al-Ghaba" in Tunisia's Sfax. Assafir Al-Arabi. https://assafirarabi.com/en/45400/2022/06/01/invisible-slums-al-ghaba-in-tunisias-sfax/

Adagun, R. O. (2021). Urban migration and infrastructural development in Lagos metropolis, 1899–1999 (Doctoral thesis, University of Ibadan). University of Ibadan Institutional Repository. https://pgsds.ictp.it/xmlui/bitstream/handle/123456789/1464/adagun.pdf?sequence=1&isAllowed=y

Adams, E. A. (2018). Thirsty slums in African cities: Household water insecurity in urban informal settlements of Lilongwe, Malawi. International Journal of Water Resources Development, 34(6), 869–887. https://doi.org/10.1080/07900627.2017.1322941 – https://architexturez.net/doc/10-1080/07900627-2017-1322941

Adelekan, I. O. (2010). Vulnerability of poor urban coastal communities to flooding in Lagos, Nigeria. Environment & Urbanization, 22(2), 433-450. https://doi.org/10.1177/095624781038014

African Development Bank & Cities Alliance. (2022). The dynamics of systems of secondary cities in Africa: Urbanisation, migration and development. African Development Bank. https://www.afdb.org/sites/default/files/2022/05/16/the_dynamics_of_systems_of_secondary_cities_in_africa_urbanisation_migration_and_development_-_2022.pdf

African Development Bank Group. (2013, March 27). Recognizing Africa's informal sector. Our Africa, Our Thoughts. https://blogs.afdb.org/afdb-championing-inclusive-growth-across-africa/post/recognizing-africas-informal-sector-11645

African Development Bank Group. Human development. – https://www.afdb.org/en/knowledge/publications/tracking-africa%E2%80%99s-progress-in-figures/human-development

Akamanzi, C., Deutscher, P., Guerich, B., Lobelle, A., & Ooko-Ombaka, A. (2016). Silicon Savannah: the Kenya ICT services cluster. Microeconomics of Competitiveness, 7(2), 36-49. – https://www.isc.hbs.edu/Documents/resources/courses/moc-course-at-harvard/pdf/student-projects/Kenya%20ITC%20Services%202016.pdf

Akinwale, O. P., Adeneye, A. K., Musa, A. Z., Oyedeji, K. S., Sulyman, M. A., Oyefara, J. O., Adejoh, P. E., & Adeneye, A. A. (2013). Living conditions and public health status in three urban slums of Lagos, Nigeria. South East Asia Journal of Public Health, 3(1), 36–41. https://doi.org/10.3329/seajph.v3i1.17709

Alade, T., Edelenbos, J., & Gianoli, A. (2019). Adapting Urban Light-Rail Transport to the African Context: A Process Conducted by Transport Authorities and Chinese Rail Corporations in Addis-Ababa, Abuja, and Lagos. Urban Science, 3(4), 109. https://doi.org/10.3390/urbansci3040109

ALBATROSS Project. (2025). Kumasi hub. – https://albatross-project.eu/hubs/kumasi-hub/

Alharathy, S. (2024, October 14). UNHCR reports massive influx of Sudanese refugees into Kufra. Libya Observer. https://libyaobserver.ly/inbrief/unhcr-reports-massive-influx-sudanese-refugees-kufra

Ali, N., & Idowu, G. (2026). Demolition-driven urbanism and the loss of coastal heritage in Makoko, Lagos. Nature Cities, 3, 192–193. https://doi.org/10.1038/s44284-026-00411-5

Ammann, C., Sanogo, A., & Heer, B. (2021). Secondary Cities in West Africa: Urbanity, Power, and Aspirations. Urban Forum, 33(4), 445–461. https://doi.org/10.1007/s12132-021-09449-1

Andre, A. B. V., & Polito, J. de A. (2020). Urbanização e preservação cultural: Caso do Bairro das Chicalas em Luanda. Revista de Arquitetura IMED, 9(1), 81–95. https://doi.org/10.18256/2318-1109.2020.v9i1.3772 – https://seer.atitus.edu.br/index.php/arqimed/article/view/3772/2592

André, Á., Polito, J. de A., & Marangoni Filho, M. (2020, July). Espaços de ser e de habitar: Etnoterritorialidade e materialidades nos musseques da Chicala, em Luanda. Paper presented at the Bienal Internacional de Arquitetura Acadêmica Adventista, Lima, Peru. https://www.researchgate.net/profile/Aurea-Andre-2/publication/342750800_Espacos_de_ser_e_de_habitar_etnoterritorialidade_e_materialidades_nos_musseques_da_Chicala_em_Luanda/links/5f04b4689285

1c52d61e34a9/Espacos-de-ser-e-de-habitar-etnoterritorialidade-e-materialidades-nos-musseques-da-Chicala-em-Luanda.pdf

Atoui, Y. (2025, August 11). Around 1,400 informal settlements in Tunisia: Laws in the pipeline to resolve the situation. News Tunisia. https://news-tunisia.tunisienumerique.com/around-1400-informal-settlements-in-tunisia-laws-in-the-pipeline-to-resolve-the-situation/

Awumbila, M., Owusu, G., & Teye, J. K. (2014). Can rural–urban migration into slums reduce poverty? Evidence from Ghana (Working Paper No. 13). Migrating out of Poverty Research Programme Consortium. https://assets.publishing.service.gov.uk/media/57a089d340f0b649740002ae/WP13-migratingoutofpov.pdf

Barrass, K. (2024, February 14). Building low-carbon resilience into Freetown's future. International Institute for Environment and Development. https://www.iied.org/building-low-carbon-resilience-freetowns-future

Barros, C. P., & Balsas, C. J. L. (2019). Luanda's slums: An overview based on poverty and gentrification. Urban Development Issues, 64(1), 29–38. https://doi.org/10.2478/udi-2019-0021 https://www.researchgate.net/publication/338579789_Luanda's_Slums_An_overview_based_on_poverty_and_gentrification

Bezu, S., & Holden, S. (2014). Rural–urban youth migration and informal self-employment in Ethiopia (Center for Land Tenure Studies Working Paper No. 01/2014). Norwegian University of Life Sciences. https://www.cmi.no/publications/5739-rural-urban-youth-migration-and-informal-self

Bizimana, O., & Arzoumanian, S. (2023). Informality, labor market dynamics, and business cycles in North Africa (IMF Working Paper No. 2023/182). International Monetary Fund. https://doi.org/10.5089/9798400250583.001 – https://www.imf.org/-/media/files/publications/ wp/2023/english/wpiea2023182-print-pdf.pdf

Blier, S. P. (2012). The African urban past: Historical perspectives on the metropolis. African Architecture, 14-19. – https://d1wqtxts1xzle7.cloudfront.net/37407318/_blier_the_african_urban_past._in_african_metropolitan_architecture._ed._adjaye_2012_pdf__edited-libre.pdf?1429853055=&response-content-disposition=inline%3B+filename%3DThe_African_Urban_Past_Historical_Persp.pdf&Expires=1766715085&Signature=euHlrR1JoUaxs9uu08cvW1Gksgck2vNO0RHqgep5w8kAy5R3lXpwMOeqYBlr7gu4MZOu-5yWW2pB~25Mkk--o56DZjbKNbgugzuxTiMUKYE88gh9dRH-ISPHC1sHo3IOg2BbyVkgIaezXZ9v1fZS9bb ZJUDTlYBJ4mezEnXUC85ONeKUbCuP3fEhgKODha-OxcA-6bcMEIy0CG8FJDQyoaFlclER-H31sgzTk~nsN9CO5IEonhZi1EHdtynWCwOeJVCv2Ti17OHwi7bAvw~a0dSmruGvPl7HECZRdsUiLD97ULX~AA56uycGOAnzvFbkr53QFvmYJy73EBxnxiduXg__&Key-Pair-Id=APKAJLOHF5GGSLRBV4ZA

Brülhart, M., & Hoppe, M. (2011). Economic integration in the lower Congo region: opening the Kinshasa-Brazzaville bottleneck. World Bank Policy Research Working Paper, (5909).

Cabrita, S., Matos, J. S., & Ferreira, F. (2024). Critical Infrastructures in Informal Settlements of Maputo City, Mozambique: The Importance of Interdependencies for Interventions Prioritization. Urban Science, 8(4), 195. https://doi.org/10.3390/urbansci8040195

Cardarelli, R., Abdulkarim, A. I., Alter, A., Arzoumanian, S., Badr, K., Balima, W. H., Belgacem, A., Bizimana, O., Gaertner, M., Harb, M., El Hamiani Khatat, M., Maggi, C., Muthoora, P. S., & Vacher, J. (2022). Informality, development, and the business cycle in North Africa (IMF Departmental Paper No. DP/2022/011). International Monetary Fund. https://doi.org/10.5089/9781513591773.087 – https://www.imf.org/-/media/files/publications/dp/2022/english/idbcnaea.pdf

Chen, M. A., & Beard, V. A. (2018). Including the excluded: Supporting informal workers for more equal and productive cities in the global south (Working Paper). World Resources Institute. https://www.wri.org/research/including-excluded-supporting-informal-workers-more-equal-and-productive-cities-global

Chen, X., & Myers, G. (2013). China and Africa: The crucial urban connection. The European Financial Review, 14, 51-55. – https://d1wqtxts1xzle7.cloudfront.net/102755123/232742484-libre.pdf?1685321426=&response-content-disposition=inline%3B+filename%3DChina_and_Africa_The_Crucial_Urban_Conne.pdf&Expires=1767109443&Signature=M5ByMrvd0ZAZUMAgPa29HvNLIcLzhk7iJHxl2UBh2~ZiVaxsnoYVCJYEHDdjHqBQwFRSk0UatvLXOftEhDQxUK3AnY53l-tLN8XRlFj2voicfpSGOj6yHNKNgGo29gOtJEYtis0qcmytJqNjw-8Rb5hjx~V-H29rAQWH1CNMhlQN2lMwXVJ3F tlgdWG-xmj87YRM1Xhay8-RbD~uXB8oDPOs0EZDqXqJ84i9hYmLJYEn-UZNQR5DfxTKu0y0RzIpl~BTgT6Lm~CsS3Y7uZysXyK2C7ns6V61f7EjSCAwiXeHAEAZPf824wJYW8ggTrMOqVj~kc0lp~b47jD8Pp9YtQ__&Key-Pair-Id=APKAJLOHF5GGSLRBV4ZA

Chiwele, D., Lamson-Hall, P., & Wani, S. (2022). Informal settlements in Lusaka (Policy Brief). International Growth Centre; Cities that Work. https://www.theigc.org/sites/default/files/2022/02/Informal-settlements-in-Lusaka-web.pdf

Cilliers, J., & Chipanda, B. (2026) Work/Jobs. Published online at futures.issafrica.org. Retrieved from https://futures.issafrica.org/thematic/13-work-jobs/ [Online Resource] Updated 26 December 2025.

Cissé, O. (2022). Challenges of urbanisation in Dakar: Land-use planning, sanitation, public transportation and public housing. Friedrich-Ebert-Stiftung. https://library.fes.de/pdf-files/bueros/senegal/19120.pdf

Cities Alliance. (2022). Managing migration and urban expansion in secondary cities. Cities Alliance. https://www.citiesalliance.org/sites/default/files/2022-06/citiesalliance_managingmigration_and_urban_expansion_2022_0.pdf

Cohen, B. (2006). Urbanization in developing countries: Current trends, future projections, and key challenges for sustainability. Technology in Society, 28(1–2), 63–80. https://doi.org/10.1016/j.techsoc.2005.10.005

Comins, L. (2023, October 30). The shifting landscape of South Africa's informal settlements. Mail & Guardian. https://mg.co.za/news/south-africa/2023-10-30-the-shifting-landscape-of-south-africa-s-informal-settlements/

Coquery-Vidrovitch, C. (2020). Urban citizenship in Africa South of the Sahara: Comments on Maarten Prak's Citizens without Nations. TSEG – The Low Countries Journal of Social and Economic History, 17(3), 109-120. https://doi.org/10.18352/tseg.1168

Coret, C., Zaugg, R., & Chouin, G. (2020). Cities in Africa before 1900. Historiography and Research Perspectives. Afriques. Débats, méthodes et terrains d'histoire, (11). https://doi.org/10.4000/afriques.3088

Crush, J., & Frayne, B. (2011). Supermarket Expansion and the Informal Food Economy in Southern African Cities: Implications for Urban Food Security. Journal of Southern African Studies, 37(4), 781–807. https://doi.org/10.1080/03057070.2011.617532

Cunningham, W., Newhouse, D., Ricaldi, F., Tchuisseu Seuyong, F., Viollaz, M., & Edochie, I. (2024). Urban informality in Sub-Saharan Africa: Profiling workers and firms in an urban context (Policy Research Working Paper No. 10703). World Bank, Social Protection and Jobs Global Practice & Poverty and Equity Global Practice. https://openknowledge.worldbank.org/server/api/core/bitstreams/49818cdf-7c10-4bf1-a530-7e9c54393b60/content

Dasgupta, N., & Lloyd-Jones, T. (2018). Heterogeneity and vulnerability in the urban informal economy: Reworking the problem in the current context. The case of Uganda. World Development Perspectives, 10–12, 64–72. https://doi.org/10.1016/j.wdp.2018.09.008 https://westminsterresearch.westminster.ac.uk/download/e1fb84ab70207f4dd09f0d97ec61139d397324c74674a2e4be4184faa44d4565/1776335/Heterogeneity%20and%20Vulnerability%20in%20the%20Urban%20Informal%20Economy_final.pdf

de Coning, C. H., Koefoed, M., Iversen, T. O., Ali, A., Krampe, F., Kim, K., Seyuba, K., & Tarif, K. (2023). Climate, Peace and Security fact sheet: Somalia. Norwegian Institute of International Affairs (NUPI). https://www.nupi.no/en/news/climate-peace-and-security-fact-sheet-somalia3

de Haas, M., Frankema, E. (2025) The age of intra-African migration: shifting patterns of regional mobility between two global diasporas, 1850–1960. CMS 13, 32. https://doi.org/10.1186/s40878-025-00448-w

Desgroppes, A., & Taupin, S. (2011). Kibera: The biggest slum in Africa? Les Cahiers d'Afrique de l'Est / The East African Review, 44, 23–33. https://doi.org/10.4000/eastafrica.521

Diab, Y., El Shaarawy, B., & Yousry, S. (2020). Informal settlements in the Arab region: Towards Arab cities without informal areas. UN-Habitat: Giza, Egypt. https://www.isdb.org/sites/default/files/media/documents/2020-06/36%20IsDB%20UN%20Habitat%20Report%20on%20Informal%20Settlements%20in%20the%20Arab%20Region-%20Feb%202020.pdf

Diawara D.G., Ballo A. (2025) Analysis of the Housing Market: Case of the Bamako District. Éditeur international de recherche scientifique et académique, In press, 3 (4), pp.59-68. – https://hal.science/hal-05053386/

Djomo, J. M. N., & Epo, B. N. (2023). The Proliferation of Slums in Cameroon: What Do Internal Migrations Mean for Urban Planning? In P. B. Cobbinah & E. Gaisie (Eds.), Reimagining Urban Planning in Africa (pp. 196–215). chapter, Cambridge: Cambridge University Press. https://www.cambridge.org/core/books/abs/reimagining-urban-planning-in-africa/proliferation-of-slums-in-cameroon/A6055DFED4A07FB876B86A7E25AF8362

Dodman, D., Spires, M., & Strachan, K. (2022, November 7). At the crossroads: Climate change and African cities. African Cities Research

Consortium. https://www.african-cities.org/at-the-crossroads-climate-change-and-african-cities/

Elnoor, S. (2022, May 21). The slums of Khartoum: On life's edge. Assafir Al Arabi. https://assafirarabi.com/en/45200/2022/05/21/the-slums-of-khartoum-on-lifes-edge/

Essien, E., & Jesse, E. E. (2026). Urban informality in Nigeria: A midsized city perspective. Environment, Development and Sustainability, 28, 17239–17260. https://doi.org/10.1007/s10668-024-05647-6

EUAA. (February 2025). 1.3.1. Humanitarian situation' in Sudan: Security Situation. – https://www.euaa.europa.eu/coi/sudan/2025/security-situation/13-impact-security-situation-civilian-population/131-humanitarian-situation?utm_source=chatgpt.com#footnote346_ddWfsbJuJWNP3OQS90Y3OmTSjsqwc5EiSY0c0-bh55E_ac2rSKSkTpGI

Fahmi, W. S., & Sutton, K. (2014). Living with the dead: Contested spaces and the right to Cairo's inner-city cemeteries. In Proceedings of the 4th World Sustainability Forum (1–30 November 2014). MDPI. https://doi.org/10.3390/wsf-4-f002

Farouk, B. R., & Owusu, M. (2012). “If in doubt, count": the role of community-driven enumerations in blocking eviction in Old Fadama, Accra. Environment & Urbanization, 24(1), 47-57. https://doi.org/10.1177/0956247811434478

Fei, D. (2025). Speculative urban infrastructure in the context of Chinese engagement in Africa. Urban Studies, 0(0). https://doi.org/10.1177/00420980251338185

Food and Agriculture Organization of the United Nations. (2019). Rural migration in sub-Saharan Africa: Patterns, drivers and relation to structural transformation (FAO Working Paper). Food and Agriculture Organization of the United Nations. https://openknowledge.fao.org/server/api/core/bitstreams/265cc00a-5f9c-4238-8115-414947b1e198/content

Freund, B. (2007). The African city: A history (Vol. 4). Cambridge University Press.

Gallien, M. (2018). Understanding informal economies in North Africa: From law and order to social justice (International Policy Analysis). Friedrich-Ebert-Stiftung, Department for Middle East and North Africa. https://collections.fes.de/publikationen/ident/fes/14573

Gandy, M. (2006). Planning, anti-planning and the infrastructure crisis facing metropolitan Lagos. Urban Studies, 43(2), 371–396. https://doi.org/10.1080/00420980500406751
http://www.matthewgandy.co.uk/datalive/downloadfiles/urbanstudies.pdf

Gerlach, J. (2009a). Three areas: Manshiet Nasser, City of the Dead, Boulaq al-Dakrour. In R. Kipper & M. Fischer (Eds.), Cairo's informal areas between urban challenges and hidden potentials: Facts, voices, visions (pp. 49–51). Deutsche Gesellschaft für Technische Zusammenarbeit (GTZ) GmbH. https://www.citiesalliance.org/sites/default/files/2019-07/CairosInformalAreas_fulltext.pdf

Gerlach, J. (2009b). Me and my neighborhood. In R. Kipper & M. Fischer (Eds.), Cairo's informal areas between urban challenges and hidden potentials: Facts, voices, visions (pp. 53–59). Deutsche Gesellschaft für

Technische Zusammenarbeit (GTZ) GmbH. https://www.citiesalliance.org/sites/default/files/2019-07/CairosInformalAreas_fulltext.pdf

Gibson, M. A., & Gurmu, E. (2012). Rural to urban migration is an unforeseen impact of development intervention in Ethiopia. PloS one, 7(11), e48708. https://doi.org/10.1371/journal.pone.0048708

Gichuki, L. (2024, August 15). Climate change induces child rural to urban migration in Kenya. DevelopmentAid. https://www.developmentaid.org/news-stream/post/183595/rural-to-urban-migration-in-kenya

Global Camp Coordination and Camp Management (CCCM) Cluster. (2017). Somalia settlement typologies: Overview of settlement types for displaced populations in Somalia. https://reliefweb.int/report/somalia/somalia-settlement-typologies-overview-settlement-types-displaced-populations-somalia

Gollin, D., Jedwab, R., & Vollrath, D. (2016). Urbanization with and without industrialization. Journal of Economic Growth, 21(1), 35-70. – https://ora.ox.ac.uk/objects/uuid:f265e50a-fb29-4bd0-8599-93814e55ae6f/files/m23dc8377ebea32f1f2a05b8e62d53207

Goodfellow, T., & Huang, Z. (2020). Contingent infrastructure and the dilution of 'Chineseness': Reframing roads and rail in Kampala and Addis Ababa. Environment and Planning A: Economy and Space, 53(4), 655-674. https://doi.org/10.1177/0308518X20967962

Gwanshak, J. Y., Yusoff, M. B. M., & Shafie, A. B. (2022). Issues of rural-urban migration in north-central Nigeria: A study of Plateau state urban centres. International Journal of Health Sciences, 6(S2), 1698-1714. https://doi.org/10.53730/ijhs.v6nS2.5175

Halakhe, A. B., & Miller, S. (2023, May 25). No going back: The new urban face of internal displacement in Somalia. Refugees International. https://www.refugeesinternational.org/reports-briefs/no-going-back-the-new-urban-face-of-internal-displacement-in-somalia/

Haysom, G. (2023). Understanding secondary city typologies: A food governance lens. In L. Riley & J. Crush (Eds.), Transforming urban food systems in secondary cities in Africa (pp. 25–44). Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-3-030-93072-1_2

Herrera, C., Chen, M. A., & Carré, F. (2012). Informal sector and informal employment: Overview of data for 11 cities in 10 developing countries (WIEGO Working Paper No. 9). Women in Informal Employment: Globalizing and Organizing (WIEGO). https://www.wiego.org/wp-content/uploads/2019/09/Herrera_WIEGO_WP9.pdf

Housing Finance in Africa Yearbook (2021). Centre for Affordable Housing Finance in Africa. https://housingfinanceafrica.org/wp-content/uploads/2025/01/Guinea-Bissau.pdf

IDMC (2022). GRID 2022: Children and Youth in Internal Displacement. – https://www.developmentaid.org/api/frontend/cms/file/2024/08/IDMC_GRID_2022_LR.pdf

Jenkins, P., Robson, P., & Cain, A. (2002). Luanda: City profile. Cities, 19(2), 139–150. https://doi.org/10.1016/S0264-2751(02)00010-0

JICA Research Institute. (2013). Urbanization (Chapter 6). In Development challenges in Africa towards 2050. Tokyo: Japan International Cooperation Agency. https://www.jica.go.jp/Resource/jica-ri/publication/booksandreports/jrft3q00000029i2-att/TICAD_Africa_2050-Chapter6-v2.pdf

Kagia, H. (2024). Het recht op de Afrikaanse stad. Agora. Magazine voor sociaalruimtelijke vraagstukken, 39(1), 25–27. https://doi.org/10.21825/agora.90140

Kapembwa, M., & Mubanga, K. H. (2021). Sustainable household practices for environmental sustainability in informal settlements: Insights from Kanyama Ward 10, Lusaka, Zambia. Journal of Environment and Ecology, 12(1), 1–24. https://macrojournal.org/index.php/jee/article/view/672/658

Kathage, A. M. (2018, March 14). Understanding the informal economy in African cities: Recent evidence from Greater Kampala. World Bank Blogs. Retrieved from https://blogs.worldbank.org/en/africacan/understanding-the-informal-economy-in-african-cities-recent-evidence-from-greater-kampala

Kekana, H. N., Ruhiiga, T. M., Ndou, N. N., & Palamuleni, L. G. (2023). Environmental justice in South Africa: The dilemma of informal settlement residents. GeoJournal, 88(4), 3709–3725. https://doi.org/10.1007/s10708-022-10808-z

Kenmegne, R. L. T., Bissonnette, J.-F., Lavoie, R., & Blouin, D. (2026). When survival is organized locally: Perspectives of community resilience by collective action to flooding in three informal settlements of Douala, Cameroon. Progress in Disaster Science, 29, Article 100522. https://doi.org/10.1016/j.pdisas.2026.100522

Khalifa, M. A. (2011). Redefining slums in Egypt: Unplanned versus unsafe areas. Habitat International, 35(1), 40–49. https://doi.org/10.1016/j.habitatint.2010.03.004

Kinyanjui, M. N. (2013). Women informal garment traders in Taveta Road, Nairobi: From the margins to the center. African Studies Review, 56(3), 147–164. https://doi.org/10.1017/asr.2013.83 – https://www.cambridge.org/core/journals/african-studies-review/article/asr-forum-engaging-with-african-informal-economies/C9CB120F2DD1DA4D7FD7DCF9E7BAD7A3

Kipper, R. (2009). Cairo: A broader view. In R. Kipper & M. Fischer (Eds.), Cairo's informal areas between urban challenges and hidden potentials: Facts, voices, visions (pp. 13–15). Deutsche Gesellschaft für Technische Zusammenarbeit (GTZ) GmbH. https://www.citiesalliance.org/sites/default/files/2019-07/CairosInformalAreas_fulltext.pdf

Kipper, R., & Fischer, M. (Eds.). (2009). Cairo's informal areas between urban challenges and hidden potentials: Facts, voices, visions. Deutsche Gesellschaft für Technische Zusammenarbeit (GTZ) GmbH. https://www.citiesalliance.org/sites/default/files/2019-07/CairosInformalAreas_fulltext.pdf

Korah, A., & Wimberly, M. C. (2024). Smaller cities have large impacts on West Africa's expanding urban system. Sustainable Cities and Society, 105, 105381. https://doi.org/10.1016/j.scs.2024.105381

Koroma, B., Rigon, A., Walker, J., & Sellu, S. A. (2018). Urban livelihoods in Freetown's informal settlements (Report). Sierra Leone Urban Research Centre. https://discovery.ucl.ac.uk/id/eprint/10062427/

Lawanson, O. I., Proverbs, D., & Ibrahim, R. L. (2023). The impact of flooding on poor communities in Lagos State, Nigeria: The case of the Makoko urban settlement. Journal of Flood Risk Management, 16(1), e12838. https://doi.org/10.1111/jfr3.12838

le Roux, L., & Choumert-Nkolo, J. (2021, February). Internal migration and energy poverty in South Africa [Policy brief]. SA-TIED / UNU-WIDER. https://sa-tied-archive.wider.unu.edu/article/internal-migration-and-energy-poverty-south-africa-0

Lemanski, C. (2009). Augmented informality: South Africa's backyard dwellings as a by-product of formal housing policies. Habitat international, 33(4), 472-484. https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0197397509000289

Mabogunje, A.L. (1990). Urban Planning and the Post-Colonial State in Africa: A Research Overview. African Studies Review, 33(2):121-203. doi:10.2307/524471 – https://www.cambridge.org/core/journals/african-studies-review/article/abs/urban-planning-and-the-postcolonial-state-in-africa-a-research-overview1/D36553C687C744BFE5F77DC70023AA53

Magina, F. B., Kyessi, A., & Kombe, W. (2020). The Urban Land Nexus–Challenges and Opportunities of Regularising Informal Settlements: The Case Studies of Dar es Salaam and Mwanza in Tanzania. Journal of African Real Estate Research, 5(1), 32–54. https://doi.org/10.15641/jarer.v5i1.837

Magina, F. B., Kyessi, A., & Kombe, W. (2020). The urban land nexus–challenges and opportunities of regularising informal settlements: The case studies of Dar es Salaam and Mwanza in Tanzania. Journal of African Real Estate Research, 5(1), 32-54. https://doi.org/10.15641/JARER.V5I1.837

Mazzoli, M. (2017). Language nativisation and ideologies in Ajégúnlè (Lagos). Language & Communication, 52, 88–101. https://doi.org/10.1016/j.langcom.2016.08.008

Meier zu Selhausen, F. (2021). Growing Cities: Urbanization in Africa. Research paper/background paper. – https://dspace.library.uu.nl/bitstream/handle/1874/425262/Growing_cities_MzS_2021_rev_3.pdf?sequence=1&isAllowed=y

Mekonnen, Y., & Telake, D. (2024). Fertility Transition Across Major Sub-Saharan African Cities: The Role of Proximate Determinants. https://doi.org/10.21203/rs.3.rs-5381130/v1

Menashe-Oren, A., Sánchez-Páez, D.A. (2023). Male Fertility and Internal Migration in Rural and Urban Sub-Saharan Africa. Eur J Population 39, 10 https://doi.org/10.1007/s10680-023-09659-2

Moreira, P. (2018). This neighbourhood is an endangered species: Investigating urban conflict and reciprocity between Chicala and Luanda, Angola (Doctoral thesis, London Metropolitan University). London Metropolitan University Repository. https://repository.londonmet.ac.uk/1390/1/Moreira_Paulo_PhD_thesis.pdf

Morrison, S. (2025, April 10). Luanda and Maputo: Time for a down-up approach. Africa in Fact. https://africainfact.com/luanda-and-maputo-time-for-a-down-up-approach/

Mottelson, J., & Venerandi, A. (2023). Urban density and socioeconomic characteristics of informal settlements: evidence of interrelation from Maputo, Mozambique. Environment & Urbanization, 35(2), 349-368. https://doi.org/10.1177/09562478231195512

Mtomba, V. (2015, April 5). Multi-currency revives housing projects. The Standard. https://www.thestandard.co.zw/2015/04/05/multi-currency-revives-housing-projects

Muchelo, R. O., Bishop, T. F. A., Ugbaje, S. U., & Akpa, S. I. C. (2024). Patterns of Urban Sprawl and Agricultural Land Loss in Sub-Saharan Africa: The Cases of the Ugandan Cities of Kampala and Mbarara. Land, 13(7), 1056. https://doi.org/10.3390/land13071056

Mueller, V., Schmidt, E., Lozano-Gracia, N., & Murray, S. (2016, February 23). Household and spatial drivers of migration patterns in Africa: Evidence from four countries. World Bank; International Food Policy Research Institute. https://collaboration.worldbank.org/content/usergenerated/asi/cloud/attachments/sites/collaboration-for-development/en/groups/research-partnership-for-sustainable-urban-development/groups/spatial-development-researc/documents/_jcr _content/content/primary/blog/household_and_spatia-Ov7i/Household-and-Spatial-Drivers-of-Migration-Patterns-in-Africa-Evidence-from-Four-Countries..pdf

Muritala, M. (July 2024). Understanding Intermediate Cities in Nigeria: The Cases of Ibadan and Abeokuta", Ifri Papers, Ifri. – https://www.ifri.org/sites/default/files/2024-11/understanding_intermediate_cities_in_nigeria_the_cases_of_ibadan_and_abeokuta.pdf

Mwamba, J. S. (2020). Analysing the sustainability challenges of informal urban settlements: The case of Chibolya in Lusaka, Zambia. Journal of Sustainable Development, 13(6), 55–72 https://doi.org/10.5539/jsd.v13n6p55

Mwau, B., & Schermbrucker, N. (2012, August). Informal planning in Malawi. Slum Dwellers International. https://sdinet.org/2012/08/informal-planning-in-malawi/

Nickanor, N. M. (2014). Food deserts and household food insecurity in the informal settlements of Windhoek, Namibia. (Thesis). University of Cape Town, Faculty of Science, Department of Environmental and Geographical Science. Retrieved from http://hdl.handle.net/11427/9297

Nweke, A. C. (2019). Investigating rural–urban migration in developing countries of the world: A focus on Nigeria. Journal of Public Policy and Administration, 3(3), 76–81. https://doi.org/10.11648/j.jppa.20190303.12

OECD et al. (2025), Africa's Urbanisation Dynamics 2025: Planning for Urban Expansion, West African Studies, OECD Publishing, Paris, https://doi.org/10.1787/2a47845c-en

OECD/SWAC. (2017). Cities and spatial interactions in West Africa: A clustering analysis of the local interactions of urban agglomerations (West African Papers No. 5). https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2017/03/cities-and-spatial-interactions-in-west-africa_fc3fcb07/57b30601-en.pdf

Ofuafor, M. (2024). Urhobo migrants and tin mining in Jos, 1940–1970. Africana Studia, 41, 69–80. https://doi.org/10.21747/0874-2375/afr41a6

Ogundeji, J. (2025, September 22). 60% Lagos residents live in informal settlements – Report. Punch Newspapers. https://punchng.com/60-lagos-residents-live-in-informal-settlements-report/

Olajide, O. A. (2015). Understanding the complexity of factors which influence livelihoods of the urban poor in Lagos' informal settlements (Doctoral thesis, Newcastle University). Newcastle University eTheses. https://theses.ncl.ac.uk/jspui/bitstream/10443/2998/1/Olajide%20O.A.%202015%20%2812mth%29.pdf

Ouedraogo, V., Hackman, K. O., Thiel, M., & Dukiya, J. (2023). Intensity Analysis for Urban Land Use/Land Cover Dynamics Characterization of Ouagadougou and Bobo-Dioulasso in Burkina Faso. Land, 12(5), 1063. https://doi.org/10.3390/land12051063

Oulfakir, S. (2022, May 30). Margins of Morocco's Agadir: Shantytowns and hybrid housing complexes. Assafir Al-Arabi. https://assafirarabi.com/en/45373/2022/05/30/margins-of-moroccos-agadir-shantytowns-and-hybrid-housing-complexes/

Oyinloye, M. A., Olamiju, I. O., & Popoola, O. O. (2017). Urban renewal strategies in developing nations: A focus on Makoko, Lagos State, Nigeria. Journal of Geography and Regional Planning, 10(8), 229–241. https://doi.org/10.5897/JGRP2017.0631

Pepetela. (1990). Luandando. Elf Aquitaine Angola.

Population Reference Bureau. (2024). World population data sheet 2024 [PDF]. https://2024-wpds.prb.org/wp-content/uploads/2024/09/2024-World-Population-Data-Sheet-Booklet.pdf

Proctor, F. J., & Berdegué, J. A. (2016). Food systems at the rural-urban interface (Working Paper No. 194). Rimisp. https://d1wqtxts1xzle7.cloudfront.net/78143617/1467380890194_Felicity_Proctor_Julio_Berdegue-libre.pdf?1641425233=&response-content-disposition=inline%3B+filename%3DFood_systems_at_the_rural_urban_interfac.pdf&Expires=1769910582&Signature=X4wpPgzVGtPyaUamsa3dQ7IMF1asOrRmffuEcZS9zHu4~1Z46~yCsI5c~xMNys2S5vR7hW-pAcfGgEko6oplWL9anKOzDoxWWi38YAqQZg7NFGVHHMqz~T0LJlMmUGtaIoWOCVnpt19KcA4Iy-Cg4IC4UhoZejSNsT8lnkzG92C0St5iYzugwjKmcUKABqXoCxf6oHCkakKhEaTnxb913SLMloShLE1WOwXVCxlioNG73AmeHz52fWeeELp08w1VfFEl3LKyZZWX-sT2MvtvS-gbNgWmaO6cQtuYSelGxikPxfiSgd0H0wmIWQ8FAAZUmvht2A-fWvgWH6rX-D69PA__&Key-Pair-Id=APKAJLOHF5GGSLRBV4ZA

Rabie, H. (2022, June 8). Al-Munib neighborhood: Forsaken by the state and run by its own law. Assafir Al-Arabi. https://assafirarabi.com/en/45533/2022/06/08/al-munib-neighborhood-forsaken-by-the-state-and-run-by-its-own-law/

Rachik, A. (2022, May 15). Casablanca: A case study of urban ecology, neighbourly relations, and security concerns. Assafir Al-Arabi. https://assafirarabi.com/en/45105/2022/05/15/casablanca-a-case-study-of-urban-ecology-neighbourly-relations-and-security-concerns/

Ren, H., Guo, W., Zhang, Z., Kisovi, L. M., & Das, P. (2020). Population Density and Spatial Patterns of Informal Settlements in Nairobi, Kenya. Sustainability, 12(18), 7717. https://doi.org/10.3390/su12187717 – https://www.mdpi.com/2071-1050/12/18/7717

Republic of Madagascar. (2020). Madagascar English national report V1.1 lite: National report for the participation of Madagascar to Habitat III. Habitat III / UN-Habitat. https://www.globalfuturecities.org/sites/default/files/2020-09/Madagascar-English-National-Report-V1.1-Lite.pdf

Sabry, S. (2009). Egypt's informal areas: Inaccurate and contradictory data. In R. Kipper & M. Fischer (Eds.), Cairo's informal areas between urban challenges and hidden potentials: Facts, voices, visions (pp. 29–33). Deutsche Gesellschaft für Technische Zusammenarbeit (GTZ) GmbH. https://www.citiesalliance.org/sites/default/files/2019-07/CairosInformalAreas_fulltext.pdf

Samper, J., Shelby, J. A., & Behary, D. (2020). The Paradox of Informal Settlements Revealed in an ATLAS of Informality: Findings from Mapping Growth in the Most Common Yet Unmapped Forms of Urbanization. Sustainability, 12(22), 9510. https://doi.org/10.3390/su12229510 – https://www.mdpi.com/2071-1050/12/22/9510

Savage, R. (2024, August 22). Rapidly urbanising Africa to have six cities with populations above 10m by 2035. The Guardian. https://www.theguardian.com/world/article/2024/aug/22/rapidly-urbanising-africa-to-have-six-cities-with-populations-above-10m-by-2035

Savage, R. (2024, August 6). No jobs, no trust: Young Africans' economic struggles fuel protests. The Guardian. https://www.theguardian.com/world/article/2024/aug/06/no-jobs-no-trust-young-africans-economic-struggles-fuel-protests-kenya-nigeria-uganda

Séjourné, M. (2009). The history of informal settlements. In R. Kipper & M. Fischer (Eds.), Cairo's informal areas between urban challenges and hidden potentials: Facts, voices, visions (pp. 17–19). Deutsche Gesellschaft für Technische Zusammenarbeit (GTZ) GmbH. https://www.citiesalliance.org/sites/default/files/2019-07/CairosInformalAreas_fulltext.pdf

Shehayeb, D. K. (2009). Advantages of living in informal areas. In R. Kipper & M. Fischer (Eds.), Cairo's informal areas between urban challenges and hidden potentials: Facts, voices, visions (pp. 35–43). Deutsche Gesellschaft für Technische Zusammenarbeit (GTZ) GmbH. https://www.citiesalliance.org/sites/default/files/2019-07/CairosInformalAreas_fulltext.pdf

Smith, J., & Giles, A. (2025). The role of informal economies in African urban growth. Journal of African Development, 6(1), 1–3. https://afea-jad.com/article/the-role-of-informal-economies-in-african-urban-growth-1/

Sondou, T., Anoumou, K. R., Aholou, C. C., Chenal, J., & Pessoa Colombo, V. (2024). Urban Growth and Land Artificialization in Secondary African Cities: A Spatiotemporal Analysis of Ho (Ghana) and Kpalimé (Togo). Urban Science, 8(4), 207. https://doi.org/10.3390/urbansci8040207

Sow, M. (2018, June 1). Figures of the week: Informal employment in African cities. Brookings Institution. https://www.brookings.edu/articles/figures-of-the-week-informal-employment-in-african-cities/

Sudanese refugees flow into Al-Kufra city, municipality unable to assist. (2024, February 7). Moatinoon. https://www.moatinoon.com/cgi-bin/sales?arlang=English&argenkat=News&arcode=240207011952&type=article

Taylor, T. K., Banda-Thole, Y., & Mwanangombe, H. (2015). Characteristics of house ownership and tenancy status in informal settlements in the city of Kitwe in Zambia. – https://www.academia.edu/72380254/Characteristics_of_House_Ownership_and_Tenancy_Status_in_Informal_Settlements_in_the_City_of_Kitwe_in_Zambia

Tvedten, I., Lázaro, G., Jul-Larsen, E., & Agostinho, M. (2018). Urban poverty in Luanda, Angola (CMI Report R 2018:6). Chr. Michelsen Institute. https://www.cmi.no/publications/file/6497-urban-poverty-in-luanda-angola.pdf

Tvedten, I., Lázaro, G., Larsen, Y. F., & Agostinho, M. (2018). Urban poverty in Luanda, Angola (CMI Report No. 6). Chr. Michelsen Institute. https://www.cmi.no/publications/file/6497-urban-poverty-in-luanda-angola.pdf

Ubink, J. M. (2009). Legalising customary land tenure in Ghana: The case of peri-uban Kumasi. In A. J. Hoekema & W. J. Assies (Eds.), Legalising Land Rights. Local Practices, State Responses and Tenure Security in Africa, Asia and Latin America (pp. 163-191). Leiden: Leiden University Press. Retrieved from https://hdl.handle.net/1887/18059

UG Diplomat Reporter. (2025, December 1). Uganda, Kenya sign UN-Habitat pact to transform Busia into regional trade hub. UG Diplomat. https://ugdiplomat.com/uganda-kenya-sign-un-habitat-pact-to-transform-busia-into-regional-trade-hub/

UN-Habitat. (2016). UN-Habitat Support to Sustainable Urban Development in Kenya: Addressing Urban Informality – Volume 4: Report on Capacity Building for Community Leaders. United Nations Human Settlements Programme. https://unhabitat.org/sites/default/files/download-manager-files/UN-Habitat%20SSUDK_%20Report_Vol%204_final.LowRes.pdf

UN-Habitat. (2023, May). Global action plan: Accelerating for transforming informal settlements and slums by 2030. https://unhabitat.org/sites/default/files/2023/05/global_action_plan_22-05-23.pdf

United Nations (2025). World Urbanization Prospects 2025: Summary of Results. UN DESA/POP/2025/TR/NO. 12. New York: United Nations. – https://population.un.org/wup/assets/Publications/undesa_pd_2025_wup2025_summary_of_results_final.pdf

United Nations Country Team. (2021). Botswana: Common Country Analysis (CCA) 2020. United Nations. https://botswana.un.org/sites/default/files/2021-09/BOTSWANA%20COMMON%20COUNTRY%20ANALYSIS %20%28CCA%29%202020.pdf

United Nations Human Settlements Programme (UN-Habitat). (2022). Chapter 2. In World Cities Report 2022: Envisaging the future of cities (pp. 31-70). United Nations Human Settlements Programme.- https://unhabitat.org/sites/default/files/2022/07/chapter_2_wcr_2022.pdf

United Nations Human Settlements Programme (UN-Habitat). (2024). World Cities Report 2024: Statistical annex. https://unhabitat.org/sites/default/files/2024/11/wcr_2024_-_statistical_annex.pdf

United Nations Human Settlements Programme. (2020b). Participatory Slum Upgrading Programme (PSUP) – Togo country profile. MyPSUP platform. https://mypsup.unhabitat.org/countries/Togo

United Nations Human Settlements Programme. (2020a). UN-Habitat Sub-Saharan Africa Atlas (53 pp.). UN-Habitat. https://unhabitat.org/sites/default/files/2020/07/atlasroaf_v02_final-compressed.pdf

United Nations Human Settlements Programme. (2023). Malawi country profile (UN-Habitat report). United Nations Human Settlements Programme. https://unhabitat.org/sites/default/files/2023/07/malawi_country_final_en.pdf

United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division (2019). World Urbanization Prospects: The 2018 Revision (ST/ESA/SER.A/420). New York: United Nations. – https://population.un.org/wup/assets/WUP2018-Report.pdf

United Nations. (2024). The Sustainable Development Goals report 2024: Extended report–Goal 11. United Nations Statistics Division. https://unstats.un.org/sdgs/report/2024/extended-report/Extended-Report_Goal-11.pdf

Useni Sikuzani, Y., Mpanda Mukenza, M., Malaisse, F., & Bogaert, J. (2024). Investigating of Spatial Urban Growth Pattern and Associated Landscape Dynamics in Congolese Mining Cities Bordering Zambia from 1990 to 2023. Resources, 13(8), 107. https://doi.org/10.3390/resources13080107

Useni Sikuzani, Y., Sambiéni Kouagou, R., Maréchal, J., Ilunga wa Ilunga, E., Malaisse, F., Bogaert, J., & Munyemba Kankumbi, F. (2018). Changes in the spatial pattern and ecological functionalities of green spaces in Lubumbashi (the Democratic Republic of Congo) in relation with the degree of urbanization. Tropical Conservation Science, 11, 1–17. https://doi.org/10.1177/1940082918771325

Venâncio, J. (2013). Informality as an important feature of Luanda's urban process. In Informality and urbanisation in African contexts: A nalysing economic and social impacts. Centro de Estudos Internacionais. https://books.openedition.org/cei/121?lang=en

Venâncio, J. (2015). Informality as an Important Feature of Luanda's Urban Process. In A. Afonso (Ed.), Informality and urbanisation in African contexts: analysing economic and social impacts. Lisboa: Centro de Estudos Internacionais. Retrieved from https://books.openedition.org/cei/121

Walther, O. J. (2021). Urbanisation and demography in North and West Africa, 1950-2020 (West African Papers No. 33). OECD Publishing. https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2021/11/urbanisation-and-demography-in-north-and-west-africa-1950-2020_2cbdfc57/4fa52e9c-en.pdf

Weber, B. (2017). Addressing informal settlement growth in Namibia. Namibian Journal of Environment, 1(B), 16–26. https://doi.org/10.64640/3jtzs079

Weber, B., & Mendelsohn, J. (2017). Informal settlements in Namibia: Their nature and growth: Exploring ways to make Namibian urban development more socially just and inclusive (Occasional Paper No. 1). Development Workshop Namibia. https://www.researchgate.net/publication/322200418_Informal_settlements_in_Namibia_their_nature_and_growth

World Bank. (2015). Federal Republic of Nigeria: Slum upgrading, involuntary resettlement, land and housing: Lessons learned from the experience in Lagos and other mega-cities (Report No. ACS13975). World Bank. https://hdl.handle.net/10986/25063

World Bank. (2021). Niger urbanization review: Supporting Niger's modern oases (Report No. 138022). World Bank. https://documents1.worldbank.org/curated/en/940571614009989948/pdf/Niger-Urbanization-Review-Supporting-Nigers-Modern-Oases-Overview.pdf

World Bank. (2024). Madagascar Urbanization Review. The World Bank. https://openknowledge.worldbank.org/entities/publication/a2078c37-05b6-4773-ad7d-80ac3ea866d4

Zimmer, A., Guido, Z., Davies, J., Joshi, N., Chilenga, A., & Evans, T. (2022). Food systems and rural–urban linkages in African secondary cities. Urban Transformations, 4, Article 13. https://doi.org/10.1186/s42854-022-00042-8

Zimmer, A., Guido, Z., Tuholske, C., Pakalniskis, A., Lopus, S., Caylor, K., & Evans, T. (2020). Dynamics of population growth in secondary cities across southern Africa. Landscape Ecology, 35, 2501–2516. https://doi.org/10.1007/s10980-020-01086-6

Zoma, V., & Sawadogo, Y. (2022). Main characteristics of African cities. Quest Journals Journal of Research in Humanities and Social Science, 10(4), 11–17. https://hal.archives-ouvertes.fr/hal-03653714

ФОРТИФІКАЦІЙНА СПАДЩИНА СВІТУ У ПРОСТОРОВОМУ ТА ТУРИСТИЧНОМУ КОНТЕКСТАХ

Ірина КОЧЕТКОВА

Вступ. Сучасне країнознавство розвивається як комплексна міждисциплінарна галузь знань, що інтегрує географічні, історичні, соціально-економічні та культурні аспекти дослідження територій. Традиційно акцент у країнознавчих студіях робився на природно-ресурсному потенціалі, демографічних характеристиках та особливостях господарського розвитку. У сучасних умовах глобалізації посилюється конкуренція між країнами, регіонами та містами за обмежені ресурси розвитку, зокрема туристичні потоки, інвестиції та людський капітал. У зв'язку з цим зростає значення чинників, що визначають унікальність та впізнаваність територій, серед яких особливу роль відіграє культурна спадщина як основа локальної ідентичності.

Культурна спадщина виступає важливим елементом формування унікального образу території, відображаючи історичні процеси, соціальні практики та взаємодію людини з природним середовищем. Зростання інтересу до культурної спадщини пов'язане також із тенденціями збереження ідентичності в умовах уніфікації культурного простору.

Важливим механізмом актуалізації та інтеграції культурної спадщини у систему сучасних соціально-економічних відносин виступає туризм. У межах країнознавства туристична діяльність розглядається як інструмент репрезентації територій, що дозволяє трансформувати історико-культурні ресурси у фактори її розвитку. Туризм сприяє популяризації культурних цінностей, формуванню позитивного іміджу регіонів, розвитку інфраструктури та підвищенню рівня зайнятості населення. Водночас він створює передумови для більш глибокого осмислення ролі історико-культурної спадщини як стратегічного ресурсу територіального розвитку.

У цьому контексті особливу увагу привертають фортифікаційні споруди – замки, фортеці, укріплені міста, які посідають важливе місце у структурі культурної спадщини багатьох регіонів світу. Їх значення виходить далеко за межі суто військових

функцій, які вони виконували в минулому. Фортифікації виступають складними багатофункціональними об'єктами, що поєднують у собі оборонні, адміністративні, економічні та символічні характеристики.

У країнознавчому аспекті фортифікаційні комплекси доцільно розглядати як структуроутворюючі елементи територій. Їх розміщення визначалося стратегічними природно-географічними та соціально-економічними чинниками, зокрема близькістю до торговельних шляхів, водних ресурсів і транспортних вузлів. Саме навколо таких укріплень у багатьох випадках формувалися поселення, які з часом трансформувалися у міста, виконуючи функції центрів управління, торгівлі та культурного життя.

У сучасних умовах фортифікаційна спадщина набуває нового значення як один із ключових ресурсів розвитку туризму. Вона забезпечує територіям історичну впізнаваність, формує їхній символічний образ і виступає основою для створення туристичних продуктів. Особливо це характерно для малих міст, де фортеці та замки часто є домінуючими елементами просторової структури та головними об'єктами туристичного інтересу.

Фортифікаційні споруди є **об'єктом дослідження** у різних галузях знань – історії, архітектурі, археології, історичній географії, урбаністиці та туризмознавстві. Водночас рівень їх вивченості суттєво відрізняється залежно від регіону та типу об'єкта. Найбільш відомі фортеці та укріплені міста, особливо об'єкти Світової спадщини ЮНЕСКО або символічно значущі пам'ятки, описані у науковій літературі достатньо детально. Натомість значна частина регіональних, локальних або менш відомих оборонних систем залишається дослідженою фрагментарно.

У більшості праць основна увага приділяється історії споруд, їх архітектурним особливостям, етапам будівництва та військовому значенню. Значно рідше фортифікації розглядаються у ширшому країнознавчому контексті – як елементи територіальної організації, чинники формування поселень, міського середовища або регіональної ідентичності. Подібним чином природно-географічні чинники, що впливали на вибір місця розташування, конструктивні особливості чи еволюцію оборонних систем, зазвичай згадуються лише побіжно під час опису конкретних об'єктів.

Окремий напрям становлять дослідження, присвячені використанню фортифікаційної спадщини у туризмі. У таких роботах фортеці та укріплені міста розглядаються як елементи культурного туризму, туристичного брендингу та розвитку історичних міст. Водночас статистичні дані щодо реальної відвідуваності конкретних фортифікаційних об'єктів представлені обмежено. Найчастіше доступна інформація стосується туристичних потоків у межах міст, історичних центрів або регіонів загалом, тоді як дані щодо окремих фортець публікуються нерегулярно або взагалі відсутні.

Аналіз наявної літератури також показує, що більшість досліджень мають локальний або регіональний характер. Попри значну кількість праць, присвячених окремим фортецям чи оборонним системам, широких порівняльних узагальнень щодо особливостей фортифікацій у різних регіонах світу виявлено небагато. Особливо обмеженими залишаються дослідження, у яких фортифікаційна спадщина розглядалася б одночасно у країнознавчому, історико-географічному та туристичному аспектах.

Сучасні дослідження фортифікацій дедалі частіше виходять за межі суто військового підходу, розглядаючи їх як складні соціальні та просторові явища, що відображають структуру влади, організацію території та культурні практики суспільств.

У сучасній науковій літературі фортифікації розглядаються як система оборонних споруд, яка включає різні типи об'єктів, що виконували оборонні функції, зокрема фортеці, замки, укріплені міста та окремі будівлі з оборонними елементами, наприклад укріплені будівлі релігійного призначення (Harrison, 2004). Водночас вони відрізняються за своїм функціональним призначенням і ступенем оборонної спеціалізації.

У науковій літературі фортифікації групуються за різними підходами, однак єдина загальноприйнята система типології відсутня. Це пов'язано з великою різноманітністю оборонних споруд, що відрізняються за функціями, масштабами, рівнем оборонної спеціалізації, історичним періодом, природними умовами та роллю у системах розселення. У різних дослідженнях фортеці можуть розглядатися як архітектурні, функціональні, інженерні, соціальні або просторові системи.

Одним із прикладів спроби створення універсальної типології є дослідження Kirk et al. (2023), у якому фортифікації розглядаються не стільки як архітектурні об'єкти, скільки як соціальні та просторові системи контролю ресурсів і території. Автори пропонують трактувати замок як укріплену резиденцію мілітаризованої еліти, поєднуючи оборонні, житлові та статусні функції. Таким чином, межа між замком і фортецею значною мірою стирається.

На основі аналізу 459 фортифікацій із різних регіонів світу автори виділяють вісім типів оборонних споруд: прибережні оборонні центри та елітні комплекси; водні контрольні пункти й торгові вузли; прикордонні або торгові фортеці біля водних шляхів; ізольовані фортеці-притулки; прикордонні фортеці та сухопутні торгові центри; міські або напівміські фортеці-притулки; міські чи напівміські контрольні пункти та укріплені центри; міські фортеці або урядові центри.

Типологія ґрунтується насамперед на функціональній ролі споруд у системах контролю простору, комунікацій і ресурсів, а не на їх архітектурних особливостях.

Натомість регіональні дослідження зазвичай ґрунтуються на локальних історичних і функціональних особливостях фортифікаційних систем. Прикладом такого підходу є дослідження Tashakori Bafghi et al. (2017), присвячене типології історичних замків і оборонних споруд центрального Ірану, насамперед провінції Язд. Автори розглядають замки як багатофункціональні укріплені комплекси, що поєднували оборонні, житлові, адміністративні та господарські функції. Основою класифікації виступає первісне функціональне призначення споруд. У межах дослідження виділено п'ять основних типів: урядові (державні) замки; житлові замки; військово-дисциплінарні замки; замки-склади та сховища; цитаделі.

Додатково фортифікації класифікуються за формою плану, типом розташування, історичним періодом і конструктивними особливостями. На відміну від універсальної типології Kirk et al. (2023), це дослідження демонструє регіональний підхід, у якому класифікація тісно пов'язана з особливостями історичного розвитку, системою розселення та природними умовами конкретного регіону.

У межах дослідження поняття "фортифікаційні споруди", "фортифікації", "оборонні споруди", "оборонна архітектура", "оборонні споруди", "фортифікаційні системи", "оборонні системи", "фортифікаційна спадщина" та споріднені терміни використовуються як близькі за змістом узагальнюючі категорії для позначення різних форм оборонної архітектури та організації оборонного простору. Найчастіше в роботі використовуються терміни "фортифікації" та "фортифікаційні споруди". До них належать різні форми оборонної архітектури – фортеці, замки, укріплені поселення, оборонні лінії, фортифікаційні комплекси та інші укріплені об'єкти. При цьому поняття "фортеця" розглядається не як окремий архітектурний тип споруди, а переважно як функціональна категорія, пов'язана з організацією оборони та контролем території. Натомість термін "фортифікаційна система" використовується для позначення просторово пов'язаних комплексів укріплень, що функціонували як єдина оборонна система.

Методологічну основу дослідження становить поєднання історико-географічного та порівняльного підходів. Фортифікації розглядаються не лише як архітектурні чи військові споруди, а як елементи просторової організації території, пов'язані з природним середовищем, системами розселення, торговельними шляхами та механізмами політичного контролю.

Основною аналітичною одиницею виступає фортифікаційний об'єкт, який аналізується у взаємозв'язку з історичними умовами його формування, функціональними особливостями та роллю у розвитку поселень і регіонів.

У роботі застосовано порівняльний аналіз, що дозволяє виявити спільні закономірності та регіональні відмінності розвитку оборонних систем у різних частинах світу. Дослідження не ставить за мету створення універсальної типології фортифікацій, оскільки різноманіття їх історичних, функціональних і просторових форм ускладнює можливість єдиної класифікації.

Окрему увагу приділено сучасному значенню фортифікаційної спадщини як складової культурного ландшафту, елементу локальної ідентичності та ресурсу туристичного розвитку територій.

Дане дослідження має на **меті** простежити різноманіття фортифікаційних споруд у різних регіонах світу та показати, що оборонна архітектура ніколи не була універсальною чи однорідною. Логіка викладу побудована на поєднанні типологічного

та регіонального підходів: спочатку окреслюються основні форми фортифікацій – від укріплених поселень і міст до фортець, бастіонних систем і протяжних оборонних ліній, – після чого розглядаються особливості їх розвитку в окремих культурно-географічних регіонах світу. Такий підхід дозволяє не лише описати окремі пам'ятки, а й виявити спільні закономірності та відмінності у способах організації оборони.

Особлива увага приділяється взаємозв'язку фортифікацій із природним середовищем, політичною організацією суспільства та рівнем розвитку військової інженерії. У роботі простежується, як у різних природних умовах – гірських, степових, пустельних чи прибережних – формувалися подібні типи оборонних систем навіть за відсутності безпосередніх культурних контактів. Водночас акцентується, що фортифікації виконували не лише військові функції: вони були центрами влади, контролю торгівлі, організації простору та символами політичного статусу.

Окремий акцент зроблено на співіснуванні двох моделей оборонної архітектури – локальної, інтегрованої у повсякденний простір і природне середовище, та колоніальної або інженерної, заснованої на стандартизованих військових принципах. Через порівняння прикладів з Африки, Америки, Європи, Азії та інших регіонів демонструється, що розвиток фортифікацій визначався не лише військовими потребами, а й ширшими соціальними, економічними та культурними процесами.

Водночас аналіз історичних форм фортифікацій створює підґрунтя для розуміння їх сучасної ролі. У сучасному світі оборонні споруди дедалі частіше перетворюються на туристичні, культурні та символічні ресурси, а характер їх використання залежить від ступеня збереженості, способів інтерпретації та інтеграції у сучасний міський простір.

Роль фортифікацій у формуванні міського середовища

Фортифікаційні споруди доцільно розглядати не лише як окремі пам'ятки архітектури, а як важливі елементи історично сформованої територіальної організації, що відображають вплив природно-географічних, політичних і військових чинників. Саме ці чинники визначали вибір місця для їх спорудження,

особливості планування та подальше функціонування укріплених об'єктів.

Розміщення фортець було тісно пов'язане з природними умовами. Перевага надавалася територіям, які забезпечували оборонні та стратегічні переваги: підвищенням рельєфу, річковим долинам, місцям злиття водних потоків або перехрестям важливих шляхів сполучення. Таке розташування дозволяло не лише посилити захист, а й контролювати переміщення людей і товарів, що надавало укріпленням додаткового значення. Водночас політичні процеси зумовлювали появу фортець у прикордонних або стратегічно важливих регіонах, де вони виконували функції центрів управління і забезпечення стабільності. Військові потреби визначали їх конструктивні особливості, сприяючи розвитку складних інженерних рішень, пристосованих до конкретних умов місцевості.

З часом фортифікаційні споруди переставали бути виключно військовими об'єктами і набували багатофункціонального значення. Оборонна функція залишалася визначальною, однак поряд із нею формувалися адміністративні та економічні функції. Укріплення ставали місцями концентрації влади, де зосереджувалися управлінські структури, а їх вигідне розташування сприяло розвитку торгівлі та ремесел. Контроль за торговельними шляхами дозволяв регулювати економічні процеси, що поступово перетворювало фортеці на осередки господарської активності. Водночас вони виконували і символічну роль, уособлюючи владу, силу та стабільність, формуючи уявлення про значущість території.

Наявність укріпленого центру створювала передумови для виникнення поселень. Поряд із військовими гарнізонами з'являлися ремісники та торговці, діяльність яких забезпечувала повсякденне функціонування фортеці. Поступово ці осередки перетворювалися на постійні поселення, які з часом набували ознак міста. У цьому процесі фортеця виконувала роль організуючого ядра, визначаючи напрям розвитку та характер забудови.

Просторова структура таких поселень формувалася навколо укріплення як центрального елемента. У його безпосередній близькості виникали ринкові площі, що ставали осередками економічного життя, розбудовувалися житлові квартали, а також зводилися сакральні об'єкти. Така організація забезпечувала

цілісність і впорядкованість міського середовища, у якому фортеця залишалася домінуючим елементом.

Характер розвитку подібних поселень залежав від умов їх виникнення. У прикордонних регіонах вони формувалися як військово-адміністративні центри, орієнтовані на контроль територій. У місцях активних торговельних зв'язків – як осередки економічної діяльності, де оборонні функції поєднувалися з торговельними. В умовах колоніального освоєння нових територій укріплення ставали інструментами закріплення влади і формували навколо себе поселення з чітко визначеною спеціалізацією.

Таким чином, фортифікаційні споруди відігравали визначальну роль у формуванні міських поселень, поєднуючи оборонні, адміністративні, економічні та символічні функції. Саме через їх розвиток можна простежити, як потреби безпеки поступово трансформувалися у складні форми організації території та стали основою виникнення міст. Водночас конкретні форми цього процесу не були однаковими: вони визначалися історичними умовами, природним середовищем і політичними обставинами, що зумовило формування різних моделей розвитку фортифікаційних міст у різних регіонах світу.

У європейському регіоні фортифікації стали основою формування значної кількості середньовічних міст. Їх виникнення було пов'язане з процесами державотворення, боротьби за території та необхідністю захисту торговельних шляхів. У багатьох випадках замок або укріплене місто виступали центром політичної влади, навколо якого формувалася міська структура. Показовим прикладом є Каркассон (Франція) – укріплене місто, яке зберегло цілісну систему оборонних мурів, башт і внутрішньої забудови, що дозволяє простежити класичну модель середньовічного міського розвитку. Іншим прикладом є Альгамбра (Іспанія), де фортифікаційний комплекс поєднував оборонні та резиденційні функції, формуючи простір, у якому переплітalися політична влада, культура і щоденне життя.

У африканському регіоні фортифікаційні споруди набули особливого значення в умовах колоніального періоду, коли вони використовувалися як опорні пункти контролю над прибережними територіями і торговельними потоками. Їх розташування було безпосередньо пов'язане з морськими шляхами, що забезпечувало доступ до ресурсів і можливість впливу на

економічні процеси. Характерним прикладом є Ельміна (Гана) – одна з найстаріших європейських фортець у Західній Африці, яка стала центром торгівлі і згодом визначила розвиток прилеглого поселення. Подібну роль відігравала Горі (Сенегал), де укріплення виступали інструментами економічного контролю.

У країнах Латинської Америки фортифікаційні міста виникали також у процесі колонізації і були спрямовані на захист портів та контроль морських комунікацій. Їх розвиток визначався поєднанням військових і торговельних функцій. Яскравим прикладом є Картахена-де-Індіас (Колумбія) – місто, укріплення якого забезпечували захист від нападів і водночас сприяли розвитку торгівлі. Схожі процеси простежуються у Гавані (Куба), де система фортифікацій визначала значення міста як стратегічного пункту у Карибському регіоні.

Незважаючи на відмінності в історичних умовах, усі ці приклади демонструють спільну закономірність: фортифікаційні споруди виступали осередками формування поселень і визначали їх подальший розвиток. Зміна історичних умов не зменшила їх значення, але змінила характер їх використання.

У сучасних умовах фортеці дедалі частіше розглядаються як ресурси туристичного розвитку. Втрачаючи первісне оборонне призначення, вони зберігають історичну та архітектурну цінність, яка стає основою їх нового функціонального наповнення. Їх присутність у структурі населених пунктів формує унікальний образ території і забезпечує її впізнаваність.

Саме фортифікаційні об'єкти часто виступають ключовими елементами, що концентрують туристичний інтерес і визначають напрям розвитку туристичної інфраструктури. Навколо них формується система обслуговування відвідувачів, розвиваються культурні ініціативи та активізується місцева економічна діяльність.

Функціонування фортець у туристичній сфері має комплексний характер. Вони використовуються як об'єкти екскурсійного показу, що дозволяє відтворювати історичні події та знайомити з минулим територій. Багато з них виконують музейні функції, забезпечуючи збереження матеріальної спадщини. Поряд із цим фортеці стають місцем проведення культурних і фестивальних заходів, а також виконують освітню роль, сприяючи поширенню знань про історію і культуру.

Таким чином, фортифікаційна спадщина у сучасних умовах постає як важливий ресурс розвитку туризму, поєднуючи збереження історичної спадщини з формуванням привабливого образу територій та активізацією соціально-економічних процесів.

Малі міста посідають особливе місце у збереженні фортифікаційної спадщини, оскільки саме в них історично сформоване середовище збереглося у найбільш цілісному вигляді. На відміну від великих урбаністичних центрів, де процеси модернізації часто призводили до втрати або суттєвої трансформації історичної забудови, малі міста виявилися більш стійкими до радикальних змін. Це дозволило зберегти не лише окремі архітектурні об'єкти, а й характер середовища, у якому вони функціонують.

Саме ця збереженість формує відчуття автентичності, яке є однією з ключових рис малих міст. Фортифікаційні споруди тут не ізольовані від навколишнього простору, а продовжують існувати у зв'язку з історичною забудовою, планувальною структурою та локальними традиціями. Водночас обмежені економічні ресурси таких населених пунктів стримують їх розвиток і не завжди дозволяють повною мірою реалізувати потенціал історико-культурної спадщини.

У сучасних умовах ці особливості малих міст набувають нового значення в контексті розвитку туризму. Зростання інтересу до менш комерціалізованих і більш “автентичних" напрямків сприяє переорієнтації туристичних потоків на такі території. Вони сприймаються як простір, де зберігається безперервність історії, а культурна спадщина не втратила зв'язку з повсякденним життям. Фортеці у цьому контексті виступають не лише окремими об'єктами показу, а частиною цілісного середовища, яке створює ефект “живої історії".

Разом з тим розвиток туризму в малих містах супроводжується низкою обмежень. Слабкість інфраструктури, недостатній рівень промоції та обмежене фінансування стримують їхню конкурентоспроможність. Нерідко навіть значні історико-культурні ресурси залишаються недостатньо інтегрованими у туристичну діяльність через відсутність системного підходу до їх використання.

Подібні процеси характерні і для фортифікаційних міст Східної Європи, розвиток яких значною мірою визначався їх прикордонним положенням. Саме перебування на межі різних

держав і культурних впливів зумовлювало їх оборонний характер і водночас формувало складну історико-культурну структуру. У таких містах поєднуються різні традиції, що відображають багатошаровість історичного розвитку регіону.

У цьому контексті українські малі міста з фортифікаційною спадщиною становлять значний інтерес як об'єкти країнознавчих досліджень. Вони поєднують у собі риси, характерні для прикордонних територій, із високим рівнем збереженості історичного середовища. Наявність фортець визначає їхню просторову організацію і водночас створює передумови для розвитку туризму. Саме ці об'єкти стають основою формування локальної ідентичності та відіграють важливу роль у збереженні культурної спадщини.

Фортифікаційні споруди в світі: регіональні особливості та типологічне різноманіття

Фортифікаційні споруди у різних регіонах світу не зводяться до єдиного типу, а представлені широким спектром форм та нюансів призначень, які відображають різні підходи до організації оборони. Насамперед можна виділити укріплені поселення, в яких захист був невід'ємною частиною повсякденного життя. У таких випадках оборонні елементи – стіни, вали чи природні бар'єри – формувалися разом із самим поселенням і використовувалися спільнотою як єдиний простір проживання та безпеки.

Поступово, з розвитком складніших політичних утворень, виникають укріплені міста, де оборонні споруди набувають більш чіткої структури. Міські стіни, башти та брами не лише забезпечують захист, а й окреслюють межі міського простору, виконуючи адміністративні та символічні функції. У межах таких міст часто формуються цитаделі – внутрішні укріплені ядра, які слугують останнім рубежем оборони та водночас центрами влади.

Паралельно з цим розвиваються спеціалізовані фортифікаційні об'єкти – фортеці та замки, які вже чітко відокремлені від житлового середовища і орієнтовані передусім на військовий контроль території. Вони можуть розташовуватися як у містах, так і поза ними, контролюючи ключові шляхи, ресурси або прикордонні зони. У деяких випадках ці споруди поєднують оборонні функції з адміністративними чи резиденційними, формуючи складні укріплені комплекси.

Окрему групу становлять масштабні оборонні системи, що охоплюють значні території. Це можуть бути як протяжні лінійні укріплення – вали, стіни чи рови, – так і мережі фортифікаційних пунктів, розташованих уздовж торговельних або стратегічних маршрутів.

У ранньомодерний період з'являється ще одна важлива форма – бастіонні укріплення, що свідчить про перехід до спеціалізованих військово-інженерних систем.

Упродовж значного часу *історії Африки фортифікаційні споруди* формувалися передусім у межах урбанізованих центрів і були пов'язані з розвитком великих політичних утворень. Одним із ключових регіонів їх поширення була долина Нілу в межах сучасного Судану, де зафіксовано значну кількість укріплених поселень різних історичних періодів – від доби Керма до середньовічних християнських держав (Мерое, Стара Донгола, Каср Ібрим (Qasr Ibrim), Хісн аль-Баб (Hisn al-Bab), Гала Абу Ахмед, Умм-Маррахі (Umm Marrahi), Шофейн (Shofein) і Умм-Рувейм). Ці об'єкти виконували оборонні, адміністративні та економічні функції, забезпечуючи контроль над річковими шляхами та торговельними маршрутами (Samuel, 2025). У сучасний період більшість із них збереглися у вигляді археологічних залишків, хоча окремі комплекси демонструють відносно високий рівень збереженості.

Показовим прикладом є Стара Донгола (Old Dongola) – столиця християнського королівства Макурія (VII–XIV ст.), яка виникла як укріплений пункт і згодом перетворилася на велике міське поселення з розвиненою фортифікаційною структурою. Центральним елементом міста була цитадель, оточена потужними стінами із сирцевої цегли з кам'яним облицюванням та баштами. У сучасний період об'єкт представлений масштабним археологічним комплексом із добре збереженими залишками оборонних споруд і планувальної структури, що дозволяє розглядати його як один із найбільш репрезентативних прикладів укріплених міст середньовічної Нубії (Geoparks Africa, 2024; Obłuski et al., 2022).

Інший тип фортифікаційної організації представлений ізольованими оборонними пунктами. До них належить фортеця Гала Абу Ахмед (Gala Abu Ahmed), розташована в пустелі Байюда. Вона має чітку прямокутну планувальну структуру з

масивними кам'яними стінами та кутовими баштами, що забезпечували контроль над караванними маршрутами поза долиною Нілу. На відміну від укріплених міст, цей об'єкт функціонував як автономний пункт контролю території і в сучасний період зберігся у вигляді добре читабельних археологічних залишків, що становить значний інтерес для дослідження фортифікаційних систем у пустельних регіонах, хоча не інтегрований у туристичний обіг.

Поза межами нільської цивілізаційної зони фортифікаційні споруди також були поширені в різних регіонах континенту, хоча їхні форми та функції суттєво варіювалися. У північній частині Африканського Рогу укріплені міста виступали важливими елементами просторової організації (Гондар, Харер, Сайла). Одним із найяскравіших прикладів є Харер (Harar) – укріплене історичне місто, оточене оборонною стіною довжиною близько 3,5 км, зведеною між XIII і XVI ст. Усередині стін зосереджено понад 80 мечетей і більше ніж 100 святинь, що визначає його значення як одного з головних центрів ісламської культури та торгівлі в регіоні (UNESCO World Heritage Centre, n.d.; Bate, 2021; Chekroun, 2022).

Поряд із укріпленими містами формувалися й спеціалізовані фортифікаційні комплекси, пов'язані з політичною владою. До них належить Фасіл-Геббі у місті Гондар – укріплений палацовий ансамбль XVII–XVIII ст., оточений кам'яними стінами і призначений для розміщення імператорської резиденції. Його архітектура демонструє поєднання місцевих будівельних традицій із європейськими та індійськими впливами, що відображає інтенсивні міжкультурні контакти того часу.

Окрім великих укріплених центрів, у регіоні існували й окремі фортеці, зокрема у населених пунктах Талех (Taleh), Босасо (Bender Gasim), що в Сомалі (Samuel, 2025).

Окрему групу становлять археологічні об'єкти, що відображають ранні етапи формування урбаністичних і фортифікаційних систем. До них належить Барара (Barara) – середньовічний центр XV ст., локалізований у гірському масиві поблизу сучасного м.Аддис-Абеба. Тут виявлено укріплені структури, зокрема комплекс "Гора королів" (Ambanegest), розташований на підвищенні, що свідчить про використання оборонних принципів у просторовій організації поселення (Pankhurst & Breternitz, 2009).

Уздовж східноафриканського узбережжя фортифікації інтегрувалися у систему міжнародної торгівлі Індійського океану. Міста Кілва (Kilwa), Геде (Gede), Малінді (Malindi), Пате (Pate) і Сію (Siyu) були обнесені стінами і мали башти, що поєднували оборонні та урбаністичні функції. Подібні структури зафіксовані і на Коморських островах (Іцандра-Мджіні (Itsandramdjini), Фомбоні), де вони формували компактні укріплені поселення. Окремі укріплені об'єкти, зокрема Санже я Каті (Sanjé ya Kati) та Муцамуду, демонструють розвиток спеціалізованих оборонних споруд у прибережному середовищі (Samuel, 2025).

У центральній та південній Африці значного поширення набули кам'яні укріплені комплекси зімбабвійської традиції, представлені об'єктами Велике Зімбабве (Great Zimbabwe), Матендері (Matendera) і Налетале (Naletale). Вони характеризуються використанням сухої кладки з гранітних блоків без застосування розчину, що забезпечувало високу стабільність конструкцій. Найбільш вражаючою спорудою є Велика огорожа (Great Enclosure), стіни якої сягають близько 11 м заввишки і мають характерний нахил усередину. Хоча такі структури могли виконувати оборонні функції, сучасні дослідження підкреслюють їх передусім як символи соціальної ієрархії, влади та престижу правлячих груп.

Поряд із ними існували й інші форми укріплень, зокрема столичні центри на кшталт Мбанза-Конго (Mbanza Kongo), а також численні дерев'яно-земляні укріплення (bomas), поширені на території від Анголи до Східної Африки. Окремий тип становили укріплення на височинах, такі як у Ньянгве (Nyangwe).

Особливо показовим є приклад Західної Африки, де фортифікаційні системи набули різноманітних форм – від міських стін до масштабних земляних валів. У цьому регіоні фортифікації виступали не лише як окремі оборонні об'єкти, а як просторові системи, що інтегрували міста, поселення та міжпоселенські території, формуючи цілісні оборонні просторові комплекси. Укріплені міста формували густу мережу від Сахелю до узбережжя. До них належать Кано, Зарія, Логоне, Дженне, Сикасо, Тішит, Ваддан, Абомей, Старе Ойо та Бенін. Поряд із міськими стінами існували окремі фортеці різних типів, зокрема так звані "tata", "qasr" і "ribat", поширені в різних частинах регіону (Samuel, 2025). Вони були пов'язані з державами Сегу (Segu),

Сокото, Імперією тукулерів, а також із оазоввими центрами, такими як Кауар (Kawar).

Одним із найбільш вражаючих прикладів є система укріплень Бенін-Сіті – столиці Бенінського царства, що вважається одним із найрозвиненіших урбаністичних центрів доколоніальної Африки. Місто характеризувалося високим рівнем планування, регулярною структурою вулиць і складною просторовою організацією. Його ключовим елементом була система земляних валів і ровів (Iya), яка оточувала не лише саме місто, а й широку мережу поселень. За оцінками, їх загальна протяжність могла сягати близько 16 000 км, що робить їх одним із найбільших інженерних проєктів доколоніального світу (Koutonin, 2016).

Поряд із системами укріплень Беніну важливе місце займають оборонні споруди держави Ашанті, що сформувалися в умовах військово-політичної конкуренції у внутрішніх районах Західної Африки. Столиця держави Кумасі у XVIII–XIX ст. була оточена складною системою земляних валів, ровів і укріплених рубежів, що утворювали протяжний оборонний пояс навколо міста. Ці укріплення сягали значної довжини та використовували рельєф і водні бар'єри як елементи захисту.

Подібні оборонні комплекси виступали важливим археологічним свідченням конфліктів, контролю територій і процесів раннього державотворення. Іншим масштабним прикладом є Ередо Сунгбо (Sungbo Eredo) у південно-західній Нігерії – укріплення протяжністю понад 160 км, яке охоплює значну територію і вважається одним із найбільших доколоніальних монументів Африки (Folorunso, 2011). Подібні системи існували і в інших центрах регіону, зокрема в Іле-Іфе – одному із найдавніших і найважливіших міських центрів Йоруба, заснованому щонайменше в I тис. н.е. У XIV–XV ст. він розквіт як політичний і культурний осередок, що традиційно вважається "колискою" йорубської цивілізації. Важливим елементом просторової організації Іле-Іфе були земляні укріплення: у середньовічний період навколо його центральної частини було зведено дві лінії валів і стін, що зробило місто укріпленим поселенням з чітко визначеним політичним і сакральним ядром (Hirst, 2019).

Традиційно західноафриканські земляні укріплення розглядалися переважно як оборонні споруди, зумовлені потребою захисту від зовнішніх загроз (Oduwobi, 2023). Проте сучасні

інтерпретації демонструють ширший спектр їхніх функцій. Sungbo's Eredo дедалі частіше трактується не лише як оборонний вал, а як масштабний ландшафтний комплекс, що контролював пересування людей і ресурсів, окреслював межі спільноти та матеріалізував політичну владу (Evans, 2025). У Беніні вони окреслювали межі політичних і соціальних одиниць, структурували мережу поселень (Seemela, n.d.), а у Ашанті слугували інструментом організації простору та контролю доступу до столиці, відображаючи рівень централізації держави.

У сучасний період більшість цих укріплень не збереглися у вигляді цілісних систем, що пов'язано як, в першу чергу, із колоніальним втручанням (укріплення Бенін-Сіті були зруйновані у 1897 році британськими військами), так і з подальшими процесами урбанізації. Наприклад, оборонні земляні укріплення Ашанті (зруйновані внаслідок англо-ашантійських воєн) представлені фрагментами або реконструйованими трасами, що значною мірою обмежує їх використання як туристичних об'єктів, проте зберігає їх значення як важливого археологічного та історичного джерела.

Наразі укріплення були поширені не тільки у великих політичних центрах, а й у менших поселеннях. Дослідження Гбагеде та Іяра в Північному Йорубаленді показують, що навіть периферійні громади створювали складні оборонні системи, інтегровані у природний ландшафт, які виконували не лише військові, але й соціально-організаційні функції (Usman, 2016). Подібна багатофункціональність простежується і в фортифікаціях типу tata, зокрема в Йоро Муссу (Сенегал), що, ймовірно, слугували тимчасовими укриттями в умовах конфліктів і відображали колективні механізми захисту населення (Kroot et al., 2019).

Водночас у Африці існували й інші форми укріплень, пов'язані з місцевими умовами життя і організацією громади. Наприклад, укріплені поселення Консо в південній Ефіопії мають багатошарові кам'яні стіни (paleta), які оточують села і захищають мешканців та худобу. Ці укріплення формувалися разом із самим поселенням і тісно пов'язані з природним середовищем та способом життя громади (Capurro et al., 2011).

На відміну від європейських фортець, які зазвичай будувалися як окремі оборонні об'єкти, тут захист не відокремлений від повсякденного життя. Стіни є частиною житлового простору

і використовуються разом із ним. Водночас ці укріплення відрізняються і від інших африканських прикладів. Укріплення Консо демонструють інший підхід до організації безпеки – не через створення великих оборонних систем або окремих фортець, а через укріплення самого поселення як єдиного цілісного простору.

У сучасний період оборонні об'єкти набувають значення як ресурси культурного туризму. Наприклад, у регіоні Консо туристична діяльність розвивається на основі поєднання матеріальної та нематеріальної спадщини, включаючи укріплені села, терасовані агроландшафти та ритуальні простори. Визнання території об'єктом Світової спадщини ЮНЕСКО у 2011 р. сприяло активізації туристичних потоків і розвитку інфраструктури. (Woldekiros, 2022). А у таких центрах, як Харер та Фасіл-Геббі, розвиток туристичної діяльності сприяв формуванню локальних ринків і дрібного підприємництва, пов'язаного з продажем традиційного одягу, ремісничих виробів і продуктів харчування. Отже, туристичний потік створює нові можливості зайнятості, особливо для жінок і молоді, а також стимулює розвиток неформального сектору економіки (Worku Tadesse, 2023).

Таким чином, культурна спадщина, включаючи фортифікаційні об'єкти, виступає не лише елементом історичного середовища, але й важливим чинником соціально-економічного розвитку, формуючи нові джерела доходів і сприяючи інтеграції місцевих громад у туристичну діяльність.

У доколоніальний період на території Латинської Америки також існували різноманітні форми укріплень, однак їх характер істотно відрізнявся від класичних європейських фортифікацій і водночас демонструє іншу логіку організації оборонного простору порівняно з африканськими прикладами. Якщо в Європі фортеці здебільшого виступали як спеціалізовані військові об'єкти, а в багатьох регіонах Африки – як елементи територіального контролю або міських систем, то в Латинській Америці оборонні функції переважно були інтегровані у структуру поселень і тісно пов'язані з природним середовищем.

Однією з найбільш розвинених форм такої інтеграції були укріплені центри цивілізації інків. Значну роль у системі оборони відігравав комплекс Саксайуаман (Sacsayhuamán), розташований поблизу столиці Куско. Його масивні кам'яні стіни,

складені з багатотонних блоків, поєднували оборонні, символічні та політичні функції, водночас використовуючи рельєф як природний захисний елемент (Hawksley, n.d.). Подібний принцип простежується і в Ольянтайтамбо (Ollantaytambo), де оборона досягалася завдяки поєднанню терасованих схилів, вузьких проходів і кам'яних укріплень, інтегрованих у гірський ландшафт.

У Мезоамериці формувалася інша модель оборони – в межах міських центрів. Так, Теночтітлан (Tenochtitlan), розташований на островах озера Тескоко, використовував водне середовище як основний захисний фактор. Доступ до міста здійснювався через дамби, які могли контролюватися або руйнуватися у разі небезпеки. У містах майя, зокрема Тікаль, оборонні елементи включали поєднання підвищеного рельєфу, обмежених підходів і локальних укріплень, що разом формували ефективну систему захисту без необхідності створення масивних фортифікаційних споруд.

Таким чином, на відміну від європейської традиції, де фортеця виступає окремим оборонним об'єктом, у Латинській Америці захист був частиною загальної організації поселення. Він формувався через поєднання забудови, рельєфу та природних бар'єрів.

У ширшому розумінні це дає підстави говорити про альтернативну модель фортифікації, в якій ключову роль відіграє не спеціалізована військова інженерія, а адаптація до середовища та включення оборонних елементів у повсякденний простір. Такий підхід частково подібний до окремих африканських прикладів, але більше залежить від природних умов і менше пов'язаний із формуванням великих оборонних систем.

У колоніальний період ця модель поєдналася з європейською традицією бастіонних фортець, що призвело до формування змішаних систем оборони, де нові укріплення накладалися на вже існуючу структуру поселень.

Отже, фортифікації Латинської Америки відображають іншу логіку організації простору, в якій оборона є складовою цілісної системи, пов'язаної з природними умовами, плануванням і соціальною структурою.

Подібні риси простежуються і в *доколоніальних укріпленнях Північної Америки*, хоча їхні форми були ще менш

монументальними. Тут укріплення також зрідка виступали як окремі фортеці, а переважно являли собою укріплені поселення. Для захисту використовували дерев'яні палісади, рови та земляні вали, які оточували села і контролювали доступ до них.

Важливу роль відігравали природні умови: поселення часто розташовувалися на підвищеннях, островах або у важкодоступних місцях, що підсилювало їхню захищеність. У деяких регіонах створювалися протяжні земляні укріплення, які могли охоплювати значні території, однак вони не завжди мали суто оборонне значення і часто виконували також соціальні або ритуальні функції.

Таким чином, як і в Латинській Америці, укріплення Північної Америки були тісно пов'язані з організацією поселення і природним середовищем. Водночас вони були простішими за конструкцією і менш орієнтованими на створення складних оборонних систем, що підкреслює ще одну варіацію інтегрованої моделі фортифікації.

Водночас у багатьох регіонах Африки та Америки поряд із місцевими формами укріплень формувалася й інша традиція оборонної архітектури, пов'язана з європейською колонізацією. Вона суттєво відрізнялася від автохтонних споруд як за формою, так і за принципами організації. Якщо місцеві укріплення зазвичай були тісно пов'язані з природним середовищем і способом життя населення, то колоніальні форти створювалися за заздалегідь визначеними інженерними схемами і орієнтувалися насамперед на військовий контроль території та торговельних шляхів.

Особливо виразно це проявляється на узбережжі Західної *Африки,* де європейські держави споруджували форти у стратегічно важливих пунктах – передусім у портах і на торговельних маршрутах, які мали спільні риси, зокрема використання кам'яних стін, бастіонів і регулярного планування. На відміну від місцевих укріплень, ці споруди були орієнтовані насамперед на контроль торгівлі та військову присутність і значною мірою відображали європейські інженерні принципи. Прикладом є Ельміна, збудована португальцями, яка функціонувала як укріплений торговельний пункт і військова база. До інших прикладів належать Кейп-Кост Касл та Форт Крістіансборг на

узбережжі Гвінейської затоки, Форт Ісус у Східній Африці, а також Замок Доброї Надії на півдні континенту.

У Центральній та Південній Америці колоніальна фортифікація також набула значного розвитку. Іспанські укріплення, як-от Сан-Хуан-де-Улуа, або великі укріплені міста Карибського басейну, створювалися для захисту портів і контролю морських шляхів. Вони будувалися з урахуванням розвитку артилерії, що зумовлювало використання товстих стін, бастіонів і регулярного планування, характерного для європейської військової інженерії.

Подібні процеси спостерігаються і в *Північній Америці*, де поряд із укріпленими поселеннями корінного населення виникає розгалужена система колоніальних фортифікацій. Європейські держави – передусім Франція та Велика Британія – будували форти вздовж річкових шляхів і в прикордонних зонах для контролю територій і торгівлі. Характерним прикладом є Форт Тікондерога, розташований на стратегічному переході між озерами Джордж і Шамплейн, який відігравав важливу роль у військових конфліктах XVIII ст.

Іншим типом колоніальних укріплень були регулярні форти з геометричним плануванням, як-от Форт Макгенрі, що має бастіонну форму і був пристосований до використання артилерії. Такі споруди демонструють перенесення європейських інженерних принципів у нове середовище, де вони не завжди безпосередньо залежали від природного рельєфу, а підпорядковувалися насамперед стратегічним і військовим завданням.

Таким чином, у багатьох регіонах світу можна спостерігати співіснування двох різних підходів до фортифікації: місцевого, тісно пов'язаного з природним середовищем і традиційною організацією простору, та колоніального, заснованого на стандартизованих інженерних рішеннях і орієнтованого на військово-стратегічні завдання. Це поєднання підкреслює, що розвиток оборонної архітектури визначався не лише природними умовами, а й політичними та технологічними чинниками.

На відміну від інших регіонів світу, в *Австралії доколоніальні фортифікаційні споруди* практично були відсутні. Це пов'язано з мобільним способом життя корінного населення, відсутністю великих постійних поселень і специфікою соціальної організації, де безпека забезпечувалася не через

будівництво укріплень, а через використання природного середовища та мобільність. Натомість у колоніальний період з'являються укріплення європейського типу – форти та прибережні оборонні споруди, пов'язані передусім із захистом портів і контролем морських шляхів. Таким чином, Австралія демонструє модель, у якій фортифікаційна традиція формується виключно під впливом колоніальних процесів.

Фортифікаційні системи Близького Сходу представлені різними типами укріплень, що відображають як урбаністичний розвиток, так і стратегічні потреби регіону. Однією з найбільш характерних форм є укріплені міста, у яких оборонні функції були інтегровані в загальну структуру поселення. Прикладом може слугувати Єрусалим, де потужні міські стіни, башти та брами не лише забезпечували захист, а й виконували адміністративні та символічні функції, підкреслюючи статус міста як політичного і релігійного центру.

Важливим елементом такої системи виступали цитаделі – внутрішні укріплені ядра міст, що розміщувалися на підвищеннях і забезпечували додатковий рівень оборони. Показовим прикладом є цитадель Алеппо, яка поєднувала функції укріпленого центру влади і останньої лінії захисту, демонструючи тісний зв'язок між оборонною архітектурою та міською структурою.

Поряд із цим у регіоні широко представлені окремі великі фортеці, особливо середньовічного періоду, що розташовувалися у стратегічно важливих точках. Одним із найбільш відомих прикладів є Крак де Шевальє, який характеризується масивними стінами, складною багаторівневою системою оборони та контролем навколишньої території (Darwish, 2016).

Окрему групу становлять пустельні та прикордонні укріплення, пов'язані з контролем торговельних шляхів, які відігравали ключову роль у функціонуванні регіону. На відміну від укріплених міст, ці об'єкти формували не суцільні оборонні системи, а мережу опорних пунктів, розташованих уздовж караванних маршрутів. До них належали караванні форти і сторожові пункти, що забезпечували безпеку пересування через пустельні території, захист від нападів і можливість контролю за рухом товарів і людей.

Показовими прикладами таких укріплень є об'єкти римської та візантійської прикордонної системи, зокрема Каср-Бшир

(Qasr Bshir), що входив до складу оборонної лінії Аравійський Лімес (Limes Arabicus) (Arce, 2010), а також Дура-Європос і Халябіє (Halabiye), розташовані вздовж Євфрату. Ці укріплення забезпечували контроль прикордонних територій і торговельних маршрутів, виступаючи ключовими елементами системи безпеки та управління. Поряд із цим у регіоні також існували так звані "пустельні замки" Омейядського періоду, зокрема Каср аль-Харана (Qasr al-Kharana) та Кусайр-Амра (Qasr Amra), які, хоча і не були фортецями у вузькому сенсі, виконували адміністративні та контрольні функції в межах мережі караванних шляхів.

Такі укріплення виконували не лише військову, а й економічну функцію: вони слугували місцями зупинки, постачання води і продовольства, а також точками збору податків і регулювання торгівлі. У багатьох випадках вони розташовувалися на відстані одноденного переходу каравану, що забезпечувало безперервність руху попри складні природні умови.

Таким чином, ці фортифікаційні об'єкти виступали не стільки як ізольовані оборонні споруди, скільки як елементи мережі, що забезпечувала контроль території та функціонування торговельних зв'язків.

На відміну від Африки чи Америки, де колоніальні форти часто співіснували з місцевими укріпленнями, у *степових районах Центральної Азії* ситуація була іншою. Казахи, що були кочовиками, не створювали стаціонарних фортифікацій, покладаючись на мобільність як основний засіб захисту. Ситуація докорінно змінилася у XIX столітті з початком активної російської експансії. Просування імперії супроводжувалося будівництвом мереж регулярних фортів, таких як Вєрний або Перовський. Ці об'єкти зводилися за стандартами європейської інженерної школи (із застосуванням цегли, каменю та артилерійських бастіонів) і не мали жодних аналогів у місцевій кочовій традиції. І сьогодні в планувальній структурі м. Алма-Ата вже сучасна дорога розділяє оточений мурами історичний форт Вєрний і традиційне поселення осілих казахів Дермазабазар, біля якого цей форт свого часу розбудовувався.

Таким чином, колоніальна фортифікація в степу не доповнювала існуючі структури, а виступала інструментом радикальної трансформації простору. Поява стаціонарних опорних

пунктів означала перехід від вільного кочового простору до системи вузлового контролю, де форти ставали не лише військовими гарнізонами, а й адміністративними центрами, що маркували нові імперські кордони.

У *Центральній Азії фортифікація* була нерозривно пов'язана з оазовим землеробством та торговельними шляхами. Через дефіцит природних висот оборона концентрувалася навколо водних ресурсів, перетворюючи міста на потужні вузли контролю. Такі укріплені центри з масивними мурами та вежами не лише захищали населення, а й забезпечували стратегічний нагляд за Шовковим шляхом.

Показовими є міські укріплення Хіви, де внутрішнє місто (Ічан-Кала) оточене масивними стінами з глинобитної цегли, та Бухара, у якій поєднуються міські мури та цитадель – Арк, що виконував функції політичного і військового центру. Подібну структуру має і Самарканд, де укріплення відігравали важливу роль у захисті одного з ключових центрів регіону.

Поряд із міськими укріпленнями існували й окремі фортеці та укріплені палацові комплекси, розташовані в стратегічних точках. У пустельних районах, зокрема в Хорезмі, поширені ізольовані фортеці, такі як Аяз-Кала, які виконували функції контролю території та захисту оаз. Вони часто будувалися з місцевих матеріалів – сирцевої цегли – і мали компактну, замкнену структуру.

Порівняння оборонних систем Центральної Азії та Близького Сходу дозволяє простежити спільну логіку адаптації архітектури до умов посушливого клімату. Попри відсутність прямого копіювання, обидва регіони виробили подібні технічні рішення, зумовлені дефіцитом ресурсів і розселенням в оазах. Укріплення тяжіють до водних ресурсів, що визначає концентрацію населення і сприяє формуванню укріплених міст як ключових центрів, де стіни, брами та башти захищали як населення, так і доступ до ресурсів.

Важливим елементом таких систем виступає цитадель – внутрішнє ядро влади та останній рубіж оборони. Прикладом у Центральній Азії є Арк, який має функціональні аналоги на Близькому Сході. Через обмежену доступність каменю в багатьох районах широко використовувалися сирцева цегла та глина.

Попри спільні риси, просторове розміщення укріплень відрізнялося. У Центральній Азії вони часто функціонували як вузли на торговельних шляхах, формуючи "пунктирну" систему, прив'язану до оаз. Характерним прикладом є Аяз-Кала – ізольовані укріплення, пов'язані із захистом локальних територій. Натомість на Близькому Сході фортифікації частіше були орієнтовані на контроль територій і комунікацій та могли утворювати більш безперервні системи, що відображають тривалу традицію міського розвитку.

Фортифікаційні системи Кавказу демонструють поєднання кількох моделей: укріплених міст, гірських фортець і локальних оборонних споруд. На відміну від рівнинних територій, де можливе створення протяжних оборонних систем, на Кавказі укріплення переважно адаптовані до гірського середовища і використовують природні бар'єри як основу оборони.

Однією з найбільш характерних форм є укріплені міста з потужними стінами і баштами, що виконували функції оборони, управління та контролю торговельних шляхів. Показовим прикладом є Дербент, де система стін і цитадель перекривали вузький прохід між Каспійським морем і горами, фактично контролюючи один із ключових транзитних коридорів між Європою і Азією.

Важливе місце займали також гірські фортеці та цитаделі, розташовані на важкодоступних вершинах і скельних плато. Такі укріплення забезпечували контроль території і слугували опорними пунктами у військових конфліктах. Прикладом є Нарікала (Narikala), яка домінує над містом і контролює долину, а також численні фортеці Вірменії та Грузії (Cobb et al., 2024; Erb-Satullo & Jachvliani, 2022; Erb-Satullo et al., 2025), інтегровані в рельєф.

Окрему групу становлять оборонні башти та укріплені поселення, характерні для гірських районів Північного Кавказу. У регіонах, таких як Інгушетія та Сванетія, сформувалися комплекси кам'яних башт, що виконували одночасно оборонні, житлові та символічні функції. Такі споруди забезпечували захист невеликих громад і відображали соціальну організацію суспільства, де безпека була пов'язана з родовими структурами.

Крім того, на Кавказі існували і лінійні оборонні системи, хоча вони були менш поширені, ніж у інших регіонах. Вони формувалися у стратегічно важливих місцях – перевалах, долинах і

вузьких проходах – і слугували для контролю переміщення військ і торговельних потоків. У цьому сенсі фортифікації Кавказу часто виступали як вузли мережі, що поєднувала окремі укріплення в єдину систему контролю простору.

У порівнянні з Європою, де фортеці часто мають чітко визначену форму і функцію, на Кавказі вони більш варіативні і адаптивні. Водночас, подібно до деяких африканських прикладів, укріплення тут можуть виступати елементами ширших просторових систем, що поєднують оборону, соціальну організацію і контроль ресурсів.

У гірських регіонах *Гімалаїв і Тибету укріплення* також були поширені, однак їхній характер значною мірою визначався природними умовами. Складний рельєф – високі гори, вузькі долини та важкодоступні перевали – виступав головним елементом оборони, тому штучні укріплення зазвичай доповнювали природний захист, а не замінювали його.

У регіоні можна виокремити власне фортеці як спеціалізовані оборонні споруди. Вони, як правило, розташовувалися на вершинах пагорбів або скелях і контролювали долини, перевали та торговельні шляхи. Такі фортеці мали кам'яні стіни, башти та обмежену кількість входів, що ускладнювало доступ і забезпечувало ефективний захист. Їхня основна функція полягала у військовому контролі території та стратегічно важливих напрямків. Показовим прикладом є Дзонг Гіаньцзе (Gyantse Dzong) – фортеця, збудована на скелястому пагорбі, що домінує над долиною міста Г'янгдзе. Її багатоярусна структура, товсті кам'яні стіни та обмежені підходи забезпечували ефективний захист і дозволяли контролювати навколишню територію. Фортеця відіграла важливу роль під час британської експедиції 1904 р., ставши одним із центрів опору, що підкреслює її військово-стратегічне значення.

Поряд із фортецями існувала значна кількість інших укріплених будівель, які не були суто військовими об'єктами. До них належать, зокрема, палацові комплекси та укріплені резиденції правителів, які поєднували оборонні елементи з адміністративними функціями (наприклад, Лехський палац – Leh Palace). Також важливу роль відігравали укріплені монастирі (наприклад, Таванг (Tawang), Тіксі (Thiksey)), розташовані на висотах і оточені масивними стінами. Вони забезпечували захист

населення у разі небезпеки, але водночас залишалися релігійними та культурними центрами.

Окремим типом є так звані дзонги, характерні для Бутану і суміжних територій. Вони поєднують у собі риси фортеці, адміністративного центру та монастиря. Наприклад, Пунакха-дзонг розташований на злитті річок і має масивні стіни та обмежений доступ, що робило його добре захищеним. Тронгса-дзонг, своєю чергою, контролює гірський прохід і фактично перекриває важливий шлях через центральний Бутан. Хоча дзонги мають потужні оборонні елементи і могли виконувати захисні функції, їх не можна розглядати як чисто військові фортеці, оскільки вони були центрами управління і релігійного життя.

Таким чином, фортифікаційні системи Гімалаїв і Тибету включають як власне фортеці, призначені для контролю території, так і ширший спектр укріплених споруд із комбінованими функціями. Усі вони тісно пов'язані з природним середовищем і демонструють модель, у якій оборона є частиною загальної організації простору, а не окремою спеціалізованою функцією.

У *Південній Азії* (передусім на території сучасних Індії, Пакистану та частково Шрі-Ланки) фортифікації мають давню і безперервну традицію, що поєднує елементи міського укріплення, палацових комплексів і великих фортець.

У регіоні чітко представлені власне фортеці як спеціалізовані оборонні споруди. Вони можуть бути як гірськими, так і рівнинними, але в обох випадках відзначаються значними масштабами і складною системою укріплень. Показовими є форт Чіттод (Chittorgarh) та Кумбхалгарх (Kumbhalgarh) – великі фортеці Раджастану, що мають потужні стіни, численні брами і багаторівневу оборону. Вони поєднують військову функцію з роллю політичних центрів і часто включають палаци, храми та житлові квартали всередині укріпленої території.

Поряд із цим існували укріплені міста, де оборонні функції були інтегровані в міську структуру. Такі міста мали стіни, брами і башти, що забезпечували контроль доступу і захист населення. У цьому сенсі вони близькі до близькосхідної моделі, однак відрізняються більшим масштабом і щільнішою інтеграцією з палацовими комплексами та адміністративними центрами.

Окрему групу становлять укріплені палаци та резиденції правителів, які поєднували оборонні та представницькі

функції. Наприклад, Мехерангарх або Червоний форт мають масивні стіни і укріплення, але водночас виконували роль резиденцій, що підкреслює поєднання військової і політичної функцій.

У *Східній Азії фортифікації* формувалися в умовах великих централізованих держав і розвинених міських традицій. Тому оборону тут часто будували не просто навколо окремих споруд, а як цілісну мережу, що охоплювала міста, регіони й цілі імперії. Важливо було поєднати фортеці з особливостями ландшафту, проте вирішальним чинником залишалося те, як саме ці об'єкти були розташовані та зв'язані між собою.

Найбільш характерною формою є укріплені міста, де оборонні функції були інтегровані в міську структуру. Міські стіни, башти, брами і рови формували чітко окреслений простір, який контролювався і забезпечував захист населення. Показовим прикладом є Сіань, де добре збережені стіни демонструють високий рівень інженерії та продуману організацію міського простору. Подібні укріплення виконували одночасно військові, адміністративні та символічні функції, визначаючи межі і статус міського центру.

Поряд із цим існували власне фортеці як спеціалізовані оборонні споруди, однак у Китаї вони часто були частиною більших систем. Найяскравішим прикладом є Велика Китайська стіна – протяжна оборонна лінія, що включала башти, форти і укріплені пункти. Вона забезпечувала контроль прикордонних територій, пересування і комунікацію, виступаючи не окремою фортецею, а цілою мережею оборонних об'єктів.

В Японії та Кореї сформувався інший тип укріплень – замкові комплекси та гірські фортеці. Вони поєднували функції оборони і управління, але мали виразні архітектурні особливості. Наприклад, замок Хімеджі є укріпленою резиденцією з багаторівневою системою захисту, яка включає рови, стіни і складну систему підходів. У Кореї подібну роль відігравала Хвасон – укріплений міський комплекс, де оборонні мури не просто захищали мешканців, а були тісно пов'язані з державним управлінням та наглядом за всією територією.

Окремо слід виділити укріплені палацові комплекси та адміністративні центри, які мали оборонні елементи, але не були

суто військовими об'єктами. Вони виконували роль резиденцій правителів і водночас забезпечували захист у разі небезпеки.

У *Південно-Східній Азії фортифікації* формувалися в умовах тропічного клімату, розгалуженої річкової мережі та значної ролі водних шляхів. Це зумовило появу особливої моделі укріплень, у якій важливе місце посідають не лише стіни, а й водні бар'єри – рови, канали та природні водойми. У результаті оборона часто набувала вигляду поєднання архітектурних і гідротехнічних рішень.

Найбільш характерною формою є укріплені міста і столиці, де оборонні елементи були інтегровані в планування. Такі міста мали прямокутну або геометрично впорядковану структуру зі стінами, баштами і системою ровів. Показовим прикладом є Аюттхая – столиця Сіаму, захищена річками і каналами, які доповнювали міські укріплення і створювали ефективну оборонну систему. Подібний принцип застосовано і в Ангкор-Тхом, де масивні стіни поєднуються з широкими ровами, формуючи замкнений і добре захищений простір.

Поряд із цим існували власне фортеці як окремі оборонні споруди, однак вони часто були пов'язані з міськими центрами або стратегічними пунктами. У В'єтнамі, наприклад, Імператорське місто (Imperial City of Hue) поєднує риси фортеці та адміністративного центру, маючи складну систему стін, бастіонів і водних укріплень.

Окрему групу становлять укріплені палацові та релігійні комплекси, які не були суто військовими спорудами, але включали оборонні елементи. У багатьох випадках вони розташовувалися в межах укріплених міст і виконували адміністративні, релігійні та сакральні функції.

Поряд із величними столицями в регіоні існувала розгалужена мережа малих об'єктів, які забезпечували постійний контроль над територією та її захист. Оскільки дерево та бамбук у тропічному кліматі швидко руйнуються, більшість автентичних споруд не збереглися в первісному вигляді, проте кам'яні форти та специфічне планування поселень дозволяють реконструювати тогочасну модель оборони. Ключову роль у цій системі відігравали річкові форти – невеликі укріплення на вигинах водних шляхів, що слугували пунктами спостереження. Їхнім завданням було вчасно помітити ворожий флот і

попередити центр за допомогою сигнальних вогнів, як це можна побачити на прикладі збереженого форту Вічай Прасіт у Таїланді. Паралельно з ними діяли стратегічні пости на гірських перевалах, зокрема на перевалі Хайван у В'єтнамі, де й нині помітні руїни споруд, що контролювали рух товарів та військ між регіонами. У районах, де існувала постійна загроза набігів, громади створювали автономні укріплені села з палісадами та ровами, заповненими бамбуковими кілками. Про таку організацію простору свідчать кільцеві будинки-фортеці туллоу та поселення народностей Банар і Еде, де житлові будинки розташовувалися по колу для створення захищеного внутрішнього двору.

У *Європі фортифікаційні споруди* мають тривалу та безперервну традицію, що охоплює період від доісторичних укріплених поселень до складних інженерних систем ранньомодерного часу. На відміну від багатьох інших регіонів світу, де оборонні елементи часто інтегрувалися у повсякденний простір поселень, у Європі поступово сформувалася тенденція до виокремлення спеціалізованих оборонних об'єктів, хоча на ранніх етапах ця межа була значно менш чіткою.

Найдавніші форми укріплень пов'язані з неолітичними та енеолітичними поселеннями, які вже демонструють використання ровів, валів і палісадів для захисту. Показовим прикладом є поселення Лос-Мільярес в Андалусії (Іспанія), оточене кількома лініями мурів і бастіоноподібними структурами, що свідчить про раннє усвідомлення потреби в організованій обороні (Cámara Serrano, 2010). Подібні принципи простежуються і в численних укріплених поселеннях Центральної Європи, де природний рельєф поєднувався зі штучними бар'єрами (Herold, 2012; Jaeger, 2016).

У бронзову та ранню залізну добу поширення набувають укріплені поселення на височинах – так звані городища (hillforts). Вони були характерні для значної частини Європи – від Британських островів до Центральної Європи. Такі об'єкти, як Мейден-Касл, мали складні системи валів і ровів, що утворювали багаторівневу оборону. Водночас вони виконували не лише військову, а й соціальну функцію, виступаючи центрами місцевих спільнот, торгівлі та політичної організації (Cook, 2011; Russell, 2019; Armit, 2007).

Античний період приніс принципово новий етап розвитку фортифікації, пов'язаний із формуванням міст-держав і великих імперій. У давньогрецькому світі укріплення були інтегровані в структуру поліса: міські стіни, башти та брами визначали межі міста і забезпечували його захист. Важливу роль відігравали також акрополі – укріплені підвищені частини міст, які виконували функції останнього оборонного рубежу. У Римській імперії фортифікація набула високого рівня стандартизації. Римські табори (castra) мали чітку геометричну структуру, а прикордонні системи, такі як Адріанів вал, формували протяжні лінії контролю території.

У середньовічний період відбувається подальша спеціалізація оборонної архітектури. Замки і фортеці стають ключовими елементами політичного контролю і військової організації. Вони розташовувалися як у межах міст, так і поза ними, контролюючи території, шляхи та ресурси. Показовими є такі об'єкти, як Каркассон або Краківський Вавель, де поєднуються оборонні, адміністративні та репрезентативні функції. У цей період чітко формується відмінність між укріпленими містами і власне фортецями як спеціалізованими військовими об'єктами.

Паралельно з кам'яними замками продовжують існувати і більш прості укріплення – дерев'яно-земляні форти, прикордонні лінії та укріплені поселення, особливо у Східній та Північній Європі. Це свідчить про збереження різних моделей оборони залежно від природних умов і рівня політичної централізації.

Ранньомодерний період характеризується радикальною трансформацією фортифікацій під впливом розвитку артилерії. Традиційні високі мури втрачають ефективність і їх замінюють бастіонні системи з низькими товстими стінами і виступаючими бастіонами. Ця модель, відома як "італійський слід", поширюється по всій Європі і досягає свого апогею у роботах таких інженерів, як Себастьєн Ле Претр де Вобан. Його фортеці формували складні геометричні системи, спрямовані на максимальну ефективність оборони.

У цей час укріплення стають частиною масштабних територіальних систем, що включають мережі фортець, прикордонні лінії та укріплені міста. Вони виконують не лише оборонну, а й адміністративну та стратегічну функцію, забезпечуючи контроль над державними кордонами.

Особливе місце в європейській фортифікаційній традиції займає Східна Європа, де оборонні споруди формувалися в умовах поєднання осілого землеробського населення, степових зон та постійної військово-політичної взаємодії з кочовими суспільствами. Це зумовило появу різноманітних форм укріплень – від укріплених поселень і городищ до масштабних лінійних систем валів.

Найдавніші укріплення регіону представлені городищами раннього залізного віку, які виконували функції центрів місцевих спільнот і водночас оборонних пунктів. Вони зазвичай розташовувалися на підвищеннях, мисах або в межиріччях, що забезпечувало природний захист, доповнений земляними валами, ровами та дерев'яними конструкціями. Такі укріплення були поширені на території сучасної України, Польщі та Білорусі і демонструють тісний зв'язок між обороною та просторовою організацією поселень.

У ранньосередньовічний період ця традиція розвивається в Київській Русі. Міста і укріплені центри (гради) мали складну багатокомпонентну структуру, що включала дитинець як укріплене ядро, оточений посадом і системою валів і ровів. Оборонні споруди поєднували дерев'яні стіни (частоколи, зруби) із земляними насипами, створюючи ефективні, хоча й відносно швидко відновлювані системи захисту. У таких центрах оборона була інтегрована в житловий і адміністративний простір, що наближує їх до моделей, характерних для інших регіонів світу.

Окремим і надзвичайно показовим явищем є так звані Змієві вали – протяжні лінійні земляні укріплення, що простягаються на сотні кілометрів у межах Середнього Подніпров'я. Вони складалися з валів і ровів, часто розташованих у кілька ліній, і, ймовірно, виконували функцію оборони від кочових нападів, контролю території та маркування політичних меж. На відміну від локальних укріплень, ці споруди формували масштабну просторову систему, що поєднувала окремі оборонні вузли в єдину мережу.

У пізньому середньовіччі та ранньомодерний період на території України та суміжних регіонів поширюються кам'яні фортеці, що відображають як місцеві традиції, так і впливи західноєвропейської та середземноморської військової архітектури. Вони розташовувалися у стратегічно важливих пунктах – на перетині торговельних шляхів, уздовж річок і на кордонах держав.

Показовими прикладами є Генуезька фортеця, що біля міста Судак в Україні, збудована генуезцями у XIV–XV ст. Вона поєднує риси середземноморської фортифікаційної традиції з адаптацією до місцевого рельєфу та виконує функції контролю прибережних торговельних шляхів.

Поряд із нею важливими є Аккерманська фортеця – одна з найбільших фортифікацій Східної Європи, що контролювала гирло Дністра і ключові торговельні маршрути; Хотинська фортеця, розташована на правому березі Дністра, яка відігравала ключову роль у системі оборони регіону та була ареною численних військових конфліктів між державами Центрально-Східної Європи й Османською імперією; а також Меджибізька фортеця, розташована на злитті річок, що демонструє характерне поєднання оборонних і адміністративних функцій.

Окрему групу становлять укріплення ранньомодерного часу, пов'язані з поширенням бастіонної фортифікації. До них належить Кам'янець-Подільська фортеця, яка поєднує середньовічне ядро з пізнішими бастіонними елементами і використовує каньйон річки Смотрич як природний оборонний бар'єр; Бродівська фортеця – регулярна бастіонна фортеця XVII ст., спроєктована за принципами "італійського сліду" з чіткою геометричною структурою; а також Дубенський замок, який у процесі модернізації був доповнений земляними бастіонними укріпленнями і виконував функції важливого оборонного та адміністративного центру Волині.

Ці об'єкти відображають перехід до більш спеціалізованих оборонних споруд, однак навіть у цей період вони залишаються тісно пов'язаними з міським середовищем і системами територіального контролю. Водночас поряд із великими кам'яними фортецями продовжують існувати земляно-дерев'яні укріплення, прикордонні лінії та укріплені поселення, що свідчить про багатоваріантність оборонних стратегій у регіоні.

Отже, можна простежити, що *в подібних природних умовах у різних регіонах світу часто формувалися схожі типи оборонних об'єктів, навіть за відсутності прямих культурних контактів.* У гірських районах це проявляється у поширенні укріплень, розташованих на вершинах і скельних виступах, які використовують природну недоступність як основний елемент оборони. Подібні рішення спостерігаються в Андах

(Саксайуаман), на Кавказі та в Гімалаях. До цієї ж моделі належать укріплення в Ефіопії, зокрема Барара та комплекс "Гора королів" (Ambanegest), де розташування на висоті забезпечує природний захист і контроль території з домінуючих точок. Схожість цих об'єктів підсилюється використанням ідентичних матеріалів: переважно місцевого каменю, а мури зводились методом сухої або циклопічної кладки. Це зумовлювало і спільність архітектурних форм – масивних багатоярусних стін, терас та вертикально орієнтованих веж, які візуально продовжували природний схил скелі, створюючи єдиний оборонний моноліт. На відкритих рівнинних територіях формуються протяжні лінійні укріплення – від Змієвих валів у Східній Європі до Адріанового валу у Британії або земляних систем Беніну чи західних ділянок Китайської стіни. У регіонах із помірно розчленованим, часто горбистим рельєфом і наявністю деревини як будівельного матеріалу поширюються укріплені поселення з валами, ровами та палісадами (частокіл). Такі форми характерні для значної частини Європи (городища). Схожими були укріплення у маорі (Нова Зеландія) – Па, та у індіанців долини Міссісіпі. Така повторюваність форм свідчить про значну роль природного середовища як універсального чинника, що спрямовує розвиток оборонної архітектури.

Водночас, залежність фортифікацій від природних умов не є абсолютною і з часом поступово зменшується. Уже в античному світі оборонні споруди значною мірою визначаються не стільки ландшафтом, скільки політичною організацією та інженерними принципами: регулярне планування грецьких міст або стандартизовані римські табори демонструють відносну незалежність від природного середовища. У середньовічний період фортеці та замки, хоча й враховують рельєф, дедалі більше орієнтуються на контроль території та комунікацій. Найбільш виразно ця тенденція проявляється у ранньомодерний час із появою бастіонної фортифікації, коли природні умови відіграють допоміжну роль, тоді як основою оборони стають технологічні та стратегічні рішення. Подібну логіку демонструє і поширення колоніальної фортифікаційної архітектури, де укріплення часто створювалися за стандартизованими інженерними принципами і меншою мірою залежали від місцевих природних умов. Таким чином, еволюція фортифікацій відображає

перехід від природно зумовлених форм до все більш спеціалізованих і інженерно організованих систем, у яких роль середовища поступово відходить на другий план.

Аналіз різноманітних форм фортифікацій дозволяє перейти до питання їх *сучасного використання, зокрема як туристичних об'єктів*. У цьому контексті різні типи укріплень мають неоднаковий потенціал. *Найбільш придатними для безпосереднього сприйняття є окремі фортеці, які, завдяки своїй збереженості та виразності, формують чіткий архітектурний образ і часто виступають домінантами ландшафту. Навіть у стані руїн такі об'єкти зберігають візуальну цілісність і залишаються зрозумілими для відвідувача.*

Водночас інші типи укріплень, зокрема земляні вали чи укріплені поселення, як правило, менш очевидні для сприйняття без додаткової інтерпретації і частіше функціонують як археологічні пам'ятки. Натомість цитаделі та міські оборонні стіни можуть бути ефективно інтегровані у сучасний простір, особливо тоді, коли вони формують історичний образ міста і зберігають свою композиційну роль.

Вирішальним чинником у сприйнятті фортифікацій є не лише їх фізичний стан, а й спосіб подачі. Такі об'єкти можуть інтерпретуватися по-різному: як свідчення високого рівня інженерної думки певної епохи, як місця пам'яті про героїчну оборону, або ж як нагадування про складні сторінки історії – експансію, колоніальне минуле чи работоргівлю. Відповідно, значення фортифікацій у сучасному культурному просторі визначається не тільки їх матеріальною формою, а й контекстом, у якому вони представлені.

Сучасні моделі використання фортифікаційної спадщини у світі

У цьому контексті особливого значення набуває аналіз конкретних прикладів використання фортифікацій у сучасному світі. Різні об'єкти, навіть подібні за типом і походженням, можуть мати принципово відмінні функції та значення залежно від способу їх інтерпретації, ступеня збереженості та ролі у структурі поселення.

Розглянуті кейси охоплюють як великі міста, так і малі міста і містечка, що дозволяє простежити відмінності у використанні

фортифікаційної спадщини. У всіх випадках вони виступають туристичними об'єктами, проте їх внесок у економіку, культуру та формування ідентичності територій є різним.

На цій основі можна виділити кілька узагальнених моделей, у межах яких фортифікації функціонують як місця пам'яті, як структурна основа міського середовища або як ключовий ресурс туристичного розвитку.

Найбільш виразною є група об'єктів, у яких провідну роль відіграє символічне значення, пов'язане з історичною пам'яттю. Відомі укріплення Західної Африки фортеця Ельміна у Гані та фортифікації острова Горе у Сенегалі функціонують як *місця історичної пам'яті, пов'язані з колоніальним минулим і работоргівлею*. Їх туристична значимість ґрунтується не лише на архітектурній привабливості, а й на їх освітньому та меморіальному значенні. *Фортифікації виступають передусім як символічні місця осмислення історії*.

Фортеця *Ельміна* (São Jorge da Mina), розташована на узбережжі Гвінейської затоки, є одним із найдавніших і найзначніших фортифікаційних об'єктів Африки. Вона була збудована португальцями у 1482 р. як укріплений торговельний пункт і стала першою постійною європейською фортифікаційною спорудою в регіоні. Її поява була зумовлена комплексом причин, характерних для європейської експансії кінця XV ст., серед яких ключову роль відігравали пошук золота, прагнення встановлення контролю над торговельними потоками, поширення християнства та освоєння нових морських шляхів (Womber, 2020).

На початковому етапі свого існування замок виконував передусім торговельну функцію, забезпечуючи контроль над торгівлею золотом і виступаючи центром економічної активності на узбережжі. Проте з часом його роль істотно трансформувалася: Ельміна стала важливим елементом трансатлантичної работоргівлі, а також виконувала функції військового укріплення і адміністративного центру. Таким чином, фортеця поєднувала оборонні, економічні та управлінські функції, що є характерним для прибережних фортифікацій колоніального типу.

З архітектурної точки зору, Ельміна являє собою комплексну фортифікаційну систему з масивними кам'яними стінами, бастіонами та внутрішніми дворами, адаптовану до умов прибережного розташування. Її позиціонування на узбережжі

забезпечувало ефективний контроль над морськими комунікаціями та захист від можливих нападів, що підкреслює стратегічний характер об'єкту.

Водночас історія фортеці має виразний соціально-економічний і гуманітарний вимір. Функціонування Ельміни сприяло розвитку торгівлі, інтеграції регіону у глобальні економічні процеси та поширенню культурних впливів, зокрема у сфері освіти та релігії. Водночас, фортеця використовувалася як місце утримання рабів і політичних в'язнів, що підкреслює її роль як інструменту колоніального насильства. Таким чином, Ельміна демонструє подвійний характер впливу – як центру економічної активності і водночас як важливого елемента системи колоніальної експлуатації (Womber, 2020).

У сучасний період значення фортеці зазнало суттєвої трансформації. У 1979 р. вона була включена до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО як частина комплексу "Форти та замки Вольта, Великої Аккри, Центрального та Західного регіонів", що стало важливим чинником її збереження та популяризації. Сьогодні фортеця функціонує як музей і є одним із головних туристичних об'єктів країни, формуючи основу туристичної привабливості міста Ельміна (African World Heritage Fund, 2015).

Проте сучасні дослідження колоніальних фортифікацій у Гані демонструють, що туристична функція не є універсально домінуючою для таких об'єктів. Зокрема, аналіз 24 фортифікаційних споруд показує, що лише у менш ніж половині випадків туризм виступає основною функцією, тоді як значна частина об'єктів використовується як житлові приміщення, склади, культурні простори або взагалі перебуває у стані занепаду (Górny & Górna, 2026). Це свідчить про функціональну різноманітність фортець та їх інтегрованість у сучасну структуру поселень.

На цьому фоні фортеця Ельміна належить до відносно обмеженої групи об'єктів, де туристична функція стала провідною і забезпечує стабільний потік відвідувачів. Її успішна трансформація пояснюється поєднанням кількох чинників: вигідного розташування, високого рівня збереженості, включення до об'єктів світової спадщини та символічного значення як місця історичної пам'яті.

У сучасному використанні фортеці поєднуються різні напрями її залучення до туристичної та культурної сфери. З

одного боку, вона виступає як класичний об'єкт культурно-пізнавального туризму, з іншого – належить до категорії так званого "dark tourism", оскільки пов'язана з історією работоргівлі та слугує місцем осмислення колоніального минулого. Дослідження показують, що значна частина відвідувачів мотивована саме освітніми та меморіальними інтересами, а не лише рекреаційними (Prayag et al., 2018).

Фортеця також відіграє важливу роль у розвитку так званого "roots tourism" – подорожей представників африканської діаспори, які прагнуть відвідати місця, пов'язані з історією їхніх предків (Binkley, 2025). У цьому контексті Ельміна виступає не лише туристичним об'єктом, а й символічним простором історичної пам'яті та ідентичності (Mensah, 2015).

За даними Ghana Tourism Authority, фортеця Ельміна у 2024 р. прийняла близько 87,7 тис. відвідувачів, що забезпечило їй місце серед десяти найпопулярніших туристичних об'єктів країни (The Ghana Report, 2025). У порівнянні з 2023 р. (приблизно 79 тис. відвідувачів) спостерігається позитивна динаміка (Hall, 2026), що свідчить про зростання інтересу до об'єктів історико-культурної спадщини.

Острів Горе, розташований поблизу узбережжя сучасного Дакару, є одним із найбільш показових прикладів трансформації фортифікаційного об'єкту у ключовий елемент туристичної привабливості території. Його значення визначається насамперед системою укріплень і колоніальною забудовою, що сформували просторову структуру острова та забезпечили йому стратегічну роль у період європейської експансії.

Фортифікаційні споруди острова виникли в другій половині XV ст. у зв'язку з прагненням європейських держав контролювати торговельні шляхи Атлантики. Вигідне розташування Горе дозволяло здійснювати контроль над морськими комунікаціями, що зумовило будівництво оборонних укріплень, гарнізонних споруд і адміністративних центрів. Упродовж кількох століть острів виконував функції військово-торговельного вузла, де фортифікації забезпечували захист і водночас виступали інструментом контролю над економічною діяльністю.

Саме фортифікаційна складова визначила подальшу історичну роль острова. У період активного розвитку трансатлантичної работоргівлі укріплення Горе забезпечували функціонування

комплексу споруд, пов'язаних із утриманням і транспортуванням рабів. Це надає фортифікаційним об'єктам не лише військового, але й глибокого соціально-історичного значення, пов'язуючи їх із процесами колоніальної експлуатації.

У сучасний період саме фортифікаційна спадщина виступає основою туристичної привабливості острова. Збережені укріплення, оборонні стіни та пов'язані з ними об'єкти формують цілісний історичний образ території, який приваблює відвідувачів. Включення Горе до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО закріпило його статус як об'єкта глобального значення, де фортеця і пов'язана з нею забудова виступають центральними елементами туристичного інтересу (UNESCO World Heritage Centre, n.d.).

Важливою особливістю є те, що туристична привабливість острова базується не лише на архітектурній цінності укріплень, а й на їх символічному значенні. Фортифікаційні об'єкти виступають матеріальними свідченнями історичних процесів і водночас виконують функцію місця пам'яті, що зумовлює розвиток освітнього та меморіального туризму (Kuwonu, 2025b).

За сучасними оцінками, острів щорічно відвідує близько 500 тис. туристів (Kuwonu, 2025a), що робить його одним із найбільш відвідуваних історико-культурних об'єктів Західної Африки. Така відвідуваність свідчить про високу ефективність використання фортифікаційної спадщини як туристичного ресурсу та її значення у формуванні міжнародного іміджу території.

Ці приклади африканських фортець, як об'єктів утвердження самоідентичності через усвідомлення подолання найважчих епізодів історії, є не єдиними прикладами, коли фортеця перетворюється з оборонного об'єкта на символ історичної пам'яті та важливий туристичний ресурс.

Іншим прикладом може бути *форт Макгенрі*, що є визначним за своєю роллю у *формуванні національної ідентичності*. Форт є одним із найвідоміших прикладів фортифікацій у Північній Америці, де військове значення поєднується з потужною символічною роллю. Розташований у Балтиморі, форт Макгенрі був збудований наприкінці XVIII ст. для захисту важливого портового міста.

Архітектурно фортеця має характерну бастіонну "зіркову" форму, що забезпечувала кругову оборону і ефективний

контроль над входом до гавані. Такий тип укріплень був типовим для європейської військової інженерії того часу і широко застосовувався в колоніальних та прибережних фортифікаціях.

Найбільшої історичної ваги форт Макгенрі набув під час англо-американської війни 1812 року. У 1814 р. він витримав інтенсивний обстріл британського флоту, що стало ключовою подією оборони Балтимора. Саме після цієї події було написано текст гімну США, що *надало фортеці особливого символічного значення як уособлення стійкості і незалежності*.

У сучасний період форт функціонує як національний історичний парк і музей. Він відкритий для відвідувачів і пропонує експозиції, присвячені військовій історії, а також регулярні історичні реконструкції та освітні заходи. Туристи можуть оглянути укріплення, внутрішні приміщення та дізнатися про події, пов'язані з його обороною.

На відміну від наведених прикладів, де ключову роль відіграє символічне значення, значна частина фортифікацій інтегрується у сучасний міський простір і виступає як його структурна основа або туристичний ресурс. Особливо це характерно для малих міст і містечок, у яких фортеці часто визначають їхній образ, функціональну спрямованість і економічний розвиток.

Так, *Ель-Карак* є прикладом *невеликого міста, у якому фортифікаційна споруда визначає його образ і розвиток*. Розташоване на височині, місто здавна мало стратегічне значення як пункт контролю шляхів у регіоні. Центральним елементом є замок Керак – один із найбільших замків Йорданії, площею близько 25 300 м², розташований на висоті приблизно 1000 м над рівнем моря. Його історія сягає ще давніших періодів: територія використовувалася з моавітського часу і пізніше набатеями. У 1142 р. замок був зайнятий хрестоносцями, які значно укріпили його, перетворивши на важливий оборонний пункт. Фортеця забезпечувала контроль південних територій хрестоносців і стратегічного шляху між Дамаском і Єгиптом (Al Haddad et al., 2023). Архітектура фортеці демонструє характерні риси інженерії хрестоносців, зокрема поєднання різних традицій – західноєвропейської, візантійської та ісламської. Важливою особливістю є активне використання природного рельєфу. Замок розташований на виступі між двома ваді (долинами), що створює природні

бар'єри з кількох сторін. Додатково ці природні укріплення були підсилені штучними елементами: з півночі та півдня були вирубані глибокі рови в скелі, які значно ускладнювали доступ. Зокрема, на найбільш вразливому напрямку було створено додатковий рів, що ізолював фортецю від плато. Така практика – поєднання природних і штучних оборонних елементів – була типовою для хрестоносних укріплень і значно підвищувала їхню ефективність (Sinibaldi, 2019). Особливістю Карака є те, що замок домінує над міською забудовою і фактично формує її. Міська структура сформувалася навколо фортеці, яка визначає її вигляд і організацію.

У сучасний період розвиток Карака як туристичного центру підтримується в межах державної програми Cultural Heritage Tourism and Urban Development Project (CHTUDP), спрямованої на інтеграцію культурної спадщини в економічне та соціальне життя міста. У межах цього підходу фортеця та історичний центр розглядаються не лише як окремі туристичні об'єкти, а як цілісний культурний простір. Зокрема, у місті реалізовано концепцію "heritage trail" – маршруту, що поєднує ключові пам'ятки та повсякденне міське середовище. Такий підхід сприяє не лише зростанню туристичного потоку, але й сталому розвитку місцевої громади. Фортеця ж функціонує як туристичний об'єкт і музей (Al-Matarneh, 2015). Вона є головною причиною відвідування міста, формуючи його туристичну привабливість і включення до основних маршрутів Йорданії.

Таким чином, Карак демонструє модель, у якій фортеця виступає ядром міста – як у історичному, так і в сучасному вимірі.

Місто *Пальманова*, розташоване у регіоні Фріулі-Венеція-Джулія в Італії, є одним із найбільш показових прикладів фортифікаційного планування ранньомодерної доби. Засноване у 1593 р. Венеційською республікою, воно було створене як нова фортеця на прикордонній території з метою стримування османської експансії та захисту від Габсбурзької монархії. На відміну від більшості міст, що розвивалися поступово, Пальманова була спроєктована "з нуля" як цілісна оборонна система.

Фортифікаційна концепція міста ґрунтувалася на принципах ренесансної військової інженерії. Його план має форму дев'ятикутної зірки з системою бастіонів, равелінів і зовнішніх укріплень, які утворюють три послідовні оборонні пояси. Така

структура забезпечувала максимальний контроль над підступами до міста і відображала найновіші на той час досягнення фортифікаційної науки. Водночас геометрично впорядкована планувальна схема визначала внутрішню організацію простору: від центральної площі радіально розходилися вулиці, формуючи регулярну міську структуру.

Таким чином, у випадку Пальманови фортеця виступала не окремим об'єктом, а основою формування всього міського середовища. Поєднання оборонної функції з принципами раціонального планування дозволяє розглядати її як реалізацію ідеї "ідеального міста", де військова інженерія безпосередньо впливає на міську структуру (Weird Italy, 2024,). Саме ця особливість робить Пальманову одним із найважливіших прикладів взаємодії фортифікації та міського планування у європейській традиції. У подальшому історичному розвитку фортеця зберігала своє стратегічне значення, зазнаючи модернізацій у період наполеонівських війн, коли було створено додатковий зовнішній оборонний пояс. Проте вже у XIX–XX ст. її військова функція поступово втратила актуальність, що відкрило можливості для переосмислення ролі міста.

У сучасний період Пальманова є об'єктом Світової спадщини ЮНЕСКО (з 2017 р.) як частина комплексу "Венеційські оборонні споруди XVI–XVII ст". Збереженість первісної планувальної структури та фортифікаційної системи забезпечила їй статус унікального історико-архітектурного комплексу. Фортеця і сьогодні визначає просторову організацію міста, а її бастіони, укріплення та підземні галереї активно інтегровані у туристичну інфраструктуру (Gatti et al., 2017).

Сучасне використання Пальманови демонструє трансформацію фортифікаційної спадщини у туристичний ресурс. Відвідувачам пропонуються маршрути вздовж бастіонів, підземних оборонних ходів та панорамних точок, що дозволяють безпосередньо сприймати структуру "міста-фортеці". Крім того, місто активно використовує історичну тематику через проведення фестивалів і реконструкцій військових подій, що підсилює його туристичну привабливість (Comune di Palmanova, n.d). У ширшому контексті *Пальманова входить до мережі найбільш відвідуваних історичних малих міст Італії та виступає важливою складовою регіонального культурного туризму*.

Отже, Пальманова є класичним прикладом міста, де фортеця може виконувати роль структуроутворюючого елемента, формуючи його планування, образ і *функціонування як туристичної дестинації*.

Французький ***Каркассон*** також є класичним прикладом трансформації середньовічного укріпленого міста у потужний туристичний центр. Розташоване на півдні Франції, місто зберегло унікальний комплекс фортифікацій, що включає подвійні мури, численні башти та брами, які формують цілісну і добре читабельну оборонну систему.

Особливістю Каркассона є його структура як повноцінного міста-фортеці, де укріплення не є окремим елементом, а визначають всю просторову організацію історичного центру. Подвійна лінія мурів із більш ніж 50 баштами створює потужний оборонний пояс, який у середньовіччі забезпечував захист і контроль території. Високий рівень збереженості цих укріплень є результатом масштабної реставрації XIX ст., що дозволило відновити історичний вигляд комплексу. (ICOMOS, 1996)

У сучасний період фортифікації Каркассона виступають основою туристичної привабливості міста. Історичний центр включено до списку Світової спадщини ЮНЕСКО, що стало важливим фактором зростання туристичного потоку. За оцінками, щорічно місто відвідує близько 2 млн туристів (DW Travel, n.d), значна частина яких використовує укріплення як головний об'єкт відвідування – прогулянки мурами, огляд башт і участь у культурних заходах.

Наведені приклади демонструють, що подібна модель інтеграції фортифікацій у міське середовище не є регіонально обмеженою і зустрічається в різних частинах світу.

Кампече є одним із прикладів невеликого міста, де фортифікаційна система відіграє ключову роль у формуванні сучасного туристичного образу. Розташоване на узбережжі Мексиканської затоки, місто виникло як колоніальний порт, який потребував потужного захисту від піратських нападів, що зумовило створення розвиненої оборонної інфраструктури (Benítez, 2017).

Особливістю Кампече є цілісна система міських стін і бастіонів, яка оточувала історичний центр. Укріплення мають регулярну геометричну структуру і включають масивні кам'яні стіни,

бастіони, брами та рови, що забезпечували ефективний контроль доступу і оборону міста. *Завдяки високому рівню збереженості ця система сьогодні добре визначається в міському просторі і формує його історичний характер* (Morales, 2004).

У сучасний період фортифікації активно інтегровані в туристичну інфраструктуру. Частина бастіонів функціонує як музеї та виставкові простори, що дозволяє поєднати історичну спадщину з сучасним використанням. Міські стіни та укріплення використовуються як туристичні маршрути і оглядові точки, формуючи основні практики відвідування міста.

Історичний центр Кампече включено до списку Світової спадщини ЮНЕСКО, що підкреслює його значення як одного з найкраще збережених укріплених міст колоніального періоду в Америці. У наукових дослідженнях місто часто розглядається як приклад успішної трансформації фортифікаційної спадщини у ресурс розвитку туризму.

Водночас подібна модель не обмежується лише невеликими містами. У більших міських центрах фортифікації також можуть відігравати ключову роль, однак їх функції стають більш комплексними і поєднують туристичні, культурні та соціальні аспекти.

Нізва – найбільше місто та адміністративний центр провінції Ед-Дахілія в Султанаті Оман – є показовим прикладом міста, у якому фортеця тісно пов'язана з традиційним міським середовищем і виконує центральну роль у його історичному та сучасному розвитку. Розташована у внутрішній частині Оману, Нізва тривалий час була політичним, релігійним і торговельним центром регіону.

Ключовим об'єктом є форт Нізва – велика фортеця XVII ст., відома своєю масивною круглою вежею, яка домінує над містом. Вона має товсті стіни, вузькі проходи та складну систему оборони, що забезпечувала ефективний захист і контроль території. Фортеця виконувала не лише військову, а й адміністративну функцію, будучи осередком влади.

Особливістю Нізви є безпосередній зв'язок фортеці з міським життям. Поруч із нею розташований традиційний ринок, який історично і сьогодні виконує роль економічного центру. Така близькість формує *єдиний простір, де поєднуються оборона, торгівля і повсякденне життя*.

У сучасний період фортеця є одним із головних туристичних об'єктів країни (Al Bimani, 2015). Вона функціонує як музей, відкрита для відвідувачів і активно використовується як місце проведення культурних заходів, фестивалів і освітніх програм. Разом із базаром фортеця формує комплексну туристичну локацію, що поєднує матеріальну спадщину і живі культурні практики.

Сус є прикладом міста, у якому фортифікаційні споруди сформували історичне ядро і визначили його розвиток. Розташоване на узбережжі Середземного моря, місто, що наразі є третім за величиною у Тунісі, виникло як важливий порт і військово-стратегічний пункт, де оборонні функції поєднувалися з торговельними та релігійними.

Центральним елементом є рибат IX ст., який поєднує риси фортеці та релігійного комплексу. Це компактна, добре укріплена споруда з внутрішнім двором і баштами, що слугувала місцем перебування воїнів-аскетів і водночас виконувала оборонну функцію, контролюючи прибережну територію. Рибат є одним із найкраще збережених прикладів такого типу укріплень у Північній Африці.

Поряд із цим важливу роль відіграють міські стіни медини Суса, які оточують історичний центр і формують замкнений міський простір. Вони забезпечували захист населення і водночас визначали структуру міста, поєднуючи оборонні та містоутворюючі функції.

У сучасний період фортифікаційний комплекс Суса є ключовим елементом туристичної привабливості міста. Туристичний розвиток значною мірою підтримується також близькістю курортної зони Порт Ель-Кантауї, яка формує сучасний рекреаційний центр і забезпечує стабільний потік відвідувачів до регіону (Atoui, 2025). За даними 2024 року, місто відвідали понад 1,169 мільйона туристів, (на 5,1% більше, ніж у 2023 році), що свідчить про поступове відновлення та зростання туристичної активності (AfricanManager, 2025). Рибат і міські стіни входять до складу історичної медини, включеної до списку Світової спадщини ЮНЕСКО, і активно використовуються як об'єкти культурного туризму (Majdoub, 2012). Вони виконують музейні, освітні та символічні функції, зберігаючи зв'язок з історичним минулим.

Водночас розвиток туризму в регіоні має і складні аспекти. У другій половині 2010-х років *Сус став місцем кількох*

терористичних атак, спрямованих проти туристів, що суттєво вплинуло на туристичні потоки та міжнародне сприйняття безпеки регіону (Gartenstein-Ross & Moreng, 2015). Ці події призвели до тимчасового зниження відвідуваності та посилення заходів безпеки, однак у подальшому туристична галузь поступово відновилася. Таким чином, сучасний розвиток туризму в Сусі відбувається в умовах поєднання високої привабливості історико-культурної спадщини з необхідністю врахування факторів безпеки. Цей приклад є показовим і для інших регіонів, де *розвиток туризму відбувається в умовах підвищених безпекових ризиків і демонструє можливість поступового відновлення туристичної активності за умови адаптації інфраструктури та управлінських підходів*.

Якщо у Нізві та Сусі фортифікації залишаються важливою частиною історичного міського середовища і культурного туризму, то в Картахені-де-Індіас ця роль набуває ще ширшого масштабу. Тут оборонні споруди не лише інтегровані в міську структуру, а фактично формують міжнародний туристичний бренд міста.

Картахена є одним із найкращих світових прикладів міста, у якому фортифікаційні споруди визначають як історичний розвиток, так і сучасну туристичну привабливість. Засноване як ключовий порт Іспанської імперії в Карибському регіоні, місто відігравало важливу роль у трансатлантичній торгівлі, що зумовило створення потужної системи укріплень.

Особливістю Картахени є те, що історичний центр практично повністю оточений масивними стінами, бастіонами та воротами, які формують цілісний оборонний пояс. Центральним елементом цієї системи є замок Сан-Феліпе-де-Барахас (Castillo San Felipe de Barajas) – велика фортеця, розташована на стратегічній височині. Її багаторівнева структура, система тунелів і потужні укріплення забезпечували контроль підступів до міста і робили її одним із найважливіших оборонних об'єктів у регіоні.

У наукових дослідженнях підкреслюється, що саме фортифікації стали ключовим чинником формування туристичної привабливості міста (Bassols, 2019). Історичний центр разом із системою укріплень включено до списку Світової спадщини ЮНЕСКО у 1984 році, що закріпило його статус як одного з найважливіших культурно-історичних об'єктів Латинської Америки.

У сучасний період фортифікації активно інтегровані в туристичні практики. Відвідувачі здійснюють прогулянки по міських мурах, які виконують функцію оглядових маршрутів, беруть участь в екскурсіях фортецею та відвідують культурні заходи і фестивалі, що проходять у межах історичного простору. Таким чином, оборонні споруди стали частиною повсякденного туристичного досвіду (Menchero Sánchez, 2017).

Якщо у випадку Картахени фортифікації формують міжнародний бренд великого історичного міста, то в Центрально-Східній Європі подібне особливо помітно у малих і середніх містах, де фортеця часто стає головним ресурсом розвитку та елементом локальної ідентичності. Такі приклади є особливо актуальними для країн, у яких фортифікаційна спадщина тривалий час залишалася недостатньо інтегрованою в сучасне міське життя. Показовим у цьому контексті є приклад фортеці Алба-Кароліна в Альба-Юлії (Румунія).

Альба-Кароліна (Alba Carolina Citadel) є одним із найкращих прикладів великої бастіонної фортеці XVIII ст. у Центрально-Східній Європі. Розташована в місті Альба-Юлія, вона була зведена за часів Габсбурзької монархії як ключовий оборонний пункт у регіоні.

Фортеця має регулярну "зіркову" структуру, характерну для новочасної фортифікаційної інженерії. Її план включає систему бастіонів, равелінів і ровів, що утворюють багаторівневу оборону і забезпечують контроль підступів до міста. Така геометрично впорядкована структура не лише підвищувала обороноздатність, але й формувала чіткий і впізнаваний образ, який сьогодні лежить в основі візуальної ідентичності міста.

На відміну від багатьох інших фортифікацій, що збереглися частково, Алба-Кароліна *була повністю відреставрована і інтегрована в сучасне міське життя. Сьогодні вона є одним із найуспішніших туристичних кейсів у Румунії, де фортифікаційна спадщина стала основою розвитку міста*.

Важливим аспектом цього процесу є поєднання фізичної реставрації з цілеспрямованою політикою міського брендингу. *Фортеця виступає центральним елементом бренду Альба-Юлії, об'єднуючи візуальні, культурні та комунікаційні складові.* Дослідження показують, що після активного впровадження такої стратегії (особливо після 2014 р.) спостерігається

зростання ключових туристичних показників – кількості відвідувачів, розвитку інфраструктури та тривалості перебування туристів. Це свідчить про те, що фортифікаційний комплекс став не лише історичною пам'яткою, а й ефективним інструментом економічного розвитку (Maican et al., 2018).

У межах фортеці функціонують музеї, культурні простори та туристичні маршрути. Регулярно проводяться історичні реконструкції, фестивалі та публічні заходи, які відтворюють військову та повсякденну історію об'єкта. Це створює динамічне середовище, у якому фортеця не лише зберігається, а й активно використовується як платформа для сучасної культурної діяльності.

Таким чином, Алба-Кароліна демонструє модель, у якій велика бастіонна фортеця стає основою туристичного образу і бренду міста. Приклад Алба-Кароліна демонструє поєднання *збереження історичної спадщини з продуманою маркетинговою стратегією, що дозволяє трансформувати фортифікаційний об'єкт у ключовий ресурс розвитку та локальної ідентичності*. Цей досвід може бути впроваджений і в Україні.

Водночас у ряді випадків акцент зміщується не стільки на формування туристичного образу міста, скільки на створення комплексного історико-культурного простору, де фортеця стає інструментом інтерпретації минулого. У таких моделях особливого значення набувають реконструкція історичного середовища, освітня діяльність і створення ефекту "занурення" в історію. Найбільш показовими прикладами такого підходу є форт Тікондерога та фортеця Луїсбург у Північній Америці.

Форт Тікондерога є прикладом фортифікаційної споруди XVIII ст., що поєднує військову історію з сучасним музейним і туристичним використанням. Розташований у штаті Нью-Йорк, він контролював важливий транспортний коридор між Канадою та внутрішніми територіями Північної Америки і відігравав значну роль у колоніальних війнах та Війні за незалежність США.

Фортеця має бастіонну структуру, характерну для європейської військової інженерії того часу. *У сучасний період Тікондерога була повністю відновлена і перетворена на великий історичний парк і музейний комплекс. Тут поєднуються експозиції, історичні реконструкції, освітні програми та тематичні заходи, що дозволяють відвідувачам не лише оглядати*

укріплення, а й ознайомлюватися з відтвореними формами військового і повсякденного життя XVIII ст.

Фортеця Луїсбург є одним із найяскравіших *прикладів реконструйованої фортифікаційної спадщини у Північній Америці*. Заснована французами у XVIII ст. як військово-морський і торговельний центр, вона контролювала підступи до річки Святого Лаврентія і була одним із найбільших укріплених поселень регіону.

Особливістю Луїсбурга є поєднання фортеці та повноцінного укріпленого міста з житловими, адміністративними і господарськими спорудами. Після руйнування у XVIII ст. комплекс тривалий час залишався в руїнах, однак у XX ст. був реалізований масштабний проєкт археологічного дослідження та *реконструкції, що дозволив відтворити історичну атмосферу*.

Сьогодні Луїсбург функціонує як *"живий музей", у межах якого відвідувачі можуть спостерігати реконструкції повсякденного життя XVIII ст., діяльність ремісничих майстерень і військові демонстрації. Такий підхід створює ефект повного занурення в історичний простір і перетворює фортецю на комплексний культурно-туристичний об'єкт*.

Обидва укріплення є прикладами того, як фортеця функціонує в якості інтерактивного історико-освітнього простору, де ключову роль відіграє активна інтерпретація та "переживання" минулого.

Таким чином, розглянуті приклади демонструють поступове ускладнення ролі фортифікацій у сучасному просторі – від структурної основи невеликих міст до інструменту формування туристичних брендів і створення інтерактивного історичного досвіду. Це підтверджує універсальність фортифікаційної спадщини як ресурсу розвитку, незалежно від регіону чи історичного контексту.

Висновок. Розглянуті приклади свідчать, що фортифікаційна спадщина у сучасному світі є важливим елементом територіального розвитку та репрезентації країн і регіонів, відображаючи особливості їх історичного формування, культурної політики та соціально-економічних процесів. У сучасних умовах фортеці, замки та укріплені міста виконують не лише меморіальну чи культурну функцію, а й виступають інструментами туристичного розвитку, міського брендингу та

формування локальної ідентичності. Водночас моделі їх використання суттєво відрізняються залежно від історичного контексту, масштабу міста, рівня економічного розвитку та ролі культурної спадщини у державній і регіональній політиці.

Однією з характерних тенденцій є спрощення сприйняття фортифікаційних об'єктів. У різних країнах вони часто репрезентуються через найбільш впізнавані туристичні уявлення – "середньовічне місто", "замок хрестоносців", "колоніальна фортеця" або "місце пам'яті". Такий підхід полегшує інтеграцію об'єкта у туристичний ринок та формування міжнародного бренду території, однак водночас може витісняти складну багатошарову історію, пов'язану з різними культурами, державами та історичними періодами.

Важливим чинником сучасного використання фортифікацій є міжнародне визнання, насамперед включення об'єктів до списку Світової спадщини ЮНЕСКО. Такий статус підвищує видимість території, сприяє інтеграції у міжнародні туристичні потоки та підсилює символічне значення об'єкта. Хоча більшість з наведених прикладів фортифікацій є об'єктами Світової спадщини ЮНЕСКО, що підкреслює їх важливе національне (в першу чергу) та загальносвітове значення, наявність цього статусу не гарантує увагу туристів та мало впливає на якість життя самих містян. До прикладу, включення до списку ЮНЕСКО мало прямий вплив на розвиток туризму і перетворення Каркассона на міжнародний туристичний бренд. Проте на цьому тлі деякі дослідження вказують (Ballester, 2011), що в Каркассоні включення до Списку світової спадщини ЮНЕСКО сприяло зростанню туристичних потоків, але не забезпечило сталого розвитку міста. Попри туристичну привабливість, зберігаються високий рівень безробіття та економічна слабкість. Спостерігається просторовий дисбаланс між популярною середньовічною фортецею та занепадаючим міським центром, який втрачає населення і функції. Додатково загострюються проблеми перевантаження туристами та неефективного управління територією. Таким чином, навіть підсилена міжнародним визнанням туристична привабливість не гарантує позитивного соціально-економічного ефекту для міста.

У низці міст фортифікаційні комплекси та історичні центри перетворюються на туристично успішні анклави, тоді як інші частини міста залишаються економічно слабкими або

поступово занепадають. Це демонструє, що туристична популярність історичного об'єкта не завжди інтегрується у загальний розвиток території. Подібні процеси особливо характерні для міст із вираженою туристичною спеціалізацією, де культурна спадщина поступово стає основою місцевої економіки.

Розглянуті кейси демонструють і суттєві відмінності між великими містами та малими містечками у використанні фортифікаційної спадщини. У невеликих містах фортеця часто виступає головним структуроутворюючим елементом, визначаючи туристичний образ, економічну спеціалізацію та локальну ідентичність території. Саме такі міста найчастіше формують свій міжнародний образ через фортифікаційний комплекс. Водночас вони нерідко стикаються з обмеженими фінансовими ресурсами, недостатньою управлінською спроможністю та залежністю від сезонного туризму. У більших міських центрах можливості для реставрації, музеєфікації та просування об'єктів зазвичай ширші, однак фортеці там можуть втрачати домінуючу роль і перетворюватися лише на один із багатьох елементів складного міського середовища.

Окремою тенденцією є "туристифікація" фортифікаційної спадщини. У багатьох країнах фортеці дедалі більше функціонують як простори туристичного споживання, у яких ключову роль відіграють видовищність, фестивалі та комерціалізація історичного образу. Це створює ризик перетворення складних історичних об'єктів на декоративні символи, орієнтовані передусім на туристичний попит. Водночас приклади історичних парків, "живих музеїв" та інтерактивних реконструкцій демонструють, що сучасний туристичний інтерес значною мірою залежить не лише від фізичної збереженості фортеці, а й від способів інтерпретації її історії.

Досвід найбільш успішних кейсів показує, що ефективне використання фортифікаційної спадщини потребує комплексного підходу. Вирішальне значення має не лише реставрація споруд, а й поєднання її з політикою міського брендингу, розвитком музеїв, культурних просторів, туристичних маршрутів та інтеграцією фортеці у сучасне життя міста. Саме така модель дозволяє перетворити фортифікаційний комплекс на важливий ресурс територіального розвитку і складову сучасної регіональної ідентичності.

Водночас довгострокова ефективність використання фортифікаційної спадщини значною мірою залежить від участі місцевих громад. Фортеці та укріплені міста мають функціонувати не лише як туристичні атракції для зовнішніх відвідувачів, а й як частина повсякденного життя місцевого населення. Успішні приклади демонструють, що інтеграція фортифікацій у локальну економіку, підтримка ремесел, культурних практик і громадських заходів сприяють не лише розвитку туризму, а й формуванню стійкої локальної ідентичності та позитивного образу території.

Список використаних джерел

African World Heritage Fund. (2015). Tourism report no. 4: Forts and castles of Ghana – Situational analysis. https://awhf.net/wp-content/uploads/2015/11/Tourism-Report-4-Fortes-and-Castles-of-Ghana.pdf

AfricanManager. (2025, April 1). Tunisia: Sousse sees increase in bookings from traditional markets. https://en.africanmanager.com/tunisia-sousse-sees-increase-in-bookings-from-traditional-markets/

Al Bimani, S. M. (2015). Investigation of motivations for visiting Omani forts: A case study of Bahla Fort, Nizwa Fort and Jabreen Castle (Master's thesis, Sheffield Hallam University). – https://d1wqtxts1xzle7.cloudfront.net/65217270/Investigation_of_Motivations_for_Visiting_Omani_Forts-libre.pdf?1608310669=&response-content-disposition=inline%3B+filename%3DInvestigation_of_Motivations_for_Visitin.pdf&Expires=1777672722&Signature=A5GxPxUk86pY-s6kCGuyo-fPnMLIvHtcyA08aDQZhbY43ZcosmpXfjSumngiPoBspN7iipE~JdTFZekxJZE64QfJ6KhEUftF7arIOEOgKFX41cKZMx5vtBpOR-SDC46FOxW4EWq8mdCoE4zMPpvZw4PbUblSDV6sRTNwjYVHZMhh1Bz1G2UDrqt5Cvpox6bqNDlvrREFyyy1OaIlt1elv~wgUpTPFgVfoXLbmkpMdLp8DciQV7aZih4jApg-fxWPzlcfVVQjoHwRkWmiGCRffl~g4IuQ Mtsv QtoJV636tqg7 nct0HzEhrAPjjzxPMIEiJUSjgwwPHJP7-xzjUIGSqw__&Key-Pair-Id=APKAJLOHF5GGSLRBV4ZA

Al Haddad, M., Ghazaleh, S. A., Atiyat, D., & Egho, S. (2023). Castles in Jordan: a comparative study of the Islamic and Crusader castles. Civil Eng Architect, 11(4), 1856-1870. – https://www.hrpub.org/journals/article_info.php?aid=13219

Al-Matarneh, R. T. (2015). Sustainable urban development in historical cities using the heritage trail approach: A case study of the old city of Karak, Jordan. Journal of Culture, Society and Development, 12, 48-60.

Arce, I. (2010). Qasr Hallabat, Qasr Bshir, and Deir el-Khaf: Building techniques, architectural typology and change of use of three quadriburgia from the Limes Arabicus: Interpretation and significance. In Proceedings of the workshop Archeologia della Costruzione I (pp. 455–481). – https://d1wqtxts1xzle7.cloudfront.net/53581273/ARCE_ACII_455-482-libre.pdf?1497883739=&response-content-disposition=inline%3B+filename%3DQA

SR_HALLABAT_QASR_BSHIR_AND_DEIR_EL_KAH.pdf&Expires=1776746779&Signature=RUL6ChiCAcrcDWsFT4lsPR22BK3205Vg8YgPTEwkR97natKSGMvHHWGm59tnwPfgxu3BEN8uxstSGRe8SJnn3scRYaibW4dIIN6YC3YS7qfMrLpL~iVdjgxsLN5Dawxk14t~jJ1FAP6g3Nz4Lfw~Srtlok5QMuXi2xQDG-Tld-Dq-TycTlGSA1vS8PFfs5oQqBWYPzeM-rzJtKYpVbd2DNwiY56iNAgQeQweSMCTuNpg6MaEKhM6bDuyqNl0mQdo8mFfdd3dz3HPoSu8mB7AXt3R5f5LOvx8Zxm6Ch3fwU9AvzlJGwurl4CCSvZvvaKV9wAVuW5uEnOz62PJMM19yw__&Key-Pair-Id=APKAJLOHF5GGSLRBV4ZA

Armit, I. (2007). Hillforts at War: From Maiden Castle to Taniwaha Pā. Proceedings of the Prehistoric Society, 73, 25–37. – https://www.cambridge.org/core/journals/proceedings-of-the-prehistoric-society/article/abs/hillforts-at-war-from-maiden-castle-to-taniwaha-p/F99B5EDD67F8CC95F6F850BE4AB9A964

Atoui, Y. (2025, September 20). Sousse-Kantaoui: Strong tourism growth in 2025. Tunisie Numérique. https://news-tunisia.tunisienumerique.com/sousse-kantaoui-strong-tourism-growth-in-2025/

Ballester, P. (2011). L'effet sur le tourisme des petites et moyennes villes en France des suites de l'inscription dans la Liste du patrimoine mondial de l'UNESCO: Étude de cas sur Carcassonne et sa cité médiévale–canal du Midi. In 2ème Journées Scientifiques du Tourisme Durable (Vol. 2, “Tourisme durable et enjeux stratégiques", pp. 74–111). Université de Poitiers. https://hal.science/hal-04307131v1/document

Bassols, N. (2019). Evolving Iconization and Destination Building: The Example of Cartagena, Colombia. Tourism Planning & Development, 16(3), 334–352. https://doi.org/10.1080/21568316.2018.1501730

Bate, A. (2021, March 24). Harar Jugol Wall. History Hit. https://www.historyhit.com/locations/harar-jugol-wall/

Benítez, E. L. B. (2017). Pirate Assaults and the Defense of the Old Seaport of Campeche, Mexico (16Th-18Th Centuries). Journal of Global and Area Studies, 1(1), 15-32

Binkley, E. (2025, May 12). Elmina Castle and the "Year of Return". Doing History in Public. https://doinghistoryinpublic.org/2025/05/12/elmina-castle-and-the-year-of-return/

Cámara Serrano, J. A. (2010). Los Millares y su dominio sobre el valle del Andarax. PH: Boletín del Instituto Andaluz de Patrimonio Histórico, 73, 60–65. https://doi.org/10.33349/2010.73.2904

Capurro, S., Castelli, E., & Fontana, L. (2011). Konso fortified villages: Integrating architecture with nature. In Construction Ahead. University of Genoa & Konso Cultural Centre. http://www.academia.edu/12349264/fortified_villages_integrating_architecture_with_nature

Chekroun, A. (2022). Harar as the capital city of the Barr Saʿd ad-Dīn (first half of the 16th century): From its emergence to its fortification. Annales d'-Éthiopie, 34, 23–44. https://doi.org/10.3406/ethio.2022.1710

Cobb, P. J., Cobb, E., Azizbekyan, H., Petrosyan, A., & Gasparyan, B. (2024). Defending the vedi river valley of Armenia: The fortification and refortification of a flatland-mountain interface. Bulletin of the American Society

of Overseas Research, 392(1), 151-177. – https://www.journals.uchicago.edu/doi/10.1086/732090

Comune di Palmanova. (n.d.). Visit Palmanova. https://www.visitpalmanova.it/en/home-english/

Cook, M. (2011). Maiden castle, Insch, Aberdeenshire: choice and architecture in Pictland. Tayside and Fife Archaeological Journal, 17, 25-35. – https://d1wqtxts1xzle7.cloudfront.net/16724419/p25-35-cook-libre.pdf?1390865040=&response-content-disposition=inline%3B+filename%3DMaiden_Castle_Insch_Aberdeenshire_choice.pdf&Expires=1776834967&Signature=ZALUte3JRqM4ohYeCp~am-XSDD4SM-BcEOqXYUjNVbMtTH0q74~yhFghSkl1F8gRkVQtggWUmBQfK4-lmLQUiqTmGuljx1H4sojGtnjL~sQp90FSVCg9BVcqyavq0Y0aAhx~w4k3XUc1q7us-pEjr705TA-GbPkVsfOMRUCH9vInM8v3mUkClvFm7tcBxUVkN3h8kN5sI5dk6haN5ZAsN~Wk8I3nHTQZfYnhN-9J11qSBhzBDEDHlTtcO87-pNXEbWoj47lyMJg4Yh03bqbwKvmJqUaq78S5~z 8n0NM38IGt57ou~WDZ2ZTU4L18uZxtHDF8YGcLL114FqPHCC9IFQ__&Key-Pair-Id=APKAJLOHF5GGSLRBV4ZA

Darwish, M. A. (2016). Architectural elements in Krak des Chevaliers in Homs, Syria: Analytical study. International Journal of Innovation and Applied Studies, 18(1), 107–130. https://www.researchgate.net/profile/Mahmoud-Darwish-5/publication/308898504_Architectural_elements_in_Krak_des_Chevaliers_in_Homs_-_Syria_Analytical_study

DW Travel. (n.d.). What's behind Carcassonne's medieval walls? [Video]. Facebook. https://www.facebook.com/dw.travel/videos/whats-behind-carcassonnes-medieval-walls/4141225329470973/

Erb-Satullo, N. L., & Jachvliani, D. (2022). Fortified Communities in the South Caucasus: Insights from Mtsvane Gora and Dmanisis Gora. Journal of Field Archaeology, 47(5), 305–323. https://doi.org/10.1080/00934690.2022.2074647

Erb-Satullo, N. L., Jachvliani, D., Higham, R., Weber-Boer, K. O., Symons, A., & Portes, R. (2025). Mega-fortresses in the South Caucasus: new data from southern Georgia. Antiquity, 99(403), 150–169. https://doi.org/10.15184/aqy.2024.197

Evans, T. L. (2025). Earthwork landscapes of protection and regulation: Chronology, construction, and meaning at Sungbo's Eredo (Southwest Nigeria), Africa's largest known structure. Anthropologie & Archéologie Africaines, 21, 99–102. https://doi.org/10.4000/14zmc

Folorunso, C. A. (2011). Heritage Resources and Armed Conflicts: An African Perspective. In P. G. Stone (Ed.), Cultural Heritage, Ethics, and the Military (pp. 158–171). Chapter, Boydell & Brewer. – https://www.cambridge.org/core/books/abs/cultural-heritage-ethics-and-the-military/heritage-resources-and-armed-conflicts-an-african-perspective/9319FEF07E0E08C07300411DC70A4E7E

Gartenstein-Ross, D., & Moreng, B. (2015). Tunisian jihadism after the sousse massacre. CTC Sentinel, 8(10), 13-18. – https://ctc.westpoint.edu/tunisian-jihadism-after-the-sousse-massacre/

Gatti, M. P., Russo, G., & Zecchin, L. (2017). The Palmanova cantonments: Conservation, value-enhancement and transformation for an

integrated and overall regeneration. Journal of Civil Engineering and Architecture, 11, 559-570. – https://air.uniud.it/handle/11390/1235045

Geoparks Africa. (2024, February 11). Inside the Dongola walls: Medieval Nubian kingdom of Sudan. https://geoparks.africa/inside-the-dongola-walls-medieval-nubian-kingdom-of-sudan/

Górny, K., & Górna, A. (2026). Colonial forts and castles in twenty-first-century Ghana: Spatial and functional layout in rapidly changing urban tissue. Miscellanea Geographica – Regional Studies on Development, 30(1), 53–64. https://doi.org/10.2478/mgrsd-2025-0045

Hall, W. (2026, January 11). Ghana's Elmina Castle reimagined as a model for community-centered heritage tourism. The Traveler. https://www.thetraveler.org/ghanas-elmina-castle-reimagined-as-a-model-for-community-centered-heritage-tourism/

Harrison, P. (2004). Castles of God: Fortified religious buildings of the world. Boydell Press. – https://prussia.online/Data/Book/ca/castles-of-god/Harrison%20P.%20Castles%20of%20God.%20Fortified%20Religious%20Buildings%20of%20the%20World%20%282004%29%2C%20OCR.pdf

Hawksley, L. (n.d.). Sacsayhuamán. Encyclopaedia Britannica. https://www.britannica.com/place/Sacsayhuaman

Herold H. (2012). Fortified Settlements of the 9th and 10th Centuries ad in Central Europe: Structure, Function and Symbolism. Medieval archaeology, 56(1), 60–84. https://doi.org/10.1179/0076609712Z.0000000003

Hirst, K. K. (2019, May 17). Ile Ife (Nigeria): Yoruba capital of Ile Ife. ThoughtCo. https://www.thoughtco.com/ile-ife-nigeria-169686

ICOMOS. (1996). The historic fortified town of Carcassonne: Nomination dossier. UNESCO World Heritage Centre

Jaeger, M. (2016). Bronze Age fortified settlements in Central Europe. Studien zur Archäologie in Ostmitteleuropa / Studia nad Pradziejami Europy Środkowej. – https://www.academia.edu/26216939/Bronze_Age_Fortified_Settlements_in_Central_Europe

Kirk, S. D., Sternberg, E. S., & Przystupa, P. F. (2020). Landscape, typologies, and the social meaning of castles. Journal of Anthropological Archaeology, 60, 101224. https://doi.org/10.1016/j.jaa.2020.101224

Koutonin, M. (2016, March 18). Story of cities #5: Benin City, the mighty medieval capital now lost without trace. The Guardian. https://www.theguardian.com/cities/2016/mar/18/story-of-cities-5-benin-city-edo-nigeria-mighty-medieval-capital-lost-without-trace

Kroot, M. V., Gokee, C., & Machiels, C. (2019). Yoro Moussou: A Malinké fortified site in southeastern Senegal. Nyame Akuma, 91, 23-29. – https://d1wqtxts1xzle7.cloudfront.net/62481540/Kroot_M_et_al_-_2019_-_Yoro_Moussou20200325-41673-1oyk034-libre.pdf?1585298291=&response-content-disposition=inline%3B+filename%3DYoro_Moussou_a_Malinke_fortified_site_in.pdf&Expires=1776600699&Signature=LxixZS5z9Eps3UPpYGFo~7Ne3CwTjjp9rWmg6qI6qyREx~fAWXfj0gGz-OMcwwA4zYqxihjmARPejKsUCYRw9MDxTWz19fAwXcY0BXeayiBGpM5I7

~nF0CubGZHI68FIeKhZ5ErJ9S2yrIi5buRciHKDVdEL2KDUzfSGrkTZUkO9x7uLEcVW48HBdx-zvfaA9MUNL8t8b8hWwBWTMIVueyemdJ2ccZvlaDsAMa5S-fgLqqjy6RL9fQ6zsRoaf9wiODNsb-nrLUTiIkzfTo6F9R4HwUUy9VGjt6sKCfRkSBHWNjhR5vgRHD0yx27~P-RFOmQsl3WqmlFzMDkVSXdVWQ__&Key-Pair-Id=APKAJLOHF5GGSLRBV4ZA

Kuwonu, F. (2025, August 22). Gorée, between remembrance and living: A vibrant World Heritage site. Africa Renewal. https://africarenewal.un.org/en/magazine/goree-between-remembrance-and-living-vibrant-world-heritage-site

Kuwonu, F. (2025, March 21). Gorée Island and fragility of freedom. Africa Renewal. https://africarenewal.un.org/en/magazine/goree-island-and-fragility-freedom

Maican, S., Muntean, A., & Paștiu, C. (2018). Branded cities Alba Iulia, a Romanian example. In Proceedings of the International Conference on Economic and Social Studies (ICESoS'18): Regional economic development–Contemporary trends in tourism and hospitality industry in the Balkan region (pp. 16–28) – https://icesos.ibu.edu.ba/wp-content/uploads/2021/11/ICESoS-2018-Proceedings-Book.pdf#page=16

Majdoub, W. (2012). Touristes des sites du patrimoine mondial: Vers quelles expériences? Une étude de la médina de Sousse. In M. Gravari-Barbas, L. Bourdeau, & M. Robinson (Eds.), Tourisme et patrimoine mondial (pp. 53–70). Presses de l'Université Laval.

Menchero Sánchez, M. (2017). Las fortificaciones de Cartagena de Indias y su función turística en el turismo cultural de la ciudad. methaodos.Revista De Ciencias Sociales, 5(1). https://doi.org/10.17502/m.rcs.v5i1.157

Mensah, I. (2015). The roots tourism experience of diaspora Africans: A focus on the Cape Coast and Elmina Castles. Journal of Heritage Tourism, 10(3), 213–232. https://doi.org/10.1080/1743873X.2014.990974

Morales, F. J. L. (2004). Campeche, centro histórico fortificado Patrimonio mundial de México. Apuntes: Revista de estudios sobre patrimonio cultural, 17(1-2), 90-97

Obłuski, A., Herbich, T., & Ryndziewicz, R. (2022). Shedding light on the Sudanese Dark Ages: Geophysical research at Old Dongola, a city-state of the Funj period (16th–19th centuries). Archaeological Prospection, 29(2), 259–273. https://doi.org/10.1002/arp.1850

Oduwobi, T. (2023). Revisiting the ancient Sungbo's Eredo ramparts in Ijebuland. UNIOSUN Journal of African Studies, 3–4, 9–22. – https://unescouniosun.org/UJAS/Vol4.pdf#page=9

Pankhurst, R., & Breternitz, H. (2009). Barara, the royal city of the 15th and early 16th century (Ethiopia): Medieval and other early settlements between Wechecha Range and Mt Yerer–Results from a recent survey. Annales d'Éthiopie, 24, 209–249. – https://www.persee.fr/doc/ethio_0066-2127_2009_num_24_1_1394

Prayag, G., Suntikul, W., & Agyeiwaah, E. (2018). Domestic tourists to Elmina Castle, Ghana: motivation, tourism impacts, place attachment, and

satisfaction. Journal of Sustainable Tourism, 26(12), 2053–2070. https://doi.org/10.1080/09669582.2018.1529769

Russell, M. (2019) Mythmakers of Maiden Castle: Breaking the Siege Mentality of an Iron Age Hillfort. Oxford Journal of Archaeology, 38: 325–342. https://doi.org/10.1111/ojoa.12172.

Samuel, I. (2025, January 19). The forts and castles of Africa: A brief architectural history. African History Extra. https://www.africanhistoryextra.com/p/the-forts-and-castles-of-africa-a

Seemela, O. (n.d.). The walls of Benin: Safeguarding the world's cultural and natural heritage. ArtsHelp. https://www.artshelp.com/the-walls-of-benin-the-forgotten-structural-wonder/

Sinibaldi, M. (2019). Karak Castle in the Lordship of Transjordan: Observations on the chronology of the Crusader-period fortress. In P. Edbury, D. Pringle, & B. Major (Eds.), Bridge of civilizations: The Near East and Europe c. 1100–1300 (pp. 97–114). Archaeopress. – https://d1wqtxts1xzle7.cloudfront.net/94678999/Micaela_Sinibaldi_Bridge_of_Civilisations-libre.pdf?1669136351=&response-content-disposition=inline%3B+filename%3DSinibaldi_M_Karak_Castle_in_the_Lordship.pdf&Expires=1777533149&Signature=I7uYKK8Ja0gHuacVje-aOfEQCA-KtRArTKNp5C3m8PbD3OX8kEVWSMwg-I~jh7EcSSWF-7XyvixTBh7i9epuSr9~8ZTu9mnV2O6jDLRiUo8agwTJcmhZLzYqzmZnSOVXgRte-5o0xwrSV-yIKjS4rV021Neg5w0BKAK5uJdM5bjcpYKtpBhsTOoLdvotcA5Ylok~hWpPwQCG0-HdFnr2oUoTYsk188j5HWimZTDZ6iQhQGLlq0wfJKzbe9ctmH4lJRBpGABbYkiiXSq-xGpYBc-O-YGLBR~Fenu8b4GL~oKTsGWx1CZygHtjXZs4ahG11dXNvw820kz9zw~iVsd-nA__&Key-Pair-Id=APKAJLOHF5GGSLRBV4ZA

Tashakori Bafghi, B., Normohammad Zad, H., & Kalantari Khalilabab, H. (2016). Typology of the historical castles of Central Iran. Mediterranean Archaeology and Archaeometry, 16(1), 9–21. https://doi.org/10.5281/zenodo.35518

The Ghana Report. (2025, July 7). GTA report lists top 10 most visited tourist destinations in 2024. https://theghanareport.com/gta-report-lists-top-10-most-visited-tourist-destinations-in-2024/

UNESCO World Heritage Centre. (n.d.). Harar Jugol, the fortified historic town. https://whc.unesco.org/en/list/1189/

UNESCO World Heritage Centre. (n.d.). Island of Gorée. https://whc.unesco.org/en/list/26/

Usman, A. (2016). Enclosures of Northern Yorubaland, Nigeria. In G. Emeagwali & E. Shizha (Eds.), African indigenous knowledge and the sciences: Journeys into the past and present (pp. 153–158). Brill. https://brill.com/display/book/9789463005159/BP000013.xml

Weird Italy. (2024, December 19). Designing an ideal city: Palmanova's geometric and philosophical blueprint. https://weirditaly.com/2024/12/19/designing-an-ideal-city-palmanovas-geometric-and-philosophical-blueprint/

Woldekiros, S. E. (2022). The roles of indigenous knowledge and heritage resources for cultural tourism development in the Konso World Heritage Site, southwestern Ethiopia. Journal of Tourism Research & Hospitality, 11(9). – https://www.scitechnol.com/peer-review/the-roles-ofindigenous-knowledge-

and--heritage-resources--for-cultural-tourism-development-in-konso-world-heritage-site-southweste-Hcje.php?article_id=21049

Womber, P. K. (2020). From Anomansa to Elmina: The establishment and the use of the Elmina Castle – From the Portuguese to the British. Athens Journal of History, 6(4), 349–372. https://doi.org/10.30958/ajhis.6-4-4

Worku Tadesse, G. (2023). Heritage resources as a driver of cultural tourism development in Ethiopia: A review. Cogent Arts & Humanities, 10(1). https://doi.org/10.1080/23311983.2022.2158623

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА МАЛИХ МІСТ У КОНТЕКСТІ СТАЛОГО РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ

Галина ЗАВАРІКА
Тетяна ВЄТРОВА

Вступ. Для соціально-економічного розвитку держави та її регіонів надзвичайно важливим є туристичний бізнес, який є однією з найприбутковіших галузей. В умовах політичної нестабільності та економічних викликів країні необхідно сконцентруватися на тих сферах, що можуть генерувати прибуток, і туризм є одним з таких пріоритетів.

В умовах глобалізаційних процесів та загострення конкуренції на світовому туристичному ринку, детермінантою привабливості дестинацій стають унікальні ресурси. Одним із таких ключових ресурсів є історико-культурний потенціал малих міст, що інтегрує матеріальні (архітектурні пам'ятки, артефакти) та нематеріальні (локальні традиції, мистецькі практики, соціокультурне середовище) компоненти культурної спадщини. Ця сукупність елементів формує специфічну автентичність малих міст, яка визначає їхню туристичну ідентичність та відрізняє від великих урбаністичних центрів.

Актуальність дослідження історико-культурного потенціалу малих міст зумовлена низкою факторів. По-перше, малі міста є осередками збереження національної та регіональної спадщини, що має високу цінність для розвитку культурного туризму. По-друге, спостерігається тенденція до зростання попиту на автентичні, менш комерціалізовані туристичні напрямки, що створює передумови для популяризації малих міст. По-третє, інтеграція історико-культурного потенціалу в туристичний обіг сприяє не лише формуванню позитивного іміджу території, а й виступає важливим фактором соціально-економічного розвитку, стимулюючи зайнятість, розвиток інфраструктури та збереження культурних традицій.

Трансформація малих міст у сучасному розумінні передбачає надання їм нових функцій. Це досягається шляхом переорієнтації на несільськогосподарські сфери, що охоплюють модернізацію комунальних послуг, розвиток торгівлі,

промислове виробництво з використанням місцевої сировини, а також забезпечення потреб соціально-культурної та туристичної інфраструктури [12]. З огляду на ці тенденції, зростає актуальність теми сталого туризму, який розглядається як інструмент інтеграції історико-культурного потенціалу та економічного розвитку малих поселень. Поєднання цих компонентів є критично важливим для забезпечення довгострокового та позитивного впливу на суспільство.

Мале містечко Меджибіж та Меджибізький замок, як яскравий приклад, дають можливість простежити усі етапи оборонного зодчества в Україні, а також європейські традиції будівництва замків та фортець протягом XIV–XVII ст. Це робить його унікальним об'єктом для дослідження соціально-економічних аспектів використання історико-культурного ***потенціалу.***

Історико-культурна спадщина як туристичний ресурс

Культурна спадщина включає матеріальні аспекти культури – місця, будівлі, ландшафти, пам'ятники та предмети – а також нематеріальні аспекти, які втілені в соціальних практиках, житті громади, цінностях, віруваннях та формах вираження, таких як мова, мистецтво, ремесла, музика та танець. Культурну спадщину визначають як "сучасні цілі минулого" [44, 2] або "ту частину минулого, яку ми обираємо в сьогоденні для сучасних цілей, будь то економічні, культурні, політичні чи соціальні" [44, 157]. Концепція спадщини розвивається в результаті та відповідно до змін у ставленні, потребах та вимогах, які висловлюють люди. Більш конкретно, в новому контексті розвитку спадщина визнається як двигун, так і каталізатор соціально-економічного розвитку. Грехем та ін. [44] запропонували теоретичну основу, що базується на трьох основних економічних вимірах спадщини, щоб пояснити її роль у розвитку. По-перше, вони визначають спадщину як "економічний сектор сам по собі" – часто званий "індустрією спадщини" – "що використовує ресурси, виробляє продукцію та генерує прибутки, та робочі місця". По-друге, вона також вважається "одним з елементів економічного розвитку поряд з іншими, часто відіграючи каталітичну або інтегруючу роль у проектах розвитку" завдяки своїй здатності залучати економічну діяльність та виконувати економічні функції. Зрештою, її розглядають як "інструмент

управління економікою на різних просторових масштабах, від міжнародного до локального, як, наприклад, у створенні та просуванні образів місць для домінантних економічних цілей [44, 155]. У 2005 році економічне обґрунтування спадщини було детально обговорено у звіті Мейсона для Брукінгського інституту "Економіка та збереження історичної спадщини – посібник та огляд літератури" з великою та анотованою бібліографією як академічної, так і професійної літератури, яка розглядає сучасні висновки щодо цінності збереження історичної спадщини та методи, що використовуються для оцінки цієї цінності [50]. Наводиться аргумент на користь покращення експертизи в галузі економіки збереження, що дозволило б більш об'єктивно та ретельніше кількісно оцінити вплив збереження історичної спадщини.

Спочатку основним напрямком мають бути мікродослідження, що охоплюють широкий спектр дисциплін. Дослідження на мікрорівні вивчають саму культурну спадщину, включаючи її концепцію, контекст та характеристики, а також класифікацію. У поєднанні з туризмом, будівництвом та іншими секторами культурна, спадщина відіграє стійку соціально-економічну роль завдяки різним методам оцінки. Вчені вдосконалили методи оцінки цінності, підкреслюючи значення культурної спадщини. Ці ресурси збагачують дух людей, захищають національні культури, формують культурну ідентичність та роблять значний внесок в економічний потенціал території. Сталий культурний туризм, заснований на культурній спадщині, може підтримувати циркулярну економіку, а конкретні позначення культурної спадщини можуть стимулювати місцеву комерційну діяльність. Подальші дослідження повинні заглиблюватися в ці сфери, особливо з точки зору концепції та контексту культурної спадщини, а також далі досліджувати її трансформацію та інтеграцію в межах глобалізації. Це говорить про те, що ми повинні постійно шукати нові методи та інструменти оцінки для більш комплексного вимірювання численних цінностей культурної спадщини. Збереження та використання культурної спадщини є життєво важливим для підтримки культурного різноманіття, сприяння економічному розвитку та захисту навколишнього середовища [6].

Завдяки глобалізації та розвитку Інтернету, дослідження та використання культурної спадщини значно еволюціонували, змістивши фокус з філософії збереження на практичне застосування. Важливими є показники оцінки що простежують зв'язок між культурною спадщиною та сталим розвитком. Бозоне розробив 40-критеріальну структуру для адаптивного повторного використання культурної спадщини, що охоплює соціальні, культурні, економічні та екологічні аспекти сталості [41]. На мікрорівні дослідження переважно зосереджені на нематеріальній культурній спадщині, використовуючи різноманітні якісні аналізи та багатогранні оцінки. Сучасні дослідження культурної спадщини все більше зосереджені на довгострокових вигодах, охоплюючи сталий розвиток соціальних, культурних, економічних та екологічних аспектів.

Макрорівень дослідження культурної спадщини забезпечує комплексний просторовий аналіз з використанням різних аналітичних методологій. Географічні інформаційні системи (ГІС) та геопросторові інструменти запровадили нові методи та перспективи для дослідження культурної спадщини, особливо з розвитком технологій та Інтернету. Geo-detector активно використовується, для дослідження факторів, що впливають на просторовий розподіл, підвищуючи повноту досліджень та пропонуючи нові ідеї для політиків. З розвитком цифрових технологій методології збереження та дослідження культурної спадщини постійно оновлюються. Загалом, макродослідження стали поширеними в дослідженнях культурної спадщини, зосереджуючись на кількісній оцінці та аналізі [39].

Економічне зростання має вирішальне значення для підтримки зайнятості, збільшення податкових надходжень та стимулювання споживання, що разом зменшує нерівність та бідність, одночасно покращуючи державні послуги та залучаючи інвестиції [45]. Отже, країни з нижчими темпами зростання активно прагнуть сталого розвитку. Щоб досягти бажаного ефекту, треба звернути увагу на кілька ключових факторів, включаючи фінансовий розвиток, прямі іноземні інвестиції, інституційний та інфраструктурний розвиток, а також розвиток туризму.

Розвиток туризму стимулює економічне розширення. Отже, забезпечення розвитку туризму є однією з ключових цілей. Крім того, економічний та туристичний розвиток також

гальмується інституційними недоліками, неадекватною інфраструктурою, політичною нестабільністю та відсутністю соціального забезпечення, що є очевидним для всіх територій, що розвиваються [42].

Економіка туризму країн, сприяє створенню робочих місць, збільшенню прибутків та інвестицій, розвитку інфраструктури та підтримці місцевих підприємств. Туризм може стати джерелом значних прибутків для регіонів та країн через збільшення туристичного потоку та витрат туристів на проживання, харчування, покупки та інші послуги. Розвиток туризму сприяє створенню нових робочих місць у готельній сфері, ресторанному бізнесі, транспортних компаніях та інших сферах, що підтримує економічний розвиток. Для задоволення потреб туристів, розвиток туризму спонукає до вдосконалення та розширення туристичної інфраструктури, що сприяє інвестиціям у будівництво та розвиток місцевої економіки. Також туризм сприяє популяризації місцевих продуктів та ремесел, що допомагає підтримувати місцевих виробників та підприємців. Як результат успішний розвиток туризму може привертати інвестиції у реставрацію та розвиток історичних об'єктів, що сприяє їхньому збереженню та відновленню. [4, 104-112]

Економічні теорії та розрахунки формують спосіб, яким суспільства конструюють цінності, які, своєю чергою, структурують виробництво, яке, здійснює вплив на довкілля. Це особливо очевидно, якщо економічна концепція "ефекту мультиплікатора" вплинула на глобальний розвиток туризму, особливо в регіонах, які засновували своє економічне зростання не на промисловому виробництві, а швидше на комерціалізації відпочинку [35, 106-114]. Концепція "ефекту мультиплікатора" сформувала способи, за допомогою яких національні та міжнародні інститути та експерти розраховували економічний внесок туристичної галузі. Вона стала ключовим обґрунтуванням для розробки політики у галузі туризму в усьому світі.

Ефект мультиплікатора перетворився на новий спосіб кількісної оцінки економічного впливу туристичних витрат. Замість виміру точних витрат туристів економічний розрахунок ефекту мультиплікатора відстежував циркуляцію туристичних витрат у всій економіці та розраховував як прямі, так і непрямі впливи. Припускаючи, що чим "більше разів туристичний долар

переходить із рук у руки і чим більше разів він витрачається, тим більше економічний вплив", ефект мультиплікатора вимірює обороти на долар, витрачений туристом протягом року [48].

Використовуючи моделі витрат на різні категорії, включаючи проживання, їжу та напої, покупки, огляд визначних пам'яток та розваг, а також місцевий транспорт, кожен долар, витрачений туристом, має ефект мультиплікатора в діапазоні від 3,2 до 4,3 того ж року. Кожен долар, витрачений туристами, не зникає, а стає джерелом доходу для працівників, які отримують його як зарплату, або для постачальників товарів та послуг. Ці кошти, потрапляючи до інших учасників економіки (працівників, імпортерів, дистриб'юторів, постачальників послуг), запускають ланцюгову реакцію, генеруючи нові витрати та стимулюють подальший економічний ріст. Підтверджується, що 3,2 долара економічної активності на кожен витрачений туристом долар означають, що поняття національного доходу та податкових надходжень від туризму, а також аналіз витрат та вигод від просування туризму мають розраховуватися по-різному. Податки та державні інвестиції повинні ґрунтуватися не тільки на прямих витратах, а й на непрямих витратах та індукованому споживанні, що оцінюється за ефектом мультиплікатора [21].

Отже, культурна спадщина дедалі більше визнається життєво важливим скарбом людської цивілізації, особливо в контексті глобалізації. Вона служить сховищем історичної інформації, джерелом культурної впевненості та наріжним каменем національної ідентичності. Часто вона стає символом регіону чи країни. Як унікальний туристичний ресурс, культурна спадщина приваблює відвідувачів з усього світу своїм глибоким історичним значенням та самобутньою культурною привабливістю. Для кращого розуміння та використання цього цінного ресурсу особливо важливим є поглиблене дослідження культурної спадщини. Мікро- та макрорівні – це дві основні категорії, за якими можна класифікувати сучасні дослідження та використання культурної спадщини.

Історико-культурна цінність та офіційний статус Меджибожа

Для всебічного аналізу історико-культурного потенціалу малих міст як туристичного ресурсу, розглянемо детальніше

приклад Меджибожа – одного з найдавніших міст України, що має багату історію.

Меджибіж розташований на північному березі р. Південний Буг при впадінні північної притоки р. Бужок, у 37 км на схід від обласного центру м. Хмельницький, у східній частині області. Населення – 1731 мешканець (перепис 2001), 1443 мешканців (2016). У 2024 році понад 1000 мешканців [22].

Меджибіж є одним із найдавніших міст Поділля. Його особливе значення було офіційно визнано внесенням до Державного реєстру історичних населених місць України [31], що вже само по собі є вагомим чинником його туристичної привабливості. Ключовим архітектурним та історичним домінантом містечка є Меджибізький замок, розташований у його східній частині [20]. Цей об'єкт має статус пам'ятки архітектури національного значення, що підтверджується охоронним номером 764/1, згідно з Постановою Ради Міністрів УРСР від 24.08.1963 № 970), що забезпечує його правовий захист та підкреслює величезну цінність для культурного туризму. Хоча перша документальна згадка про Меджибіж в історичних джерелах, зокрема в Іпатіївському літописі, датується 1146 роком [22], справжня глибина його історії сягає значно давніших часів. Археологічні дослідження свідчать, що територія у місці злиття річки Південний Буг та її допливу – річки Бужок – почала заселятися ще в добу нижнього палеоліту, приблизно 1 мільйон 200 тисяч років тому [37]. Ця неймовірна археологічна давнина дозволила дослідникам виокремити Меджибізький археологічний мікрорегіон, який є унікальною зоною для вивчення первісних культур.

Згодом цей археологічний мікрорегіон став фундаментальною складовою ширшого Меджибізького історико-культурного мікрорегіону [29]. Такий багатошаровий та глибокий історичний пласт – від первісних поселень до літописних згадок та пам'ятки архітектури національного значення – надає Меджибожу [5] надзвичайний, ще не повністю реалізований туристичний потенціал. Він дозволяє розвивати різноманітні види туризму: від археологічного та пізнавального до історико-культурного та подієвого, приваблюючи широке коло відвідувачів, зацікавлених у глибокому вивченні минулого України [1; 2].

Ці свідчення підтверджують неперервне історичне значення Меджибожа та його участь у ключових подіях формування

української державності, що робить його винятково цінним об'єктом для розвитку культурного та історичного туризму.

Меджибіж є одним із найпотужніших історико-культурних центрів на Хмельниччині, який щорічно приваблює десятки тисяч туристів, як з України, так і з-за кордону. Для українців головною атракцією є Меджибізький замок. Ця архітектурна пам'ятка є свідком численних подій минулого, тому це привабливий об'єкт для дослідження та відпочинку [40]. Натомість, для єврейської спільноти Меджибіж має глибоке духовне значення. Головною метою їхньої подорожі є паломництво до могили Баал Шем Това (Ісраеля бен Еліезера), засновника хасидського руху. Це місце визнано як один з центрів хасидизму у світі, приваблюючи тисячі паломників, які прагнуть вшанувати його пам'ять та помолитися [21; 43].

Необхідність вивчення цієї теми зумовлена тим, що Меджибіж має официальний статус історичного населеного пункту України. Під охороною держави перебуває 29 пам'яток історії (28 з яких мають місцеве значення, а 1 – національне), 6 пам'яток архітектури та містобудування національного значення, а також 5 археологічних пам'яток місцевого значення. Крім того, було виявлено 42 нових об'єкти археології, 17 – архітектури та містобудування, 1 – історії та 1 – монументального мистецтва. Усього 82 пам'ятки та об'єкти культурної спадщини [27].

В цей же час Меджибізький замок залишається центральним об'єктом туристичної привабливості. Розглянемо статистику відвідування Меджибізького замку та фінансових надходжень за період 2015-2023 рр. (Рис.1-3).

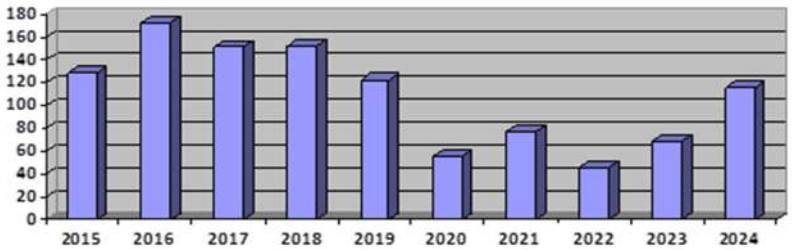

Рис.1. Кількість масових заходів в Меджибізькому замку (2015-2024 рр).
Джерело: сформовано авторами на основі [13-14]

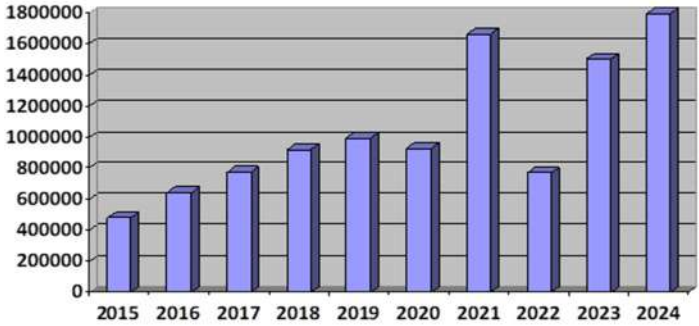

Рис. 2. Платні послуги (грн)
в Меджибізькому замку (2015-2024 рр).
Джерело: сформовано авторами на основі [13-14]

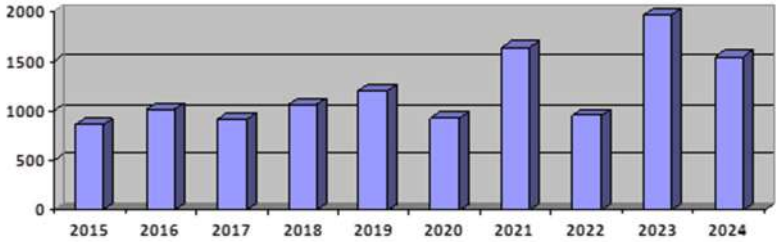

Рис. 3. Кількість екскурсій
по Меджибізькому замку (2015-2024 рр).
Джерело: сформовано авторами на основі [13-14]

Як свідчать статистичні дані, незважаючи на військові дії в країні, показники кількості масових заходів, платних послуг та кількості екскурсій тримаються на досить високому рівні, навіть дещо зростають.

Виходячи з історичних фактів та подій, які були пов'язані з даною фортецею стає ясно, що при детальних дослідженнях може бути викрито дуже багато не відомих ще деталей. Адже історія фортеці багата та різноманітна, налічує велику кількість власників, що безумовно вплинуло на її зовнішній вигляд, тому що деякі власники прибудовували та перебудовували під власні потреби її, деякі просто ремонтували укріплення. І саме розуміння цього моменту повинно враховуватися при подальшому дослідженні замку.

Аналіз соціально-економічних чинників, що впливають на розвиток туризму в малих містах

Дослідження впливу туризму показали, що населення туристичного місця усвідомлює економічні та соціальні вигоди та витрати, пов'язані з туризмом, для своєї громади та життя. Економічні вигоди зазвичай вважаються найважливішими перевагами туризму та включають збільшення можливостей працевлаштування, отримання доходів, податкові надходження та підвищення рівня життя. Соціальні вигоди включають збереження традиційних культур, посилення міжкультурної комунікації та взаєморозуміння, покращення соціального добробуту, якості життя, покращення можливостей для шопінгу та збільшення можливостей для відпочинку.

Економічні втрати туризму включають збільшення податкового навантаження через розвиток інфраструктури, що використовується переважно туристами, інфляцію, зростання вартості землі та житла, надмірне виділення ресурсів та бюджетів розвитку на туризм, імміграцію робочої сили та збільшення боргу місцевих органів влади. Соціальні втрати включають зростання рівня злочинності, тертя між туристами та мешканцями, а також зміни в традиційних культурах та способі життя приймаючих.

Додаткові фактори, що впливають на сприйняття різними групами переваг або втрат від туризму, включають тривалість проживання, ступінь розвитку туризму, близькість мешканців до туристичних об'єктів, ступінь залежності від туризму, ступінь згуртованості громади та/або місцевого патріотизму, вік, стать, причини переїзду до громади, дохід, статус зайнятості, освіту, контакти з туристами, знання про тип туристичної галузі та тип туризму в місці призначення.

Сьогодні багато громад створюють або розширюють свою туристичну галузь як засіб створення робочих місць та добробуту з низьким впливом на навколишнє середовище. Тому нам потрібно краще зрозуміти ставлення та переконання місцевого населення щодо переваг та витрат туризму на їхнє життя та громаду.

Методи аналізу, що використовуються у комплексному підході дослідження історико-культурного потенціалу малих міст, включають матричний аналіз (Внутрішній-Зовнішній, IE), SWOT-матрицю (Сильні сторони, Слабкі сторони, Можливості,

Загрози) та QSPM-матрицю (Кількісну матрицю стратегічного планування). SWOT-аналіз – це інструмент планування, який допомагає підготувати стратегічне планування для досягнення цілей, покращення операційної діяльності та підтримки придатності обсягу бізнесу. SWOT-аналіз можна використовувати в різних ситуаціях, включаючи допомогу уряду в управлінні програмою, пожертвуванням або залученням коштів. Головне, що найважливіше у використанні SWOT-аналізу, – це постановка цілей дослідження, щоб вони могли розробити альтернативні стратегії для досягнення цих цілей.

QSPM-матриця призначена для визначення найкращої стратегії для досягнення цілей або для сприяння процесу вирішення проблеми. Матриця QSPM може послідовно та одночасно досліджувати стратегічні альтернативи, об'єктивно оцінюючи відносну привабливість кількох альтернативних стратегічних варіантів. Методи збору даних включають спостереження, інтерв'ю та фокус-групи для збору даних, визначенням потенціалу культурного туризму, а також визначенням внутрішніх і зовнішніх факторів, що впливають на розвиток культурного туризму.

Можливо розповсюдження анкет для визначення ваги та рейтингових значень внутрішніх і зовнішніх факторів, які потім стануть матеріалом для проведення матричного аналізу для визначення загальної стратегії розвитку (гранд стратегії). Крім того, QSPM-матриця також розглядає альтернативні стратегії розвитку за допомогою матричного SWOT-аналізу. Визначаючи порядок пріоритетів, посилаючись на результати спостережень, інтерв'ю дослідник надає оцінку за показником привабливості (AS) кожного чинника для альтернативних стратегій подальшого аналізу матриці QSPM. [8]

Містечко Меджибіж має значний, але не повністю реалізований туристично-рекреаційний потенціал, що підтверджується зростанням кількості відвідувачів. Для його ефективного розвитку критично важливе постійне вдосконалення інфраструктури та адаптація послуг до потреб різних груп туристів.

Містечко Меджибож багате на туристично-рекреаційні ресурси та має високий потенціал для розвитку туризму й рекреації. Збільшення туристичного потоку підтверджує привабливість цієї дестинації. Проте, для подальшого успіху

необхідно постійно працювати над покращенням туристичної інфраструктури та сервісу, включаючи умови проживання, харчування та інші зручності. Ключовим є адаптація туристичного продукту до потреб різних категорій туристів, що дозволить задовольнити їх індивідуальні запити.

Загалом перспективи розвитку туризму та рекреації у цьому регіоні виглядають багатообіцяючими. Цьому сприяють такі фактори як вигідне транзитне розташування залізничних станцій, сприятливі умови для проведення рекраційно-оздоровчого туризму, наявність великої кількості історико-архітектурних пам'яток, а також лісів, парків для відвідування туристами. Існують також негативні аспекти, які загрожують розвитку туризму а саме: відсутність якісної туристичної інфраструктури, погіршення умов фінансування для туристичної індустрії з боку держави, нестабільна політична та економічна ситуація в Україні. Цей аналіз виявив саме ті негативні аспекти, на які потрібно звернути увагу, адже з їх усуненням – в регіоні з'являться нові можливості для відновлення та створення сприятливих умов роботи в сфері туристично-рекреаційних послуг в Меджибожі.

Отже, незважаючи на відносну близькість Меджибожа до обласного центру (м. Хмельницький) – 37 км, на відміну від Кам'янець-Подільского, який знаходиться на відстані майже 100 км, він є менш популярним у туристів через загальну нерозвиненість населеного пункту та брак додаткових рекреаційних зон. Проте відносно населеного пункту замок займає вигідне положення та є центром, який об'єднує два найближчі до Меджибожа селища – Требухівці та Ставницю. Замок Меджибіж з двох сторін оточено ріками: річка Бужок впадає у Південний Буг. Повз замок пролягає траса Т-23-19, територіального значення, тому доїхати до місця доволі легко. З автостанції Хмельницкого до Летичівського району прямують рейсові автобуси, які роблять зупинку біля фортеці.

Біля замку є кафе, три магазини два продуктових та один продовольчих товарів в межах п'яти хвилин ходьби. Банкомат знаходиться теж біля магазинів. В радіусі 2 км є водоймища придатні для купання та рибної ловлі, але річка біля фортеці не має пляжів.

Відсутність організованого паркінгу (особливо під час фестивалів) є ще однією з ключових проблем. Це призводить до

хаотичного паркування, незручностей для відвідувачів та місцевих жителів. Вирішення проблеми відсутності місць паркування є невід'ємною частиною комплексного розвитку будь-якого населеного пункту чи туристичної локації, що прагне бути комфортною, доступною та привабливою.

Підсумовуючи, Меджибіж має всі передумови стати значним туристичним центром, але це вимагає системних інвестицій в інфраструктуру, активного маркетингу та впровадження сучасних підходів до використання його багатогранного історико-культурного потенціалу.

Ступінь туристичної привабливості міста Меджибожа

На даний момент Меджибізький замок є місцем тяжіння для деяких груп людей. В ці групи входять шанувальники історичних реконструкцій, байкери, діти, рідше дорослі, яких привозять на екскурсію до фортеці а також волонтери та практиканти з інших міст. Археологічні розкопки [25] та відбудова замку активно проходять на об'єкті, що є показником актуальності та потенціалу, але повноцінної рекламної стратегії та поширених екскурсійних турів не має. В основному люди приїжджають в особистому порядку групами або родиною.

Окрім фортеці, поблизу є католицький костьол та турецькі стовпи, але вони будуть цікаві тільки для любителів руїн, адже як пам'ятки вони не мають навіть мінімальної організації для огляду об'єктів [26]. Щорічно в Меджибізькій фортеці проходять тематичні фестивалі які збирають велику кількість людей на 2-4 дні, в порівняні із середньою кількістю відвідувачів. Фестивалі умовно діляться на історичні, з елементами реконструкції історичного побуту та життя, на ті що приурочені до свят (до дня Незалежності, до Хелловіну, та ін.). Зазвичай, на такі фестивалі приїжджають люди на власному транспорті (здебільшого це мотоцикли) та з наметами, тому що фестивальна програма розрахована на 2-3 дні, а місць для одночасного перебування такої кількості людей просто немає. Окрім туристів до фортеці щонайменше декілька разів на рік приїздять волонтери. Зазвичай їх 15-30 чоловік, та перебувають вони у фортеці 2-4 неділі.

Для тих, хто прагне глибше пізнати єврейську культуру, відвідування могили Баал Шем Това, місця паломництва світового

масштабу, стане надзвичайно пізнавальним досвідом. Це пов'язано з тим, що хасидизм глибоко вкорінився у Меджибожі, ставши невід'ємною частиною його ідентичності. Значна частина нерухомості на вулиці, що веде до святині, вже належить хасидам, які придбали її за значні кошти. Навіть назви вулиць на будівлях вказані єврейською мовою. Поруч із мавзолеєм Бешта обладнано комплекс, що включає лазні та готель, а також функціонує ринок сувенірів, де приймають різні види валюти.

Традиційно олюднюється тут все в дні паломництва. Аби дістатися до старого іудейського цвинтаря – куркута – треба дійти на край містечка. Від фортеці це зовсім поруч – близько кілометра. Розташований кіркут в північній частині Меджибожа. Дотепер тут нараховується близько 200 поховань. І відвідати його варто не тільки юдеям. Проте мандрівникам треба знати, що в суботу туристам сюди зась: в шабат відвідувати кіркут заборонено [21].

Кіркути – одні з найцікавіших і, на жаль, маловідомих пам'яток історії України. Тут саркофаги та мацеви – надмогильні пам'ятники, вкриті різьбленням. Давні різбляри найчастіше працювали у стилі бароко, при чому в Меджибожі простежуються як елементи загальноєвропейського стилю, так і місцевого козацького бароко. Навіть нефахівцю впадають в очі елементи та орнаменти, характерні для українського декоративно-прикладного мистецтва: на них легко помітити вплив і навіть пряме повторення традиційних українських орнаментів. Це і не дивно: єврейська культура розвивалася поруч з українською, тож увібрала у себе чимало її елементів. Відносно поруч збудували і нову синагогу.

На початку XX століття Меджибіж міг похвалитися значною кількістю єврейських культових споруд – загалом 12 синагог та молитовних будинків. Особливе місце серед них займала Велика Синагога, найдавніша з них. Ця фортечна, мурована будівля, зведена ще у XVI столітті, була відома як "Синагога Баха", названа на честь шанованого равина Йоеля Сіркеса (Баха). Її історія обірвалася у 1950-х роках, коли споруда була знищена. Ця споруда, швидше за все, була такого ж типу, що й оборонні синагоги того ж періоду в подільських Гусятині та Сатанові. Про це свідчить єдина з її світлин, зроблена десь у 1930-х роках. Щоправда, на ній повністю відсутній бойовий

ярус – його, швидше за все, демонтували у XIX ст., коли робили бляшаний дах. Синагога ж, у якій служив Бешт, простояла до Другої світової війни – її знищили нацисти. Нині на її місці стоїть копія, відтворена в 2000-2004 роках за старими світлинами. Поряд можна побачити розкопаний фундамент.

Слід згадати і про цілюще джерело Баал Шем Това. Воно розташоване за два кілометри від Меджибожа – поблизу села Требухівці. За легендами, тут Бешт часто усамітнювався і молився, після чого омивав цією водою ноги. В наші часи джерело також віднесли до місць паломництва і влаштували тут мікву – купальню. Паломники і туристи із задоволенням знаходять тут перепочинок [43].

Концепція та проекти розвитку туристичного комплексу міста і замку Меджибож

Туристична культура так же як і культура всесвіту не стоїть на місці та потребує змін згідно зі зміною споживчих інтересів. Але традиційний музей у сучасному розумінні вже втратив свою привабливість, адже в епоху перенасичення інформацією вже нікого не здівувати анфіладними просторами, які заставлені вітринами вздовж стіни. Музей потребує низки більш незвичних просторів, які можна обстежити довільно, в різній послідовності та у різному сенсі: торкнутися праці археологів, зазирнути за завісу музею, відчути себе на місці людей, що колись жили тут свої життя, відчути та спробувати побут предків. Сучасний музей – це не розкладені по номерах експонати, це інтерактивний простір, де можна прожити минуле: зліпити собі горщик за давньою технологією, подивитися в прорізи, в які дивилися минулі покоління, і побачити те, що бачили вони, подивитися під шар землі та знайти там археологічні залишки і таке інше.

У ході дослідження замку було виявлено низку проблем щодо сучасного використання та умов, в яких зараз знаходиться Меджибізький замок. Деякі питання є першочерговими для вирішення, а деякі можуть входити до робіт другої черги. Проблемним місцем при розробці концепції виявляється рівень комфорту при відвідуванні туристичного місця. Перш за все це сантехнічні вузли, яких фактично не існує. Є тільки пластикові біо-туалети, до яких ходять як туристи так і наукові співробітники. Складністю вирішення цього питання є те, що тут

немає можливості підвести міську каналізацію, а якщо це і буде можливе то тільки тоді, коли археологічні роботи будуть завершені та зафіксовані. Таким чином, проблема посилюється в зимовий період. Тут також варто згадати вуличний водопровід, який також може замерзнути при низьких температурах.

Наступною проблемою є не відрегульовані потоки туристів, які можуть вільно заходити до небезпечних місць, таких як будівельний майданчик. Це відбувається з двох причин: ненадійна ізоляція заборонених просторів та відсутність контролю ситуації.

Непрямим недоліком також можна вважати традиційність музейних просторів та відсутність логічних зав'язків між ними. На території заповідника є археологічний, етнографічний та музей присвячений тематиці голодомору. Перші два мають зв'язок з місцем, а тематика третього не дуже підходить до даного місця.

Наступним питанням, що потребує вирішення є питання паркінгу, адже в не святковий період на існуючій парковці (вона знаходиться перед "Лицарською" вежею) може розміститися що найбільше 4 машини, ясно що у святкові дні цього місця критично замало для усіх приїжджаючих людей, адже, як мінімум, на кожну третю людину приходиться один транспортний засіб.

Пішохідні підходи до самої фортеці теж мають багато недоліків. Біля проїзної частини не має організованих пішохідних доріжок, а вхід зі схилу через історичний рів, доволі небезпечний по причині не організованого водостоку та крутих не зручних металевих драбин.

Актуальною проблемою є питання житла у фестивальні періоди, періоди волонтерства та конференцій. По-перше, існуючі умови проживання доволі далекі від поняття "комфорт", а по-друге, місця зазвичай дуже мало, то ж люди що приїздять на фестивалі, живуть у наметах і з цього витікає наступне питання – розміщення наметів. В існуючому варіанті, туристичні намети люди ставлять аби де: вздовж музеїв на подвір'ї, на оглядовому майданчику бастіона, на ярусах Лицарської вежі, під стінами фортеці з зовнішньої сторони.

Планування та розміщення існуючих структур заповідника теж вимагає оптимізації. Сюди відносяться приміщення бухгалтерії, фондові сховища, зона кухонного приміщення, та деяка частина музейних приміщень.

Оглядових просторів теж замало, фактично два оглядових простори на бастіоні та оглядовий майданчик на "Лицарській" вежі.

На бастіоні є небезпечні ділянки де дозволено ходити туристам, тож ці шляхи потребують благоустрою та вдосконалення. І окрім цього запропоновано додати ще один оглядовий простір вздовж стіни яка зараз пустує, але має бійниці по верху.

Оглядовий простір складався би з драбини для підйому та драбини для спуску, по принципу транзитного простору та підіймав би глядача до бійниць крізь, які можна було озирнути простір та уявити себе на місці тих, хто колись користувався цими отворами для ведення бою або стеження.

Розглянуті питання пропонується вирішити низкою облаштувань, пристосувань та розширенням. Гостре питання вбиралень вирішити компостуючими біотуалетами, які будуть виробляти добриво для сільскогосподарских цілей. Проектом передбачено улаштування туалету компостуючого типу в частині будівлі "каретного" корпусу, що примикає до зовнішньої стіни. Місце достатньо не примітне та зручне для обслуговування. Для обслуговування необхідно буде улаштувати під'їзд транспорту з поворотним майданчиком 12х12 м.

Питання безпечного огляду пам'ятки необхідно вирішити проробкою туристичних шляхів з можливістю безпечно заглянути до майданчиків з розкопами та майданчиків будівельних. Є багато прикладів коли місця роботи археологів просто обладнуються пішохідними безпечними трапами та за необхідності накриваються павільйоном.

Задачею основної ідеї буде як раз таки "осучаснення" музейного простору: об'єднання заповідника в єдиний органічний комплекс, адаптований для комфортного перебування туристів. Туристичний простір буде як набір різноманітних варіантів експозицій: передбачено задіяти по можливості простір, який раніше не було експлуатовано, реорганізувати деякі ділянки існуючої структури. Пропонується на місці музею "голодомору" запроектувати інтерактивний музей, який можна розвинути на базі існуючого етнографічного музею, де можна буде для прикладу зліпити горщик по типу тих, що знаходять при діючих розкопках, або подивитися на створення таких же глиняних або керамічних люльок, яких доволі багато знайдено на цій території.

"Лицарську" вежу наповнити функціонально, розробити на першому ярусі військовий музей з відповідними експонатами, на другому ярусі виконати публічний простір з бібліотекою, щоб кожен сам міг відчути себе істориком-дослідником та

почитати матеріли пов'язані з вежею, та можливо зробити свої висновки. На третьому ярусі передбачено змінні, тематичні експозиції, наприклад, фотовиставки.

Офіцерська вежа зараз являє собою потенціальний простір, який працює стихійно: тут не збереглися перекриття і на нижньому рівні просто зберігаються неопрацьовані матеріали розкопів. Проектом передбачено улаштування безпечних трапів для транзиту туристів з ціллю зазирнути за реалії музейного устрою, а також оглянути замковий колодязь.

Окрім взаємодії з наземними будівлями, пропонується взаємодія в залишками археології: на подвір'ї фортеці, під землею, знаходиться вже досліджена "литовська" стіна, котра є свідченням існування попередньої, більш давньої фортеці 14 сторіччя. Цей елемент також можна облаштувати для туристичного показу: за допомогою спеціальної конструкції зі скла "тріплекс" та кутиків або швелерів.

Питання паркування необхідно вирішити будівництвом наземного паркінгу за межами заповідної території. Сам паркінг пропонується розмістити поза бастіоном, неподалік від річки. Вирівнюючи земельні роботи зможуть вирішити питання підтоплення у весняний період. Покриття паркінгу пропонується передбачити максимально екологічним: використати газонну решітку по ущільненому ґрунту. Крім екологічності, цей метод також є укріпленням земельної поверхні.

Для покращення пересування по території замку пропонується додати якісні пандуси в необхідних місцях. В районі входу зі сторони річки передбачити не стандартну конструкцію пандусу, що заміняв би дві круті стежки, що з'єднуються в одну, яка далі стикається з проїзною частиною, де необхідно буде улаштувати нерегульований пішохідний перехід, тому що ця зона є існуючим місцем переходу до іншої сторони дороги на шляху до магазину.

Серйозним перетворенням будуть рішення, що дозволять розвантажити подвір'я та додати комфорту людям що приїздять на відпочинок. Це питання легко вирішити організацією кемпінгу, що охороняється, поза межами фортеці. До кемпінгу звичайно необхідно включити сантехнічний вузол, обладнаний душовими кабінами. Для тих, хто живе у фортеці більше чим три-чотири дні та в більш прохолодні періоди, або просто бажає зупинитися у фортеці пропоноване зробити хостел у

корпусі "колишніх казарм", біля кухні. Замість приміщення етнографічного музею, який пропонується перемістити у містечко, та на базі цих матеріалів зробити інтерактивний простір, присвячений середньовічному побуту.

Планування забудови на території заповідника необхідно організовувати згідно зонуванню, розробленому органом охорони культурної спадщини. Планування меж охоронних територій – це окремий вид проектних робіт, що замовляються за міністерським наказом.

Проектом передбачено розвиток існуючої території заповідника в сторону річки. На додатковій ділянці проектування необхідно розмістити паркінг на 25 машино-місць з урахуванням 3 місць для екскурсійних автобусів. Ширина проектованих проїздів для двох машин 8 м. Розмір машино-місця для легкового автомобілю 3х5 м, для автобусів – 4х11 м. Паркомісце для осіб з обмеженими можливостями передбачити на існуючій парковці (перед "Лицарською" вежею). Провести умовне зонування на місця для змагань та кемпінг. Оновити пішохідну зону за допомогою пандусів у місці залишків рову. Додати пішохідний перехід від фортеці до річки (зона розвитку). Під'їздні майданчики для завантаження розробити розміром 12х12 м відступ поворотними майданчиками від будівель щонайменше 1 м. Прирічкову зону заповідника відокремити висадкою дерев вздовж дороги [23].

В процесі пристосування території було виявлено низку проблем, які необхідно було вирішити проектними рішеннями, щоб додати перш за все туристичному комфорту та сучасності музею з ціллю заохочення більшої кількості туристів та популяризації заповідника (Табл. 1).

Але дані рішення тільки один з етапів розвитку туризму в Меджибожі, тому що є поблизу ділянки, які в перспективі мають бути включені в наступних етапах проектування подальшого розвитку.

Перш за все можна почати з розширення спектру туристичних послуг в місті та розвитку нових видів туризму. Серед основних перспективних видів туризму у місті пропонуємо зосередитися на розвитку культурно-історичного, релігійного та паломницького, подієвого та фестивального, природно-рекреаційного туризму та агротуризму: (Рис. 4).

Таблиця 1. Проблеми та можливі варіанти їх вирішення у Меджибізькому замку

№	Виявлені проблеми	Запропоновані рішення
1	Нестача житлового простору	Включення житлової функції в комплекс фортеці, додатковий простір для кемпінгу
2	Відсутність вбиралень	Проектування вбиралень
3	Нестача паркомісць в періоди фестів	Проектування паркінгу поза межами заповідної зони
4	Не оптимізований простір, деякі простори не використано	Включення у туристичну "карту" заповідника нових, не використаних просторів
5	Неорганізованість пішохідних шляхів	Додання пандусів, для комфортного пересування по деяких ділянках проектованої території
6	"Традиційність" музеїв"	Насичення музеїв новими видами експозицій

Джерело: сформовано авторами

Цілком можливо перетворити Меджибіж на туристичний магніт, забезпечити сталий розвиток туризму в Меджибожі, поєднавши його історичні, культурні, природні та соціально-економічні ресурси у привабливий туристичний продукт.

А для цього пропонуємо наступну концепцію розвитку туризму у місті, яка буде містити наступні основні завдання:

1. Перетворити Меджибіж у центр культурного пізнання, подієвого та релігійного туризму в регіоні.

2. Модернізувати туристичну інфраструктуру відповідно до сучасних вимог.

3. Зберегти та популяризувати історико-культурні скарби, зокрема Меджибізьку фортецю та сакральні об'єкти.

4. Залучити місцеву громаду до активної участі у туристичній сфері.

5. Розробити ефективну систему маркетингу та брендингу міста.

6. Впровадити принципи екологічно відповідального та сталого туризму (Табл. 2).

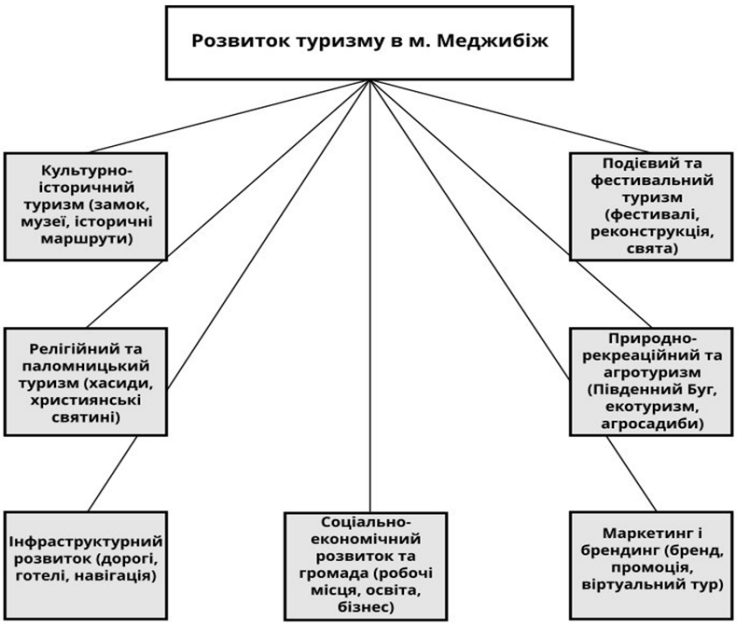

Рис. 4. Розвиток туризму в м. Меджибіж
Джерело: сформовано авторами

Таблиця 2. Концепція розвитку туризму м. Меджибіж – структурована модель

Напрям розвитку	Конкретні заходи	Джерела фінансування	Очікуваний ефект
Культурно-історичний туризм	-Реставрація та модернізація Меджибізької фортеці -Створення інтерактивних музейних експозицій -Популяризація історичних постатей та подій -Включення до маршрутів "Шлях фортець Поділля", "Єврейська спадщина України"	Державні та регіональні програми; гранти ЄС та ЮНЕСКО; приватні інвестиції	Зростання туристичного потоку, збереження спадщини, міжнародне визнання

Напрям розвитку	Конкретні заходи	Джерела фінансування	Очікуваний ефект
Подієвий та фестивальний туризм	- Розширення фестивалів історичної реконструкції у фортеці -Проведення етнографічних свят (ремесла, кухня, фольклор) - Організація науково-культурних конференцій, пленерів	Кошти місцевого бюджету, культурні фонди, спонсорські внески	Формування унікального іміджу міста, розвиток креативних індустрій, залучення молоді
Релігійний та паломницький туризм	- Популяризація місць, пов'язаних із зародженням хасидизму - Розвиток маршрутів для єврейської діаспори - Туристичні програми християнської спадщини	Приватні фонди єврейських та християнських організацій; державно-приватне партнерство	Зростання міжнародних контактів, приїзд паломників, розвиток інфраструктури
Природно-рекреаційний та агротуризм	- Створення маршрутів уздовж Південного Бугу (водні, вело- та піші тури) - Розвиток агросадиб у навколишніх селах - Спортивна риболовля, екотуризм	Місцеві підприємці; міжнародні гранти з розвитку сільського туризму; партнерства	Диверсифікація туристичних послуг, зайнятість населення, екологічний імідж
Інфраструктурний розвиток	- Поліпшення доріг та транспортної доступності -Створення туристичного інформаційного центру -Розвиток готелів, хостелів, садиб - Навігаційна система і мультимедійні додатки	Державно-приватне партнерство; місцевий бюджет; інвестиції малого бізнесу	Підвищення якості послуг, зручність для туристів, розвиток МСБ

Напрям розвитку	Конкретні заходи	Джерела фінансування	Очікуваний ефект
Маркетинг і брендинг	-Розробка бренду "Меджибіж – містофортеця і духовної спадщини Поділля" - Віртуальні тури, AR-реконструкції, мобільні додатки - Активна промоція у соцмережах та на виставках	Кошти місцевого бюджету; міжнародні фонди; партнерство з туристичними агентствами	Позитивний імідж, впізнаваність міста, зростання кількості відвідувачів
Соціально-економічний розвиток та громада	- Залучення місцевих жителів до екскурсій, ремесел, гастрономії - Освітні програми та тренінги для кадрів - Підтримка малого бізнесу у сфері туризму	Гранти, освітні програми ЄС; державна підтримка підприємництва	Підвищення зайнятості, розвиток людського капіталу, зростання доходів громади

Джерело: сформовано авторами

Ця концепція розвитку туризму в Меджибожі спрямована на гармонійне поєднання культурних, історичних та природних ресурсів із сучасними туристичними практиками, базуючись на засадах сталого розвитку. Реалізація цих ідей не тільки підвищить економічну привабливість міста, а й допоможе зберегти його унікальну культурну ідентичність, залучити громаду до спільних проектів та сформувати позитивний національний та міжнародний імідж.

Висновки. Проведене дослідження сучасного стану соціально-економічних факторів та історично-культурного потенціалу малих населених пунктів, на прикладі туристичного ресурсу Меджибожу, виявило його типову належність до напівперіферійних територій. Для таких регіонів характерна значна поляризація та виразні диспропорції у задіянні туристичних можливостей. Меджибіж, невелике містечко на Хмельниччині, приваблює відвідувачів своєю багатою історією та культурою. Його візитівкою є велична Меджибізька фортеця XVI століття,

а також чисельні сакральні пам'ятки, що зберігають дух подільських традицій. Краса навколишньої природи доповнює цю унікальну картину. Розвиток туризму в таких малих містах є надзвичайно важливим, адже він не лише допомагає зберегти культурну спадщину, а й формує позитивний імідж регіону, створює нові робочі місця та стимулює місцеву економіку.

Природні та історико-культурні особливості формування туристичного потенціалу Меджибожу спричинили помітну диференціацію у його структурі. Найбільш збалансоване поєднання різних складових спостерігається в Меджибозькому замку, тоді як в інших об'єктних одиницях домінує один із компонентів цього потенціалу.

Напівпериферійне економіко-географічне положення Меджибожу зумовило нерівномірний розвиток транспортної мережі та супутньої інфраструктури. Серед пам'яток матеріальної культури переважають архітектурні споруди середньовічного періоду. Водночас, на території населеного пункту розташовані окремі об'єкти, що мають статус національної спадщини, а також збереглися унікальні локації, які тісно пов'язані з нематеріальним спадком. Особливе місце серед них посідають місця упокоєння цадиків, які є об'єктом паломництва для ортодоксальних юдеїв.

Отже, досліджуваний об'єкт доволі привабливий для інвестицій і туристів. Дослідження історичних матеріалів продемонструвало неоднозначність попередніх рішень та загальних підходів до реставрації пам'яток від початку 20 ст. до сучасності.

Розглядаючи Меджибіжзькій замок окремо, становиться зрозуміло, як мало досліджено та мало відомо щодо будівельної історії цієї частини Меджибожа. Необхідні альтернативні методи дослідження, адже історико-бібліографічний матеріал, який систематизовано не дає достатньої інформації про вигляд замку на проміжок від початку будівництва до 19 ст., адже було щонайменше дві перебудови виходячи з відомих графічних матеріалів. А дані рішення тільки один з етапів розвитку регіонального архітектурного туризму в Меджибожі.

Історико-культурна спадщина малих міст є важливим ресурсом для формування конкурентоспроможного туристичного продукту та забезпечення сталого розвитку туризму. Вона поєднує матеріальні та нематеріальні цінності, що відображають локальну ідентичність, духовність і культурні традиції регіонів.

Ретельне вивчення та збереження цієї спадщини створює підґрунтя для інтеграції малих міст у сучасний туристичний простір, сприяючи соціально-економічному розвитку територій.

Розвиток туризму на основі історико-культурного потенціалу малих міст має низку стратегічних переваг: диверсифікацію економіки, зростання зайнятості населення, посилення міжкультурної комунікації та популяризацію національних традицій. Водночас важливим завданням є збереження автентичності та недопущення комерціалізації культурних ресурсів, що може призвести до втрати їхньої унікальності.

Сталий розвиток туризму в малих містах передбачає баланс між економічними вигодами, соціальною відповідальністю та охороною культурної спадщини. Ефективна реалізація цього підходу можлива за умови створення комплексних стратегій управління, які включатимуть державну підтримку, міжсекторну співпрацю, залучення місцевих громад та інноваційні підходи до промоції туристичного продукту.

Таким чином, історико-культурна спадщина малих міст виступає не лише основою для розвитку туристичної діяльності, а й важливим чинником збереження національної ідентичності та інтеграції України у світовий туристичний простір. Її раціональне використання в межах концепції сталого розвитку є запорукою збереження культурних цінностей для майбутніх поколінь та забезпечення довготривалого соціально-економічного ефекту.

Список використаних джерел

Аніпко, Н. П. (2011). Середньовічні замки і фортеці. Рекреаційно-туристське використання. Краєзнавство, географія, туризм, № 20, с. 15-18.

Аніпко, Н. П. (2012). Середньовічні замки Польщі та їх використання в туристичній індустрії. Замковий туризм Тернопільської області: проблеми та перспективи розвитку: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (4 травня 2012 року). Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, с. 132-136.

Бєлобородова, М. (2022). Роль сільського туризму в сталому розвитку місцевої громади. Науковий журнал "Економіка і регіон". Т. 4(87), с. 86-94.

Білецька, І. М. (2011). Сучасний стан та перспективи розвитку замкового туризму в Україні. Проблеми підвищення ефективності інфраструктури : зб. наук. праць, Київ : НАУ,. Вип. 31, с. 104-112.

Білецька, О. В. (2009). Меджибіж та Меджибізький повіт Подільської землі наприкінці XIV–XV ст. Науковий вісник "Межибіж", № 1, с. 34–40.

Бошота, Н. В. (2018). Передумови та чинники розвитку туризму в Україні. Проблеми системного підходу в економіці, № 4(66), с. 7-11. DOI: https://doi.org/10.32782/2520-2200/2018-4-1 .

Василина, О., Могитич, Р. (2009). Науково-дослідні, проектні та реставраційні роботи на замку в Меджибожі у 2004–2008 рр. Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України. Матеріали другої науково-краєзнавчої конференції. Меджибіж – Хмельницький, Ч. 2, с. 287-291.

Гуменюк, О. Г. (2017). Використання swot-аналізу як основного інструменту стратегічного управління. Глобальні та національні проблеми економіки, Вип. 17, с. 281-285. URL: http://global-national.in.ua/archive/17-2017/61.pdf .

Драпушко, Р. (2007). Туристичний потенціал України: стан, проблеми та перспективи розвитку. Київ: Інститут законодавчих передбачень і правової експертизи, 152 с.

Економіка спадщини: посібник для малих громад. (2019). Івано-Франківськ: Туристична Асоціація Івано-Франківщини, ТОВ "Знати про Карпати", 120 с.

Западенко, І. (2018). До реконструкції палацу Сенявських XVI ст. Фасадна галерея. Дослідження, охорона та популяризація об'єктів культурної спадщини. Матеріали науково-практичної конференції (м. Хотин, 22 серпня 2018 р.). Кам'янець-Подільський: ФОП Буйницький О. А., с. 24–31. URL: https://www.academia.edu/38053049 .

Заваріка Г. М. Трансформація розселення Луганської області. Монографія. Луганськ : Вид-во "Ноулідж", 2012. – 180 с.

Звіти про роботу Державного історико-культурного заповідника "Межибіж" за 2015-2023 р. Департамент інформаційної діяльності, культури, національностей та релігій Хмельницької обласної державної адміністрації.

Звіт про роботу Державного історико-культурного заповідника "Межибіж" за 2024 рік. Департамент інформаційної діяльності, культури, національностей та релігій Хмельницької обласної державної адміністрації. 2025. С. 34.

Зінченко В., Руденко Г. (2023). Фактори поліпшення діяльності місцевих громад в розвитку туристичних локацій. Замки та палаци в туризмі: матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Київ, 28 листопада 2023 р. Київ: ТОВ "Геопринт", с. 57-58.

Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини. Стаття 2. ЮНЕСКО; Конвенція, Міжнародний документ від 16.11.1972 (ратифікована Указом Президії Верховної Ради № 6673-XI від 04.10.1988) http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/6673-11

Коннова, Н. О. (2014). Homo economicus як міф і абстрактне поняття. Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, № 1114. Серія: теорія культури і філософія науки. Випуск 51. с. 136-140 URL: https://periodicals.karazin.ua/thcphs/article/view/2169 .

Крикун, М., (2001). Подільське воєводство у XV-XVIII століттях: Статті і матеріали. Львів, с. 382.

Кулик, О. М. (2023). Концептуальна модель фінансового забезпечення індустрії туризму регіону в післявоєнний період. Проблеми сучасних трансформацій. Серія: економіка та управління, (10). URL: https://doi.org/10.54929/2786-5738-2023-10-12-02 .

Лопушинська, Є. (1996). Меджибізька фортеця. Пам'ятки України, № 3-4, с. 45- 47.

Меджибізька громада, (2024). Картка громади URL: https://medzhybizka-gromada.gov.ua/structure/ .

Мицик, Ю., (ред.), (2019). Старий Межибіж (збірник джерел) [Текст] Київ: НБУВ ; Хмельницький, 444 с.

Мишанич, О.В., ред., (1989). Літопис руський. Пер. з давньорус. Л.Є. Махновця. Київ: Дніпро, с. 204.

Могітич, І., Швець, В., Василина, О. (2004). Проект Генерального плану розвитку Державного історико-культурного заповідника "Межибіж" в смт Меджибіж Летичівського району Хмельницької області. Львів: Український регіональний науково-реставраційний інститут "Укрзахідпроектреставрація". – (Архів ДІКЗ "Межибіж").

Підвальна, О. Г., Богуславська, С. І., (2021). Оцінка економічного впливу індустрії туризму реігону: мультиплікативний ефект. Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського, № 3, Т. 32(71), с. 85-88.

Пінчак, М. В., Погорілець, О. Г., Стопенчук, С. М. Толкачов, Ю. І., (2000). Попередні результати археологічних досліджень території Меджибізької фортеці. Матеріалили X Подільської історико-краєзнавчої. конференції. Кам'янець-Подільський, с. 130-134.

Пінчак, М., (1982). Меджибіж та його скарби. Львів.

Погорілець, О. (2021). Матеріали до "Історико-архітектурного опорного плану смт Меджибіж". Етапи розвитку укріплень Меджибізької фортеці. Меджибізька фортеця. Археологічні, історико-архітектурні дослідження та реставрація 2018-2020 роки. Житомир: ФОП Євенок О. О., с. 4–24.

Поколодна М. М. (2019). Туристські ресурси України : підручник. Харків: ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 222 с.

Про впорядкування справи обліку та охорони пам'ятників архітектури на території Української РСР. Постанова Ради Міністрів Української РСР від 24 серпня 1963 р. № 970 м. Київ. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/970-63-%D0%BF#Text .

Про затвердження Списку історичних населених місць України. Постанова Кабінету міністрів України від 26 липня 2001 р. N 878 м. Київ URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/878-2001-%D0%BF#Text .

Про Основні напрями забезпечення комплексного розвитку малих монофункціональних міст. Постанова Кабінету Міністрів України від 17.03.2000 № 521 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/521-2000-%D0%BF#Text .

Про охорону культурної спадщини : Закон України від 25 липня 2000 р. № 1805-III. Відомості Верховної Ради,. 2000. № 39.

Смирнов, І. Г., (2010). Логістичний менеджмент рекреаційно-туристичних ресурсів. Гуманітарний вісник ДВНЗ "Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Г. Сковороди". Спец. випуск, с. 270-274.

Смирнов, І. Г., (2010). Про привабливість та логістичність рекреаційно-туристичних об'єктів та ресурсів (в контексті логістичної моделі сталого розвитку туризму. Географія та туризм. Вип. 4, с. 106-114.

Смутчак, З. (2020). Вплив розвитку туризму на соціально-економічний стан в Україні. Scientific Notes of Lviv University of Business and Law, № 27, с. 92-97. URL: https://nzlubp.org.ua/index.php/journal/article/view/344 .

Степанчук, В.М., (ред.), (2014). Місцезнаходження Меджибіж і проблеми вивчення нижнього палеоліту Східноєвропейської рівнини. Меджибіж-Тернопіль-Київ.

Толкачов, Ю. (2010). Меджибізький замок. Київ: б. в., 150 с.

Хрустовський А. А., Сідлецька Т. І. (2024). До проблеми охорони та збереження культурної спадщини. Матеріали LIII науково-технічної конференції підрозділів ВНТУ, Вінниця, 20-22 березня 2024 р. URL: https://conferences.vntu.edu.ua/index.php/all-frtzp/all-frtzp-2024/paper/view/19853 .

Цяук, В. (1996). Комплекс фортеці у Меджибожі Хмельницької області. З історії української реставрації. Додаток до щорічника "Архітектурна спадщина України". Під ред. В. Тимофієнка. Київ: Українознавство, с. 134–139.

Bosone, M., De Toro, P., Fusco Girard, L., Gravagnuolo, A., & Iodice, S. (2021). Indicators for Ex-Post Evaluation of Cultural Heritage Adaptive Reuse Impacts in the Perspective of the Circular Economy. Sustainability, 13(9), 4759. URL: https://doi.org/10.3390/SU13094759

Cooper, C., Fletcher, J., Fyall, A., Gilbert, D. and Wanhill, S. (2008). Tourism: Principles and Practice, Pearson, Milan.

Depo, (2024). Хасидизм в Меджибожі URL: https://www.depo.ua/static/longread/khmelnichina4/page342547.html

Graham, B., Ashworth, G., & Tunbridge, J. (2000). A Geography of Heritage: Power, Culture and Economy. (1st ed.). London: Routledge. https://doi.org/10.4324/9781315824895 .

Holloway, J. C., Humphreys, C. (2012). The Business of Tourism, Pearson, Italy.

International Cultural Tourism Charter Managing Tourism at Places of Heritage Significance. (1999). Adopted by ICOMOS at the 12th General Assembly in Mexico, October 1999. Accessible online: https://admin.icomos.org/wp-content/uploads/2020/10/INTERNATIONAL_CULTURAL_TOURISM_CHARTER.pdf .

Ivanović, M. (2008). Cultural Tourism. Juta & Company, Ltd.

Jiat Hwee, Ch., Phokaides, P., Pyla, P. (2023). Multiplying Effects: Capital, Water, and Architectures of Tourism. e-flux Architecture. Accessible online: https://www.e-flux.com/architecture/ accumulation/ 533755/multiplying-effects-capital-water-and-architectures-of-tourism/ .

Mainet, H. (2011). Les petites villes françaises en quête d'identité. Ambiguïté du positionnement ou image tactiquement combinée?. Mots. Les langages du politique, (97), 75-89. Accessible online: http://journals.openedition.org/mots/20514 ; DOI: https://doi.org/10.4000/mots.20514 .

Mason, R. (2005). Economics and Historic Preservation: A Guide and Review of the Literature. A Discussion Paper Prepared for the Brookings Institution Metropolitan Policy Program. Washington D.C.: Brookings Institution. Accessible online: https://www.google.com/url?sa=i&url=http%3A%2F%2Fpikehistoric.pbworks.com%2Ff%2FEconomics%2520and%2520Historic%2520Preservation.pdf&psig=AOvVaw0yCz2Kn5S6QhrsEi9jt0Cx&ust=1751221356767000&source=images&cd=vfe&opi=89978449&ved=0CAQQn5wMahcKEwjYquqI3pSOAxUAAAAAHQAAAAAQBA

ПРО АВТОРІВ

Любіцева Ольга Олександрівна	доктор географічних наук, професор, зав. кафедри країнознавства та туризму кафедри країнознавства та туризму Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Брайчевський Юліан Сергійович	кандидат географічних наук, доцент, доцент кафедри країнознавства та туризму Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Вєтрова Тетяна Миколаївна	Провідний науковий співробітник Державного історико-культурного заповідника "Меджибіж"
Гринюк Діана Юріївна	кандидат географічних наук, доцент кафедри країнознавства та туризму Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Добиш Микола	кандидат географічних наук, асистент кафедри країнознавства та туризму Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Довгань Наталія Степанівна	кандидат географічних наук, доцент кафедри країнознавства та туризму Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Заваріка Галина Михайлівна	доктор географічних наук, професор кафедри історії, археології та туризму Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля
Запотоцький Сергій Петрович	доктор географічних наук, професор, декан географічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Зеленська Тетяна	магістр ОНП "Африканістика" кафедри країнознавства та туризму Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Кіптенко Вікторія Костянтинівна	кандидат географічних наук, доцент, доцент кафедри країнознавства та туризму Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Корогода Наталія Петрівна	кандидат географічних наук, доцент, доцент кафедри географії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Кочеткова Ірина Валентинівна	кандидат географічних наук, асистент кафедри географії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Лільїн Леонід Володимирович	доктор географічних наук, професор, зав. кафедри готельно-ресторанної справи, туризму і рекреації Волинського національного університету імені Лесі Українки
Парфіненко Анатолій Юрійович	кандидат історичних наук, доцент, зав. кафедри світової політики, дипломатії та туристичного бізнесу Харківського національного університету імені Василя Назаровича Каразіна
Сировець Сергій Юрійович	кандидат географічних наук, доцент, доцент кафедри країнознавства та туризму Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Смирнов Ігор Георгійович	доктор географічних наук, професор, професор кафедри країнознавства та туризму Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Ткач Анатолій Олегович	аспірант кафедри політології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Ткач Олег Іванович	доктор політичних наук, професор, професор кафедри політології Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Уліганець Сергій Іванович	кандидат географічних наук, доцент, зав. кафедри географії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Наукове видання

Актуальні питання країнознавства

Колективна монографія

Технічна редакція та макет обкладинки І.В. Кочеткова

Оригінал-макет виготовлено ВПЦ "Київський університет"

Формат 60x84$^{1/16}$. Обл.-вид. арк. 27,3. Ум. друк. арк. 29,5. Зам. № 226-11922.
Гарнітура Arial. Електронне видання.
Підписано до друку 22.09.26

Видавець і виготовлювач
ВПЦ "Київський університет"
Б-р Тараса Шевченка, 14, м. Київ, 01601, Україна
☎ (38044) 239 32 22; (38044) 239 31 58; (38044) 239 31 28
e-mail: vpc@knu.ua
http: vpc.knu.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02